Nermin Abadan-Unat

Bitmeyen Göç

Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

NERMİN ABADAN-UNAT

Viyana'da doğan Nermin Abadan-Unat, ilköğreniminden sonra 1940'ta İzmir Kız Lisesi'ni, ardından 1944'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni tamamladı. Bir süre Ankara'da *Ulus* gazetesinde çalıştıktan sonra 1952'de Fullbright bursu ile Minnesota Üniversitesi'nde lisansüstü öğrenimi gördü. İki yıl sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne ilk kadın asistan olarak giren Abadan-Unat, 1955'te "Kamuoyu ve Etki Alanı" adlı teziyle doktor unvanını aldı. 1958'de siyaset bilimi dalında önce doçentliğe ve 1966'da da profesörlüğe atandı. SBF'de Siyasal Davranış Kürsüsü'nü kuran Nermin Abadan-Unat, siyaset sosyolojisi ve kitle iletişim konularının dışında 1963'ten beri özellikle Türk dış göçüyle ilgili sorunlara eğildi, yurtta ve yurtdışında çeşitli araştırmalar gerçekleştirdi. Bu konuda Türkçe, Almanca ve İngilizce kitaplar, değişik makaleler yayımladı. Aynı zamanda kadın çalışmaları (Women Studies) ile de ilgilenen yazar, 1978-1999 yılları arasında Avrupa Konseyi Kadın/Erkek Eşitliği Komisyonu'nda Türkiye'yi temsil etti. İ.Ü. Kadın Araştırmaları Merkezi'nde ders verdi.

Avrupa ve ABD'nin çeşitli üniversitelerinde konuk profesör olarak dersler veren Nermin Abadan-Unat, 1967-70 arasında Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği'nin (IPSA) ikinci başkanlığını, 1978-1982 yıllarında ise Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin genel başkanlığını yürüttü. 1978-1980 yılları arasında TBMM'de kontenjan senatörü olarak görev yapan Abadan-Unat'a 1978'de Federal Almanya Cumhurbaşkanlığı tarafından Yüksek Liyakat Ödülü (Hohes Verdienst Kreuz) ve 1998'de "Aydınlanmanın Kadınları" ödülü verildi.

Uzun yıllar A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapan yazar, halen Boğaziçi Üniversitesi'nde yarı-zamanlı olarak ders vermektedir. Nermin Abadan-Unat'ın Türkçe ve yabancı dilde yayımlanmış kitapları: *Halk Efkârı ve Etki Alanı* (1955), *Bürokrasi, Anayasa Hukuku ve Siyaset Bilimi Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili, Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* (1964), *Göç ve Gelişme* -Ruşen Keleş'le birlikte- (1976), *Turkish Workers in Europe* (1976), *Women in Turkish Society* (1981), *Women in the Developing World: Evidence from Turkey* (1986).

Nermin Abadan-Unat
Bitmeyen Göç
Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 30
Göç Çalışmaları 1

ISBN 975-6857-47-1

Kapak İletişim Yayınları Arşivi
Görsel Malzeme Cumhuriyet Gazetesi, İletişim Yayınları, DoMiT, Kemal Kurt, Werner Schiffauer

1. Baskı İstanbul, Ekim 2002

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 80310 İstanbul
Telefon: 0212 217 2862/ Faks: 0212 347 1011

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Fahri Aral
Tasarım 2 Tasarım / Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti ve Dizin Hülya Hatipoğlu
Baskı ve Cilt Sena Ofset

Nermin Abadan-Unat

Bitmeyen Göç
Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa

Rahmetli Prof.Dr. Yavuz Abadan'ı anıyor,
eşim Prof.Dr. İlhan Unat'la,
oğlum Mustafa Kemal Abadan'a şükranlarımı sunuyor,
bu eseri torunum Taner B. Abadan'la
onunla aynı kuşaktan tüm işçi çocuklarına
barışçı ve özgür bir dünyada
yaşamaları dileği ile sunuyorum.

İçindekiler

ix Tablolar ve Grafikler
xiii Teşekkür
xix Giriş
1 BİRİNCİ BÖLÜM Uluslararası Göçün Kuram ve Kavramları
4 Göç Kuramlarının Başlangıcı
5 Uluslararası Göç Hareketlerinin Çağdaş Çözümlemeleri
6 Neoklasik Ekonominin Makro Kuramı
7 Neoklasik Ekonominin Mikro Kuramı
8 "Yeni Ekonomi" Kuramları
10 İkiye Bölünmüş (Segmented) Emek Piyasası Kuramı
15 Dünya Sistemleri Kuramı
18 İlişkiler Ağı (Network) Kuramı
20 Kurumsal Kuram
21 Kümülatif Nedensellik
22 Göç Sistemleri Kuramı
23 Kuramların Yorumu
27 İKİNCİ BÖLÜM Türk Dış Göçünün Aşamaları: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa
31 Küresel Göç Hareketinin Özellikleri
31 Avrupa'nın Emperyalist Atılımları ve Göç
31 Avrupa'nın Üçüncü Dünyayı Göçe Zorlaması
32 Birinci Dünya Savaşı Sonrasının Getirdikleri
33 Sömürgeciliğin Tasfiyesi ve Bağımsızlık Hareketleri
34 Ekonomi, Verimlilik ve İşgücü İhracı
35 Türk Dış Göçünün Özellikleri
35 Yeni "Güney Avrupa"
36 Azgelişmişlik ve Göç
37 Türk Dış Göçünün Aşamaları: 1950'li Yıllardan 2000'li Yıllara
39 1950'li Yıllar
42 1960'lı Yıllar
46 1970'li Yıllar
52 1980'li Yıllar
59 1990'lı Yıllar

69 Döviz Transferleri, Tasarruflar ve Sosyal İçerikli Türk Yasaları
69 Gönderilen Tasarruflar
74 Köy Kalkınma Kooperatifleri (KKK)
77 Türk İşçi Şirketleri
80 Göç ve Toplumsal Yapı
82 Ortadoğu'ya Türk İşgücü Akımı
84 Ortadoğu Ülkelerinin Demografik Özellikleri
87 Ortadoğu'da Türk İşgücü
90 Ortadoğu Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Yasaları
93 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Alan Araştırmaları
95 1963 Federal Almanya Araştırması
96 Araştırmanın Metodolojisi ve Örneklem
97 Federal Almanya'ya Giden İşçilerin Özellikleri
102 Türk İşçilerinin Endüstri Yaşamı Karşısındaki Tutumları
108 Türk İşçilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri
110 Türk İşçileri ve Alman Toplumu
114 Türk İşçilerinin Dinsel İnanç ve Tutumları
116 İşçilerin İstikbal Projeleri
118 Türk İşçileri ve Anavatan
118 Sonuç
121 1975 Boğazlıyan Araştırması: Göç ve Gelişme
122 Araştırmanın Kuramsal Temelleri
123 Dış Göçün Yerel Gelişme Üzerindeki Etkisi
136 Araştırmanın Sonuçları
138 Araştırmanın Kuramsal Yorumu
143 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Türk Dış Göçü ve Toplumsal Süreçler
145 Dış Göç ve Türk Göçmen Kadınları
147 Uluslararası Göç Sürecinde Türk Kadınları
150 Türk Göçmen Kadın İşçilerinin Özellikleri
151 Kentleşme, Endüstrileşme ve Göç Gibi Toplumsal Süreçlerin Bir Sonucu Olarak "Özgürleşme"
153 Türk Göçmen İşçi Kadınlarının Statüleri, Çalışma Koşulları ve Endüstriyel İş Türüne Uyumları
156 Ailede Yapısal Değişiklikler
158 Toplumsal Rollerde Değişme
160 Kadınların Ekonomiye Katılma Biçimleri ve Aile Bütçesinin Denetimi

161 Kızların Kendilerinden Küçük Kardeşlerine Bakma Yükümlülüğü
164 Tasarruf ve Yatırım Eğilimleri
166 Göçün Anayurtta Kalanlar ve Özellikle Kadınlar Üzerindeki Etkisi
167 Türkiye'deki Parçalanmış Ailelerin Tipolojisi
170 Karar Alma ve Otorite
174 Geride Kalanların Tüketim Kalıpları
177 Kadınların Ev Dışında Çalışmalarına İlişkin Tutumları
178 Faal Nüfustaki Türk Göçmen Kadınları
178 Sonuç
180 İkinci, Üçüncü Kuşakların Eğitim, Dil ve Uyum Sorunları
181 Yapısal Marjinallik
182 Kültürel Kimlik
183 Yetişkinler Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Dil
186 Öğrenim ve Uyum Açısından Dil
192 Avrupa Eğitim Sistemlerinde Seçicilik
194 Eğitim Modelleri Karmaşası
195 Türkçe Öğretimi, Kuran Kursları
197 Çocuk Eğitiminde Farklılıklar
200 Çokkültürlülük ve Üçüncü Kuşak
202 Sonuç
203 Avrupa'daki Türklerde Etnik Topluluklar, Etnik İşletmeler ve Etnik Siyaset
203 Göç ve Değişen Paradigmalar
206 Etnik İşletmeler
212 Etnik Topluluklar
217 Türk Göçmenler Arasında Değişik Kolektif Örgütlenme Biçimleri: İsveç, Hollanda, Fransa, Almanya Örnekleri
226 Sonuç
229 "Euro-Türkler"de Sivil Toplum ve Din
230 Geçicilikten Kalıcılığa
232 Tarikata Dayalı Sufî Dernekler
236 Siyasal Kimlikli Dernekler
242 Kamusal Dinsel Kuruluşlar
243 Türk Olmayan Müslüman Örgütler
245 Alman Okullarında Din Eğitimi
246 Ailelerin Din Dersi Tercihleri
248 Alman ve Fransız "Ilımlı" İslâm'ı
249 Dinlerarası Diyalog: Göstermelik mi?

250 Sığınma, Yabancı Düşmanlığı ve Diaspora
250 Siyasal ve Ekonomik Sığınma (İltica) Hareketleri
253 Almanya'da 1980'den Sonra Göç ve Sığınma Hareketleri
258 Yabancı Korkusu, Yabancı Düşmanlığı, Yabancıya Duyulan Kin
262 Türklere Yönelen Yabancı Düşmanlığı
265 Türkiye'den Gelen Sığınmacılar ve Örgütleri
267 Almanya'daki Kürt Örgütleri
269 Göçmen, Sığınmacı ve Diaspora
273 BEŞİNCİ BÖLÜM Küreselleşme ve Göç
275 Küreselleşme, Göç ve Ulus-Devlet
278 Küreselleşme ve Ulus-Devlet
280 Ulus-Devlet ve Uluslararası Göç
281 Farklılıkların Denetimi
288 Ulus-Ötesi Topluluklar
292 Ulus-Ötesi Toplulukların Getirdikleri
295 ALTINCI BÖLÜM Yirmibirinci Yüzyıla Girerken
297 Küreselleşme, Göç ve Çelişkiler
298 Kapsama (Insertion) ve Dışlama (Exclusion) Arasındaki Çelişki
299 Piyasa ve Devlet Arasındaki Çelişki
300 Artan Zenginlik ve Yoksullaşma Arasındaki Çelişki
300 "İlişkiler Ağı" (Network) ve "Ben" Arasındaki Çelişki
301 Küresel ve Yerel Arasındaki Çelişki
302 Ekonomi ile Çevre Arasındaki Çelişki
302 Modernizm ve Post-Modernizm Arasındaki Çelişki
303 Ulusal Vatandaş ile Küresel Yurttaş Arasındaki Çelişki
304 Günümüzde Göçmenlere Uygulanan Farklı Hukuk Rejimleri
307 Siyasal Katılma Biçimleri
310 Çokkültürlülük Politikaları
314 Türk Göçmenlerinin Yarını
327 Ekler
345 Seçilmiş Kaynakça
365 Konu Dizini
381 Kişi Dizini

Tablolar ve Grafikler

Tablolar

İKİNCİ BÖLÜM Türk Dış Göçünün Aşamaları: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa

Tablo 2.1. Federal Almanya'daki Türk ve Diğer Yabancı Vatandaşların Nüfus Gelişimi ve Oranları

Tablo 2.2. Türkiye'nin Avrupa Ülkeleri ile İmzalamış Olduğu Bilateral İşgücü ve Sosyal Güvenlik Anlaşmaları

Tablo 2.3. 1968-1980 Yıllarında Türk İşçilerinin Avrupa'daki Dağılımı

Tablo 2.4. Yurtdışına İlk Kez Gidiş Yöntemleri

Tablo 2.5. Almanya'da 1975'ten Önce ve Sonra Yabancılara Ödenen Çocuk Paraları

Tablo 2.6. 1970-80 Yıllarında Okul Türü ve Milliyet Esasına Göre Almanya'daki Öğrencilerin Dağılımı

Tablo 2.7. Yıllara Göre Federal Almanya'da Türklerin Sığınma İstekleri

Tablo 2.8. Almanya'daki Türklerin Oturma Sürelerinin Dağılımı

Tablo 2.9. Döviz Havaleleri GSMH, İhracat, Ticaret Açığı ve Döviz Transferlerin Ticaret Açığı, İhracat ve GSMH'deki Payı

Tablo 2.10. İş ve İşçi Bulma Kurumu Aracılığı ile Avrupa'ya Gönderilen Nitelikli İşgücü Oranı

Tablo 2.11. Ortadoğu Ülkelerinde İşgücünün Sektörel Dağılımı (1977)

Tablo 2.12. Ortadoğu'da İstihdam Edilen İşgücünün Vatandaşlık Statüsü (1975)

Tablo 2.13. Arap Ülkelerinde Yerleşen Türk Firmaların Sayısı

Tablo 2.14. Suudi Arabistan'da Faaliyet Gösteren Türk Şirketleri ve Çalıştırdıkları Türk/Yabancı İşçi Sayısı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Alan Araştırmaları
Tablo 3.1. İşçilerin Baba Meslek Durumu ile Türkiye'deki Son Meslek Durumu
Tablo 3.2. İşçilerin Oturdukları Meslek Türü
Tablo 3.3. İşçilerin Yatak Odalarını Paylaştıkları Kişilerin Sayısı
Tablo 3.4. Umduklarını Bulamayanların Nedenleri
Tablo 3.5. İlk Kez Yurtdışına Nasıl Gittiniz?
Tablo 3.6. Boğazlıyan İlçesinde Tarım Makinaları Mülkiyeti

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Türk Dış Göçü ve Toplumsal Süreçler
Tablo 4.1. Federal Almanya'da Çalışan Kadın-Erkek Türk İşçilerinin Sayıları (1960-1974)
Tablo 4.2. Aile Tiplerine Göre Boğazlıyan İlçesinde Karar Almada Etkili Kimseler
Tablo 4.3. Aile Tipi ve Yaş Kategorilerine Göre Yurtdışında Bulunan Kadınların Alışveriş Davranışı
Tablo 4.4. Geride Kalan Aile Üyelerinin Kızları İçin Tercih Ettikleri Eğitim Düzeyi
Tablo 4.5. Kadınların ve Kocalarının Kadının Evin Dışında Çalışmasına İlişkin Tanımları
Tablo 4.6. Almanya'daki Türk İşçilerinin Çocukları İçin İstedikleri Öğretim Düzeyi
Tablo 4.7. Türk İşgücü ve Yurtdışındaki Türk Vatandaşları (1973-2000)
Tablo 4.8. Almanya'daki Müslüman Nüfus
Tablo 4.9. Din Dersi Hangi Dilde Verilmelidir?
Tablo 4.10. Din Dersinden Kim Sorumlu Olmalıdır?
Tablo 4.11. 1980-1997 Arasında Almanya'ya Başvuran Türk Sığınmacı
Tablo 4.12. Batı ve Doğu Almanya'nın Sığınmacılara Karşı Kaba Kuvvet Kullanmaya Karşı Tepkiler

ALTINCI BÖLÜM Yirmibirinci Yüzyıla Girerken
Tablo 6.1. Yurtdışındaki Vatandaşlarımızla İlgili Sayısal Bilgiler
Tablo 6.2. Almanya'daki Türklerin Oturma Sürelerinin Dağılımı
Tablo 6.3. Vatandaşlık, Kıta, Cinsiyet ve Yaşa Göre Federal Almanya'daki Yabancıların Durumu
Tablo 6.4. Avrupa Birliği'nde Türk Girişimcilerin Gelişimi
Tablo 6.5. Türk İşletmecilerin 1997 Yılında Çalıştırdıkları Eleman Sayısına Göre Büyüklük Sınıflandırması
Tablo 6.6. Avrupa'daki Türk Girişimcilerin Ekonomik Gücü
Tablo 6.7. Yeni Vatandaşlık Kazanma

EK 1
Tablo E1.1. Yurtdışında Bulunan Türk İşçiler ve Türk Yurttaşları (1973-2000)
Tablo E1.2. Çalışma Bakanlığı, İş ve İşbulma Kurumu Tarafından Yurtdışına Gönderilen İşçiler (1997-2001)
Tablo E1.3. Ülke Esasına Göre Türk Yurttaşları, İşçiler ve İşsizler (2001)
Tablo E1.4. Avrupa'da Sığınma İsteğinde Bulunanlar (1999-2000)
Tablo E1.5. Yurttaşlık Esasına Göre Türkiye'ye İltica Edenler (2000-2001)

Grafikler

İKİNCİ BÖLÜM
Grafik 2.1. Federal Almanya'daki Türk ve Diğer Yabancı Vatandaşların Nüfus Gelişimi (1960-1997)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Grafik 3.1. Yurttan Çıkış Yolları, 1996

ALTINCI BÖLÜM

Grafik 6.1. Türk İşletmelerinin 1997 Yılında Çalıştırdıkları Eleman Sayısına Göre Büyüklük Sınıflandırması

EK 2 Yasadışı Göç

Grafik E2.1. 1995-2001 Yılları Arasında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
Grafik E2.2. 2000 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
Grafik E2.3. 2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
Grafik E2.4. 2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenlerin Sayıları
Grafik E2.5. 2001 Yılında Yakalanan Göçmen Kaçakçılarının Sayıları
Grafik E2.6. 2001 Yılında Ülkesine Sınırdışı Edilen Yasadışı Göçmenlerin Sayıları
Grafik E2.7. 2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler, Suç İşleyen Yabancılar ve Geri Çevrilen Yabancıların Sayıları
Grafik E2.8. Uyruklarına Göre Organizatörler (1998-2001)
Grafik E2.9. 2000 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler, Suç İşleyen Yabancılar ve Geri Çevrilen Yabancıların Sayıları

EK 3

Grafik E3.1. Almanya'nın Çokuluslu Yapısı
Grafik E3.2. Avrupa'da Türklerin Dağılımı (2000)
Grafik E3.3. Yurtdışındaki Türk Nüfusu (2000)

Teşekkür

Bu kitap, 1963'ten bu yana Türk kadın ve erkek emekçilerin yeni bir yaşam kurmak üzere izledikleri sıkıntılı yolları anlatmak, karşılaştıkları güçlükleri açıklamak, oluşturulabilecek politikaları önermek, davet edildikleri, seçtikleri, gittikleri ülkelerin hukuki, siyasi, sosyal ve ekonomik önlemlerle mevzuatlarını belirtmek amacıyla yazdığım kitap ve makalelerin, Türkiye içi ve dışı alan araştırmalarımın bir özetidir. Kitap bunun ötesinde, uluslararası göçün küreselleşme süreci karşısında almış olduğu yeni biçimler, oluşturduğu yeni kavramlar ve kuramların yorumudur. Kısaca, bir ömür boyu sürdürdüğüm bilimsel çalışmalarımın sentezidir.

Bu uzun yolculukta sayısız meslektaş ve kurumun yardımını görmüş bulunuyorum. Öncelikli olarak, Batı Almanya'ya yönelmiş olan Türk dış göçünü yerinde inceleme ve bu ülkede gerçekleştirilen alan araştırması yardımı ile yeni politikalar üretme fikri ilk önce Devlet Planlama Teşkilatı'ndan gelmiştir. Beş kişilik bir ekibin sorumluluğunu bana emanet etmiş olmasından dolayı Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı Ziya Müezzinoğlu, Sosyal Planlama Dairesi Başkanı rahmetli Enver Ergun ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakülte-

si'nden Prof. Dr. Cahit Talas'a bir kez daha teşekkür etmek isterim. Ayrıca Batı Almanya'daki yerel çalışmalarımızı kolaylaştırmış bulunan Federal Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Dr. Gerhard von Walther, elçilik müsteşarı Dr. Haas, Nürnberg'deki Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu müdürlerinden H. Weicken ve İstanbul'daki Alman İrtibat Bürosu müdürlerinden H. Meier'in de yardımlarını anmak isterim.

Bu alan araştırması 1963 Kasım ayında, Batı Almanya'nın 29 kent ve yerleşim biriminde, 56 firma nezdinde 494 Türk işalanla dört hafta süre ve altı kişilik bir ekip yardımı ile gerçekleştirilmiştir. Ekip maliye müfettişi Cafer Sanlı, SBF Sosyoloji asistanı Erdoğan Güçbilmez, SBF Sosyal Siyaset ve İş Hukuku asistanı Alparslan Işıklı, Köln Üniversitesi İşletme Fakültesi doktora öğrencisi Nihat Oğuz ve Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarından Şengül Şenel'den oluşmuştu. Benimle birlikte katlandıkları yorucu ve özverili çalışmalarını şükranla anmak isterim. Bu alan araştırması *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* adı ile 1964'te T.C. Başbakanlığı DPT adına yayınlanmıştır. Kitaptaki tablo düzenlemelerden ötürü artık aramızda olmayan Dr. İbrahim Kıray'a şükran borcum büyüktür.

Uluslararası göç hareketinin yurt içinde yaratmış olduğu etkileri konu alan ikinci alan araştırması, Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesi ve 43 köyünde bir "Türk-Hollanda" projesi olarak gerçekleştirilmiştir. bu ortak projede Türkiye tarafını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Enstitüsü, Hollanda tarafını ise Hollanda Üniversiteleri Uluslararası İşbirliği Vakfı'na (NUFFIC) bağlı Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü (IMWOO) temsil etmiştir. Projenin bilimsel yönetimini, dönemin dekanı Prof.Dr. Ruşen Keleş'le birlikte üstlendim. Hollanda tarafını ise üç araştırmacı Rinus Penninx, Leo van Velzen ve Herman van Renselaar temsil etmiştir. 1974-75'te bir yılı aşkın bir süre ile Boğazlıyan'da oturan Hollanda ekibi ile birlikte çalışan Leyla Yenisey ve belli aralıklarla Boğazlıyan'da araştırmalar yapan Prof. Dr. Ruşen Keleş, Prof. Dr. Ersin Onulduran, Prof. Dr. Artun Ünsal, Prof. Dr. Birsen Gökçe'ye içtenlikle teşekkür etmeyi borç bilirim. Boğazlıyan araştırması Türkçe olarak *Göç*

ve Gelişim, İngilizce'de *Migration and Development* adı ile 1975'te yayınlanmıştır. Yapıtın Türkçe'ye çevirisini Dr. Ünsal Oskay üstlenmiştir. İngilizce metnin redaktörlüğünü Dr. Donald Bloch yapmıştır. Boğazlıyan araştırmasının danışma kurulunda İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mübeccel Kıray, Ortadoğu Teknik Üniversitesi bilgisayar merkezinden Prof. Dr. Hamit Fişek görev almışlardı. Proje müdürlüğü başından sonuna kadar Prof. Dr. Ruşen Keleş tarafından üstlenmiştir. Bu ekipte bilimsel koordinatör olarak görev almak benim için büyükbir zevk olmuştur. Projede görev alan tüm Türk ve Hollandalı meslektaşlarıma minnet borcum vardır.

1969 yılından başlayarak, değişik tarihlerde Paris'te OECD örgütünün İşgücü Grubu adına yaptığım araştırmalarda bana yardım eden Dr. Andreas Geiger'e, Cenevre'de Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) yaptırdığı analizlerde R.H. Böhning'e, 1986'da Paris'te OECD tarafından düzenlenen "Göçün Geleceği" konulu konferansın genel raportörlüğünü paylaştığım West Australia Üniversitesi'nden Prof. R. Appleyard'a, 1980'de Paris'te UNESCO tarafından düzenlenen "Kadın, Gelişme ve Nüfus Konferansı"nı düzenleyen ve tebliğime *Women on the Move* kitabında yer veren UNESCO'nun Nüfus ve Göç Birimi'nin eski direktörü, şu anda Bilgi Üniversitesi'nin kurmuş olduğu Göç Çalışmaları Merkezi'nin başında olan Dr. Serim Timur'a, 1986'da Fas'ın Rabat kentinde "Ortadoğu'da Göç ve Sosyal Yasama" konulu konferansla ilgili tebliğimin yayınlanmasında katkıda bulunan Prof. Laurence O. Michalak ve Prof. Dr. J. Salacuse'a, 1988'de ABD'de UCLA'da (University of California in Los Angeles) "Göç ve Dönenler" seminerine katkıda ulunmak üzere bir sömestr süresince beni davet eden Prof. Dr. George Sabbath'a, Zürih Üniversitesi Sosyoloji Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. H.J. Hoffmann-Nowotny'ye, ABD'de South Caroline Üniversitesi'nde Avrupa Araştırmaları Merkezi'nin düzenlediği konferansta sunduğum "Avrupa'da Etnik İşletmeler, Etnik Topluluklar ve Etnik Siyaset" tebliğimi kitaplarına katan merkezin müdürü Prof. Dr. D.J. Puchala ve Dr. Emek M. Uçarer'e, ABD'de Center of Migration kurumunun yayınladığı *IMR (Internati-*

onal Migration Review) dergisinde bana hakemlik/yazar görevini veren direktör Dr. Lydio F. Tomasi'ye teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Davet edildiğim bu toplantıların her biri göçle ilgili bilgilerimi zenginleştirmiş, bu alanda bilimsel araştırmalar yapan önder araştırmacılarla tanışma fırsatını vermiştir.

Türkçe ve yabancı dillerde Türk dış göçüyle ilgili yayınların yorumlu bir bibliyografya olarak hazırlanmasında değerli katkılarda bulunmuş olan öğrencim Dr. Neşe Kemiksiz'e ve bibliyografyanın 1986'da yayınlanmasını yürekten desteklemiş olan Zentrum für Türkeistudien (Türkiye Tanıtma Merkezi - TAM) müdürü Prof. Dr. Faruk Şen'e teşekkür etmeyi borç bilirim. Alman-Türk Dostluk Derneği'nin Bonn ve Hamburg'da düzenledikleri konferansları gerçekleştiren Almanya'nın eski büyükelçisi Dr. Ekkehard Eickhoff'u şükranla anmak isterim. Avrupa Konseyi Kadın-Erkek Eşitliği Komisyonu'nda 1978-1996 yılları arasında Türkiye temsilcisi olarak yaptığım çalışmalarda "Göçmen Kadınlar" ve "Yabancı Düşmanlığı, Hoşgörü" alt komisyonlarında savunduğum görüşlerin aktarılması olanağını verdiği için komisyonun genel sekreteri Ölof Ollafsdittir'e minnet borcum vardır.

Göç, küreselleşme, gelişme, kimlik sorunları konularında değişik yer ve fırsatlarda tartışma fırsatı bulduğum yabancı meslektaşlarımdan Chicago Üniversitesi Sosyoloji Profesörü Saskia Sassen, New York New School'un Göç Merkezi Müdürü Prof. Dr. Aristide Zolberg, Sloan Vakfı'ndan Dr. M. Teitelbaum, Delaware Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mark J. Miller, Londra'da School of Oriental and African Studies öğretim üyelerinden Dr. W. Hale ve Dr. Deniz Kandiyoti, Paris'te CERI üyesi Dr. Riva Kastoryanu, Kopenhag Üniversitesi'nden Prof. Dr. Gretty Mirdal ile yaptığım çeşitli tartışmalar bu konudaki bakış açımı genişletip zenginleştirmiştir.

Ankara Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra yarı-zamanlı öğretim üyesi olarak katıldığım Boğaziçi Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Kemal Kirişçi'ye düzenlemiş olduğu "Göç ve İltica" konulu seminer ve bilimsel atölyelere beni davet etmiş olmasından dolayı şükranlarımı ifade etmek isterim. Bu arada Califor-

nia Davis Üniversitesi'nden Prof. Dr. Philip L. Martin'le Türk dış göçü konusunda uzun yıllar süren bir işbölümü oluşmuştur. Yardımlarına teşekkür etmek isterim. Kendisi ile birlikte İstanbul'da 28-30 Mart 2001 tarihlerinde düzenlediğimiz konferansın örgütlenmesi ve gerçekleştirilmesinde yaptığımız verimli işbirliğinden dolayı Prof. Dr. Necla Pur ve Kadıköy Belediye Başkanı Yardımcısı İnci Beşpınar'a şükranım içtenliklidir. Benzer şekilde Mayıs 2002 tarihlerinde Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün başkanlığında İsveçli bilim adam/kadınları ile yapılan seminerde görüşlerimi sunma fırsatını veren Türk-İsveç çalışma gruplarının üyelerine ve Prof. Dr. Sema Erder, Prof. Dr. Günay Göksu Özdoğan'a teşekkür borçluyum.

Nihayet, bu kitabın uzun aylar süren çalışmaları sırasında kaynak, istatistik ve bilgisayar sorunlarının çözümünde büyük bir özveri ile yardım eden Boğaziçi Üniversitesi araştırma görevlilerinden Hasan Yönten'e gerçek bir şükran borcum vardır.

Kitabın basılmasını kabul eden İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın yayın kurulu üyelerine bu fırsatı bağışladıkları için; kitabın tasarımı, fotoğraf ve karikatürlerin seçilmesinde, adeta ikinci bir yazar olarak bana çok büyük bir destekte bulunan genel yayın yönetmeni Fahri Aral'a şükranım sonsuzdur. Bilgisayar teknolojisinin atılımlarına rağmen metni sadece okunur hale değil, ayrıca göze de çekici hale getiren dizgi ve grafik işlerini üstlenen Hüsnü Abbas ve tasarımı gerçekleştiren Mehmet Ulusel'e içtenlikli teşekkür borçluyum.

Kırk yılı aşkın bir süredir yaptığım bu çalışmalarda, ailemin değerli fertlerinden her biri beni yüreklendirmiştir. Konuyu ilk ele aldığım yıllarda rahmetli eşim Prof. Dr. Yavuz Abadan eleştiri ve yorumları ile bana olağanüstü yardımda bulunmuştur. İlkokul öğrenciliğinden bu yana bana pek çok göç konferansına refakat etmiş ve desteğini günümüze dek sürdürmüş olan oğlum Mustafa Kemal Abadan'a, katlandığı sıkıntılardan dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Otuz yılı aşkın hayat arkadaşım, eşim Prof. Dr. İlhan Unat araştırmalarımın her aşamasında tükenmez bir sabırla benden desteğini esirgememiş, bilimsel eleştirilerinden ve Türkçe deyimlere ilişkin görüşlerinden yarar-

lanmama olanak sağlamıştır. Kızım Ayşe Unat'ın bilgisayar dünyasının gizlerini çözmede, grafiklerin izlenebilir hale gelmesinde büyük yardımları olmuştur. Kızım Oya Unat da, ilgi alanı olan insan haklarına ilişkin çeşitli telkin ve önerilerde bulundu. Bunlardan da çok yararlandım. Bu arada yararlandığımız görsel malzeme için DoMIT, Kemal Kurt, Erika Mayer ve İletişim Yaymları'na teşekkür ederim.

Bu kitapta "Büyük Göç" yolculuğuna çıkmış, tanımadığım sayısız kadın-erkek eski ya da yeni, "ulus-ötesi" yurttaşlık kimliği ile okurun karşısında demografik veri veya örnek olay biçiminde çıkmış bulunmaktadır.

Bu isimsiz kahramanlara selam olsun!

PROF. DR. NERMİN ABADAN-UNAT
28 Temmuz 2002, Etiler, İstanbul

Giriş

Göç hareketleri insanlık tarihi kadar uzundur. Ancak her toplum kendi biçimlendirdiği tarihte yeni yaşam alanları bulma, yeni topraklara veya kazanç imkânlarına kavuşma açısından göç hareketlerine eşit ölçüde bir değer tanımamıştır. Türk toplumu bu kavramla geniş ölçüde ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tanıştı. Bu tanışıklık bireysel tercihlerden çok "toplum mühendisliği" olarak adlandırılan planlama faaliyetleri ile gerçekleşti. Başka bir deyimle "göç" bir devlet politikası unsuru olarak ele alındı. Türkiye'nin toplumsal dokusunu büyük ölçüde değiştiren, Türkiye sınırları dışında etkinliği uluslararası ilişkiler ve örgütler yolu ile her gün duyulan göç hareketi 1960 askerî müdahalesinden sonra başgösteren ekonomik sıkıntılar, işsizlik, döviz darlığı gibi etkenleri ortadan kaldırmak için düşünülen bir "demografik çözüm" olarak ortaya çıktı. Bu satırların yazarı 1962'de Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı tarafından bir araştırma yapmak üzere davet edildiğinde, kendisine "artan işgücü ihracı" konusunda Federal Almanya'da temaslar kurması önerilmişti. Gerçekten de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda "İnsan gücü, istihdam eğitim ve araştırma" bölümünde şu paragraf yer almıştı:

> "İstihdam politikasının bir başka yönü da işgücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine ihracıdır. Ancak Türkiye işgücü fazlalığı olan, fakat niteliği yüksek işgücü konusunda kıtlık çeken bir ülkedir. İşgücü ihracının niteliği yüksek işgücü halinde olması bu kıtlığı arttırabilir, bu sakıncanın önlenilmesi için tedbirlerin alınması şarttır." (Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.456)

İnsancıl boyuttan yoksun olan bu öneri akla şu düşünceyi getirir: acaba Türk insanı yurt dışında yeni bir yaşam kurmak ister mi?

Bu soruya yanıt çağrıştıran kaynaklardan biri 1950 yılının güzünde Massachussett Technology Institute ve Columbia Üniversitesi'nin işbirliği ile yedi Ortadoğu ülkesini içine alan bir araştırmanın verileri oldu. Daniel Lerner tarafından kaleme alınan ve sonraları sosyolojinin klasik bir yapıtı sayılan *The Passing of Traditional Society* (Geleneksel Toplumun Geçişi) adlı yapıtta Lerner'in "geleneksel" olarak nitelediği deneklerine "Zorunlu olsa dünyanın hangi ülkesinde yaşamak isterdiniz?" sorusuna Türk deneklerin % 49'u "Yurttan ayrı yaşamaktansa ölmeyi tercih ederiz!" yanıtını vermişlerdi.

Elli yıl sonra dünyamıza baktığımızda 4.5 milyon Türk vatandaşının dünyanın beş kıtasına yayılmış olduklarını görüyoruz. Bunlardan üç milyonu aşkını Avrupa'ya, bu üç milyonun % 80'i Almanya'ya gönderilmiş/gitmiştir. Günümüzde sadece Almanya başkenti Berlin'de 150.000 i aşan Türk yaşamaktadır! Böylesine yoğun bir nüfus hareketliliği çok az ülkede görülmektedir. Vatandaşlarımız önce özendirilmekle, sonra kendi istekleri, ailelerinin baskısı, hemşerilerinin yüreklendirmesi ile anayurdun dışında yeni yaşam biçimleri, yeni topluluklar oluşturmuşlardır.

Farklı siyasal kültür ve değerlerin karşılamasını da içeren bu süreci kırk yıldan beri izlemeye çalışıyorum. Böylesine yoğun, çok taraflı bir olayın tümünü değerlendiremiyeceğimin bilincindeyim. Bununla beraber bu olayın ekonomik ve demografik yönlerini olduğu kadar sosyal, siyasal, kültürel çehrelerinin bir kısmını yansıtmaya, bireylerin kendi seslerine de bir ölçüde yer vermeye çalıştım. Bu çalışmaları yaparken sınırlı sayıda araştırmacıların katkılarından yararlanabildim.

Türkiye'de Göç ve Sığınma hareketlerini araştıran bilimsel merkezler yeni kurumlaşmaktadır. Oysa Batı'nın bellibaşlı tüm üniversitelerinde Göç ve Sığınma Hareketleri araştırma birimleri çoktan kurulmuştur. Halen bu merkezlerdeki araştırmalar, göçü içeren daha kapsamlı temel kavramlar; ulus-devlet, ırkçılık, etnisite, milliyetçilik, kimlik, insan hakları gibi konular üzerinde odaklaşmaktadır.

Geriye bakıldığında görülür ki, dış göç başka yerlerde olduğu kadar Türkiye'de de servet biriktirme yani kapitalizm sürecinin temel ögelerinden biri olmuştur. Kapitalizm göçmen işçileri çok defa ekonomik bunalımlara karşı bir "Güvenlik Subabı (Konjunktur Puffer)" olarak kullanmıştır. Göçmen işçiler hakkında, kolaylıkla ana yurtlarına tekrar gönderilebilirler şeklindeki kanaat uzun zaman geçerli bir formül sayılmıştır. Türk planlamacılar da ulusal kalkınmayı gerçekleştirmek üzere kısa vadeli çözümler aramışlardır. Nitekim, Türkiye önce Almanya sonra diğer Avrupa devletleri ile imzalamış olduğu ikili anlaşmalarda dönüşüm (rotation) ilkesini kabul ettirmeye çalışmıştır. Buna göre giden işçiler bir yıllık bir "staj" döneminde yeni bilgilerle donanmış olarak ülkelerine dönecek ve ulusal kalkınmaya hizmet edeceklerdi. Ancak kısa dönemli bir yurt dışı çalışma ile Türkiye'nin gereksinimi olan teknolojik bilgi aktarımının mümkün olamıyacağı daha ilk yıllarda belli olmuştu. Aslında göç, Türkiye'de olduğu kadar başka göçmen veren ülkelerde de göçmen kabul eden güçlü devlete ve onun merkezinde yer alan finans kapitaline önemli yararlar sağlamıştır. Gelişmiş ülkeler sınaî verimlerini arttırabilmiş, kendi işçilerine yukarı doğru bir devingenlik sağlamışlardır. Başka bir deyişle dış göç, bakışıksız (asimetrik) bir etkileşime dayandığı için merkez ve çevre devletler arasındaki uçurumu genişleten bir süreç olmuş, ortaya zamanla kıdem alan bir "global proletarya" çıkmıştır..

1986'da Neşe Kemiksiz'in işbirliği ile *Türk Dış Göçü, 1960-1984 - Yorumlu Bibliyografya*'yı yayınladığımız zaman, gerek gönderen gerekse kabul eden ülkelerin göçü ulusal çıkarları açısından nasıl karşıladıkları sayısal verilerle ortaya çıktı. Türkiye'de yapılan yayınların önemli kısmında yurtdışında bulunan işçilerin ücretleri, potansiyel

tasarrufları, döviz transferleri, ticaret açığının kapatılmasında katkıları, kurdukları işçi şirketleri ve köy kalkınma kooperatifleri gibi konular araştırmaların belkemiğini oluşturdu. Buna karşın dış göçün gerek yurtdışında gerekse yurt içinde sosyal yapıyı, aile kurumunu nasıl etkilediği, çocukların toplumsallaşma süreci, eğitim sistemi, işçi dernekleri, dinsel faaliyetler çok sınırlı ölçüde ele alındı. Bir bakıma denilebilir ki Türk göçmen işçisi ancak "Homo economicus" yönü ile ilgi uyandırmıştır. Yabancı dildeki literatüre gelince, bu konuyu Almanya açısından ele almış olan Ursula Boos-Nünning'in R. Grube ve Hans H. Reich ile birlikte yayınladığı *Die Türkische Migration in Deutschsprachigen Büchern, 1961-1984* yapıtında ağırlık noktasının yabancı işçilerin yaşam biçimleri, meslekî bilgileri ve meslekî öğrenim tercihleri, okullaşma oranı, ikinci kuşağın okul sistemlerindeki yerleri, yabancı kökenli kız ve kadınlar, iki dilli göçmen ailelerin uyum durumları ve suç işleme konuları olduğu görülmektedir. Onların merakı, giderek yaşlanan nüfusun sosyal güvenlik kurumlarını ayakta tutacak bilgili kuşakların yetişip yetişmeyeceği konusu idi. Bu açık farklılaşma göç olgusunda asıl öznel (süje) olan "birey-yurttaş "kavramlarının nekadar ihmal edildiklerini ortaya koymaktadır.

1980'li yıllarda Türkiye'de yapılan askerî müdahale, 1990'lı yıllarda ise Berlin duvarının yıkılmasını takiben komünist sistemin tasfiye edilmesi, siyasî nedenlere dayalı büyük çaptaki göç ve sığınma hareketlerine yol açmıştır. Yeni devletlerin tanınması, Balkanlarda etnik kavgaların kanlı savaşlara dönüşmesi, Avrupa'da yaşıyan Türk göçmenler arasında etnik ve dinsel kimliklerin belirginleşerek yeni farklılıklar yaratması basında yankısını bulmakla beraber Türk bilimsel çevrelerinde ancak sınırlı şekilde ele alınmıştır. Bunun aksine aynı konular Avrupa'da yaygınlaşan yabancı düşmanlığı, ırkçılık, saldırganlık olayları nedeni ile fazlası ile irdelenmiş konular haline gelmişlerdir. Bu arada, geçicilik yerine kalıcılığı yeğleyen Türk göçmenlerin büyük kısmının siyasal hakları, yaşadıkları ülkelerin toplum yapısına yurttaş olarak kök salma olayları da yine Türkiye'de ancak kıyısından izlenirken, Avrupa Topluluğunda yoğun bir biçimde Ermeni, Kürt, Yunan di-

asporalar tarafından ele alınmış, Türkiye'nin dışındaki dünyada olumsuz bir görüntünün yaygınlaşmasına yol açmıştır. Son yıllarda insan hakları ekseninde toplanan ana dilde öğrenim hakkı, kadın/erkek eşitliği, ulus-ötesi kültürel ve siyasal toplulukların uluslararası platformdaki rolü Türk bilimsel çevrelerinde giderek ele alman konular olmakla beraber, yankıları ancak Avrupa Birliğine aday ülke olma konusuna eklemlendiği ölçüde izlenmiştir.

Oysa günümüz "tek kutuplu" dünyasında, kimi düşünürlerce "yeni evrensel imparatorluk"ta (M. Hardt/A. Negri) sınır ve toprak bağlarını aşarak, kendilerince özgür ve bağımsız topluluklar oluşturan yeni "global yurttaşlar" küresel politikaların en dinamik ögeleri olarak sahneye çıkmaktadırlar. Bu yeni topluluklarda yeralan Türk göçmenlerin yerlerini, konumlarını, siyasal güçlerini öğrenmek önemli bir gereksinmedir

Bilgi Üniversitesi'nin bu alanda öncülük etmesi, göç ve sığınma konularında bir Göç Çalışmaları Merkezi kurmuş bulunması Türk toplum bilimleri camiası için kuşkusuz yeni bir esin ve bilgi sağlama kaynağı olacaktır.

Bu kitap Türkiye'nin kırk yıllık göç deneyimlerinin tarihçesine ilişkin kişisel çalışmalarımın ürünüdür. Kitabın bazı bölümlerinde aynı konular birden fazla ele alınmış bulunmaktadır. Konuların tekrarı, sorunların giriftliğinden ileri gelmektedir. Amaç, kuramsal tartışmalarla birlikte amprik araştırmalardan da örnekler vermektir. Eksiklerle dolu olmakla beraber bu yapıtın yetişen genç araştırmacılarda boşlukları doldurma isteğini uyandırması, onların da bitmeyecek olan bilgi piramidine yeni tuğlalar eklemeleri içtenlikle dileğimdir.

PROF. DR. NERMİN ABADAN-UNAT
21 Mayıs 2002, Etiler, İstanbul

BİRİNCİ BÖLÜM

Uluslararası Göçün Kuram ve Kavramları

Fotoğraf: Jens Nober, Ruhrlandmuseum.

> Ampirik araştırma daha önce bilinmeyen yeni bilgiler üretmedikçe, rasyonel sayılmaz. Tüm sosyal aktörler belli zaman/mekân çerçeveleri içinde yer aldıklarına göre bazı aktörler için yeni olan, diğerleri için değildir. Diğerlerine toplumbilimciler de dahildir. Etnografik araştırma işte bu "bilgi açıkları"nı kapatmada çok önemlidir. Bu tür bir araştırma, özellikle bir kültürel çevreye mensup bireyler, farklı bir kültürel çevreye mensup bireylerle karşılaştıkları zaman ortaya çıkan bilmeceleri açıklamada rol oynamaktadır. "Niçin böyle hareket ediyorlar, düşünüyorlar?" sorusu kültürel açıdan yabancı sayılan çevreye (milieu) girme ve onu anlamlı kılma davetiyesidir.
>
> Anthony Giddens, *The Constitution of Society,* 1984, s.334

Uluslararası göç hareketleri son yarım yüzyılda beş kıtayı etki alanı içine alan, değişik faktörlere dayanan, ulus kavramını sorgulamayı sürdüren, demografik açıdan milyonlarca insanı kapsayan bir süreç olmaya devam etmektedir. Son elli yılda bu konu hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerin sosyal bilimcileri tarafından ele alınmış, kuramsal açıdan irdelenmiş, güdülen siyasetle ilgili çözümler getirilmiştir. Bu alanda etraflı çalışmalar yapmış olan Alejandro Portes'in haklı olarak belirttiği üzere "tek bir büyük kuram" yoktur. Örneğin, az gelişmiş ül-

kelerde sömürgeci kapitalizmin yayılması sonucunda büyük çapta emek göçünün oluşması, bize o ülkelerde nüfusun hangi kesimlerinin daha çok göç etmeye meyilli olduğu, bireysel düzeyde kimlerin göçe karar verdikleri hususunda bir bilgi sağlamamaktadır.[1] Başka bir deyişle Portes'e göre mikro ve makro düzeydeki analizler "birbirinin yerini tutmamaktadır". Onun yerine göç kuramları uluslararası göçün kaynakları, akımları, istihdam biçimleri ve göçmenlerin sosyo-kültürel uyumları olmak üzere dört ana öğe etrafında geliştirilmelidir.

Portes'e göre göçün belli alan ya da konularını içeren bu tür "ortaboy" kuramlar çok genel, dolayısıyla fazla bilgi vermeyen büyükboy kuramlara kıyasla daha aydınlatıcı olmaktadır. Bu haklı gözlem bizi zorunlu olarak göçle ilgili kuramlar alanına götürmektedir.

Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana önce yavaşça, daha sonra hızlanan biçimde gelişen Türk dış göçünün bu yazar tarafından ortaya çıkarılan verileri sunmadan önce konuya sosyal bilimlerin değişik disiplinleri tarafından hangi açılardan ele alındığını sunmayı yararlı buldum.

GÖÇ KURAMLARININ BAŞLANGICI

Bir devletin sahip olduğu nüfus konusu İÖ 6. yüzyılda Çinlilerin dikkatini çekmeye başladığı günden bu yana devlet teorilerinin aslî öğesi olmaya devam etmesine karşılık nüfusun yer değiştirmesi anlamına gelen göç konusu ancak 19. yüzyılda bilimsel tartışmalara konu olmaya başlamıştır. Alman-İngiliz kökenli coğrafyacı ve harita uzmanı olan Georg Ravenstein bu konuda ilk defa 1885 ve 1889'da Londra'da, Royal Statistical Society'ye "Göç Yasaları" konulu iki tebliğ sunmakla tartışmaları hararetlendirmiştir. Ravenstein "yasa" kavramını kullanmakla, demografik hareketlerin şaşmaz kesinliğine işaret etmek istemiştir. Ravenstein İngiltere'deki iç göçleri yansıtan istatistiklere dayanarak "yasa"sını şöyle bir varsayıma oturtmaktadır: Göç hareketle-

1 Alejandro Portes, "Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities", C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind, *The Handbook of International Migration: The American Experience* içinde, The Russell Sage Foundation, New York, 1999, s.27.

rin büyük çoğunluğu kısa mesafelere, uzak mesafeli göçler ise ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı odaklara doğru olmaktadır. Aynı düşünüre göre, göç hareketlerinin başlıca nedeni "insanoğlunun durumunu maddî açılardan düzeltme isteği"nden ileri gelmektedir. Ancak Ravenstein kendisine yöneltilen eleştirileri de hesaba katarak daha sonraları şu açıklamayı da yapmıştır: "Nüfus ve ekonomi ile ilgili yasalar fizik yasaların kesinliğini taşımamaktadır, belli bir yöne doğru gelişmesi beklenen bir göç akımı yasama organının müdahalesi ile durdurulabilir."[2] Her ne kadar İngiltere o yıllarda göçü sınırlandıracak yasal önlemler almamış ve Manchester Okulu'nun ilkelerine sadık kalmışsa da Bismarck Almanya'sı bu dönemde "Yahudi olan ve olmayan Polonyalılar"ı sınır dışı etmiş, Doğu Avrupa'dan gelmek isteyen göçmenleri sınırları içine sokmamıştır.[3]

ULUSLARARASI GÖÇ HAREKETLERİNİN ÇAĞDAŞ ÇÖZÜMLEMELERİ

19. yüzyılın iç ve dış göç hareketlerini tek, kapsamlı bir kuramla açıklama çabalarından sonra 20. yüzyılın toplumbilimcileri farklı kavramlar, farklı varsayımlar ve farklı başvuru kalıpları kullanmak suretiyle çeşitli kuramsal modeller geliştirmeye başlamışlardı. Bu çalışmalar sonucunda üretilen kuramlar –birey, hane halkı, ulusal ve uluslararası pazarlar– gibi farklı nedensellik süreçlerine ve farklı irdeleme düzeylerine dayandıkları için, bunları birbiri ile bağdaşmaz biçimde değerlendirmek yanlış olur. Örneğin birey bir yandan gelirini artırmak isterken, öte yandan hane halkının rizikosunu azaltmak isteyebilir. Bu kararların alınmasında hem ulusal hem de uluslararası piyasaların rolünün etkili olduğunu da kabul etmek mümkündür. Bununla beraber farklı kuramsal modeller değişik araştırma hedefleri, odak noktaları ve ilgiler yansıttıkları için bu

2 Aristide R. Zolberg, "Matters of State: Theorizing Immigration Policy" C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind, *a.g.e.* içinde, s.72-73; ayrıca bkz. *International Encyclopedia of Population,* Ed. John A. Ross, Cilt I, Glencoe, 1982, s.351.

3 Aristide R. Zolberg, "Global Movements, Global Walls: Responses to Migration, 1885-1925" *Global History and Migrations,* Ed. Wang Gungwu, 1997, Boulder, Colo: Westview içinde, s.279-307.

modeller arasındaki tutarlılığı saptayabilmek üzere her bir kuramın iç mantığını, varsayımlarını ve önermelerini anlamak zorunludur.

Neoklasik Ekonominin Makro Kuramı

Uluslararası göç hareketinin en eski kuramı, ekonomik gelişme ile ilgili olarak geliştirilmiştir. (Lewis, 1954; Ranis ve Fei, 1961; Harris ve Todaro, 1970; Todaro, 1976). Bu kurama göre, uluslararası göç ve onun karşıtı olan iç göçün nedeni, emek konusundaki arz ve talep alanında ortaya çıkan coğrafî farklılıkta yatmaktadır. Emek fazlasına sahip olan ülkeler, düşük bir ücret piyasasına sahiptir; buna karşılık sermayeye kıyasla sınırlı bir emek piyasasına sahip olan ülkelerin ücret düzeyi yüksek olmaktadır. Ücret farklılığından ileri gelen bu açıklıktan dolayı düşük ücretli işçiler, yüksek ücretli ülkelere göç etmektedir. Bu demografik hareketin sonucu olarak, emek zengini ülkelerde emek piyasası daralmakta, dolayısıyla ücretler yükselmekte, buna karşılık sermaye zengini ülkelerde ücretler düşmektedir ve böylece bir denge oluşmaktadır. Göç hareketleri, böylece sermaye fakiri ülkelerde yapılan yatırımlara yüksek bir kâr sağlamakta, ayrıca sermayenin gelişmekte olan ülkelere akması, oralara aynı zamanda yöneticilerin, teknisyenlerin ve diğer kalifiye işgücünün girmesine yol açmaktadır.

Neoklasik ekonomistlerin uluslararası göçle ilgili Manchester Okulu'na uygun bu basit açıklaması uzun süre göçmen kabul eden ülkelerin kamuoyunu etkilemiş ve göçle ilgili siyasetleri biçimlendirmiştir. Bu kuramsal çözümleme şu varsayımları içermektedir:

a İşçilerin uluslararası göç hareketi, ülkeler arasındaki ücret farklılığından ileri gelmektedir.

b. Ücret farklılıklarının giderilmesi, işgücü hareketini sona erdirecek, bu farklılıkların olmadığı yerde göç hareketleri olmayacaktır.

c. İnsan sermayesi, başka bir deyişle yüksek vasıflı işçilerin yer değiştirmesi, vasıfsız işçilerin göç hareketinden farklı bir nitelik taşımaktadır.

d. Uluslararası göç hareketinin birincil mekanizmaları işgücü piyasalarıdır, diğer piyasaların önemi yoktur.

e. Hükümetlere düşen görev, işgücü gönderen ve kabul eden ülkelerin işgücü piyasasını denetlemek ve etkilemektir.[4]

Neoklasik Ekonominin Mikro Kuramı

Bu makro ekonomik modele koşut olarak, bir mikroekonomik model de sunulmaktadır. Sjaastad, Borjas ve Todaro'nun geliştirdikleri bu modele göre bireyler; rasyonel düşünce sistemlerini kullanarak maliyet/kâr hesabını yapmak suretiyle daha yüksek bir kazanç elde edecekleri hesabının sonucunda göç etme kararını vermektedirler. Bu kararlar, insan sermayesine yapılan bir çeşit yatırım olarak da değerlendirilmelidir. Bireyler daha yüksek kazanç sağlamayı umdukları yerlere göç etmeye karar vermektedirler, ancak daha yüksek bir verimlilik sonucu sağlanacak olan daha yüksek kârları elde etmezden önce kendileri de yolculuk ve taşınma masrafı, yeni bir dil öğrenme, uyumu sağlamak üzere kabullenilecek psikolojik sıkıntılar türünden yatırımlar yapmak zorunda kalmaktadırlar. Özellikle illegal yollardan göçü göze alan kişiler, sınır dışı edilme ihtimalini de bu hesaplara dahil etmektedirler. Potansiyel göçmenin seçtiği ülke ise bütün bu fekârlıklar ve yatırımlara karşılık en yüksek kârı sağlama olasılığını sunan yer olmaktadır.[5]

Bu kuram şu varsayımları içermektedir:

a. Uluslararası göç hareketleri, gerek kazanç gerekse istihdam açısından farklılıların algılanmasına dayanmaktadır. (Makro modelde tam istihdam varsayılıyordu).

b. Diğer faktörlerin eşit kalması halinde öğrenim, deney, işbaşı eğitimi, yabancı dil bilgisi, beceriler gibi insan kapitalinin başlıca özellikleri gidilecek olan ülkede göç edecek kişinin iş bulma olasılığını artıran unsurlardır.

c. Göç masraflarını düşüren bireysel özellikler, toplumsal koşul-

4 Douglas S. Massey, "Why does Immigration Occur? A Theoretical Synthesis", C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind, *a.g.e.* içinde s.35-36; ayrıca bkz. Douglas S. Massey et. al. "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, 19, No: 3, Eylül 1993, s.433-434.

5 George J. Borjas, "Economic Theory and International Migration", *International Migration Review*, 23, s.457-485.

lar ve teknolojiler göç sonucu elde edilecek olan kazanımları artıracak niteliktedir, dolayısıyla bunlar uluslararası göçü hızlandıracaktır.

d. Ülkeler arasındaki göç akımları bireysel maliyet/kâr (cost/benefit) hesabına dayalı hesapların toplu sonucudur.

e. Uluslararası göç hareketleri, ancak ülkeler arasındaki kazanç ve/veya istihdam oranları farklı olduğu hallerde cereyan etmektedir.

f. Göç hareketlerini doğuran kararlar, işgücü piyasaları arasındaki dengesizliğin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

g. Göçmen kabul eden ülkelerin çalışma koşulları psikolojik açıdan çekici ise maliyet masrafları negatif sayılır. Bu takdirde göç hareketini durdurma yolu, bu çekici çalışma koşullarını azaltmak ya da kaldırmaktır.

h. Hükümetler, göç hareketlerini gönderen ve kabul eden ülkelerdeki kazançları etkileyecek önlemlerle denetlemektedirler. Örneğin illegal istihdam olanağı durumunda işverenlere ağır para cezaları yüklemek ya da gönderen ülkelere geliri artırmak üzere uzun vadeli gelişme kredileri tahsis etmek.

"Yeni Ekonomi" Kuramları

Son yıllarda neoklasik ekonomi kuramına karşı olan eleştiriler yoğunlaştı. "Göçle ilgili yeni ekonomi" kuramına göre göç etme kararı tek tek bireyler tarafından değil, bir hane halkının tüm fertleri hatta bazen bir topluluğun tümü gibi birbiri ile ilintili çok sayıda kişi tarafından alınmaktadır (Stark ve Levhari, 1982; Stark, 1984; Katz ve Stark, 1986; Stark, 1991). Bu şekilde alınan kararlar, sadece beklenen gelirin en üst düzeye çıkarılmasında rol oynamamakta, aynı zamanda gelirle ilgili rizikoların azaltılması ve yerel piyasaların başarısızlıkları aşmasında da etkin olmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda hane geliriyle ilgili rizikolar, kurumsallaşmış mekanizmalarla önlenmeye çalışılmaktadır. Mahsul sigorta programları, çiftçiyi doğal afetler ve fiyat dalgalanmalarına karşı, işsizlik sigortası ise işçileri yapısal ekonomik değişmelere karşı korumaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde hane halkı, ailenin verimli gelir kaynaklarını bireylerden daha etkin biçimde yönlendirebilir. Hane halkının bireyleri, ekonomik bunalımlar karşısında değişik stratejiler benimsemektedir. Kimi yerel ekonomide iş bulmakta, kimi aynı ülkenin başka bir kesiminde çalışmakta, kimi de yurtdışında çalışma imkânını bulmaktadır. Anayurdun ekonomi dengesi bozulunca, hane halkı gelirini göç eden bireylerinin yolladıkları paralar sayesinde dengelemektedir.

Gelişmiş ülkelerde kredi ve sermaye piyasaları, ailelerin çoğuna yeni yatırım yapma olanağını sağlamaktadır. Azgelişmiş ülkelerde göçmen havaleleri bu işlevi de üstlenmektedir. Hane halkından bir ya da iki kişi yurtdışına gönderilince, havale ettikleri tasarrufların bir kısmı tüketime, diğer bir kısmı ise yatırımlara yönlendirilmektedir.

Yeni ekonomi modelinin ana fikri, gelirin neoklasik kuramda kabul edildiği gibi türdeş bir meta olmadığı noktasında toplanmaktadır. Önemli olan, gelirin kaynağıdır. Hane halkı gelirini artırmasa bile ailenin girişimleriyle yeni gelir kaynakları oluşturabilmektedir. Bu kuramın savunucularına göre, haneler yurtdışına göçmen yollarken sadece gelirlerini mutlak biçimde artırma arzusunda değil, aynı zamanda başka hanelere kıyasla "göreli yoksullukları"nı düzeltme dileğindedir.[6]

Göçle ilgili "yeni ekonomi" anlayışına dayanan kuram, şu varsayım ve önermeleri içermektedir:

a. Göç araştırmalarında birey değil, aile, hane halkı ya da üretim ve tüketim alanında kültürel bir birlik gösteren topluluklar ana birim olarak ele alınmalıdır.

b. Ücret farklılığı uluslararası göç hareketinin vazgeçilmez koşulu değildir. Hane halkları ücret farklılığı olmadığı durumlarda da çeşitli rizikoları azaltma amacı ile uluslararası hareketliliği destekleyebilir.

c. Uluslararası göç ve yerel istihdam ya da yerel üretim birbiri ile bağdaşmaz olasılıklar değildir. Hane halkları hem göç hareketine hem de yerel faaliyetlere katılmaktadır. Aslında göç etme, yerel ekono-

6 Stark, Oded ve David E. Bloom, "The new economics of labor migration", *American Economic Review*, 75, 1985, s.173-178.

mik faaliyetlere katılırken sermaye bulmaktaki güçlüğü aşmak için en çekici bir çözüm yolu olarak görünebilir. Dolayısıyla, göçmen yollayan bölgelerde cereyan eden ekonomik gelişme, uluslararası göç hareketinin baskısını azaltan bir faktör olmayabilir.

d. Uluslararası göç hareketleri, ülkeler arasındaki ücret farklılıkları ortadan kaldırıldıktan sonra kesinlikle durmaz. Göçmen yollayan ülkenin değişik piyasalarının eksik ya da dengesiz olması halinde de göç etme arzusu sürer.

e. Gelir dağılımının farklı noktalarında yeralan hanelerin bekledikleri gelir artışı eşdeğer bir etki yaratmamaktadır. Farklı gelir dağılımına sahip topluluklar, farklı beklentiler beklemektedir.

f. Hükümetler göç hareketlerini sadece işgücü piyasasını etkileyecek politikalarla değil aynı zamanda sermaye ve sigorta piyasalarını biçimlendirmek suretiyle de etkileyebilirler. Bu alanda özellikle işsizlik sigortası önemli bir rol oynamaktadır.

g. Gelir dağılımını etkileyen hükümet politikaları ve yeni ekonomik yapılar, bir kısım hanelerin göreli yoksulluk anlayışlarını etkileyerek, onların göç etme dileklerini değiştirebilir.

h. Göçmen yollayan ülkelerde uygulanan hükümet politikalarından, fakir hane halkları yararlanmıyorsa, göç etme arzusu artabilir. Aynı şekilde zengin hane halkları daha yüksek bir gelirden yararlanmıyorsa, göç etme arzusu azalabilir.

İkiye Bölünmüş (Segmented) Emek Piyasası Kuramı

Her ne kadar neoklasik ve yeni göç ekonomisi kuramları, uluslararası göç hareketini açıklama açısından farklı sonuçlar veriyorsa da, her ikisi de mikro düzey modeli sayılırlar. Aralarındaki fark, göç kararını kimin verdiği (birey ya da hane halkı), gelirin ve rizikonun nasıl hesaplandığı, eksiksiz işleyen piyasalara karşıt bulunmayan ya da eksik işleyen piyasaların varlığı, göç kararının toplumsal açıdan nasıl değerlendirildiği noktalarında düğümlenmektedir. Rasyonel düşünceye dayalı bu modelin karşısında "ikiye bölünmüş piyasalar" modeli çok farklı bir yer işgal etmektedir. Bu kuram, uluslararası göç hareketinin

modern sanayi toplumlarının işgücü talebinden ileri geldiğini savunmaktadır.

Bu teorik görüşün en hararetli savunucusu Michael J. Piore'ye[7] göre, uluslararası göç gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısının bir temel öğesi olan sürekli işgücü talebinden ileri gelmektedir. Piore'ye göre göç hareketleri, gönderen ülkenin yüksek işsizlik ya da düşük ücret gibi itici (push) faktörlerden değil, kabul eden ülkelerin kaçınılmaz ve kronik düşük ücretli işgücü gereksiniminden ileri gelmektedir.

Piore'ye göre ileri derecede endüstrileşmiş toplum ve ekonomileri, dört temel özelliklerinden dolayı sürekli ucuz ve esnek işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar.

Bu özelliklerin birincisi, yapısal enflasyondur. Ücretler sadece arz ve talebi değil, aynı zamanda ücretin karşılığında yapılacak işe bağlı olan statü ve itibarı da yansıtmaktadır. İşverenler mesleki hiyerarşinin en alt kademesinde bulunan iş için vasıfsız eleman aradıkları zaman, bu işin karşılığında daha yüksek bir ücret saptayamazlar. Zira bu takdirde, statüye bağlı olan hiyerarşinin tümü sarsılacaktır. Her kademe bir ücret zammı isteyecektir. Dolayısıyla tek çare, ücretleri düşük tutmaktır. Yerli işçiler bu çözüme sendika ve bağlı oldukları diğer kurumlar nedeni ile yanaşmayacakları için tek çözüm, dışarıdan düşük ücrete razı olacak olan işgücü ithal etmektir.

Uluslararası göç hareketinin ikinci özelliği, çalışma güdülerinde yatmaktadır. İnsanlar sadece gelir sağlamak için değil, toplumsal itibarı artırmak için de çalışırlar. Mesleki hiyerarşinin en alt basamağında yeralan işçiler de bu güdülenme isteğini taşımaktadırlar. Dolayısıyla yerli işçinin yükselme isteklerini yanıtlıyabilmek için, en alt basamakta statü ve itibar kaygısı olmaksızın sadece para biriktirmek isteyen bir işgücü bulundurmak, bu sorunu çözmektedir. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki yaşam standardı farkı, yabancı işçinin kanaatkârlığı ile açıklanmaktadır. Göçmen işçinin geldiği ülkede kazandığı ücret, geldiği ülkeye kıyasla doyurucudur. Ayrıca göçmen işçi kendisini, ka-

7 Michael J. Piore, *Birds of Passage - Migrant labor and industrial societies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

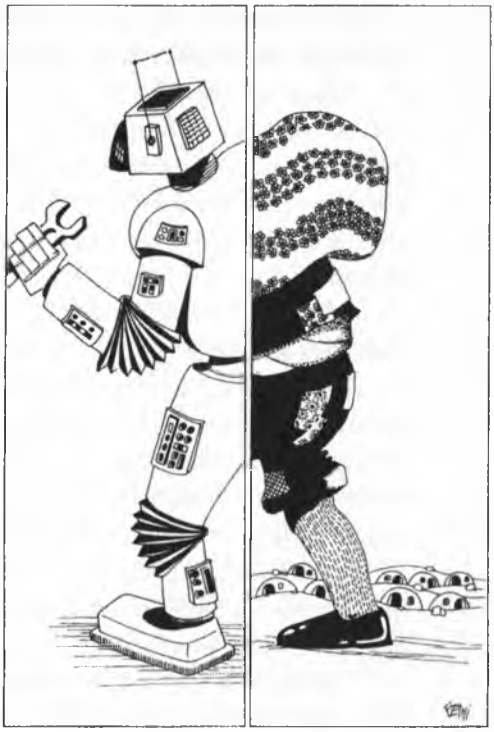
bul eden ülke toplumunun bir üyesi olarak görmemektedir. Tam tersine o, kendini sağladığı kazanç nedeni ile anayurtta statü ve itibar sahibi bir kişi olarak görmekte ve kendisini oraya bağlı saymaktadır. Dolayısıyla uluslararası göç hareketi aynı zamanda yerli işçi kesimine toplumsal hareketliliği, daha itibarlı kademelere yükselme imkânını sağlamaktadır.

Uluslararası göç sürecinin üçüncü özelliği, işgücü arzının bir bakıma sınırsız oluşunda yatmaktadır. Büyük çapta işgücü ithal eden ABD, Fransa ve Almanya bu konuda en aydınlatıcı örnekleri vermektedir. ABD başlangıçta yoğun biçimde Avrupa'dan işgücü ithal etti, Birinci Dünya Savaşı sırasında güneyli zencilerle Meksikalı işgücünü çekti, 1960'lardan sonra ise Latin Amerika ve Karayip işgücü kaynaklarına başvurdu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Fransa en çok Polonya'dan işgücü kabul ediyordu. Savaş ve daha sonra Demir Perde bu kaynağı kurutunca Fransa, Kuzey Afrika, İtalya ve İspanya'ya yönlendi. İtalya ve İspanya'daki ekonomik gelişme 1960'larda bu kaynağı kurutunca Fransa bu kez Portekiz ve Yugoslavya'ya döndü. Batı Almanya'nın izlediği politika da benzer şekilde oluştu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Avrupa'dan işgücü kabul eden Almanya daha sonraları Doğu Almanya'dan kaçanları kabul etti, duvarın örülmesinden sonra ise Türkiye ve Yugoslavya'ya yönlendi.

Uluslararası göçün dördüncü özelliği, bu göç akımının tükenmezliğinde yatmaktadır. Avrupa Birliği ve ABD hükümetlerinin ısrarlı politikalarına rağmen illegal işgücü çoğu kez sığınmacı sıfatlarını da kullanarak sınırları zorlamaya çalışmakta, bu uğurda yaşamını kaybetmek dahil olmak üzere her türlü tehlikeyi göze almaktadır.

Bu özellikler göz önünde bulundurulunca uluslararası göç hareketini nasıl açıklayabiliriz? Bu konuda Piore en ilginç açıklamasını "ikiye bölünmüş işgücü piyasası" varsayımı ile sunmaktadır. Bu modele göre işgücü piyasası iki sektörden oluşmaktadır: Birinci sektördeki işler ağırlıklı olarak yerli işçiler tarafından işgal edilmektedir, göçmenler ise ikinci sektörde yoğunlaşmaktadır. Bu ayrım nereden ileri gelmektedir?

Bu konuda sermaye ile emek arasındaki farkı göz önünde bulundurmak gerekir. Sermaye, üretimin değişmez bir etkenidir. Talebin dalgalanması karşısında kullanılmayabilir, ancak tasfiye edilemez. Sermaye sahipleri her zaman işsizliğin masraflarını taşımak zorundadırlar. Emek ise değişken faktördür. Talep azalınca, işgücüne yol verilir. Sermaye sahipleri imkân buldukları ölçüde, sürekli talebi yatırım gerektiren altyapı yatırımları ile, dalgalanan talebi ise işgücü ithali ile karşılamaya çalışırlar. Böyle sermaye-yoğun metotlar temel istekleri, emek-yoğun metotlar ise mevsimlik, dalgalı istekleri karşılamak üzere kullanılmaktadır. Bu ikilik (dualism) işgücünü ikiye bölmektedir.

Karikatür: Fethi Develioğlu.

Sermaye-yoğun birinci sektördeki işçiler, en iyi donanım ve aletlere sahip vasıflı işlerde çalıştırılmaktadır. İşverenler bu işçileri eğitmek suretiyle onlara yatırım yapmaktadır. Yaptıkları işler karmaşıktır, yoğun bilgi, maharet ve deney gerektirmektedir. Bu işçiler, genelde sendika üyesi toplu sözleşmenin verdiği haklara sahiptirler. Bu haklardan doğan mükellefiyetler nedeni ile birinci sektördeki işçilere yol vermek pahalıya gelir: Onlar adeta sermayenin bir parçası haline gelmiş bulunuyorlar.

Buna karşılık emek-yoğun ikinci sektördeki işçiler istikrarsız, vasıfsız işler yapmaktadırlar. Onların işine, işverene yeni bir külfet yüklenmeksizin her an son verilebilir. Ekonomik bunalım dönemlerinde, iş-

verenlerin yaptıkları ilk iş bordroları küçültmektir. Bunun sonucunda, işçiler içine düştükleri işsizliğin masraflarını kendileri taşımaktadır.

İşgücü piyasasının bu ikili karakteri "bölünmüş işgücü piyasası"nı yaratmaktadır. İkinci sektörün egemen vasıfları düşük ücret, istikrarsız çalışma koşulları ve toplumsal hareketliliğin yokluğudur. Sektörün bu nitelikleri dolayısıyla yerli işçiler buradaki işlere iltifat etmemektedir. Talebin artması durumunda işveren, göçmenlere başvurmaktadır.

"Bölünmüş işgücü piyasası" kuramı, mikro ekonomi modellerinde ileri sürüldüğü gibi göç etmek isteyen kişilerin rasyonel yoldan oluşan, kendi çıkarlarını ön planda tutan kararları verdiğini inkâr etmemektedir. Aksine birçok durumda, göçmen işçinin sağlayabildiği kazanç ve tasarrufların geride bırakılan aileye önemli bir destek sağladığını da kabul etmektedir. Ancak bu model, neoklasik ve yeni ekonomi modelinden çok farklı varsayımlara dayanmaktadır.

a. Uluslararası göç hareketi büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin işverenleri ya da onların adına hareket eden hükümetler tarafından açıklanan işgücü isteği ve istihdam kararına bağlı olarak oluşmaktadır.

b. Göçmen işçi isteği ekonominin yapısal gereksinmelerinden ve ücret önerilerinden çok istihdam uygulamalarından ileri geldiği için, uluslararası ücret farklılıkları işgücü akımının ne gerekli ne de yeterli bir koşuludur.

c. Göçmen kabul eden ülkelerdeki düşük düzeyli ücretler göçmen işçi sayısının azalması ile yükselmez. Ücretleri düşük düzeyde tutan faktör, toplumsal ve kurumsal mekanizmalardır.

d. Göçmen işçilerin artması halinde düşük düzeyli ücretler daha da azalabilir, çünkü ücretlerin yükselmesini önleyen toplumsal ve kurumsal mekanizmalar ücret düşüklüğünü önleyememektedir.

e. Hükümetler ücret ve istihdam alanında oluşacak küçük değişiklikler yolu ile uluslararası göç hareketini etkileyemezler. Göçmenler çağdaş, endüstri-sonrası ekonomilerin yapısının asli bir öğesi sayılırlar. Göçmen alanındaki isteği değiştirmek, dünya ekonomisi yapısında temel değişiklikler gerektirmektedir.

Dünya Sistemleri Kuramı

Wallerstein'ın 1974'te geliştirmiş olduğu kavramlara dayanarak birçok toplumbilimci uluslararası göçün kökenini ulusal ekonomilerde ortaya çıkan ikili pazar yapısında değil, 16. yüzyıldan bu yana dünya pazarlarının genişlemesinde görmektedir (Castells, 1989; Sassen, 1988, 1991; Moravska, 1990). Bunlardan en kapsamlı çalışmalar yapmış olan, Chicago Üniversitesi öğretim üyesi Saskia Sassen'dir.[8]

Kuramın geliştirdiği şemaya göre merkezdeki kapitalist ağlar, kapitalist olmayan toplumların çevre dokularına sızmaya başlayınca, çevredeki nüfus göç etmeye başlar. Bu süreç, sömürgecilik olgusu ile çok yakından ilintilidir. Sömürgeci rejimler kolonyal devletlerin çıkarına hizmet etmek üzere vaktiyle sömürgelerin fakir bölgelerine girmişlerdir. Bugün de neo-kolonyal hükümetler ve çokuluslu şirketler dünya ekonomisi kapitalistlerinin üretmiş oldukları ulusal seçkinlerin iktidarını sürdürmelerine yardımcı olmaktadırlar.

Dünya sistemleri kuramına göre uluslararası göç, kapitalist gelişmenin neden olduğu kopma ve yer değiştirmelerinin doğal sonucudur. Kapitalist ekonomi Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'daki merkezlerden giderek daha geniş halkalar halinde yayıldıkça dünya nüfusunun giderek büyüyen kısmı dünya pazar ekonomisine dahil edilmektedir. Çevre bölgelerdeki toprak, hammadde ve emek dünya pazarlarının denetimi altına girdikçe göç akımları oluşmakta, bunların önemli bir kısmı dış ülkelere doğru yönelmektedir.

Kapitalist çiftçiler küresel pazar ekonomisi ile rekabet edebilmek için çevre alanlarında üretimi tekdüze hale getirmekte, sanayi mamulü gübre ve tohum kullanmaya başlamaktadırlar. Geçime dayalı tarım (subsistence agriculture) yerini nakit karşılığında üretilen mahsullere bırakınca, birçok tarım işçisi işsiz kalmaktadır. Böylece yerel tarımsal topluluklar da zayıflamaktadır.

Küresel pazarlarda satışa çıkan hammaddelerin üretimi, ücretli

8 Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton U. Press, 1991. *Globalization and Its Discontents*, New Press, New York, 1998. *Guests and Aliens*, New Press, New York, 1999.

emeğe dayalı sınaî yöntemler gerektirmektedir. Bu süreç bölgeler arasındaki nüfus akışkanlığını, dolayısıyla göç etme hevesini de artırmaktadır.

Merkez kapitalist ülkelerdeki sanayi firmaları, gelişen ülkelerde montaja dayalı fabrikalar kurmaktadır. Bu yoldan yapılan üretim ihracata yöneliktir. Fabrika işçisine karşı olan talep, geleneksel üretim mekanizmalarını zayıflatmaktadır. Bu bölgelerde istenen emek çok defa kadın işgücüdür. İşgücünün daha çok kadınlar tarafından sağlanması ücretleri düşürmekte, yerel üretimleri istenmez bir hale sokmaktadır. Fabrikaların tercihan kadın işgücüne yönelmesi ayrıca erkeklerin iş bulma olasılığım zayıflatmaktadır. Sonuçta, kökleri sarsılmış ve göç etmeye hazır bir nüfus kesimi ortaya çıkmaktadır.

Çevre bölgelerde kapitalist ekonomiler tarafından yaratılan göçmenler, bu işgücünün gelişmiş ülkelere akmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda göçmen kitleleri büyük kentlerde odaklaşmaktadır. Küresel ekonominin yarattığı yabancı yatırımlar ise az sayıda küresel kentte yaşayan uzmanlar tarafından yönetilmektedir.

Merkez devletlerin sermaye sahipleri malları sevk etmek, makineleri teslim etmek, hammaddeleri ihraç etmek, işletmelerin eşgüdümünü sağlamak için yatırım yaptıkları ülke ve bölgelerde ulaşım ve iletişim sistemleri kurmaktadırlar. Bu bağlantılar sadece mal, ürün, bilgi ve sermayenin akışkanlığını hızlandırmakla kalmayıp, aynı zamanda göç etmek isteyen insanların hareketliliğini de kolaylaştırmaktadır. Böylece mallar ve sermayeler bir yöne doğru, insanlar ise aksi yöne doğru hareket etmektedirler.

Nihayet ekonomik küreselleşme, merkez kapitalist ülkeler ve onların hinterlandı ile gelişmekte olan dünya arasında kültürel bağlar da oluşturmaktadır. Birçok durumda bu bağlar sömürgeci geçmişi anımsatmaktadır. Örneğin Senegal yurttaşları Fransızca öğrenmekte, Fransız tipi liselerde okumakta ve parasal işlemlerini son zamanlara kadar Fransız frangına dayalı olarak yürütmekte idiler. Benzer şekilde Hintlilerle Pakistanlılar İngilizce öğrenmekte, İngiliz tipi üniversite dereceleri almakta ve İngiliz Milletler Camiası'nın üyeliğini sürdürmektedirler.

Bu ideolojik ve kültürel bağlar, merkez devletlerin medyası tarafından yayımlanan programlar ve reklam kampanyaları ile de pekiştirilmektedir.

Nihayet dünya ekonomisi bankacılık, finans, mesleki hizmetler ve yüksek teknolojinin yoğunlaştığı, az sayıdaki büyük kentsel merkezde odaklaşmaktadır. ABD'de bu küresel kentler New York, Chicago, Los Angeles ve Miami'yi; Avrupa'da Londra, Paris, Frankfurt ve Milano'yu; Uzakdoğu'da ise Tokyo, Osaka ve Sydney'i içermektedir. Bu küresel kentlerde çok yüksek bir refah düzeyi ve yüksek vasıflı işgücünün bulunmasına karşılık aynı zamanda bahçıvan, garson, otel personeli, ev hizmetçisi vb. çok sayıda vasıfsız işgücüne de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu arada ağır endüstri üretimi denizaşırıya kaydırılırken, elektronik, bilgisayar ve telekomünikasyon sektörünün büyümesi ile birlikte sağlık ve eğitim kurumlarına karşı duyulan gereksinme, en üst ve en alt düzeyde yer alan işgücüne karşı yüksek bir talep, orta düzeyde ise düşük bir isteğe dayalı bölünmüş bir işgücü piyasası yapısı yaratmaktadır. Dünya sistemi kuramı, uluslararası göçün giderek genişleyen küresel piyasanın siyasal ve ekonomik örgütlerini izlemekte olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş sonucu altı varsayım ortaya çıkmaktadır:

a. Gelişmiş dünyanın kapitalist piyasa sisteminin çevre ülkelerine girişi, uluslararası göç akımını harekete geçiren doğal bir süreçtir.

b. Uluslararası işgücü akımı, uluslararası mallarla sermayenin akımını izlemektedir, ancak ters yönde. Kapitalist yatırım, çevre ülkelerinde köklerinden kopmuş, göçe hazır bir nüfus yaratmakta, bunun sonucunda ulusötesi hareketler doğmaktadır.

c. Uluslararası göç, özellikle geçmişte sömürgecilik yapmış olan devletlerle onların eski sömürgeleri arasında cereyan etmektedir. Sömürgecilik döneminde bu ülkelerle kurulan kültürel, idarî ve finans, ulaşım ve iletişimi kapsayan bağlar bu süreci kolaylaştırmıştır. Böylece ortaya kendine özgü ulus-ötesi pazarlar ve kültürel sistemler çıkmaktadır.

d. Uluslararası göç, piyasa ekonomisinin küreselleşmesinden ileri geldiğine göre bu akımı frenlemenin bir yolu, hükümetlerin deni-

zaşırı yatırım alanları ile çokuluslu şirketlerin finans faaliyetlerini denetlemektir. Ancak uluslararası ticaret anlaşmazlıklarını alevlendirecekleri, dünya çapında ekonomik bir gerilemeye yol açacakları, ayrıca çokuluslu şirketlerin siyasal nüfuzu nedeni ile durdurulmak istenecekleriden, bu tür girişimlerin uygulama şansı çok zayıftır.

e. Kapitalist ekonomiler, kendi sınırlarının ötesinde yaptıkları yatırımları korumak için, gerektiğinde siyasal ve askerî müdahaleler yapmaktadırlar. Bu tür müdahaleler başarısızlığa uğradığında bu kez merkez ülkelere yönelen sığınmacı akımlarına yol açmaktadır. Bu gelişme de uluslararası göçün bir diğer görünüşüdür.

f. Uluslararası göç, ülkeler arasındaki ücret ve istihdam koşullarından çok az etkilenmektedir. Bu akım küresel ekonominin yapısı ve dinamiklerini izlemektedir.

İlişkiler Ağı (Network) Kuramı

Yukarıda sıralanan kuramlar, uluslararası göçün hangi nedenlerle ortaya çıktığını irdelemektedir. Uluslararası göç aynı zamanda "zaman ve mekân" açısından etkilenmekte ve sürdürülebilirliğini artırmaktadır. İlişkiler ağı kuramı, göçün bu yönünü aydınlatmaya çalışmaktadır.

Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır. Bu ilişkiler ağlarının varlığı, uluslararası göçü özendiren öğelerdir. Bu tür bağlar insanların gereğinde yardım almak, iş bulmak konusunda başvurabilecekleri bir çeşit toplumsal sermayedir. Zaman içinde bu ilişki ağları göçmen gönderen ülkenin diğer katmanlarına da yayılmaktadır (Taylor, 1986; Massey ve Garcia Espana, 1987; Massey, 1990).[9] Yabancı bir ülkeye ilk kez giden göçmenler, özellikle illegal

9 Massey, Douglas S, "Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration", *Population Index* 56, 1990, s.3-26. *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Harvard University Press, Cambridge, 1993. *Worlds in Motion: Understanding International Migration At the End of the Millenium*, Oxford University Press, New York, 1998.

yollardan gitmeleri halinde, yardım alabilecekleri bir ilişkiler ağı olmadığından, yüksek meblağdaki masrafları göze almak zorundadırlar. Ancak onları izleyen her yeni göçmen soydaşlık ve dostluk esasına dayanarak destek görebileceği için, göç masrafları azalmaktadır. Böylece göç hareketi sınırsız bir şekilde sürdürülmektedir.

Son zamanlarda bu konuyu kadın işgücü, hane halkı ve toplumsal örüntülerle birlikte incelemiş olan Patricia R. Pessar toplumsal cinsiyeti görmezlikten gelen kuramların boşluklarını gidermek üzere özellikle ataerkil aile yapısı ve kadınların göçte oynadıkları rol üzerinde durmaktadır. Pessar bu çabalarında yirmi yıl önce önemli bir araştırma gerçekleştirmiş olan Fransız antropolog Claude Meillassoux'nun çalışmalarından yararlanmıştır.[10] Meillassoux Afrika'daki kadınların kocalarının göç etmesi halinde tüm ev işleri ile tarla işlerinin kendilerine kaldığı gerçeğinden hareketle, bir kısım kadınların bu ağır yükten kurtulmak için kendilerinin de kentlere göç ettiklerini yazmaktadır.

Son zamanlarda yapılan araştırmalar, ataerkil aile yapısı içinde kadınların denetlenmesi gerektiği kuralının kadınların göç yolu ile yeni kazançlar sağlama isteği ile nasıl çatıştığı noktası üzerinde yoğunlaşmaktadır. Buna göre denebilir ki, "göçün oluşturduğu ilişkiler ağları sadece göçmene destek hizmeti vermekle kalmıyor, aynı zamanda toplumsal rollerin yeniden üretimini sağlıyor". Bu arada Pessar bu yazarın da tartıştığı, kadınların "özgürleşme" ve "pseudo-özgürleşme" sürecine değinmekte, dış göçün genellikle kadınlara tüketmek üzere yeni olanaklar sağladığını, ancak bunun ötesinde kadının toplumsal konumunu değiştirmek üzere fazla destekleyici olmadığını da belirtmektedir.[11]

Bu kuramın dayandığı varsayımlar şunlardır:

a. Göçmen ilişkiler ağları, göç hareketini özendirmek suretiyle göç etme isteğini sürekli yaygınlaştırmaktadır.

---

10 Meillassoux, Claude, *Maidens, Meals and Money: Capitalism and the Domestic Community*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

11 Patricia R. Pessar, "The Role of Gender, Household, and Social Networks in the Migration Process: A Review and Appraisal", C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind (Eds.), *The Handbook of International Migration* içinde, The Russell Sage Foundation, 1999, s.63-64.

b. Ücret farklılığı önemini kaybetmekte, çünkü göçmen ilişkiler ağları göçün yol açtığı masrafları ve içerdiği rizikoları azaltmaktadır.

c. Göçmen ilişkiler ağları, kurumsallaştıkları ölçüde sosyoekonomik açıdan daha az seçici olmakta, gönderen ülke topluluğunu daha fazla temsil etmektedirler.

d. Göçmen ilişkiler ağları, kurulduktan sonra, kabul eden ülkelerin hükümetleri bu akımı denetlemekte büyük zorluk çekmektedir. Benimsenen göç politikaları ne olursa olsun, göçmen örüntüler oluşmakta devam etmektedir.

e. Göçmenlerle ailelerin birleşmesini hedefleyen politikalar göçmen ilişkiler ağlarını güçlendirmekte, zira belli bir ilişkiler ağma mensup olan üyelerinin aile bireylerine özel giriş hakkı tanımaktadırlar.

Kurumsal Kuram

Uluslararası göç başladıktan sonra sermaye zengini ülkelere girmek isteyenlerle, bu ülkelere girişi sağlayan vize, çalışma izni gibi hukuksal olanaklar arasında açık bir dengesizlik oluşmaktadır. Bu dengesizlik, yüksek kazanç sağlayan ve bazı girişimcilerin finanse ettiği özel kurumlar ile kazanç amacı gütmeyen gönüllü kurumlar tarafından giderilmeye çalışılmaktadır. Ortaya çıkan kurumlardan biri, yüksek kazanç sağlayan karaborsalardır. Bu karaborsalar, özellikle sığınmacı sıfatıyla ülkelerini terkeden kişilerden akıl almaz ücretler tahsil etmektedir. Yeraltı piyasasında ortaya çıkan bu tür kurumlar göçmenlerin sömürülmesine yol açtıklarından, bu kez gelişmiş ülkelerde çalışan insan hakları odaklı kurumlar yasal ve yasal olmayan göçmenlerin haklarını savunmaya çalışırlar.

Kazanç peşinde koşan kurumlar, karaborsa fiyatları karşılığında göçmenleri sınırlardan kaçırmakta; sahte evrak ve vizeler sağlamakta; göçmen adayı ile girilmek istenen ülkenin vatandaşları arasında evlilikler düzenlemekte; bu ülkelerde oturma yeri, kredi gibi kolaylıklar sağlamaktadırlar. İnsan haklarını savunan gruplar ise meşru yoldan göçmen olarak kabul edilebilmeleri için göç etmek isteyenlere

sosyal hizmet sunmakta, hukuksal danışmanlık yapmaktadırlar.[12]

Göçmen adaylara yasal ya da illegal yoldan hedef ülkeye girişi sağlamaya çalışan kurum, örgüt ya da girişimcilere ilişkin varsayımlar mikro düzey modelden çok farklıdır. Buna göre:

a. Uluslar-ötesi göçmenlerin sayısı arttıkça, uluslararası göç akımı giderek daha çok kurumsallaşmaktadır.

b. Kurumsallaşma süreci, hükümetleri göç akımını denetlemekte daha fazla engellemektedir. Emniyet kuvvetleri tarafından yapılan kontroller, karaborsa fiyatlarını artırmakta, daha sıkı göç politikaları ise insan haklarını savunan kurumların direnişi ile karşılaşmaktadır.

Kümülatif Nedensellik

Bu kuram her göç atılımının, onu izleyen göç etme kararının verileceği toplumsal çerçeveyi değiştirdiği noktasından hareket etmektedir. Toplumbilimciler göçü kümülatif (biriktirici) biçimde etkileyen sekiz sosyo-ekonomik etken saptamışlardır: Göç ilişkiler ağının yaygınlık ölçüsü, gelir bölüşümü, toprak bölüşümü, tarımın örgütlenme biçimi, kültür ve insan sermayesinin bölgesel dağılımı, çalışmanın toplumsal anlamı, üretim yapısı (Böhning, 1972; Massey, Goldring ve Durand, 1994; Massey, 1999). Yüksek sayıda göçmenin bir işkolunda istihdam edilmesi halinde bu işin türü "göçmen işi" olarak nitelendirilmekte ve sözkonusu iş yerliler tarafından benimsenmemektedir.[13] Örneğin otomobil üretimi Avrupa'da "göçmen işi", ABD'de ise "yerli işi" sayılır.

Uluslararası göçe kendine özgü bir dinamiğe sahip kümülatif bir toplumsal süreç gözü ile bakan bu kuram, şu varsayımları içermektedir:

---

12 R. Mansell Prothero, "Labor Recruiting Organizations in the Developing World: An Introduction", *International Migration Review*, 24, 1990, s.221-228.

13 Wolf R. Böhning, *The Migration of Workers in the UK and the European Community*, Oxford: Oxford University Press, 1972. D. S. Massey, L. P. Goldring ve J. Durand, "Continuities in Transnational Migration: An Analysis of Nineteen Mexican Communities", *American Journal of Sociology*, 99, 1994, s.1492-1533.

a. Uluslararası göç nedeni ile gönderen ve kabul eden ülkelerde ortaya çıkan toplumsal, ekonomik ve kültürel değişiklikler sorumlu hükümetlerin bu hareketi frenleme ya da durdurma çabalarını güçleştirmektedir.

b. İşsizlik dönemlerinde ilgili hükümetler, daha önceleri göçmenler tarafından yapılan işlere yerlileri yerleştirmekte başarılı olamamaktadırlar. Yerli işçiler arasında bir değer değişikliği olmaktadır; dolayısıyla daha önceleri "göçmen işçiler" tarafından yapılan işlerin yer aldığı işyerleri dolmamakta, böylelikle zorunlu olarak yeniden göçmen işçi alımına gidilmektedir.

c. Göçmen yoğunluğundan dolayı herhangi bir işin "göçmen işi" etiketi kazanması, bu iş nevinin itibarını düşürmekte ve söz konusu iş yerliler tarafından reddedilmektedir.

Göç Sistemleri Kuramı

Uluslararası göç sistemi genellikle merkez durumunda bulunan bir veya birkaç ülkeden oluşan bir bölge ile olağanüstü yüksek sayıda göçmen yollayan belli sayıdaki ülkeden oluşmaktadır (Zlotnik, 1992).[14]

Her ne kadar bu durum özel bir kuram oluşturmuyorsa da göç sistemi yaklaşımı birkaç ilginç varsayımı içermektedir.

a. Göç sisteminde yer alan ülkeler coğrafî açıdan yakın olmak zorunda değildir, çünkü bu konuda fizikî yakınlıktan çok siyasal ve ekonomik ilişkiler söz konusudur. Yakınlık, bu göç hareketlerini arttırmadığı gibi uzaklık da onlara engel olmamaktadır.

b. Çokkutuplu sistemler de söz konusu olabilir, bu takdirde dağınık halde bulunan bir kısım merkez ülkeler birbiri ile örtüşen gönderen ülkelerin göçmenlerini kabul etmektedirler.

c. Bazı ülkeler birden çok göç sistemine mensup olabilir, ancak uygulamada çoğulcu üyelik daha çok gönderen devletlerde görülmektedir.

---

14 Hania Zlotnik, "Empirical identification of international migration systems" M. Kritz, L. L. Lim and H. Zlotnik Eds. *International Migration Systems: A Global Approach* içinde, Clarendon Press, Oxford, 1992, s.19-40.

d. Ülkeler toplumsal değişme, ekonomik dalgalanma ya da siyasal nedenlerle sistemden çıkabilir ya da sisteme katılırlar. Sistemlerin istikrarlı yapıları yoktur.

KURAMLARIN YORUMU

Giriş kısmında da belirtildiği gibi, göçle ilgili kuramları tek bir nedenselliğe indirgemek yerine birkaç düzeyde geçerli modeller yardımıyla açıklamak daha verimli olmaktadır.

Neoklasik model bize uluslararası göçün hacminin ücret farklılığının çapı ile ilintili olduğuna işaret etmektedir.

Bu modelin daha sonra oluşturulan yeni formülü, bize göç etme konusundaki kararda mutlak ücret farklılığı yerine göreli bir farkın, başka bir deyişle beklenen kazancın belirleyici olduğunu göstermiştir. Todaro'nun modeli bize ister bireysel ister hane çapında göç kararında olsun, hedef olarak kabul edilen ülkenin işyerinde elde edilebilecek kazancın belirleyici olduğunu hatırlatmaktadır. Bu hesapta yaş, deneyim, öğrenim, medenî durum ve beceri gibi insan kaynakları değişkenleri önemli bir rol oynamaktadır.

Yeni ekonomi kuramı, göç olgusunu yerel gelir dağılımını da hesaba katan daha geniş bir topluluk çerçevesine oturtmaktadır. Bu kapsamda, göreli yoksulluğun algılanma derecesi de önemli bir etkendir.

İkiye bölünmüş (segmented) piyasa modeli, gelişmiş ülkelerde işgücü pazarının ikiye ayrılmış bir meslek yapısına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu kuramda "birinci" ve "ikinci" sektör arasındaki farkları açıklamak beraberinde bazı güçlükler getirmektedir. Bununla beraber bu kuramın hareket noktası, Piore'nin ısrarla ileri sürdüğü gibi, uluslararası göç hareketinin kamusal yoldan yapılan işgücü talebine dayanmasıdır. Bu durum, özellikle Türkiye örneğinde olduğu gibi devletler düzeyinde yapılan ikili anlaşmalarda kendini göstermektedir.

Sassen ve onun fikirlerini benimseyen toplumbilimcilere göre dünya sistemleri kuramı, çok karmaşık bir yapı göstermekle beraber önemli önermeler içermektedir. Bunların başında, uluslararası işgücü göçünün uluslararası sermaye akımını izlemekte olması gelir. Sassen'e

göre göç olgusu, yabancı sermayenin gelişmekte olan ülkelerde yaptığı yatırım ve bunun neden olduğu sarsıntılardan ileri gelmektedir. Bu göç akımını artıran öğelerin başında sömürgeciliğin yaratmış olduğu ideolojik ve maddî bağlar yer almaktadır. Bu kuramın diğer önemli bir öğesi, uluslararası göç hareketinin sadece sermayeyi izlemekle kalmayıp aynı zamanda yabancı sermayeyi izleyen ve yöneten "küresel kent"lere doğru yönelmesidir.

İlişkiler ağı (network) kuramı Massey'in belirttiği gibi ölçülebilir öneriler içermektedir. Buna göre uluslararası göç hareketine katılan kişiler yurtdışında akrabaları, yakınları, hemşerileri olması halinde daha kolaylıkla göç etmeye karar verirler. Bunun gibi bir kez göç etme kararını vermiş olan kişi, gittiği yeri beğenmemesi halinde ikinci bir göç hamlesi yapmaya daha yatkındır. Bu alanda sosyal sermaye de önemli bir rol oynamaktadır. On yıldır Almanya'da oturan bir kardeşe sahip olmak, oraya yeni gelmiş bir hemşeriden daha değerlidir. Göçmen ilişkiler ağı kuramı, iç göçlerden çok ulus-ötesi (transnational) göç hareketlerini aydınlatmakta daha yararlıdır.

Kümülatif nedensellik (cumulative causation) kuramı, göç olgusunu çok çeşitli boyutları içinde ele almakta, sürekliliğini açıklamaya çalışmaktadır. İşaret ettiği önemli etkenlerden biri belli bir iş türünün "göçmen işi" etiketini taşımaya başladıktan sonra bu iş piyasasının yerli işgücü tarafından horlanarak benimsenmemesi, dolayısıyla yeni göç akımlarının güçlenmesini beslemesidir.

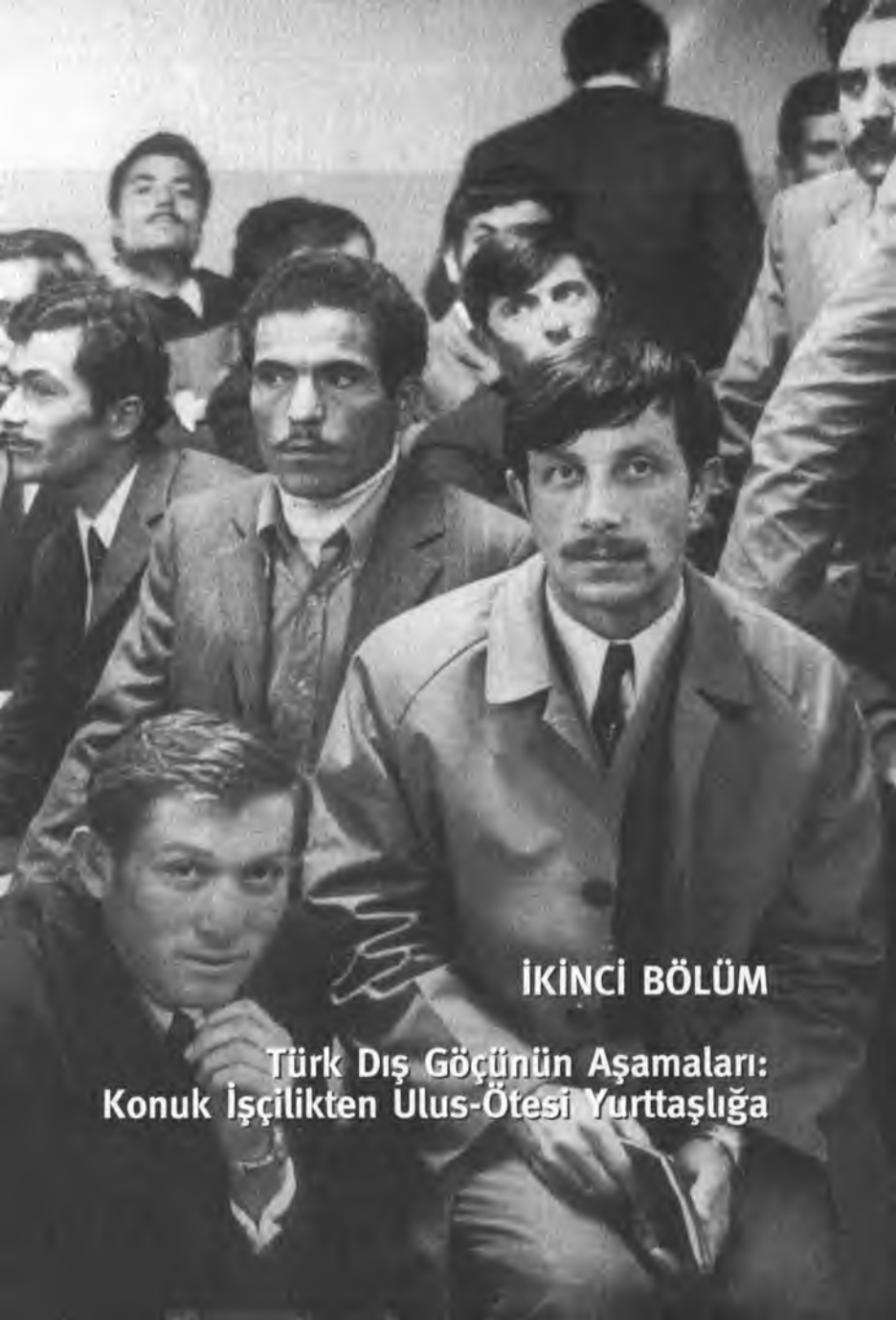
Göç sistemleri kuramı ise bize tek bir sistem yerine aralarında coğrafî mesafelerin bulunduğu ve çeşitli mihraklardan hareket eden çoklu göç sistemlerin var olduğunu hatırlatmaktadır.

Uluslararası göç hareketlerini açıklamak üzere inşa edilen kuramlar birçok nedensellik mekanizmasına dayanmaktadır. Her kuramın dayanmakta olduğu varsayım ve önermeler, çelişkili olmamakla beraber her biri çok farklı göç politikalarının ortaya çıkmasına yol açabilir. Benimsenen modele göre, bir toplumbilimci politika üreten uzmanlara hedef ülkelerindeki istihdam koşulları ile ücret sistemini değiştirmeyi, gönderen ülkenin ekonomisini güçlendirmeyi, gönderen

ülkelerde bir sosyal sigorta sistemi oluşturmayı ve buna benzer alternatifler önerebilir. Bir diğer yol da, bu tür politikaların hiçbirinin yarar getirmeyeceği belirtilerek uluslararası hareketlerin ekonomik piyasaların yapısından ileri geldiğini savunmaktır.

Hangi kuram ya da kuramlar uygulamaya konulursa konulsun, en önemli görev bu uygulamaları bilimsel yöntemlerle irdeleyip değerlendirmektir. Bu arada ulus-devletin uluslararası göç hareketinde olağanüstü önemli bir rol oynadığı gerçeği gözönünde bulundurulmalıdır. Bu konu, bunu izleyen bölümde ele alınacaktır.

Göç sonucu yeni bir topluma giren nüfus kümelerinin o toplumla bütünleşmesi, kültürel farklılıkların sürdürülmesi ya da zaman içinde önemsizleşmesi, sosyal bilimler alanında çok geniş yelpazeli inter-disipliner bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu kuramlara burada yer verilmemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

Türk Dış Göçünün Aşamaları: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa

İstanbul İş ve İşçi Bulma Kurumu'nda yurtdışına gitmek için başvuran işçiler (1973). Fotoğraf: Jean Mohr, Genf.

Almanya'larda Çöpçülerimiz,

Ne duruyoruz, aylık bin yeşil mark.
Varalım, dağılalım, kartal Anadolu'dan yeryüzüne,
Beyler altın uykularından uyanmak üzre, hadi
Yollarını temizleyelim,
Süpürgeler kocaman, çöpler kocaman,
Al güneşten bile utanmadan, pis el, pis yürek.
Sığmazken Atalarım güne, yarına,
Düşmüşüm vay düşmüşüm ben el kapılarına.

Fazıl Hüsnü Dağlarca

Boş her dakikasını, bu Mercedes'i alabilmek için harcadığı günler. Durmadan iş saatlerini çoğaltıyor: Etti iki bin dokuz yüz mark. Haftada yirmi fazla saat daha yap. Etti üç bin dört yüz mark..... Aklı hep son çıkan Mercedes'lerde. Ama şu bir yıl öncesinin 20' ünü bile en çok indirimle, tek mark kazıklanmadan nasıl edinebilir? Hadi bunu aldı, cebine kaç mark artar ki? Yol parası. Memlekette geçirilecek bir aylık tatil. Göz dolduran, Ballıhisarlı'yı artık "İncegül Bayram" diyerek kendisiyle alay ettirmeyecek bir araba için daha ne kadar fazla saat fazla gün yapmak gerek?..... Bir fikrin ince gülü olmaktan çıkmış, güzelliğini ve anlamını yitirmiş, neredeyse birbuçuk ton ağırlığında çelik, demir, kromaj, lastik, yay, tel, cıvata karması ağır bir yük..... Yarasa yarasa, bizi ancak geri götürmeye yarar bu hurda. Geri Münih. O da götürebilse.....

Adalet Ağaoğlu, *Fikrimin İnce Gülü*, 1976, 10. basım, s.20, 260

20. yüzyılın sonuna doğru tarihsel önem taşıyan olaylar, insan yaşamının toplumsal coğrafyasını hissedilir biçimde değiştirmiştir. Odak noktası iletişim ve bilişim teknolojisi olan devrim, toplumun yapısını hızla değiştirmektedir. Ekonomiler tüm dünyada küresel çapta birbiri ile eklemlenerek bağımlı olunca, ekonomi, devlet ve toplum

1890'lar Kaiser Almanya'sının konuk işçileri: Türk çıraklar.

arasında farklı bir ilişkiler ağı oluştu. Sovyet sistemi ile birlikte uluslararası komünizmin çöküşü Soğuk Savaş'ı sona erdirdi, nükleer bir felaketin rizikosunu azalttı, küresel jeopolitiği kökten değiştirdi. Kapitalizm de yeniden yapılandı. Kapital, emeği temsil eden işçi sınıfına karşı üstün bir konum kazandı. Toplumlarda var olan siyasal güç ve kurumlara bağlı olarak devletler piyasalara müdahale ederek, özelleştirme işlemlerine girişip sosyal refah devleti fikrini tasfiyeye yöneldiler. Bu arada yeni çalışma olanakları sunan bireysel ya da kolektif göç hareketleri yavaşlatıldı, adale göçünün yerini beyin göçü aldı, göçmen kabul eden ülkeler ilke olarak "seçicilik"i (selectivity) benimsediler. Buna karşılık kendilerine daha üstün bir ekonomik konum sağlayan yeni bir işyeri bulabilmek isteyenler kendi ülkelerinde yapılan ayrımcılığı ya da kaba kuvvete dayalı şiddeti ileri sürerek isteklerini siyasal gerekçelere dayandırmaya başladı. Böylece ekonomik nedenlerle sığınma gerekçesini ileri sürenlerin yanıbaşında gerçek siyasal ya da etnik ça-

tışmalardan kurtulup, can güvenliğini sağlamak için başka ülkelere sığınan gruplarda büyük artışlar göze çarpmaktadır.

Son kırk yılda Türkiye'nin toplumsal yapısında köklü değişikliklere yol açan göç hareketlerini daha iyi anlayabilmek için, öncelikle global çapta karşı karşıya bulunduğumuz değişimleri tarihsel bir perspektiften kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

KÜRESEL GÖÇ HAREKETİNİN ÖZELLİKLERİ

Avrupa'nın Emperyalist Atılımları ve Göç

Büyük çaptaki göç hareketlerinin birinci dalgası Avrupa devletlerinin emperyalist atılımları ile başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile sona ermektedir. Avrupa üç yüzyıl boyunca dünyanın göç hareketlerine yön vermiştir. İngiltere, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa gelişen nüfuslarına yeni yerleşme yerleri sağlamak üzere sömürgeler kurmuşlardır. Bu ülkeler Kuzey ve Güney Amerika'ya gemiler dolusu göçmen yollamışlardır. Fransızlar önce Kanada'nın Québec bölgesini iskân etmiş, daha sonra Kuzey Afrika'ya uzanmışlardır. 1846-1932 yılları arasında yaklaşık 18 milyon insan İngiliz adalarından Kuzey Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Karayip adalarına göç etmiş; 10 milyon İtalyan, 5 milyon Alman da bu dönemde Avrupa'yı terkederek, başka kıtalarda kısmet aramaya çıkmışlardır. 1821-1924 arası toplam 55 milyon Avrupalı denizaşırı yollara düşüp kendilerine yeni bir yer seçmiş, bunlardan 34 milyonu Birleşik Amerika'ya yerleşmeyi yeğlemişlerdi.[1] Bu çaptaki göçler kuşkusuz, oluşturulan siyasal kurumlara ve ulusal kimlik sorunlarına damgalarını vurmuşlardır.

Avrupa'nın Üçüncü Dünyayı Göçe Zorlaması

İkinci göç dalgası aynı dönemde, ancak farklı bir yönde cereyan etmiştir. 17. ve 18. yüzyılda Avrupalı tüccarlar Kuzey Afrika'dan topladık-

1 Myron Weiner, *The Global Migration Crisis - Challenge to States and to Human Rights*, HarperCollins, New York, 1995, s.21.

ları köleleri Güney Amerika'ya, Karayip adalarına, özellikle Brezilya'ya götürmüşlerdir. 19. yüzyılda köleliğin ortadan kaldırılmasından sonra İngilizler "uzun süreli" (endentured) mukaveleler yolu ile Güney Asya'dan topladıkları işgücünü Doğu Afrika, Guyana, Jamaika, Surinam ve Trinidad'a taşımışlardı. Yine bu dönemde Avrupalılar Endonezya, Tayland, Malaya ve Hindiçin'de çalıştırmak üzere yüksek sayıda Çinli istihdam etmişlerdir.

Üç yüzyıl süren bu uluslararası göç dalgası dünyanın şeklini değiştirmiştir. Avrupa kökenli göçmenler Kanada, Birleşik Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da Louis Hartz'ın deyimi ile "Avrupa'dan kesitler" (fragments)[2] yaratıp yeni devletlerin oluşumuna yol açmışlardır. Bu yeni devletlerde yerliler azınlık grubu durumuna düşürülmüş, "Yeni Dünya"nm siyasal sistemi toptan değişmiştir. Avrupalıların bayrağı altında sürdürülen sömürgeleştirme hamlelerinin yerlileri azınlığa dönüştürmediği durumlarda ise –örneğin Güney Afrika'da olduğu gibi– Avrupalılar *apartheid* türünden ayrılıkçı sistemler yaratıp siyasal hegemonyayı ellerinde bulundurmayı başarmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı Sonrasının Getirdikleri

Üçüncü uluslararası göç dalgası Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çözülen imparatorlukların tasfiye dönemine rastlamaktadır. Osmanlı ve Habsburg devletlerinin çözülmesi, Orta, Doğu ve Güney Avrupa'da yeni devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni devletlerin sınırları, her zaman kapsadıkları etnik toplulukların sınırları ile örtüşmüyordu. Bu devletler milliyetçilik akımının etkisi ile benimsedikleri zorunlu göç politikası yolu ile homojen (türdeş) nüfuslar yaratma kararı verince, büyük çapta sığınmacı hareketleri oluştu. Yunan, Yahudi, Polonyalı, Macar, Bulgar, Sırp, Türk kökenli nüfus grupları kendilerine yeni bir yurt bulmaya koyuldular. Böylece 1920'li yıllar büyük çapta nüfus değiş-tokuşu (mübadele) sürecine sahne oldu. Buna ayrıca Rus Devrimi ve ona bağlı olarak çıkan iç savaştan kaçıp yeni ülke arayan Beyaz

2 Louis Hartz, ed., *The Founding of New Societies*, Harcourt, Brace & World, New York, 1964.

Ruslarla 1930'lu yıllarda Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Nazi ırkçılık politikasının öngördüğü toptan imha planlarından kaçmayı başaran Yahudileri katmak gerekir.

Sömürgeciliğin Tasfiyesi ve Bağımsızlık Hareketleri

Dördüncü göç dalgası İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeci devletlerin tasfiyesi ve Asya, Ortadoğu ve Afrika'da kurulan düzinelerce yeni bağımsız devletin doğuş yıllarına rastlamaktadır. Bu yeni devletlerin çoğu etnik açıdan bölünmüş, otoriter siyasal rejimlere sahip zayıf toplumlardı. Bu durum kaçınılmaz biçimde şiddet hareketlerine yol açıp milyonlarca insanı sığınmacı statüsüne düşürmüştür. Dünyanın en geniş çaplı sığınmacı hareketi Güney Asya'da cereyan etti. Hindistan'ın 1947'de bölünmesi ile 14 milyon Hindu ve Müslüman, Hindistan ve Pakistan arasında kendilerine yaşayabilecekleri bir sığınak aramışlardır. Kaldı ki, benzer bir durum diğer yeni kurulan devletlerin hepsinde görülmüştür. Araplar İsrail'den, Yahudiler Kuzey Afrika'dan, Çinliler Endonezya'dan, Güney Asyalılar Doğu Afrika, Birmanya ve Seylan'dan kaçarak başka topraklara sığınmak zorunda kalmışlardır. Sığınma hareketi daha sonraki yıllarda da durulmamıştır. 1993'te, dünya çapında 18.9 milyon sığınmacının, ayrıca kendi ülkelerinde iç göç yolu ile sığınma durumuna düşürülen 25 milyon insanın bulunduğu hesaplanmıştır.[3] Nasıl ki sömürgelerin kurulması bazı yerlerde yeni devletlerin doğmasına yol açmışsa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan sömürgecilik tasfiye hareketleri de yeni devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Hindistan'dan göç eden altı milyon Müslüman önce Muhammet Ali Cinnah'ın önderliğinde Pakistan'a yerleşmiş, daha sonra yeni bir bölünme ile Doğu Pakistan'da yaşayanlar 1971'de Bengladeş adlı yeni bir devlet kurmuşlardır. Çin Komünist Partisi Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurunca, milliyetçi Çin'in askerî ve siyasal liderleri Tayvan adasına sığınarak bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Bağımsızlık hareketleri ile birlikte bazı devletler emperyalistlerin kendilerine

3 Myron Weiner, *a.g.e.*, *s.*24.

zorla kabul ettirdikleri nüfus gruplarını ülkeyi terke zorlamışlardır. Beyaz iskâncılar anayurtlarına gönderilmiş, Fransızlar Cezayir'i, Portekizliler Angola'yı, İngilizler Zimbabve'yi terketmek zorunda kalmışlardır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra 65 milyon eski Sovyet vatandaşı kendilerine yeni bir yurt bulmak zorunda bırakılmıştır. Kazakistan, Ukrayna, Özbekistan, Ermenistan, Azerbaycan bu tür dışlama süreçlerine bugün de sahne olmaktadır.

Ekonomi, Verimlilik ve İşgücü İhracı

Uluslarası göçün beşinci dalgası dördüncü dalga ile kesişerek, daha sınırlı ölçüde ekonomik nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. 1950 ve 1960'lı yıllarda Batı Avrupa, Birleşik Amerika ve petrol üreten Ortadoğu ülkeleri ekonomilerini daha verimli kılmak amacı ile yabancı işgücü ithal etmeye başlamışlardır. Batı Avrupa Türkiye, Yugoslavya ve Kuzey Afrika'dan; Birleşik Amerika, Meksika ve Karayip adalarından; Suudî Arabistan Irak ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden, Mısır, Filistin, Yemen ve Güney Asya'dan işçi ithal etmişlerdir. Her ne kadar bu işçiler başlangıçta süreli olarak getirilmişlerse de özellikle Avrupa'ya gelen "Gastarbeiter" (konuk işçiler) ve Birleşik Amerika'ya getirilen bracero'lar yeni geldikleri ülkeye temelli olarak yerleşme eğilimi göstermişler, böylece geldikleri ülkenin etnik ve dinsel toplum yapısını değiştirmişlerdir.

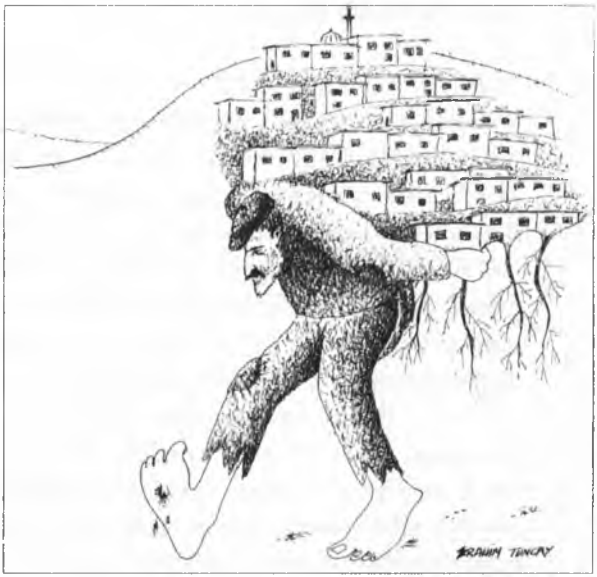
Uluslararası göç hareketinin beş büyük dalgası ortak bir özellik taşımaktadır: Hepsi hem gönderen hem de gönderilen ülkelerin toplumsal ve ulusal isteklerine göre şekillenmektedir. Bu değişme kimi zaman daha yoğun bir etnik homojenliğe, kimi zaman ise daha büyük bir heterojenliğe dönüşmüştür. Zora dayalı göç, yeni devletlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Özetle bazı durumlarda göçmenler yeni bir devleti, diğer bazı durumlarda ise yeni devletler yeni göçmen gruplarını yaratmışlardır! Franklin D. Scott'un isabetle belirttiği gibi, çağımızda bireysel kararlara dayalı denetimsiz uluslararası göçlerin dönemi kapanmıştır. Günümüzün göç hareketleri, kabul eden ülkelerin "ekonomik dalgalanmaları ve ulusal istekleri"ne göre biçimlen-

mektedir.[4] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanan Türk dış göç hareketini de bu açıdan yorumlamak gerekir.

TÜRK DIŞ GÖÇÜNÜN ÖZELLİKLERİ

Yeni "Güney Avrupa"

Türk dış göçü diğer Akdeniz ülkelerinde gözlemlenen yoğun işgücü hareketlerinde olduğu gibi tek başına bir örnek olay olarak ele alınamaz. Bu demografik olguya zengin ve fakir ülkelerin gelir düzeyleri arasındaki farklılık ve "Avrupa'nın güneyi" konusunda ortaya çıkan yeni yorumlar açısından bakmak gerekir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen 50'li yıllarda bu yeni "Güney Avrupa" coğrafyasında şu ülke kümelerini görmek mümkündür:

Karikatür: İbrahim Tuncay.

a. Klasik Güney Avrupa ülkeleri: Portekiz, İspanya, Güney İtalya, Yunanistan.

b. Türkiye ve Yugoslavya: Bunlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesinden sonra kendi iradesi ile ulusal sınırlarını belirlemiş, diğeri ise iki imparatorluğun çözülmesinden sonra bir bağımsız devlet olarak ortaya çıkmıştır.

c. Üçüncü kümede farklı Avrupa ülkelerinin sömürge yönetimi altında kalmış olan ülkeler göze çarpmaktadır: Cezayir, Fas, Tunus,

4 Franklin D. Scott, *World Migration in Modern Times*, Prentice Hall, New York, 1968, s.2-3.

Suriye ve Lübnan Fransa; Kıbrıs, İsrail, Irak, Ürdün ve Mısır İngiltere; Libya ise İtalya'nın egemenliğine tâbi olmuştur.[5]

Avrupa'da hızlanan endüstrileşme hamleleri yukarda saydığımız "çevre ülkeler"in artan işgücü yardımı ile gelişmiştir. Böylece 50'li yıllar boyunca daha sonraları Avrupa Birliği'nin ekonomik belkemiğini oluşturacak olan yeni yapı, Avrupa kapitalizminin çehresini değiştirmiştir. Avrupa kapitalizmi önce sermayenin merkezîleşmesine, daha sonra uluslarası bir karaktere bürünmesine, nihayet daha yüksek kârlar sağlayabilecek olan, Avrupa'nın dış çevresinde yer alan ülkelere doğru akmasına yönelmiştir.

Azgelişmişlik ve Göç

Böylece 1956'da Roma Antlaşması ile hukuksal varlığına kavuşan Avrupa Ortak Pazar ülkeleri –20. yüzyılın ilk çeyreğinde Birleşik Amerika ve Kanada'da görüldüğü üzere– gerçek bir "göç" bölgesi haline geldiler. Bu ekonomik genişlemenin işgücü gönderen ülkelerin yararına olacağı ileri sürülmüştü. Yurtdışına işgücü göçünün, bir yandan bu ülkelerdeki yüksek oranlarda istihdam açığı ve hızlı kentleşme olgularının birlikte oluşturdukları sosyal gerilimi azaltacağı, istihdam olanaklarındaki darlığı hafifleteceği, diğer yandan da ödemeler dengesindeki açığı kapatmak için büyük ihtiyaç duyulan dövizi sağlayacağı sanılmaktaydı. Oysa daha sonraki yıllarda, bu varsayımların olaylara pembe gözlükle bakmanın dışında fazla bir değeri olmadığı anlaşılacaktı. Johan Galtung'un işaret ettiği gibi "asimetrik" (bakışımsız) etkileşim, belirli tipteki bir işbölümü ile gelişen ülkeler arasındaki ilişkileri belirlemektedir.[6] "Merkez uluslar" kendi işgücü kaynaklarının gitgide daha yüksek düzeyde bir eğitim düzeyine ulaşmasını ve üstün nitelikler kazanmasını ararken, "çevre uluslar" hammadde sağlamak ve diğer ülkelerin mallarına pazar oluşturmakla yetinmişlerdir. Bu nedenle kendi artan işgüçlerini, daha

---

5 Marios Nikolinakos, *Politische Ökonomie der "Gastarbeiter"*, Rowohlt, Hamburg, 1975, s.142/43.

6 Johan Galtung, "A Structural Theory of Imperialism", *Journal of Peace Research*, cilt 8, 1971, s.81-117.

doğrusu istihdam olanağı bulamadıkları insan kaynaklarını gelişmiş ülkelere ihraç etmeyi hedef edinmişlerdir. Bu durum gönderen ülkeler aleyhine "yeni bir bağımlılık" ilişkisi yaratmakta, işsizliğin, yoksullaşmanın ve azgelişmişliğin sürdürülmesine yol açmaktadır.[7] Göçmen işçilerin tasarruflarını kendi ülkelerine göndermeleri endüstrileşmeyi bağımlı bir duruma getirmekte ve azgelişmişlik sarmalının kırılmasını engellemektedir. Günümüzde kendini olanca yoğunluğuyla duyuran küreselleşme olgusu bu dengesizliği büsbütün artırmaktadır.

Türk dış göçünün değişik aşamaları ve yarattığı sorunlar işte bu açıdan ele alınacaktır. Bu arada şu husus da unutulmamalıdır: Göçmen yollayan her ülke, göçün genel anatomisinin dışında, ayrıca yorum isteyen belli tarihsel ve toplumsal etkenleri de hesaba katıp yorumlamak ve buna uygun politikalar oluşturma zorundadır. Bunlar arasında Türk toplumunda yeni bir yaşam kurmak üzere göç etme geleneğinin bulunmaması, yurtdışına giden Türk işgücünün ağırlıklı olarak kırsal kökenli ve vasıfsız olması, kabul eden ülkelerin başat Hıristiyan kültürünü benimsemeleri ve onların karşısında büyük sayılara ulaşan Müslüman sosyal grupların isteklerini karşılamada anlayışsız ve dışlayıcı davranmaları, demokratik değerlerin tam anlamı ile kökleşmemiş olması, Türk sendikacılık tarihinin çok kısa ömürlü olması gibi etkenler yer almaktadır.

TÜRK DIŞ GÖÇÜNÜN AŞAMALARI: 1950'Lİ YILLARDAN 2000'Lİ YILLARA

Türkiye, dış göç tarihinde geç gelen bir aktördür. Türk vatandaşları ülkeden serbestçe çıkma ve girme özgürlüğünü ancak 1961 Anayasasının kabulü ile birlikte bir "temel hak" olarak kazanmışlardır. İstatistikler bu göç hareketinin hızının ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. 1961'de Federal Almanya'da bulunan Türklerin sayısı 6.700 (yabancı nüfusun % 1'i) iken, 1987'de 1.530.700'e (yabancı nüfusun % 34,3'ü) ulaşmıştı.[8]

---

7 S. Castles ve G. Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, Londra, 1973, s.67.

8 *a.g.e.*

TABLO 2.1.
Federal Almanya'daki Türk ve Diğer Yabancı Vatandaşların Nüfus Gelişimi ve Oranları

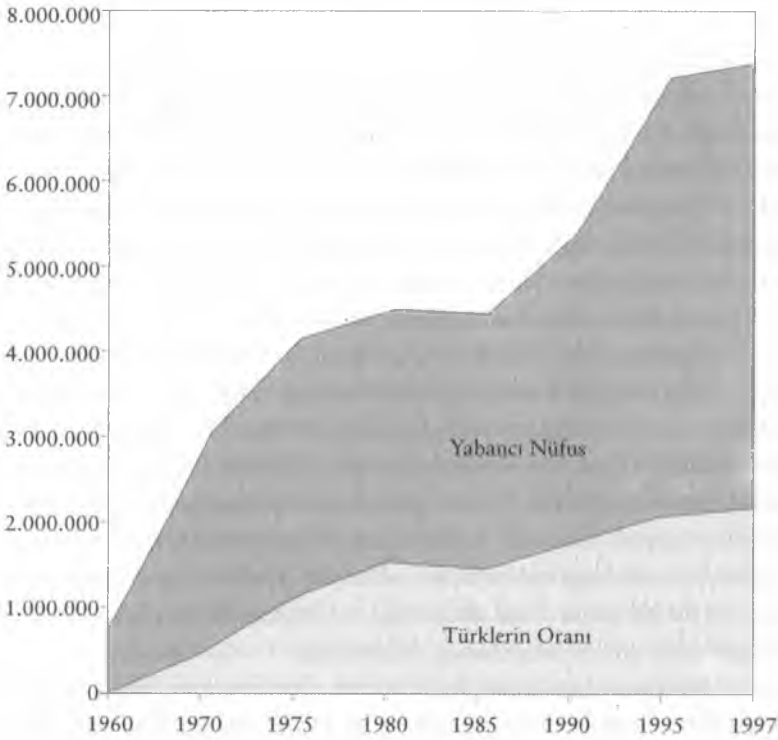
Yıllar	Toplam yabancı	Türkler toplam	Türklerin oranı (%)	Yabancı nüfusun toplam nüfustaki oram (%)
1960	686.200	2.700	0,4	1,2
1970	2.976.497	469.200	15,8	4,9
1975	4.089.594	1.077.100	26,3	6,6
1980	4.453.308	1.462.400	32,8	7,2
1985	4.378.942	1.400.400	32,0	7,2
1990	5.342.532	1.694.649	31,7	8,4
1992	6.495.792	1.854.945	28,6	8,0
1994	6.990.510	1.965.577	28,1	8,6
1995	7.173.866	2.014.311	28,1	8,8
1996	7.314.046	2.049.060	28,0	8,9
1997	7.365.833	2.107.426	28,6	8,9

Kaynak: Federal İstatistik Dairesi, Türkiye Araştırmalar Merkezi.

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya yönelen Türk dış göç hareketi bellibaşlı beş aşamadan geçmiştir.

- 1950'li yıllar: Bireysel Girişimler ve Özel Aracılar
- 1960'lı yıllar: İkili Anlaşmalara Dayanılarak Devlet Eliyle Düzenlenen "Artan İşgücü İhracı"
- 1970'li yıllar: Ekonomik Kriz, Yabancı İşçi Alımının Durdurulması, "Turist" (illegal) Göçmenlere Yasal Bir Statü Kazandırılması, Ailelerin Birleşmesi, Çocuk Paraları
- 1980'li yıllar: Çocukların Eğitim Sorunları, Getto Yaşamı, Dernekleşme Hareketleri, Sığınma İsteklerinin Artması, Vize Zorunluluğu, Dönüşü Özendiren Yasalar
- 1990'lı yıllar: Yabancılar Yasası, Yabancıların Kimlik Kazanması, Artan Yabancı Düşmanlığı, Etnik İşletmelerin Yaygınlaşması, Etnik ve Dinsel Derneklerin Yaygınlık Kazanması, Siyasal Hakların İstenmesi.

GRAFİK 2.1.
Federal Almanya'daki Türk ve Diğer Yabancı Vatandaşların Nüfus Gelişimi (1960-1997)

Kaynak: Faruk Şen, Yunus Ulusoy, Güray Öz, *Avrupa Türkleri*, Türkiye Araştırmalar Merkezi, Cumhuriyet Kitapları, s.15.

1950'li Yıllar

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ikiye bölünen Almanya'nın Batı kısmı "ekonomik mucize" olarak tanıtılan yoğun istihdam sürecini hızlandırdıktan sonra, önceleri Doğu Almanya'dan kaçan soydaşlarını açık iş yerlerine yerleştirmeyi başarmıştır. Daha sonraları Avrupa'nın yeni endüstrileşen ülkelerine doğru uzanıp, taze ve tüketilmemiş işgücü kay-

nakları aramaya başlamıştır. İlk önce Ortak Pazar ülkesi olan İtalya'nın güneyinden, daha sonraları sırası ile İspanya, Yunanistan ve Türkiye gibi Akdeniz ülkelerinden vasıfsız ve vasıflı işçi çekmeye başlamıştır.

Bireysel Girişimler

Ancak Türkiye'den Almanya'ya giden işçiler, önemli bir özellik taşıyordu. Diğer Akdeniz ülkelerinden yapılan işçi ithali baştan itibaren ikili anlaşmalar yolu ile düzenlendiği halde, Türkiye'den giden işçiler ilk önceleri meslekî bilgilerini artırma çerçevesinde çağrılmış, bu girişimde özel şahıslar –İstanbul'da faaliyet gösteren ve eşleri Alman olan bazı işadamları ile o dönemde Almanya'ya yerleşmiş bulunan bazı Türk serbest meslek mensupları– belirleyici rol oynamışlardır.

Nitekim Kiel Üniversitesi'ne bağlı Institut für Weltwirtschaft (Dünya Ekonomisi Enstitüsü) 1956'da İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de zorunlu ikâmete tâbi tutulan ve sonraları Almanya'ya kürsüsüne dönen Prof. Dr. Bade'nin önerisi ile Alman Dışişleri Bakanlığı'na bir proje sunmuştu. Projeye göre ileride Alman yatırım projelerinde görev almak amacı ile Türkiye'den belli sayıda Türk sanatkâr staj yapmak üzere Almanya'ya davet edilecekti. Bu önerinin gerekçesi olarak, böyle bir stajın Türk ekonomisi ve dış ticaretinin güçlendirilmesi bakımından çok yararlı olacağı belirtilmişti.

Bu konuya en fazla ilgi gösteren, Türkiye'deki Sanat Okulları Mezunları Derneği olmuştur. İlk on iki kişilik stajyer kafilesi 1 Nisan 1957 tarihinde Kiel'e varmış ve Schleswig-Holstein eyaletinin Çalışma Bakanlığı tarafından çeşitli kurumlara yerleştirilmiştir.[9] Bu ilk stajyerlerin yol paraları ve Kiel'deki altı haftalık dil kursu ve bu süredeki barınma ve yeme-içme masrafları Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından karşılanmıştı. Bu ilk deneyimden sonra iki yüz kişinin daha getirtilmesine karar verilmişti Bu arada dönemin Federal Alman cumhurbaşkanı Theodor Heuss'ün Türkiye ziyareti gerçekleşti. Alman cumhurbaşkanı Ankara'da verdiği bir demeçte, bu ziyaretle birlikte Türk ulusu-

9 Statistisches Bundesamt, *Statistisches Jahrbuch 1995*, Metzler+Poeschel, Bonn, 1995, s.67, Tablo 3.21.

na bir hediye getirdiğini, mesleki bilgilerini geliştirmek üzere yüz elli sanat enstitüsü mezununa Praktikant (stajyer) olarak Almanya'da staj görme olanağının hazırlandığını beyan etmişti.[10]

Özel Aracılar

Bu gelişimi takiben Türkiye'deki endüstrileşme çalışmalarını hızlandırmak amacı ile merkezi Hamburg'da bulunan Zentralverband des Deutschen Handwerks (Alman Sanatkârlar Genel Merkezi), Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu ile "Mittelstand hilft dem Mittelstand" (Ortadirek ortadireğe yardım eder.) parolası ile işbirliği yapmak istediğini bildirmiştir. Bu işbirliği çerçevesinde çeşitli alanlarda iş yapan sanatkârların mübadelesine yeni bir hız verilmeye çalışılmıştır. Bu arada 1959'da Hamburg'daki Esnaf Odasının katkıları ile Dr. Selahattin Sözeri'nin başkanlığı altında Forschungsinstitut für Deutsch-Türkische Wirtschaftsbeziehungen (Türk-Alman Ekonomik İlişkiler Araştırma Enstitüsü) kurulmuştu. Bu enstitü özellikle Hamburg ve Bremen'de bulunan tersanelere kaynakçı, elektrikçi gibi vasıflı elemanların bulunması için çaba sarfediyor ve fert başına yaptığı girişimlerde belirli bir ücret talep ediyordu. Türkiye'den getirtilen bu elemanlar ismen davet ediliyor, seyahat masrafları işveren tarafından karşılanıyordu. Ancak Federal Almanya'da yerli ya da yabancı işçileri herhangi bir işyerine yerleştirme yetkisi özellikle federal ve eyalet çapında çalışan bir kamu kuruluşu olan Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung'a (BAAV), (Federal İşçi Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu) tanındığı için Hamburg'daki enstitü faaliyetine bir buçuk yıl sonra son vermek zorunda bırakıldı.

1960 yılının başlangıcında Türkiye ve Batı Almanya'daki sanatkâr mübadelesi bakanlıklar arası bir komisyona havale edildikten kısa bir süre sonra 27 Mayıs 1960'ta askeri müdahale oldu. Yeni hazır-

10 İlk kafilede yer alanların listesi: Nihat Cigalli, Hikmet Dağdelen, Mustafa Özbilgiç, Abbas Dorbek, Şerafettin Demirer, Hadi Ongun, Basri Yalınay, Galip Çankaya, Metin Büyükçizegin, Hilmi Akyıl, Rıfat Tuncer. Kaynak: Nermin Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, s.35.

lanan 1961 Anayasası ile birlikte Türk vatandaşlarına seyahat hürriyeti temel bir hak olarak tanınınca Türk dış göç hareketi yeni bir hüviyete büründü.

1960'lı Yıllar

İkili Anlaşmalar ve Devlet Eliyle "Artan İşgücü İhracı"

1961 yılından itibaren Türk vatandaşları seyahat etme hürriyetinden anayasal bir hak olarak yararlanmaya başlamışlardı. Bu durum Türkiye'de "Tercüme ve İşbulma" adı altındaki özel firmaların yurtdışına eleman gönderme sürecini başlatmıştır. Bu yıllarda Türkiye'de gözlemlenen gizli ve açık işsizlik nedeniyle birçok kişi daha yüksek ücretlere kavuşmak ümidiyle yurtdışına yöneldi. 1960'ta yurtdışında 2.700 işçi çalışırken, bu sayı bir yılda % 300 bir artışla 6.700'e yükselmiştir. O sıralarda işçiler "ismen davet" (nominal recruitment) adı altında işverenlerin parasal garantisi ve yol masraflarının ödenmesi koşulu ile yurtdışına gidiyorlardı. Ancak Alman sendikaları ucuz işgücünün neden olabileceği rekabeti önlemek üzere Federal Almanya'nın

TABLO 2.2.
Türkiye'nin Avrupa Ülkeleri ile İmzalamış Olduğu Bilateral İşgücü ve Sosyal Güvenlik Anlaşmaları

Ülkeler	İşgücü Anlaşmaları	Sosyal Güvenlik Anlaşmaları
Batı Almanya	30 Eylül 1961*	30 Nisan 1964
Avusturya	15 Mayıs 1964	12 Ekim 1966
Belçika	15 Temmuz 1964	4 Temmuz 1966
Hollanda	19 Ağustos 1964	5 Nisan 1966
İsviçre	-	1 Mayıs 1969
Fransa	8 Nisan 1965	20 Ocak 1972
İsveç	10 Mart 1967	2 Eylül 1977
Danimarka	-	13 Kasım 1970

(*) Bu anlaşma 30 Eylül 1964'te uzatıldı.

Kaynak: Ahmet Y. Gökdere, 1978. Yabancı Ülkelere İşgücü Akımı ve Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.275.

ilgili kamu kuruluşlarını uyardılar. Bunun sonucu olarak İstanbul'da gayri resmî olarak Deutsche Verbindungsstelle (Alman İrtibat Bürosu) kurulmuş, Türkiye'yi temsil eden Çalışma Bakanlığı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu ile müzakerelere başlanmış ve bunun sonucunda 1 Eylül 1961'de yürürlüğe girmek üzere ikili bir işgücü mübadele anlaşması imzalanmıştır. Türkiye daha sonraki yıllarda 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile benzer ikili anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmaların imza edilmesinden sonra açık işyerleri için yapılan başvurular Türkiye'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yurt çapında hazırlamış olduğu bekleme listelerine göre "anonim" olarak değerlendirilmiş, ancak "ismen davet" usulü 1973'e kadar devam etmiştir.

Bireysel Göçmen Yerine "Gastarbeiter" (Konuk İşçi)

Avrupa'ya yönelen Türk yurtdışı göçü, ikinci aşama sırasında önemli bir yapısal değişiklik geçirmiştir. Birinci aşamada göç, bireylerin ya da küçük grupların girişimine bağlı kaldığından çapı küçüktü ve az biliniyordu. Bu durum 1962'de önemli bir değişikliğe uğradı. Bir yandan Berlin Duvarı'nın inşası Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden Batıya kaçmak isteyenleri engellerken, diğer yandan Türkiye ilk Beş Yıllık Kalkınma Planını (1962-67) yürürlüğe koydu. Bu plan gereğince nüfus artışını frenleyecek önlemlerle birlikte "artan işgücü ihracatı" bir plan hedefi olarak kabul edildi. Kamu sektöründe çalışan uzmanlar böylece bireysel girişimleri devletin denetimine tâbi kılmaya karar verdiler. Plancıların varsayımı, vasıfsız işçilerin yurtdışına gönderilmesi ile Türkiye'nin endüstrileşmesi için gerekli eğitilmiş elemanları sağlayabilecekleridir. Bu arada Batı Alman işverenlerin –tercihan vasıflı– olmak üzere durmadan artan işçi istekleri hem Batı Almanya'nın yabancı nüfusunda hem de Türkiye'nin dış göç akımında olağanüstü hızlı bir gelişmeye yol açtı. 1960'ta Türkiye'den 2.700 işçi Almanya'ya gitmiş, 1963'te bu sayı 27.500'e yükselmişti.[11] Bu ikinci aşa-

11 *Zafer*, 9.5.1957, s.1.

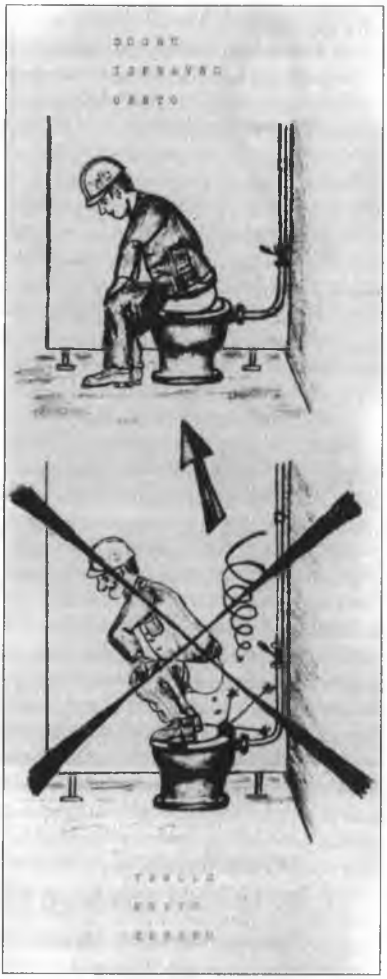
1960 öncesinde Sirkeci Garı.

mada işgücü ihracatı tamamen ilgili hükümetlerin politikalarına bağlı olmuştur. Her iki tarafın kamu bürokrasileri işçilerin gönderilmesinde ve yerleşmesinde nihai karar sahibi idiler. Ünlü "Gastarbeiter" (konuk işçi) kavramı bu dönemde oluşmuştur. Türkiye'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun üstlendiği seçici işlev, karşı tarafta benzer bir kamusal organ tarafından yerine getiriliyordu. Bu dönemin tüm anlaşmaları "rotation" (dönüşümlülük) ilkesine dayanıyordu. Bu ilke işçinin bir yıllığına yurtdışına gitmesi ve birinci yılın sonunda memleketine dönmesi varsayımını içeriyordu. Gerçekte ise bu kural hiçbir zaman uygulanma zemini bulamamıştır. İkili anlaşmalar işçilerin sağlık muayeneleri, ulaşım masraflarının işveren tarafından karşılanması ve mukaveleleri sona ermeden dönmek isteyenlerle dönmek zorunda olanlar konusunda ayrıntılı hükümler taşıyordu. Bu yıllarda Avrupa'ya giden trenler ve daha sonraları özel uçak seferleri binlerce Türk işçiyi yurtdışına taşıdı.

Giden işçilere ailelerini beraberlerinde getirmelerine izin verilmemişti. Hepsi "heim" denilen kolektif yatakhane-yurtlarda kalıyorlardı. Ailelerinden uzak kalmalarına rağmen birincil hedefleri mukaveledeki iş süresinin uzatılması idi. Hepsinin temel amacı dönüşlerinde bağımsız bir işyeri kurabilecek ölçüde tasarrufta bulunmaktı. Dönüşümlü göç hiçbir yerde uygulanma olanağını bulamadı. İşverenler elemanlarından ayrılmak istemiyor, işçiler de ikametlerini uzatmaktan yana tavır koyuyorlardı. Dönüşümlü göç modeli ilk başta Alman Sendikalar Birliği (DGB) tarafından desteklendiği halde Alman sendikacı-

lar –kendi üyelerini koruma endişesi ile– yabancı işçilerle, özellikle Türklerle çok az ilgilendiler. Buna karşılık Alman hükümeti Türk işçilerin serbest zaman faaliyetlerini düzenlemek ve bilgi sunmak amacı ile Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) bir yan örgütü sayılan Arbeiterwohlfahrt'ı (İşçiler Sosyal Yardım Teşkilâtı) görevlendirmişti. Bunun sonucunda Türk işçiler arasındaki dayanışmayı perçinlemek ve işçileri kendi derneklerini kurmaya özendirmek amacı ile Türk-Danış örgütünü kurdu. Alman radyo ve televizyon örgütü de, Türk işçilerin haber alma ihtiyacını karşılamak üzere günlük kısa bir Türkçe program yayınlamaya başlamıştı. Yine bu yıllarda Türk işçilerin tasarruflarının karaborsaya yönelmesini önlemek üzere özel bir işçi döviz kuru kabul edilmiş, bu sayede tasarrufların Türkiye'ye akması sağlanmıştı.[12]

1966-67 yıllarında özellikle Alman otomobil sektöründe başgösteren ekonomik kriz başkaları ile birlikte 70.000 kadar Türk işçisinin işten çıkartılmasına neden olmuştu.[13] Bu durum ilk defa olarak yabancı işgücü sorununa eleştirel bir gözle bakılmasına yol açmıştır. Yabancı işçi-

Ruhr bölgesinde bir fabrika tuvaletinin kapısına asılan bildiri, 1963.

12 Auslaendischer Arbeitnahmer, *Erfahrungsbericht 1963*, ANBA, Nürnberg, 1964, sayı 2.

13 Karaborsayı önlemek üzere alınan önlemler gereğince 1964-1970 yılları arasındaki dönemde işçi dövizlerinde uygulanan kur 100. DM için 430.68 TL olmuştur. Nermin Abadan-Unat, R. Keleş, R. Penninx, H. van Renselaar, L. vanVelzen, L. Yenisey, *Göç ve Gelişme*, SBF, Ankara, 1975, *s.52*.

"Heim" denilen kolektif yatakhane-yurtlarda yaşayan bir Türk işçisi.

lerin bir Konjunkturpuffer (yedek işgücü ordusu) mu yoksa ileri derecede endüstrileşmiş bir toplumun doğal öğesi mi oldukları konusunda yoğun tartışmalar başladı. İşyerlerini kaybeden Türk işçilerin ezici çoğunluğu anayurda dönmeyip Hollanda, Belçika, Danimarka gibi komşu ülkelerde iş bulmaya çalışmış, bulamayanlar ise hemşerilerinin yanında bir süre barınmışlardır.[14] Regresyon kısa sürdüğünden, 1967 ilkbaharında bu işçilerin hemen hepsi eski işyerlerine dönmeyi başarmışlardır. Sendika üyeliğinin işinden çıkarılan işçiye işsizlik sigortasından faydalanma hakkını sağladığını anlayan Türk işçileri hızla sendikalaştı. Avrupa sendikaları ise Türk işçiler için özel birimler oluşturmaya başladılar.

1970'li Yıllar

Bu aşamada konuk işçi kabul eden Avrupa ülkeleri yabancı işgücünün "geçici" olmayıp "kalıcı" olduğuna kanaat getirdi. Bu eğilimi gören hükümetler göçmen kabul eden ülkelerle sosyal hakların tanınması için görüşmeler başlattılar. Bunun sonucunda Türkiye ile ikili anlaşmalar imzalamış olan Avrupa devletleri bir seri sosyal güvenlik anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmalar çerçevesinde yabancı işçiler sağlık bakımı, iş kazala-

14 Nermin Abadan-Unat, La Récession de 1966/67 en Allemagne Fédérale et ses répercussions sur les ouvriers turcs, *The Turkish Yearbook of International Relations*, 1971, s.59.

rı, sakatlık, ölüm hallerinde sosyal sigorta kapsamına alınıp, kendilerine doğum ve çocuk yardımı, işsizlik ve emeklilik hakları tanındı.

Ekonomik Kriz ve Yabancı İşçi Akımının Durdurulması

Ancak 1973'ten itibaren etkisini duyuran küresel ekonomik olaylar yabancı işgücüne karşı uygulanan kamu politikalarını kökten değiştirdi. Ham petrolün fiyatını dört katına çıkaran 1973-74 petrol ambargosu, ekonomik bunalım ve Avrupa'da yaygınlaşan işsizlik Avrupa ülkelerinde Anwerbestop (yabancı işçi alımını durdurma) kararına neden oldu. O tarihten itibaren,

a. Yeni işçi alımı sona erdirildi,

b. Ülkeye gelmiş olan yabancı işçilerin çalışması ise engellenmemekle beraber onlara ülkelerine dönmeleri öğütlendi.

Ekonomik durum göç politikaları konusunda sert bir görüş kutuplaşmasına yol açtı. Deutscher Unternehmer Verband (Alman İşverenler Birliği) ve yerel yönetimler hastane, okul, sosyal hizmet birimleri gibi altyapıların fazlası ile yük altında kalmasından endişe ederek başlangıçta olduğu gibi yeniden Rotation (dönüşümlü göç) ilkesine dönülmesini talep ettiler. Buna karşılık Alman Sendikalar Birliği (DGB), ucuz işgücünün rekabetinden ve illegal göçün artmasından endişe ederek yabancıları ayrımcı bir statüye tâbi tutan 1965 tarihli Yabancılar Yasası'nı şiddetle eleştirdikten sonra "entegrasyon" ilkesini savunmaya başladı.[15]

Bu tartışma resmî göç politikalarında büyük değişikliklere neden oldu. 1973 yılında Türkiye'den Federal Almanya'ya 103.753 işçi gelmesine karşılık 1975'te sadece 640 işçiye çalışma izni verildi.[16] Bu-

15 Nermin Abadan, "Le non-retour à l'industrie, trait dominant de la chaîne migratoire turque", *Sociologie du Travail*, 1971, s.278-93; ayrıca bk. Nermin Abadan-Unat, "Federal Almanya'nın 1966-67'de geçirdiği ekonomik buhran açısından yabancı işgücü ve Türk işçilerinin durumu, *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 26 (4): 159-180; ayrıca bk. Klaus J. Bade, Hrgb., *Deutsche im Ausland - Fremde in Deutschland*, (C. H. Beck, Münih, 1992), s.393-402.

16 "Zur Reform der Auslaenderpolitik", *Theorie und Praxis der Sozialen Arbeit*, Özel Sayı, Nisan 1973; Walter Arendt, Aktionsprogramm für Auslaenderbeschaeftigunng, *BULLETIN*, Presse und Informationsamt, Bonn, 1973, no. 70, s.689.

na rağmen Türk göçmen işçilerin sayısı aile birleşmeleri ile sürekli olarak artmaya devam etmiştir. Nitekim 1973-74'te tüm Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Türk işçilerin sayısı 711.302 iken bu nüfus eş ve çocukların gelmesinden sonra 1.765.788'e çıkmıştır.[17]

TABLO 2.3.
1968-1980 Yıllarında Türk İşçilerinin Avrupa'daki Dağılımı
(Sayı Olarak)

Ülke	1968/69	1970/71	1973/74	İşçi 1980	Yetişkin 1980	Çocuk 1980	Toplam
Almanya	171.016	373.000	605.000	590.623	287.377	584.400	1.462.400
Fransa	4.000	10.000	29.600	38.000	20.695	34.077	92.772
Hollanda	13.243	16.512	46.018	47.326	38.137	36.249	121.712
Belçika	4.217	8.500	10.000	23.000	13.305	30.258	66.563
İngiltere	-	1.387	2.170	3.000	1.000	2.000	6.000
Danimarka	-	2.377	7.000	9.327	250	6.264	15.841
Diğer AET ülkeleri	-	-	-	395	30	75	500
Toplam (AET)	192.476	411.776	711.302	711.671	360.794	693.323	1.765.323
Avusturya	5.259	12.316*	29.764	30.130	17.331	17.539	65.000
İsviçre	5.227	6.502	23.158	20.119	2.143	13.604	35.857
Norveç	-	200	449	1.370	163	719	2.252
AET üyesi olmayan ülkeler	12.157	21.805	58.432	58.619	24.661	40.043	119.314
Toplam (Avrupa)	204.633	435.581	769.734	770.290	385.455	733.366	1.885.102

Kaynak: N. Abadan-Unat, "Turkey: Late Entrant into Europe's Work Force", Kubat, D. Ed. *The Politics of Migration Policies*, New York, 1993, s.308-309.

Yeni göç hareketlerini durdurmak amacı ile benimsenen radikal önlemler aynı zamanda illegal işçi sayısındaki ani yükselişi de açıklamaktadır. Daha 1970-71 yıllarında Türkiye'de İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun ilân etmiş olduğu bekleme listesindeki aday sayısı bir milyonu

17 R. C. Rist, *Guestworkers in Germany: The Prospect for Pluralism*, Praeger, New York, 1978, s.113.

çoktan aşmıştı.[18] Altı-yedi yıl gibi uzun bir süre beklemek istemeyen birçok potansiyel göçmen işçi başka yollar denemeye başladı. Özellikle 1970'lerin başında çalışma izni alamayan birçok göçmen, Avrupa'ya turist olarak gidip, kendilerine izinsiz bir iş olanağı sağlayacak olan işverenlere ümit bağlama yoluna gitti. Diğer bir yöntem Bulgaristan, Romanya, Doğu Almanya gibi sosyalist ülkeleri güzergâh olarak seçen bir otobüs yolculuğu sonunda Doğu Berlin'e ulaşmak ve oradan metro ile Batı Berlin'e geçmekti. Ancak bu giriş kapısı çok geçmeden kapandı.

Göç tutkusunun yoğunluğunu 1975 yılında Yozgat'ta uygulanan bir alan araştırması belgelemişti. Daha sonraları resmî çalışma izni alabilmiş 500 göçmen işçiden % 42,4'ünün yurtdışına turist pasaportu ile çıkmış olduğu anlaşılmıştır.[19]

TABLO 2.4.
Yurtdışına İlk Kez Gidiş Yöntemleri

Yöntem	Giden sayısı	Oran (%)	Dönen sayısı	Oran (%)	Toplam sayı	%
İİBK tarafından	138	37,0	58	46,0	196	39,2
İsmen	45	12,1	10	7,9	55	11,0
Turist olarak	158	42,4	54	42,5	212	42,4
Diğer, bilinmeyen	32	8,5	5	3,9	37	6,42
Toplam	373	100,0	127	100,0	500	100,0

Kaynak: N. Abadan-Unat, R. Keleş ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, s.193, Tablo 5.2.2.1.

İllegal İşçilere Af

Yerli işçiler ücret düşüklüğüne yol açan illegal işçilerin rekabetinden kurtulmak ve aynı zamanda her türlü hukuksal teminattan yok-

18 Nermin Abadan-Unat, Turkey: Late Entrant into Europe's Work Force, Daniel Kubat, *The Politics of Migration - Settlement and Integration*, Center For Migration Studies, New York, 1993, 2. baskı içinde, s.308-309.

19 31 Nisan 1971 yılında yurtdışına gitmek için bekleyenlerin toplam sayısı 1.066.085'ti. İİBK, *Yurt Dışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri, Araştırma*, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ankara, 1971, no. 59 ve 85.

sun olarak sömürülen "turist" işçileri korumak isteyen göçmen kabul eden ülkeler af yasaları yolu ile bu göçmenlere resmî çalışma izni verme yolüna gittiler. Bu haktan yararlanmak isteyen illegal işçilerden önce ülkelerine dönmeleri istendi ve bunun karşılığında kendilerine daimî oturma yerlerine döndükten sonra posta yolu ile çalışma ve oturma izni verileceği taahhüt edildi. Bu tür af yasaları Belçika'da 1966 ve 1974'te, Federal Almanya'nın Hessen ve Nordrhein-Pfalz eyaletlerinde 1972'de, Fransa'da 1973'te, Hollanda'da ise 1975'te kabul edildi.

Bu üçüncü aşamada hem Türkiye'de hem de bellibaşlı göçmen kabul eden ülkelerde yabancı işgücünün yarattığı çeşitli sorunların ağırlığı ve kapsamı konusunda artan bir bilinçlenme oluştu. Bu duyarlılık kendini Türkiye ve Avrupa basınında çıkan yazıların çokluğunda, medyanın yabancı işgücü ve onun toplumsal yaşama olan etkisi konusundaki yayınlarında göstermiştir. Nitekim dış göçün yarattığı imgeler ve sorunlar hem Avrupa'da hem anayurtta güzel sanatlara, özellikle edebiyata girmeye başladı. Bunun en çarpıcı örneklerden biri, Adalet Ağaoğlu'nun *Fikrimin İnce Gülü* adlı romanıdır.

Yurtdışına Yerleşme, Ailelerin Birleşmesi, Çocuk Paraları

Bu aşama, göçmen işçilerin istikbal projeleri konusunda yaşadıkları belirsizliği simgelemektedir. İşçiler bir yandan vatana dönüp düşlerini gerçekleştirecekleri hayaline sadık kalmak isterken, öte yandan anayurttaki yaygın işsizlik, artan şiddet ve siyasal istikrarsızlık nedeni ile büyük bir çoğunluk halinde dönüşlerini emeklilik dönemine erteledi. Bu belirsizlik aynı zamanda göçmen işçilerin ailelerini yanlarına getirtme nedeni oldu, böylece aile birleşmesi egemen yaşam tarzı haline geldi.

Bu eğilim, dolaylı olarak Federal Almanya'nın çocuk paralarını yeniden düzenlemesi ve eşlerle çocuklara verilecek çalışma izinleri konusundaki ayarlama ile de güçlendirildi. Daha önce Almanya'da yerli-yabancı farkı gözetmeksizin ödenen çocuk ödeneklerinde 1 Ocak 1975'ten sonra parasal anlamda önemli bir ayrım yapıldı. Anayurtta kalan çocuklar için ödenecek yardımlarla Almanya'da anne babaları

ile birlikte yaşayan çocuklar arasında farklılık gözetildi. Türkiye'de kalan çocuklar için –ailedeki çocuk sayısına göre– ayda 10-70 DM gibi bir tazminat ödenirken, Federal Almanya'da yaşayan tüm çocuklar için –yerli-yabancı farkı gözetilmeksizin– çocuk sayısına göre ayda 50-120 DM ödenmeye başlandı.

TABLO 2.5.
Almanya'da 1975'ten Önce ve Sonra Yabancılara Ödenen Çocuk Paraları
(DM Olarak)

Çocuk sayısı	1964-74 farksız uygulama	1975'ten sonra Almanya dışında yaşayan çocuk	1975'ten sonra Almanya'da yaşayan çocuk
1	–	10	50
2	25	25	70
3	50	60	120
4	60	60	120
5	70	70	120

Kaynak: *Metal Haberler*, Frankfurt, Aralık 1974, sayı 12, s.3.

Federal Almanya'nın sosyal yardım bütçesinde tasarruf yapmak amacı ile yapılan reform beklenenin tam aksine sonuç verdi: Türk göçmen işçileri yabancı işçiler arasında evlilik oranının yüksekliğine rağmen (% 86) o tarihe kadar ailelerini en düşük oranda yanlarına getirtmişlerdi (% 46). Yeni yasa yürürlüğe girince, işçi aileleri çocuklarını yanlarına getirmeye başladıkları gibi, Türk göçmen nüfusundaki doğurganlık oranında da önemli bir artış kaydedildi. 1974-1980 arasında Federal Almanya'da yaşayan küçük çocukların sayısında % 129,8 bir artış görüldü, bu artış sadece 1978-79 yıllarında % 15,7'yi bulmuştu.[20] Birdenbire artan genç göçmen nüfus var olan toplumsal sorunlara yeni boyutlar ekledi.

20 R. Penninx ve L. van Velzen, "Boğazlıyan ilçesinde yurt dışına gidenler", Nermin Abadan-Unat et. al. *Göç ve Gelişme*, SBF, Ankara, 1975, s.193, Tablo: 5.2.2.1.

1980'li Yıllar

Çocukların Eğitim Sorunları

1980'de Federal Almanya, İsviçre, İsveç ve Norveç'teki Türk göçmen nüfusunun % 40'ı, 18 yaşından küçüktü. Türk işçilerin konuk oldukları ülkenin dilini bilmeme, karmaşık kurallara bağlı olan eğitim sisteminden gereği gibi yararlanamama, farklı bir topluma uyum göstermede zorluk çekme gibi sorunları onları kendi içine kapanmaya doğru itti. Türkler bu getto tipi yaşamı akraba ve dostlardan oluşan ağlarla sürdürmeyi yeğlemişlerdi. Bununla beraber göçmen işçiler, çocukları için doyurucu bir eğitim olanağını sağlama isteğini hep taşımışlardır. Her ne kadar Federal Almanya eğitimde eşit fırsat ilkesinin önemini vurguluyorsa da, federal sistemde eğitim ve kültür sorunları eyalet hükümetlerin takdirine bırakılmış bulunmaktadır. Bunun sonucunda karışıklık yaratan değişik eğitim modelleri oluştu. Ayrıca Alman dilinde verilen dersleri izleyemeyen çocuklar bir ya da daha fazla süre ile aslında zekâ engelli çocuklar için kurulmuş bulunan Sonderschule'lere (özel okul) gönderilmeye başlandı.

Alman okul sistemi geleneksel olarak seçkinci ve katıdır. Nitekim son yıllara kadar bu sistem Alman gençlerinin % 90'ını üniversiteye devam etmekten alıkoydu.[21]

Yabancı işçi çocukların ancak bir kısmı Hauptschule'yi (sekiz yıllık ilköğretim okulu) tamamlayabilmiştir. Aile birleşmesini izleyen ilk yıllarda Türk çocuklarının % 60'ı bu tür okulları terketmişlerdir.[22] Yine bu dönemde 15-21 yaş arasındaki Türk gençler ancak % 18 oranında bir meslekî öğrenim tamamlama fırsatını bulabilmişti.

Alman dilini lâyıkıyla bilmeme gibi temel bir güçlükten başka Türk göçmen çocukları federal sistemin sonucu olarak değişik eğitim modelleri ile de başa çıkmak zorunda bırakıldılar.

Buna göre Bavyera modeli, yabancı işçi çocukları normal Al-

---

21 Nermin Abadan-Unat, *Turkish Workers in Europe, 1960-1975*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.35, Tablo 5; Nermin Abadan-Unat, *dipnot 17*, s.314.

22 R. C. Rist, dipnot 16.

TABLO 2.6.
1970-80 Yıllarında Okul Türü ve Milliyet Esasına Göre Almanya'daki Öğrencilerin Dağılımı (% Olarak)

Okul türü	Okul yılı	Türkler	Diğer yabancılar	Almanlar
8 yıllık ilk	1970	93,5	85,1	70,9
	1980	89,0	75,1	51,9
Özel okul*	1970	2,3	2,5	3,7
	1980	4,1	4,7	4,1
Lise	1970	1,7	3,5	9,7
	1980	2,4	6,2	16,0
Gymnasium**	1970	2,4	8,9	15,8
	1980	1,9	10,3	25,1

(*) Öğrenme özürlü, geri zekâlılar okulu.
(**) Üniversiteye girme hakkını veren okul.
Kaynak: H.G. Kleff, *Vom Bauern zum Industriearbeiter*, Tablo 30, s.220.

manca öğretim yapan sınıflara almayıp ağırlıklı olarak Türkçe öğretim yapan sınıflara ayırdı. Bu model gençlerin mezuniyetten sonra Almanya'da var olan diğer öğrenim olanaklarından yararlanmalarını önlüyordu. Bunun tam karşıtı olan Berlin modelinde ise yabancı işçi çocukların sınıflarında Alman kökenli çocuklar azınlıkta da olsa, yalnız Almanca öğretimi yapılıyordu. Bu model de çocukları anne babalarından ve aile ortamından uzaklaştırıp yabancılaştırma sonucunu vermiştir. Nordhein-Westfalen eyaletinde uygulanmaya çalışılan karma sistemde ise anadilin nasıl öğretileceği meselesi son yıllara kadar askıda bırakılmış bir sorundu. Anne babaların çocuklarını cumartesi ve pazar günlerinde Kuran kurslarına yollama arzuları ise Türk hükümetinin Türk kültür dersleri vermek üzere görevlendirdiği öğretmenlerin sundukları gönüllü ders programları ile çatışıyordu.

Durumu daha da karmaşık bir hale getiren etken, birbirinden farklı iki öğretmen grubunun bulunması idi. Bunlardan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tayin edilen öğretmenler, anne-babaları tarafından ancak hafta sonu belli okullara getirilen çocuklara Türkçe, tarih ve

Karikatür: Aleksandar Klas/Yugoslavya.

coğrafya dersleri sunabiliyorlardı. Bu grubun karşısında yer alan ve Alman makamları tarafından maaş alan ikinci bir grup Türk öğretmeni ise işçi çocuklara Almancayı öğrenmede yardımcı oluyorlardı. Bu dönemde, okul programında zorunlu yabancı dil olarak Türkçeyi Berlin kentinden başka hiçbir eyaletin kabul etmemesi, Türk gençlerinin Türkçe derslere karşı ilgisiz kalması sonucunu yarattı. Bu arada Alman yetkili makamlarının, yabancıların zorunlu eğitimin sınır noktası olan 16 yaşına kadar çocuklarını okula gönderip, göndermediklerini denetim dışı bırakmaları, özellikle Türk işçilerin kız çocuklarını tümden eğitimsiz bırakmıştır. Birçok çalışan anne-baba, aileninin küçük çocuklarını en büyük kız çocuğa baktırma gibi bir çözüm yolunu seçiyordu.

Yoğun Dernekleşme Hareketleri

1960'lı yıllarda Türk işçi dernekleri, büyük ölçüde göçmen kabul eden ülkeler tarafından parasal olarak destekleniyor ve sınırlı ölçüde bir çeşit sendika ve dayanışma örgütü rolü oynuyordu. 1963'te Batı Almanya'da 19 Türk derneğinin bulunmasına karşılık 1974'te Federal Almanya'nın başta Frankfurt olmak üzere çeşitli kentlerinde 112 dernek; İsviçre, Avusturya, Belçika, Hollanda ve Danimarka'da ise 44 Türk işçi derneği faaliyete geçmişti.[23] Zamanla bu dernekler ideolojik bir kutuplaşmaya sürüklendiler. Solcu ve uluslararası bağlantıları bulunan derneklerin yanısıra benzer biçimde örgütlenmiş fanatik sağcı ve dinci dernekler büyük kentlerde üye kaydına başlayıp, bu yoldan ana-

23 W. Bodenbender, "Zwischenbilanz der Auslaenderpolitik", F. Ronneberger, ed. *Türkische Kinder* içinde, Nürnberg, 1976, s.9.

yurttaki radikal siyasal partilerin uyduları haline geldiler. Daha 1973'-te faşist eğilimli Milliyetçi Hareket Partisi Berlin, Hannover, Köln, Mannheim, Münih ve Stuttgart'ta altı özerk birim kurmuş ve "Bozkurt" adlı bir milis örgütünü faaliyete geçirmiş bulunuyordu. Bu parti ve örgütünün girişimleri Alman parlamentosunda şiddetle eleştirilince, 1976 Kasım ayında sözkonusu örgütlenmelerini kapatmak zorunda kaldı. Benzer şekilde aşırı muhafazakâr dinci örgütler sadece anayurttaki Milli Selamet Partisi'ni desteklemekle kalmayıp, birçok büyük kentte misyoner ruhu taşıyan özel okullar da kurdular. 1980'de yapılan askerî müdahaleden sonra bu derneklerin bir kısmı, Avrupa çapında açlık grevleri düzenleyip işbaşına gelen hükümetleri sert bir biçimde eleştirip, yurtdışındaki Türk siyasal eylemcilerin sözcüleri haline geldiler. Bu derneklerin, etkinliklerini devam ettirmeleri ise işçilerin cami ve derneklere gönüllü ya da zora dayalı olarak yaptıkları bağışlar, kısmen de Alman yerel yönetimlerden aldıkları parasal yardımlarla mümkün olmaktaydı. Bu gruplar uluslararası politika alanında da ciddî problemlere neden olmaktaydı. Özellikle Kürt ayrılıkçı hareketler ve Ayetullah Humeyni'nin öğretilerini gerçekleştirmeye çalışan köktendinci fraksiyonlar bu örgütlerin başında yer almaktadır.[24]

Sığınma İsteklerinin Artması

Türk işçi derneklerinin artan faaliyetlerinden ayrı olarak önce beklenmeyen başka bir gelişme daha oldu. Avrupa'da göçmen kabul etmeme politikası, 1978'den sonra daha da sıkılaşınca Federal Almanya makamları, birdenbire büyük sayılara ulaşan sığınma hakkı talep eden Asylant'lerle (siyasal mülteci) karşılaştı. Bu isteklerin bir kısmı, istihdam olanağı arayan ve Alman hukukçuların yardımı ile bu isteklerini siyasal iltica durumuna dönüştüren ekonomik göçmenlerden geliyordu. Sosyalist ülkelerden kaçışları kolaylaştıran Alman Anayasası'nın 116. maddesinin 2. fıkrası, herkesin iltica hakkını teminat altı-

24 Nermin Abadan-Unat, "Die politischen Auswirkungen der türkischen Migration im In-und Ausland", *ORIENT*, 20 Jhrg. 1979, sayı: 1, s.22; İ. Gülsün, *Sayılarla yurtdışındaki işçilerimiz ve sorunlarına ait istatistikler*, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ankara, 1974, s.59.

na alan ilkesiyle, bu başvuruları kolaylaştırıyordu. Potansiyel Türk göçmenleri de bu yolu keşfetmekte gecikmediler. 1976'da siyasal baskı şikâyetiyle başvuranların sayısı 809 iken, bu sayı dört yıl sonra 57.913'e fırlamıştı.

TABLO 2.7.
Yıllara Göre Federal Almanya'da Türklerin Sığınma İstekleri

Yıllar	Sayı	Oran (%)
1976	809	7,3
1980	57.913	53,7
1985	7.528	10,2
1990	22.082	11,4

Kaynak: Statistisches Bundesamt, *Statistisches Jahrbuch 1995*, Tablo 12.2.

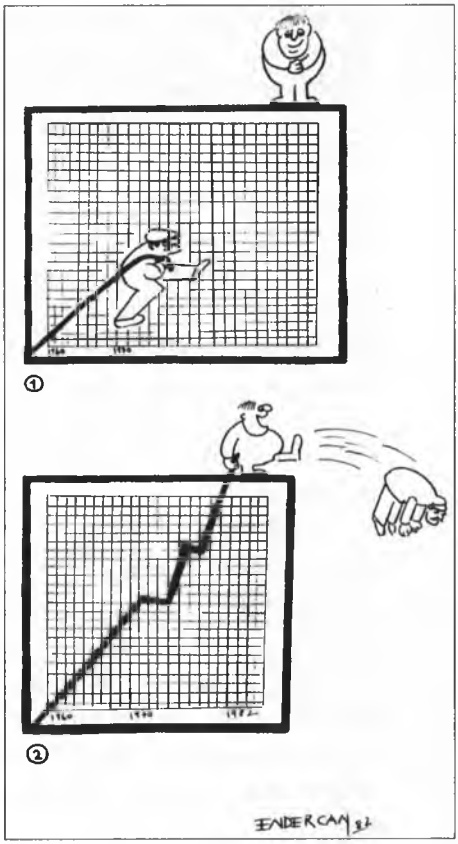
Daha sonraki yıllarda ise Bosna-Hersek savaşı nedeni ile Yugoslavya'dan gelen sığınma istekleri çoğunluğu oluşturdu. Alman makamları bu endişe verici sayılara karşı önlem almakta gecikmedi. Haziran 1980'den sonra iltica hakkını ileri sürenler özel kamplara yerleştirildi, kendilerine çalışma hakkı tanınmadığı gibi sosyal güvenlik haklarından da yararlanamadılar. Bu yeni kurallar karşısında iltica taleplerinde önemli bir azalma kaydedildi. Yine bu yıllarda hemen hemen bütün Avrupa ülkeleri –o tarihlerde İngiltere ve İtalya hariç– Türk vatandaşlara vize alma yükümlülüğünü koydu. Bu önlem, göçmen işçi aile bireylerinin ziyaretlerini kısıtlamış ve Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasında yeni bir gerginliğe yol açmıştır.

Siyasal Partilerin Göç Politikaları

Bununla beraber Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin iktidarı boyunca Federal Almanya, özellikle ikinci göçmen kuşağın daha iyi eğitim olanaklarına kavuşabilmesi ve toplumla bütünleşmesi için bir seri önlem almıştır. Üniversitelerde Auslaender Paedagogik (yabancılar pedagojisi) adlı yeni programlar yaratıldı, yeni eğitim modelleri denenmeye başlandı. Öğretmenlere "kültürlerarası eğitim"in erdemleri kavramı

yardımıyla, sınıflarında var olan etnik ve dinsel çeşitliliği bir fırsat olarak görmeleri öğütlendi. Kısacası, eğitim sistemine hoşgörüye öncelik tanıyan liberal ve demokratik değerler kazandırılmaya çalışıldı.[25]

Bu çabalar tam semere vereceği sırada Federal Almanya'da Hıristiyan Demokrat Parti iktidara geçti. Siyaset alanındaki bu değişme süratle kamuoyuna yansıdı. 16 Alman üniversite profesörünün "Avrupa Batılı Hıristiyan değerlerini korumak için tüm yabancı işçileri ülkelerine geri göndermeli" tarzında bir talebi yansıtan milliyetçi "Heidelberg Manifestosu" büyük yankılar uyandırdı.[26]

Karikatür: Endercan Erbaş.

Dönüşü Özendiren Yasalar

Bütün seçim kampanyası süresince, yabancı işçileri ana tema olarak seçen Kohl hükümeti daha önceki iktidarların tekrarladıkları gibi hedeflerinin;

a. Yabancıların göç hareketini durdurma,

b. İsteyen göçmenlerin anayurtlarına dönmelerini özendirme,

c. Uzun yıllardan beri Federal Almanya'da yaşamakta olan yabancıların ekonomik ve toplumsal bütünleşmesini gerçekleştirme,

---

25 J. Blaschke, "Islam und Politik unter türkischen Arbeitsmigranten", *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Osten*, Expres, Berlin, 1984, s.295-300.

26 Peter O'Brien, *Beyond the Swastika*, Routledge, Londra+New York, 1996, s.66; H. Essinger ve A. Hellmich, ed., . *Auslaenderkinder im Konflikt*, Athenaeum, Königstein, 1981, s.100.

olduğunu belirtmişti. Başka bir deyişle Kohl iktidarı Almanya'nın "bir göç ülkesi olmadığını, dolayısıyla yabancıların devamlı ikâmetlerini özendirmeyecekleri gibi normalleştirmeyeceklerini" bir kez daha ilân etmiş oldu. Bu arada muhafazakâr kampta bazı cesur sesler de duyuldu. Berlin Yabancılar Komisyonu başkanı Barbara John, üyesi bulunduğu Hıristiyan Demokrat Parti'nin 1989'da toplanan genel kongresinde şu açıklamayı yaptı: "Almanya'da yılda yaklaşık 54.000 yabancı çocuk dünyaya gelmektedir. Bunlardan sadece 14.000'ine Alman vatandaşlığı verilmektedir. Bu sayı endüstrileşmiş ülkeler içinde en düşük orandır. Bu 'üçüncü kuşak' büyük bir olasılıkla tüm yaşamını Almanya'da geçirecek, Almancayı 'anadili'nden daha iyi konuşacak, 'anayurt'unu sadece tatilde ziyaret edecek, fakat yasanın gözünde hep yabancı kalacaktır!"[27] Yansıttığı gerçeğe rağmen bu sözler hep yanıtsız kalmıştır.

1984'te Yeşiller Partisi yabancılara beş yıllık sürekli bir ikâmetten sonra Niederlassungsrecht (yerleşme hakkı) tanıyan bir yasa önerisi getirmişti. Hıristiyan Demokratlar bu öneriyi de reddederek "göçmenlerin kaderlerini serbestçe seçme hakkına sahip oldukları" ilkesini ısrarla savunmuşlardır. Kohl bu düşüncelerini yabancılar politikasına ilişkin ilk konuşmasında bir kez daha vurgulamıştır: "Almanya'daki yabancılar serbestçe karar verebilmelidirler, ancak kararları ya anayurda dönmek ya da bizimle tam anlamı ile kaynaşmak olmalıdır."

İşte bu tartışmaların etkisi ile Kohl hükümeti 28 Kasım 1983'te "yabancıların dönüşlerini özendirme" yasasını yürürlüğe koydu. Buna göre 31 Ekim 1983-30 Haziran 1984 tarihleri arasında anayurtlarına dönmeyi kabul eden Yugoslav, Türk, İspanyol, Portekiz, Fas, Tunus ve Kore uyruklu yabancılara belli koşullar karşılığında 10.500 DM tutarında bir yardım yapılacak, ayrıca her çocuk için 1.500 DM ödenecekti. Yasa, ayrıca adı geçen yabancıların çalıştıkları süre boyunca, ödedikleri emeklilik kesintilerinin beklemeden iadesini de öngörüyordu.

27 *Die Zeit*, 26.12.1982.

Bu yasal önlemler Almanya'daki Türk işçi nüfusunda % 5,4'lük bir düşüşe yol açtı.[28] 1984'te yaklaşık 250.000 Türk işçisi anayurda döndü. Dönenlerin Türkiye'nin endüstrileşmesine hemen hemen hiç katkıları olmamıştır. Nitekim, dönenlerden sadece 253'ü İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurup, Türk endüstri tesislerinde iş aramışlardır. Ezici çoğunluk tasarruflarını arazi, ev, apartman dairesi, arsa ve küçük bağımsız işyerlerine yatırdı. Dış göç Türkiye'nin toplumsal yapısını derin bir şekilde etkilediği halde, umulduğu gibi "endüstrileşmeye katkıda bulunabilecek vasıflı bir işgücünün yetişmesi"ne aracı olamamıştır. Diğer ülkelere benzer şekilde, Türkiye'deki dönüş hareketi bir çeşit eleme görevi yapmıştır. Dönenler daha çok yaşlı, vasıfsız, sağlığı bozuk, bireysel ve ailevi sorunları bulunan kimselerdi. Bir başka deyişle bu dönüşler "başarısızlık"ı simgeleyen hareketler olmuştur.

Buna karşılık aynı dönemde, girişimcilik ruhu taşıyan Türk göçmen işçilerinin artan sayıda bağımsız küçük işletmeler kurdukları görülmektedir. 1985'te Federal Almanya'da Türklere ait 22.000 işletmede yaklaşık 60.000 yeni işyeri açılmıştı. Toptancı ve perakendeci olarak çalışan bu işletmelerin uğraş alanları gıda, imalat, turizm, sigortacılık, ithalat/ihracat, büro hizmetleri vb. konuları kapsıyordu.[29]

1990'lı Yıllar

Otuz yılı aşan bir geçmişe rağmen Türk göçmen işçileri, 1990'lı yılların başında hâlâ hukuksal statülerini emniyet altına alma mücadelesini sürdürmek zorunda bulunuyordu. Bu sorunlar bugün de tam anlamı ile çözülmüş değildir.

1992 Yabancılar Yasası

Almanya'da 1 Ocak 1991'de yürürlüğe giren yeni Yabancılar Yasası, genç kuşağın Alman vatandaşlığına geçişini kolaylaştırırken, uzayan işsizlik durumunda oturma hakkını kısıtlayan hükümler de ta-

28 *37. Bundesparteitag der Christlich Demokratischen Union Deutschlands: Niederschrift*, Union, 1989, Bonn, s.374.

29 SOPEMI, Report for the Continious Reporting System on Migration, OECD, Paris, 1985, s.22.

şımaktadır.[30] Yasa, 16-23 yaş arasında bulunan, sekiz yıldan beri Almanya'da oturan, altı yıl okula devam etmiş olan gençlerin Türk vatandaşlığından feragat etmeleri koşulu ile *(madde 85)* Alman vatandaşlığına geçmelerini mümkün kılmaktadır. 23 yaşından yukarı yabancıların ise bu olanaktan yararlanabilmeleri için Almanya'da 15 yıl oturmuş olma koşulu aranmaktadır. Öte yandan, kendilerinin ya da aile bireylerinin geçimi için üç yıldan uzun bir sürede sosyal yardım alan yabancılar yeni yasa gereğince yerel yönetimin kararı ile sınır dışı edilebilmektedir *(madde 46)*. Çok geniş bir idarî yetkiyi temsil eden bu maddenin gerekçesi, bazı geniş ailelerin çalışma piyasasına girmeksizin ayda 3.500 DM'lık bir yardım almalarını önlemektir. Nitekim yasa, sınır dışı edilmeyi önleyen en güvenceli hak olan Aufenthaltsberechtigung'ı (oturma hakkını); ancak Federal Almanya'da Aufenthaltserlaubnis'e (oturma izni) sahip, kesintisiz olarak sekiz yıldan beri Almanya'da oturan, geçimini kendi kazancı ya da gelirinden sağlayan, en az altmış ay süre ile zorunlu emeklilik sigortasına primlerini ödemiş ve sabıkası bulunmayan kişilere tanımaktadır. Oysa 1991'de resmen istihdam edilen 566.994 Türk işçisinin % 89,7'si sadece oturma iznine sahip bulunuyordu. Yasa emeklilik durumlarında da kısıtlayıcı hükümler taşımaktadır. Almanya sınırları dışında altı aydan fazla bir süre yaşayan yabancı, sahip olduğu süreli ya da süresiz oturma hakkını kaybetmektedir *(madde 9)*. Bu madde, aile fertleri Almanya'da yaşamaya devam eden Türkler için yeni külfetler getirmektedir. Her gidişlerinde yeniden vize alma zorunda bırakılan bu kimseler, indirimli uçak seferlerinden de yararlanamamaktadır. Yasa, ailelerin birleşmesini de kısıtlayıcı koşullara bağlamış durumdadır. İkinci ve üçüncü kuşak yabancıların eşlerini getirtebilmeleri, sekiz yıldan beri aralıksız Almanya'da yaşamış ve yetişkin olmaları şartına bağlanmıştır. Yeni gelen eşe ise ancak beş yıl geçtikten sonra bağımsız bir oturma izni ya da çalışma hakkı verilmektedir. Bu durum özellikle Türk kadın göçmenlerini çok mağdur etmektedir. Eşlerden birinin boşanması ya da ölümü

30 Faruk Şen ve Regine Erichsen, *Hinwendung zur Selbststaendigkeit bei "Gastarbeiter"n mit besonderer Berücksichtung von Türken*, ILO, Cenevre, 1987, s.14.

durumunda, yalnız aile başkanına verilen oturma izni nedeni ile bu durumda bulunan kadınlar, Almanya'yı terk etme zorunda kalmaktadırlar. Yasa, Almanya'da doğmuş olup, ailelerinin kararı ile anayurda dönme zorunda bırakılmış olan küçüklere de bir dönüş hakkı da öngörmüştür. Federal Almanya'da en az altı yıl okula devam etmiş olan 15-21 yaş arasındaki gençlere geçimlerini sağlanmış olmak şartıyla geriye dönüş olanağı sağlanmıştır.

1960'lı yıllarda Almanya'daki Türk işçilerinin alışılmış buluşma yeri, istasyonlar.

Görülüyor ki, yasa koyucu sırf devlete külfet yüklemeyen ve mutlak bir uyum yeteneğine sahip olduğu varsayılan kimseleri gözetmiş, yabancılarla yerliler arasındaki sert ayrımı devam ettirmiştir. Özellikle çifte vatandaşlık konusunda sürdürülen direnme,

TABLO 2.8.
Almanya'daki Türklerin Oturma Sürelerinin Dağılımı
(Yıllara Göre, Bin Olarak, 31.12.2000 Tarihinde)

Ülke	1 yıldan az	1-4	4-6	6-8	8-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30 ve daha fazla
Almanya	33.1	187.1	149.1	138.4	151.5	308.5	174.9	318.7	348.7	189.0
İtalya	16.3	53.1	37.3	29.3	27.2	71.1	55.1	76.5	87.2	166.0
Yunanistan	8.7	29.0	20.8	19.0	26.0	54.5	21.5	27.1	56.9	102.0

Kaynak: *Statistisches Bundesamt*, Tablo 10, s.30.

Almanya'yı diğer göçmen kabul eden ülkelerden önemli ölçüde ayırmaktadır.[31] Federal Almanya tüm ısrara rağmen vatandaşlığı "ius sanguini"ye (kan bağı) dayatmaktan vazgeçmemektedir.

1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe giren yeni bir madde, sadece simgesel bir değer taşımaktadır. Bu yeni düzenlemeye göre, bu tarihten sonra Almanya'da dünyaya gelecek çocuklar, anne ve babadan birinin de Almanya'da doğmuş olması ve on yıldan beri Almanya'da oturması halinde, sahip oldukları vatandaşlık statüsünden ayrı olarak 23 yaşına kadar Alman vatandaşlığına da sahip olacak, nihaî statülerini ise o tarihte yapacakları tercih belirleyecektir. Görülüyor ki, Alman yasa koyucu Türk vatandaşlarının doğdukları ülkeye karşı besledikleri bağlılığı koparmak ve ülkelerinde yaşamlarını sürdürmeye kararlı kişileri entegrasyon yolu ile eritme kararındadır.

Yabancı Düşmanlığı

Türk işçi topluluğunu daha geniş çapta ilgilendiren gelişme, özellikle 1990'da iki Almanya'nın birleşmesinden sonra başta Almanya olmak üzere Avrupa'da yaygınlaşan Xenophobie (yabancı düşmanlığı) akımı olmuştur. Daha 1980'li yıllarda başgösteren bu olumsuz tutumlar; kültürel özelliklerine, inanç sistemlerine ve yaşam biçimlerine sıkı sıkıya bağlı kalmaya kararlı Türklerin kamu yaşamında giderek daha fazla görünmesiyle birlikte artmıştır. İsviçreli toplumbilimci Johan Hoffman-Nowotny'ye göre "göçmenler nereye giderlerse gitsinler yerleştikleri ülkenin toplumsal yapısında yeni bir Unterschichtung (alt tabaka) oluştururlar. Bu tabaka yadırganmakta ve eleştirilerin hedef tahtası haline gelmektedir."[32]

---

31 9 Temmuz 1990 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Auslaendergesetz - Yabancılar Yasası ve 18 Aralık 1990 tarihli *Verordnung zur Durchführung des Auslaendergesetz - Yabancılar Yasasına İlişkin Tüzük;* ayrıntılı ve diğer Avrupa ülkeleri ile kıyaslamalı bilgi için bk. Bülent Çiçekli, *The Legal Position of Turkish Immigrants in the European Union*, Karmap, Ankara, 1998, s.114.

32 Göçmen kabul eden diğer Avrupa ülkelerinde vatandaşlık konusundaki yasal düzenlemeler konusunda ayrıntılı bilgi veren başlıca yapıtlar şunlardır: Yasemin Nuhoğlu Soysal, *Limits of Citizenship*, University of Chicago, Chicago, 1994; David Cesarani ve Mary Fulbrook, *Citizens-*

Ekonomideki işgücü açığını kapatmak için 1960'lı yıllarda sevinç ve övünçle karşılanan "konuk işçiler", 1973'teki işçi göçünü durdurma kararından sonra ülkelerine dönmeyip, Almanya'ya yerleşmeye başlayınca, Alman kamuoyu tarafından yadırganmaya ve eleştirilmeye başlandı. Daha 1982'de Batı Almanların % 62'si "Almanya'da gereğinden çok yabancı" bulunduğunu düşünüyor, % 50'si ise "yabancıların geldikleri ülkelere geri gönderilmesi" görüşünü paylaşıyorlardı.[33] Türk göçmen nüfusunun Almanya'ya kesin olarak yerleşmesi de durumu fazla değiştirmedi. Nitekim, 1990'larda yapılan bir kamuoyu yoklamasında "Almanya'da doğmuş ve büyümüş bir Türk sizce Alman sayılır mı?" sorusuna ancak % 34 "evet" yanıtını vermiştir. Yaş dağılımına bakılınca "evet" diyenlerin çoğunluğunu (% 46'sı) 16-29 yaşındaki gençler oluşturmuştur.[34]

1980'lerde yaygınlaşan olumsuz tutumlar, kendini Türkleri konu alan şakalarda da belli ediyordu. Bir yandan birçok kentin sokak duvarlarında "Türken'raus" (Türkler dışarı) ya da daha vahim olarak "Erschlagt die Türken" (Türkleri öldürün) türünden sloganlara rastlanmaya, diğer yandan Nazi dönemindeki anti-semitik, Yahudi düşmanı şakalar Türklere dönüştürülerek tekrarlanmaya başlandı.

Giderek güçlenen aşırı sağcı partiler ve Skinheads (dazlak kafalılar) gibi çetelerin yardımı ile kamuoyunda kökleşen bu önyargılar, sığınmacı sayısının aniden artması ve ardından 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılarak iki Almanya'nın birleşmesi, gündeme etnik kökenli tartışmaları getirdi. Batı Almanlar, Ossie olarak adlandırdıkları Doğu Almanya yurttaşları ile diğer sosyalist ülkelerden gelenlere karşı sert tavırlar geliştirirken, farklı bir kültüre sahip Türk ve Asya kökenlilere karşı daha açık bir dışlama ve istememe eğilimini benimsemeye başla-

---

hip, Nationality and Migration in Europe, Routledge, Londra, 1996; Riva Kastoryano, *La France, l'Allemagne & leurs immigrés: négocier l'identité*, Armand Colin, Paris, 1996.

33 Johan Hoffman-Nowotny, "A Sociological Approach Toward a General Theory of Migration", Mary M. Kritz, Charles B. Keely, Silvano M. Tomasi, eds. *Global Trends in Migration* içinde, Center for Migration Studies, New York, 1981, s.74-75.

34 Nora Raetsel, "Germany: one race, one nation?", *Race and Class*, (32)3, 1991, 31-48, s.38.

dılar. Böylece yabancılara karşı oluşturulan politika, büyük siyasal partilerin seçim platformuna da girdi. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin ideolojik temelli farklı bir ulus kavramı yaratma çabasının beklenen sonucu vermemesi, bu tartışmayı daha da genişletmiştir. Doğu Almanya'daki komünist rejimi demokratik bir düzene dönüştürmeye çalışan barış hareketi taraftarları ile diğer muhaliflerin tekrar ettikleri "Wir sind ein Volk" (Biz tek bir halkız) parolası Alman ulusçuluğuna yeni bir nefes kazandırmakla beraber Ossie'lerle Wessie'ler arasındaki gerginliği gidememiştir.

Böylece, kimlik sorununun tekrar tartışma masasına getirilmesi, farklı bir etnik gruba mensup olup Almanya'nın en kalabalık yabancılar kümesini oluşturan Türklere karşı husumeti tümden alevlendirmiştir. 1989'da Hessen eyaletinde Hıristiyan Demokratlar (CDU) kendilerine verilen her oyun, yabancıların seçim hakkına karşı verilmiş bir oy olduğu tarzında bir kampanya yürütmüşlerdir. Yabancıların, özellikle sığınmacıların Alman topraklarına yerleşmemesi için yoğun çabalar sarfeden Hıristiyan Demokrat Parti'nin lideri Kohl bu konuyu her vesileyle gündeme getirmeyi görev bilmiştir. Dolayısıyla, 1992'de Alman kamuoyu Körfez Savaşı ve iki Almanya'nın birleşmesinden çok sığınmacıları durdurmak üzere yapılması istenen anayasa değişikliğine öncelik tanımıştır.

Kaba şiddet olaylarının başlangıcı da, bu tarihlere rastlamaktadır. 1991'de eski Doğu Almanya'da bulunan Hoyerswerda'ya yerleştirilen Asya kökenli sığınmacılara karşı yerli halkın beş gün (17-22 Eylül 1991) süre ile, güvenlik güçlerinin pasif davranışından da cesaret alarak, onların kaldıkları yurdu taşlayarak ateşe vermeleri, daha sonraları ise aynı olayların 1992'de (23-27 Ağustos 1992) Rostock'da tekrarlanması, kamu makamlarının ise bu baskılara boyun eğip sığınmacıları başka yere nakletmesi, sağcı görüşü paylaşan değişik grupların eylemlerini olağanüstü boyutlara ulaştırmıştır. 1991 yılında yabancılara yönelen şiddete dayalı eylemler on misli artıp 2.427 olaya ulaşmıştı. Bu olaylardan 239'u doğrudan doğruya bireylere yönelikti, 336'sı ise kundaklama girişimleri biçimindeydi. 1992'de şiddet olayla-

rı % 160 oranında artmış ve o yılın ilk altı ayında 6.336 olaya ulaşmıştı.[35] Nihayet 23 Kasım 1992'de Mölln'de, üç Türk kadını evlerinde öldürülmüş, sekiz Türk Neo-Naziler tarafından ağır bir şekilde yaralandı. Bu saldırıları 29 Mayıs 1993 tarihinde Solingen'de bir Türk ailesinin oturmakta olduğu evin kundaklanması ve çıkan yangında toplam beş kadın ve çocuğun ölmesi olayı izledi.[36] İşbaşındaki Alman hükümeti, bu saldırıları ırkçılığın yeniden hortlaması biçiminde şiddetle kınamak yerine, Alman anayasasında sığınma talebinde bulunanlara geniş haklar tanıyan 116. maddenin iptalini meşru göstermek için kullanmıştır. Tanınmış felsefeci Jürgen Habermas bu kararı şöyle yorumlamıştır: "Rostock'daki kundaklama ve Mölln'deki öldürme eylemlerini siyasal iltica hakkını sınırlamak için kullanmak, dolayısıyla bu fiillerden dolayı yabancıları suçlamakla Almanya; demokratik ve cumhuriyetçi standartlarının değerini düşürmüş, siyasal yoldan 'etnik ulusçuluk'u doruğa çıkartmıştır."[37]

Almanya'daki Türk toplumunu büyük bir tedirginliğe düşüren bu eğilime karşı, Alman toplumu kiliseleri ve sendikaları ile bir ölçüde yanıt vermeye çalışmıştır. Hoşgörü ve kültürel çoğulculuktan yana bulunan binlerce Alman, duygularını bu şiddet olaylarına karşı mum ışığında yapılan protesto yürüyüşleriyle ifadeye çalışmışlardır. Ne var ki kınananlar sağ ya da soldan gelen şiddete başvuran bireyler olmuştur. Böylece ırkçı şiddet siyasal içeriğinden soyutlaştırılmıştır. Erwin K. Scheuch gibi tanınmış bir Alman toplumbilimci, Avrupa Parlamentosu'nda yapılan bir soruşturma çerçevesinde Almanların düşük nüfus artışı nedeni ile yabancılara karşı husumetle hareket etmediklerini, sa-

35 Elisabeth Noelle-Neumann, Bd. 10, *Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie, 1993-1997*, K. G. Saur, Allensbach am Bodensee, 1997, s.628.

36 H. D. Schwind ve diğerleri, "Der non-helping bystander Effekt. Wie kommt es zu unterlassener Hilfeleistung", *Kriminalistik*, 4/91, s.233-242; U. Beck, "Biedermaenner und Brandstifter", *Der Spiegel*, 9.11.1992.

37 Metin Gür/Alaverdi Turhan, *Die Solingen - Akte*, Düsseldorf: Patmos Verlag, 1996. 125 oturum süren mahkeme sonucunda faillerden biri 15 yıl diğer ikisi 10 ve 3 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Yangında Gülsün İnce (28 yaşında, evli), Hatice Genç (18 yaşında, nişanlı), Hülya Genç (9 yaşında), Saime Genç (5 yaşında), Gülistan Öztürk (12 yaşında) hayatlarını kaybetmişlerdir.

dece kimliklerini korumak, bir azınlığa düşme endişesini taşıdıkları tarzında bir açıklama getirmiştir.[38]

Son yılların siyasal gelişmeleri; Almanya'nın kendi "ulusal mirası"nı koruma arzusu ile topraklarına yerleşmiş bulunan yabancı grupları için "kültürel çoğulculuk" çerçevesinde, başta siyasal temsil hakkı olmak üzere demokratik bir vatandaşlığın gereklerini tanımaya henüz hazır olmadığını göstermektedir. Nitekim Bavyera'nın Hıristiyan Sosyal Birlik Partisi, 2000 yılının Kasım ayında yapmış olduğu kongrede Almanya'da yaşayan yabancıların bir Leitkultur'e (egemen kültür) uyum göstermeleri gerektiğine karar vermiştir. Bu egemen kültürün tanımı ise şöyle tanımlanmıştır: "Batı Avrupa'nın Hıristiyan dini, aydınlanma felsefesi ve hümanizmada kökleşmiş bulunan değerlerini benimsemek!"[39]

Yabancılar ve Kimlik Tartışması

Federal Almanya'nın yasaları katı ilkeler halinde yabancıların statülerini belirlerken, bu alandaki önemli değişmeler, önce kendini dilde gösterdi. Daha 1970'lerin sonunda günlük dilde "Gastarbeiter" (konuk işçi) terimi terkedilmiş, onun yerine Auslaendischer Arbeitsnehmer (yabancı iş alan) ya da Einwanderer (göçmen) terimi kullanılmaya başlanmıştı. Daha sonraları özellikle Liberal Demokrat Parti'nin (FDP) öncülüğünde ülkede sürekli oturanlar için sitenin yaşamına katılan bireyler anlamında Auslaendische Mitbürger (yabancı yurttaşlar) terimi yaygınlık kazandı. 1979'dan sonra yabancılar politikasının temelini ise entegrasyon kavramı oluşturmuştur.

Ancak bu kavram kullanan tarafların ideolojik yönelimlerine göre anlam değiştirmektedir. Hıristiyan Demokrat Partisi'nin (CDU) eski başbakanı Kohl'e göre "entegrasyon", yurttaşlık hakkına sahip olmadan ve çatışmasız bir biçimde Alman toplumu içine yerleşmek olgusu"dur.[40] Başka bir deyişle Alman sağına göre entegrasyon sadece "toplum içinde yer almak, ama yurttaş olamamaktır".

38 Jürgen Habermas, *Die Zeit*, 11.12.1992.
39 *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 10.2.1993.
40 *New York Times*, 20.11.2000, s.1.

Karikatür: Endercan Erbaş.

Buna karşılık Almanya'da yaygın sol görüşleri yansıtan, Sosyal Demokrat Partisi (SPD) ve onun izinde giden sendika birlikleri, kiliseler ve Almanya'daki yabancı dernekler, entegrasyonu bir "hak eşitliği" olarak anlamakta, "farklı kültürlere eşit haklar" formülünü benimsemektedirler. Siyasal fikir planında, bu yolda gelişen çokkültürlülük söylemi böylece etnik ya da dinsel cemaatleri gündeme getirdi. Yabancı düşmanlığının artması, baştan itibaren kapalı topluluklar (getto) halinde yaşamakta olan Türk göçmenler arasındaki ulusal bağı pekiştirmekle beraber kültürel farklılıkların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Fransa ise topraklarına gelen göçmenlere evrenselci bir yaklaşımla kapsayıcı bir yurttaşlık statüsü tanımakta ve yabancı nüfusa karşı her türlü "özel muamele"yi reddetmektedir. Buna karşılık Almanya, günümüze dek exclusionary (dışlayıcı) bir yurttaşlık anlayışını sürdürmektedir. Dolayısıyla Almanya'nın federal ve yerel kamu kuruluşları etnik ve dinsel bağlara dayalı her türlü örgütlenme çabasını desteklemektedir. Bu süreç, Türkleri daha çok parçalı bir cemaat haline getirmektedir. Göçe özgü parçalanma, Almanya'daki Türk vatandaşlarının dinsel (Sünni, Alevi), ulusal ve etnik kimliklerini (Türk, Kürt) ortaya koymalarına vesile olmaktadır. Bu politikanın bölünmeyi ne ölçüde özendirdiği şu sayılardan anlaşılmaktadır: Berlin'de 7.000 Yunan ve 13 Yunan örgüt, 3.300 eski Yugoslav ve 6 eski Yugoslav örgüt bulunmasına karşılık yaklaşık 125.000 Türk en az 100 gruba bölünmüş durumdadır.[41]

41 Riva Kastoryano, *Kimlik Pazarlığı - Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, İletişim, İstanbul, 2000, s.51.

Yurtdışında yaşayan Türkler, etnisite ölçütü olarak "Türkiyelilik"i benimsedikleri oranda resmî Türkiye'den bağımsız bir etnik cemaate mensup olduklarını ileri sürmektedirler. Bu etnisite anlayışında, İslâm dini önemli bir birleştirici harç rolünü oynamaktadır. Bu sürecin sonucunda, son yıllarda Almanya'daki Türkler soy ilişkisine bağlı olarak bir "azınlık" sayılmaları için mücadele etmeye başlamışlardır. Güçlü bir baskı grubu oluşturan "Yahudi azınlık" örneği, özellikle bu fikri benimseyen militanlara esin kaynağı olmaktadır. Nitekim, en fazla Türk'ün yaşamakta olduğu Berlin'de, Türkische Gemeinde zu Berlin (TGB-Berlin Türk Cemaati) bir sivil toplum örgütü olarak Almanya'nın geri kalan bölgelerindeki Türklerin isteklerini yansıtmaya çalışmaktadır.

Güç aldığı uluslararası kurum, insan hakları ve demokrasi anlayışı çerçevesinde azınlıkların tanınması talebinde bulunan kuruluş, Avrupa Konseyi'dir. Bu örgütün varlığı, rekabeti davet etmesi beklenen bir sonuç getirmiştir. 1994'te yirmi kadar Türkiyeli, Iraklı, İranlı ve Suriyeli derneğin bir araya getirilmesi ile Kurdische Gemeinde zu Berlin (KGB-Berlin Kürt Cemaati) kurulmuş ve Almanya'da "Türk azınlıklar"a benzer şekilde bir "Kürt azınlık"ın tanınması da talep edilmişti. Bu istekler, resmî kanallar nezdinde olumlu bir yanıt almamış bulunmaktadır. Ancak şurası tartışma götürmeyen bir gerçektir ki, Almanya'da egemenliğini sürdüren ırkçılığa karşı Türkler başta İslâm olmak üzere kendilerini etnik-ulusal bir temelde tanımlamakta ve buradan yola çıkarak eşit haklara sahip bir "azınlık statüsü"ne kavuşmak istemektedirler.[42] Bu örgütlenme çabaları içinde, dinsel cemaatler belirleyici rolü üstlendikleri için bu konu bağımsız bir bölümde ayrıca ele alınacaktır. Avrupa'da, büyük çoğunluğu Almanya'da bulunan Türkler yaşamlarını bundan böyle anavatanın dışında sürdürmeye karar vermiş bulunuyorlar. Onların ümidi ise Türkiye'nin ergeç Avrupa Birliği üyesi olmasıdır. Bu hedef gerçekleşinceye kadar kişisel ve kamusal statüleri onları kabul eden ülkelerin benimseyeceği daha demokratik ve esnek politikalara bağlı bulunmaktadır.

42 Ergun Özcan, *Türkische Immigrantenorganisationen in der Bundesrepublik*, Hittit Verlag, Berlin, 1989, s.23.

Günümüzde Avrupa'daki Türklerin büyük çoğunluğunun bulunduğu Almanya'da, siyasal partiler göç konusunda yeni eğilimler açığa vurmaktadırlar. Bir ara "çokkültürlü"bir toplum modeli sunmaya çalışan Sosyal Demokrat Parti (SPD) ile Almanya'nın "ulusal çıkarlar"ını korumak amacı ile "eğitilmiş yabancı işgücü" ve "kota" önerileri ile kamuoyunda taraftar kazanmaya çalışan Liberal Parti'ye (FDP) karşılık Hıristiyan Demokrat Parti (CDU/CSU) son zamanlara kadar "Almanya bir göçmen ülkesi değildir" tezini savunmaya devam etmiştir. Ancak Alman İşverenler Birliği'nin Alman ekonomisinin yabancı işçiler olmaksızın uluslararası rekabet gücünü sürdüremeyeceği ve sosyal güvenlik sistemin çökebileceği uyarıları üzerine, iktidar ve muhalefet partileri yeni bir göç politikasının temellerini atmış bulunyorlar. Buna göre, özellikle bilişim ve biyoteknoloji alanında başgösteren uzman açıklarını kapatabilmek için Almanya, ABD ve Kanada'nın izinden giderek "yüksek nitelikli işgücü"nü cezbedebilmek için elli bin uzmana beş yıl çalışma iznini içeren "Yeşil Kart" sistemini uygulatma kararını almış bulunmaktadır.[43] Tek taraflı olarak işçi kabul eden ülkenin çıkarlarını gözeten bu yeni göç politikası, son kırk yılda Almanya'ya kök salmış olan Euro-Türk'lerin vatandaşlık statüsü, entegrasyon ve yurttaşlık hakları konusundaki isteklerini çözebilecek midir? Öyle görünüyor ki çözüm; halen henüz uzak bir istikbalde bulunan AB tam üyeliğinde ve yurtdışındaki Türklerin etnik kökenli ayrımcı örgütlenmeler yerine kapsamlı bir dayanışmayı temel almalarında yutmaktadır.

DÖVİZ TRANSFERLERİ, TASARRUFLAR VE SOSYAL İÇERİKLİ TÜRK YASALARI

Gönderilen Tasarruflar

Türk işçilerinin tasarruf yeteneği ve bu yabancı dövizleri anayurda göndermesi Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1962-1967) mimarlarını "artan işgücü ihracatı"nı örgütlemeye doğru yöneltmişti. Step-

43 Klaus J. Bade, "Drehscheibe Deutschland: Wanderungen in Geschichte und Gegenwart", *Deutschland*, Nr. 6/2000, s.38-43.

hen Adler Türk dış göç akımını gözden geçirirken; bu tasarrufların 1961-1980 döneminde Türk ekonomisine olan katkısını incelemişti. Adler, "tüketim" ve "yatırım" arasında bir ayrım yaptığı gibi makro, bölgesel ve ailevi/bireysel düzeylerde yapılan tasarruflar arasında da bir farklılaşma önermektedir.[44]

Makro tüketim düzeyinde, gönderilen tasarrufların ödeme dengesini devamlı biçimde etkilediği kesindir. Bölgesel/makro düzeyde ise gözlenen önemli bir nokta işçilerin artan servetleri ve alım güçleri, yerel ekonomiyi dolaylı olarak etkilemesidir.[45] Tüketim ve yatırımla ailenin ya da bireylerin gelir düzeylerinin kıyaslanmasında, göçmen işçi ile geride bıraktığı aile bireylerinin, özellikle kadınların satın alma güçlerinin arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum, belli koşullarda anlamsız bir gösterişçi tüketime de yönelebilmektedir.[46] Bölgesel etkiye gelince, Hollandalı araştırmacılar Rinnus Penninx ile Leo van Velzen[47] bu düzeyde karşılaşılan ümit kırıcı, sınırlı etkilere değinmişlerdir. Bütün bu sakıncalarına rağmen işçi dövizleri her dönemde önemli bir rol oynamışlardır. Nitekim, işçi dövizleri 1970'lerin başlarından bu yana Türkiye'nin tüm ihracat girdisine eşdeğer sayılmaktadır.

Türkiye'ye 1964'te gönderilen tasarrufların toplam tutarı 45 milyon dolar iken, bu meblağ 1981 yılının ilk yedi ayında 2.078 milyon doları bulmuştur. 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra tasarruflar, anayurda daha hacimli olarak akmıştır. 1979 yılında transfer edilen döviz miktarı 1.693 milyon dolar iken, 1981 Eylülünde bu miktar 2.476 dolara yükselmişti. Bu arada Türk bankalarının yabancı döviz-

---

44 1 Ağustos 2000 tarihinde yürürlüğe giren yeni göç politikası karşısında 60 ülkeye mensup 4000 kadar istekli çalışma izni için başvurmuş bulunmaktadır. İsteklilerin çoğu Hindistan, Pakistan, Cezayir ve Bulgaristan'dan gelmektedir. *Letter - Hochschule und Ausland*, DAAD, Bonn, no. 2, Haziran 2000, s.12.

45 Stephen Adler, *A Turkish Conundrum: Emigration, Politics and Development*, 1961-1980, ILO, WEP-2-26/WP 52, Cenevre s.57.

46 Rinnus Penninx-Leo van Velzen, "Yurtdışına işçi göçünün Boğazlıyan ilçesi üzerindeki ekonomik etkileri", Nermin Abadan-Unat ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, SBF Yayınları, Ankara, 1986, s.209-217.

47 Nermin Abadan-Unat, "Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women", *International Migration Review*, cilt 11, İlkbahar 1977, s.52.

le açılacak banka hesaplarına tanıdıkları özel faiz haddi –altı ayda yüzde 55– bu akımın hızlanmasına neden olan diğer bir etken olmuştur. Döviz transferleri günümüze dek devam etmektedir.

TABLO 2.9.
Döviz Havaleleri, GSMH, İhracat, Ticaret Açığı ve Döviz Transferlerin Ticaret Açığı, İhracat ve GSMH'deki Payı (1975-2000) (Milyon Dolar Olarak)

Yıllar	Transfer	GSMH	İhracat	Ticaret açığı	Ticaret açığı %	İhracat %	GSMH %
1975	1.313	47.452	1.401	-3.338	39,3	93,7	2,77
1980	2.071	63.391	2.910	-4.999	41,4	71,2	3,27
1985	1.714	66.891	8.255	-2.975	57,6	20,8	2,56
1992	3.008	158.122	14.891	-8.191	36,7	20,2	1,88
1993	2.919	178.715	15.610	-14.162	20,6	18,7	1,63
1994	2.627	132.302	18.390	-4.216	62,3	14,3	1,99
1995	3.327	170.081	21.975	-13.212	25,2	15,1	1,96
1996	3.542	183.601	32.446	-10.582	33,5	10,9	1,93
1997	4.197	192.383	32.647	-15.358	27,3	12,9	2,18
1998	5.356	206.552	31.220	-14.220	37,7	17,2	2,59
1999	4.529	185.171	29.325	-10.443	43,4	15,4	2,45
2000	4.560	201.188	31.375	-22.337	20,4	14,5	2,27

Kaynak: Ahmet İçduygu, *Sopemi Report 2000*, Tablo: 10, s.26.

Görüldüğü üzere 1980'li yıllarda işçi tasarruflarının döviz olarak transferi, ticaret açığının % 60'ının karşılanmasına hizmet etmiştir. 1990'larda bu miktar % 35'e inmiştir. Bu durumu ekonominin liberalleşmesi ve Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle eklemlenmesi ile açıklamak mümkündür. Ancak, büyük ölçüde işçi tasarruflarını temsil eden döviz havaleleri, bu dönemde de yine ticaret açığını kapatmaya yaramıştır. Nitekim, 1999'da döviz havaleleri, ticaret açığının % 43'üne tekabül etmektedir. Döviz transferleri azalmakla beraber yine de GSMH'ya % 2 katkıda bulunmaya devam etmiştir.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, işçi dövizleri sadece tediye açıklarının kapatılmasına yaramamaktadır. Asıl sorun, bu kaynakların nasıl kullanıldığıdır. Bu açıdan bakılınca, denebilir ki artan girdiler,

özellikle enerji açığımızı kapatabilmek için petrol üreten ülkelerle sürekli kurulan ticari ilişkilerde kullanılmıştır. Ayrıca bu girdiler büyük ölçüde tüketim mallarının ithalatına imkân sağlamıştır. Böylece tek yanlı bir ekonomik bağımlılık ortaya çıkmıştır.[48] Türk hükümetleri bu asimetrik (bakışımsız) ilişkiyi aşmak ve döviz girdilerini daha verimli şekilde kullanabilmek için bir dizi sosyal içerikli yasalar çıkarmıştır.

Ulusal ve Yabancı Kaynaklı Kredi İlişkisi

Ocak 1980'den bu yana süre gelen yüksek faiz patlamasından önce, Türk göçmen işçilerinin yaygın olan başat yatırım biçimi; tarla, arsa, kat, dükkân gibi taşınmaz malların satın alınması ya da küçük bir işletme açılmasından ibaretti. Bu eğilim son yıllarda iki nedenden ötürü zayıfladı:

a. 1973'te getirilen istihdam yasağından sonra yurtdışında bulunan Türk işçileri giderek daha çok yarı-sürekli bir dış oturma biçimini yeğleyerek, dış ülkelerde ev/kat satın almaya başlamışlardır.

b. Anayurtta yüksek faiz yarışına girişen banka ve bankerler oldukça kabarık sayıda işçi tasarrufunu ananayurda çekmeyi başarmışlardır.

Ulusal Çapta Özel Kredi Tahsisi

Temmuz 1964'te çıkarılan 499 sayılı yasa gibi özel yasama önlemleri, Türk işçilerinin tasarruflarının anayurda getirmeyi amaçlamaktadır. Bu yasa herhangi bir devlet bankasında döviz hesabı açtıran, yurtdışında çalışan işçilere özel kredi kolaylıkları öngörmektedir. Bu kredi türlerinin başlıcaları şunlardır:

Emlâk Kredi Bankası, üç yıl boyunca istekte bulunduğu kredinin en az % 40'ını açtırdığı hesapta tutan tasarruf sahibine ipoteğe dayalı kredi vermektedir. Ancak bu formül hiç rağbet görmemiştir. Bir devlet bankası Ziraat Bankası, verdiği kredi ve yurtdışında çalışan işçilere açtığı kredi ile arsa ya da tarım alet/makinaları satın alma olanakları tanımaktadır. Bu olanaktan da yararlananların sayısı sınırlıdır.

48 Rinnus Penninx ve H. van Renselaar, *A Fortune in a Small Change*, Nuffic/Imwood Remplod Project, Lahey, 1978.

Ulusal bankaların sundukları kredi biçimleri arasında en fazla rağbet göreni Halk Bankası'nm sunduğu kredi imkânlarıdır. 1938'de önceleri esnaf ve küçük sanayicinin finansman gereksinmelerini karşılamak amacı ile kurulan bu banka, 1960'tan sonra küçük işletmelere işletmecilik ve teknoloji alanında hizmet sunmaya başladı. 1975'ten sonra yurtdışında çalışan işçilere özgü olarak geliştirilen özel bir kredi planına göre, 20.000 DM tutarında hesap açtıran hesap sahiplerine bir yıl sonra 1.250.000 TL kredi verilmekteydi. Bu formül bile 1975'te yurtdışında bulunan ancak 173 işçiyi celbetmiştir.[49]

Bu arada Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'nı (DESİYAB) dikkatle incelemek gerekir. 17 Nisan 1975'te çıkarılan 1877 sayılı yasaya göre hükümet iki yıl içinde,

a. Yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının tasarruflarını anayurda çekmek ve verimli yatırım alanlarına aktarmak,

b. Bu tasarrufları yurt çapında özellikle ulusal kalkınma planı doğrultusunda sınaî işletmelere yatırmak amacı ile bir banka kurmak ile görevlidir.

Bugüne dek DESİYAB bir proje olarak kalmış ve hayata geçirilmemiştir. Dolayısıyla işçilerin tasarruflarını kanalize etme konusunda belirleyici bir rol oynamamıştır.[50]

Yabancı Kaynaklı Kredi Tahsisi

Türkiye ile Federal Almanya arasında 1972'de imzalanan ikili anlaşma, yurtdışında bulunan Türk işçileri için özel bir kredi fonunun kurulmasını öngörüyordu. Temmuz 1972'de Federal Almanya Ekonomik İşbirliği Bakanlığı bu fona 2.5 milyon DM aktardı. Bu fondan yararlanabilmek için yurtdışında çalışan işçilerin anayurda kesin dönüş kararını vermeleri ve Türkiye'de küçük bir işletme açmayı isteme koşulları konulmuştur. Ön koşul olarak, bu programdan yararlanmak isteyenlerin önce Federal Almanya'da bir eğitim programına katılmala-

49 Johan Galtung, "A Structural Theory of Imperialism", *Journal of Peace Research*, cilt 8, 1971, s.81-117.

50 Nermin Abadan-Unat ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, s.129-130.

rı ve onu takiben işletmecilik alanında Türkiye'de de bir kurs bitirmeleri istenmiştir. Bu proje, yurda kesin dönüş yapacak olan işçilerin bu yoldan ulusal ekonomi ile kolaylıkla bütünleşecekleri varsayımına dayanıyordu. Ancak bu konudaki beklentiler boşa çıktı. Yurda kesin dönüş yapan işçilerin sayısı, ekonomik bunalım dönemleri arasında bile her türlü tahminin altında kalmıştır.[51]

1970'lerden sonra işbaşındaki hükümetler iki tür"katılmacı" yatırım modelini desteklemişlerdir:

a. Köy Kalkınma Kooperatifleri,

b. İşçi Yatırım Şirketleri.

Köy Kalkınma Kooperatifleri (KKK)

Bu fikir yeni iş alanlarının açılmasına ve potansiyel tasarrufların değerlendirmesine hizmet ederken, yurtdışında bulunan açık iş yerlerine gönderilecek işçilere bir öncelik oluşturacağı esasına dayanıyordu.[52]

1962'de Köy İşleri Bakanlığı tarafından geliştirilen Köy Kalkınma Kooperatifleri'ne üye olabilmek koşulu 1963-1965 yıllarında peşin ödeme tutarı 2.000 TL olan 8.000 TL'lik bir parasal taahhütten ibaretti. Bu ilk dönem boyunca kooperatifler, sadece dış göçten yararlanabilmek için listelerde bekleyen göçmen işçi adaylara ek bir çıkış kapısı sağlamak amacı ile kullanılmıştır. 1965'te Köy İşleri Bakanlığı eleştirici bir değerlendirme yaptıktan sonra KKK ile ilgili işgücünün kullanımına ilişkin bir proje geliştirdi.[53] Bu proje beş ana noktayı içeriyordu:

a. 1966'nın Mart ayından başlayarak, üç yıl boyunca kuruluşu bitirilen 150 KKK mensup üyeye yurtdışında 20.000 işyeri sağlanacaktır. Yurtdışına göç edecek olan her üye, üye olduğu koperatife 5.000-15.000 TL tutarında ödeme yapacaktır.

b. Hükümet, yurtdışında çalışan işçilerin kişisel olarak yaptıkla-

---

51 Yabancı Ülkelerde Çalışan Yurttaşlarımızın Sorunları Hakkında Cumhuriyet Senatosu Araştırma Komisyonu Raporu (10/62), *Cumhuriyet Senatosu*, Sayı: 918, s.24. Kurulması öngörülen bu banka tasarı halinde kalmış, hiç faaliyete geçememiştir.

52 H. van Renselaar ve L. van Velzen, *Göç ve Gelişme*, s.24.

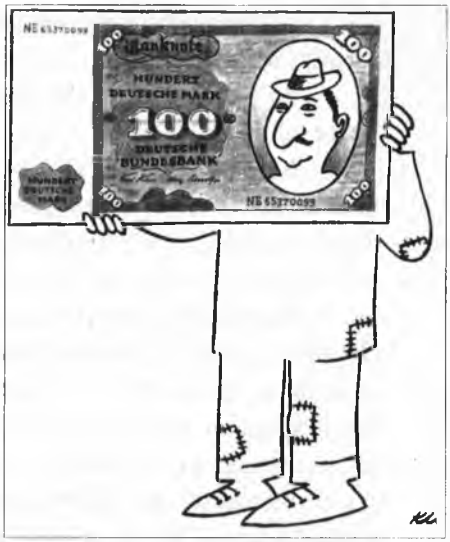
53 Nermin Abadan-Unat, ed., *Turkish Workers in Europe, 1960-1975*, E.J. Brill, Leiden, 1976, s.26.

rı katkılara tavanı 900 milyon TL'yi bulan bir ek kredi tahsis edecektir.

c. KKK, üyelerine yurtdışında açık bulunan iş yerlerine ilişkin olarak ayrılan kontenjanlara karşılık olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu bu üyelerin taahhütlerini yerine getirip getirmediklerini denetleyecektir.

d. Köy İşleri Bakanlığı'nda özel bir Kooperatifçilik Dairesi kurulacaktır.

1964'te sayısı 383 olan bu kooperatifler, 1967'de 1.349'u bulmuştur.[54] Köy İşleri Bakanlığı bu programın böylesine hızlı bir "başarı" (!) kazanacağını kestirememişti.

Karikatür: Aleksandar Klas/Almanya.

Gerçekte bu kooperatiflere bu dönemde de sırf Avrupa'da iş bulmak amacı ile giriliyordu. Bu arada bir kısım parlamento üyeleri de oy kazanma amacı ile seçim bölgelerinde bu kooperatiflere ilişkin ayrıntılı bilgi yayıyor, vaatlerde bulunuyorlardı. Hükümet değişikliği, yeni hükümetin bu kooperatifleri desteklemeye istekli olmaması ve 1966-67'de Federal Almanya'da görülen ekonomik bunalım, bu hareketi yavaşlattı. 1967-68 arasında kooperatif sayısında hiç artış görülmedi. Kooperatiflerin toplam sayısı bir yılda sadece 1349'dan 1381'e yükseldi. 1973'te ilân edilen "istihdamı durdurma" kararından sonra ise yeni kooperatifleri kurma girişimi tümden durdu.

Bu programlar gözden geçirilirken, kooperatiflerin başarısını engellemiş olan başlıca hususlar olarak şu noktalar göze çarpmaktadır:

a. Siyasal ve idarî hareketsizlik, aşırı kırtasiyecilik,

b. Bakanlığın kooperatifler için tasarladığı parasal destek konusundaki imkân azlığı,

54 Rinnus Penninx ve H. van Renselaar, *a.g.e., s.*53.

c. Kooperatif üyelerinin uzmanlık bilgisi ve liderlik yetenekleri konusundaki yetersizlik.

Bu başarısızlıkları birkaç örnek olay yardımı ile aydınlatmakta yarar vardır.

Yozgat ilinin Yenifakılı köyünde kurulan kooperatif "pilot proje" olarak bir un değirmeni kurmayı amaçlamıştı. Bu değirmenin mülkiyeti, inşaatının 1973'te bitirilmesinden kısa bir süre sonra yerli zahire tüccarının eline geçti, 1975'te ise değirmen kapatıldı.[55]

Benzer şekilde Yozgat'ın Çandır'daki kooperatifi Devlet Planlama Teşkilatı'nın desteği ile ayçiçeği yağı imal edecek olan bir fabrika kurmayı amaçlamıştı. Kooperatif, fabrika için elverişli bir alan seçmiş, ancak gereken tohumluğu sağlamada başarısız kalmış, sonuçta fabrika Türkiye'nin ayçiçeği yağı gereksinmesinin ancak % 0,24'ünü üretebilmiştir.[56]

Bugüne değin KKK'ye ilişkin olarak en kapsamlı araştırma Federal Almanya'daki Ekonomik İşbirliği Bakanlığı'nın isteği üzerine Serim Osmay tarafından yapılmıştır. Osmay'ın araştırması bu başarısızlığı tüm yönleri ile bölgesel planda aydınlatmaktadır.[57]

Sonuç olarak denebilir ki, bu konu ile ilgilenmiş bulunan toplumbilimcilerden H. van Renselaar, L. van Velzen, S. Adler, N. Abadan-Unat'ın birleştikleri nokta şudur:

KKK baştan itibaren "yurtdışına çıkma kuyruğunu atlama" tekniği olarak kullanılmış, çeşitli hayal kırıklıklarına yol açmıştır. Bir yandan üyelerin kafasını ülkemizin gelişmesini hızlandırmak yerine sadece süratle yurtdışında iş bulma fikri işgal etmiştir. Öte yandan, KKK'ye ilişkin teknik ve malî araştırmaların sayısı son derece sınırlı kalmıştır.[58]

Bu kooperatifleri KÖY-KOOP gibi bir şemsiye örgütün altına toplamaya kalkmak da başarılı bir sonuç sağlamamıştır. Dolayısıyla KKK'nin tek başarılı olma şansı şu koşullara bağlı görünmektedir:

---

55 Rinnus Penninx ve H. van Renselaar, *a.g.e., s.56.*

56 Nermin Abadan-Unat ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, s.240.

57 Cevat Geray, *Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik*, Tuna Yayınevi, Ankara, 1981, s.80-87.

58 Sevim Osmay, *Türkische Dorfentwicklungsgenossenschaften*, Bonn: Bundesministerium für Wirtschaftliche Zusammenarbeit, 1975.

a. Agro-indus türü, tarım ve endüstriyi birleştiren projelerin seçilmesi,

b. Devletin bu projeleri güçlü biçimde desteklemesi,

c. Projeler için gereken ölçüde başlangıç sermayesinin birikmiş bulunması. Ayrıca yeterli sayıda işletmede, bilgi ve liderlik becerisine sahip yönetici kadroların bulunması gerekir.

Türk İşçi Şirketleri

Türk göçmen işçilerin tasarruflarını anayurda çekmek üzere oluşturulan ikinci önemli kurum Türk İşçi Şirketleri'dir. H. Sami Güven bunlara "İşçi Yatırım Ortaklıkları" adını vermektedir. Bu soruna iki açıdan yaklaşmak mümkündür. Nermin Abadan-Unat, Ali Gitmez, R. Penninx, H. van Renselaar, S. Paine, S. Adler gibi bir kısım araştırmacı ve toplumbilimci bu denemenin Türkiye'nin istihdam sorununa ancak marjinal bir etki yaptığını ileri sürmektedir. Bu görüşü benimseyenler,

a. Başarısızlığa uğramış şirketlerin yüksek sayısına,
b. Ufak çaplarına,
c. Rekabete dayanamayan zayıf yapılarına,
d. Türkiye'nin kalkınması için saptanan önceliklere kıyasla önemsiz kalmalarına,

dikkat çekmektedirler.

Buna karşılık İbrahim Yasa, Ömer Bozkurt, Sami H. Güven, Nevzat Yalçıntaç gibi toplumbilimciler, bu şirketlerin daha çok bölgesel kalkınmaya olan katkıları, yeni istihdam olanakları yaratmaları ve ufak/orta çaplı endüstrilerin kurulmasına yardımcı olmaları, gibi özellikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu düşünceleri paylaşanlara göre işçi şirketleri özgün ve yaratıcı bir girişimcilik türünü temsil etmekte, dolayısıyla bu şirketlerle ilgili yeni siyasaların oluşturulması gerekmektedir.

Bu farklı yaklaşımları değerlendirebilmek işin işçi şirketlerine ilişkin "Türk" modelinin başlıca özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekir.[59] Bu özellikler şunlardır:

59 P. Miurin, *Govenmental Measures for Attracting Emigrant Workers Savings*, OECD, Paris, 1972, CT/5745.

a. Türk işçi şirketleri, Türk göçmen işçilerinin tasarruflarını hisse şeklinde yatırdıkları, birer "kendi kendine yardım" girişimlerdir;

b. Kurucu üyelerin sayısı genellikle sınırlı olup, bireysel ve yerel önderlere fazlası ile bağımlıdırlar;

c. Türk işçi şirketleri çoğunlukla bölgesel bir yönelime sahiptirler;

d. Bu şirketler tüzükleri gereğince büyük çaplı yatırımları aralarına kabul etmemektedirler;

e. Bu şirketlerin hisseleri ancak belli bir zaman süresinden sonra başkasına devredilebilmektedir;

f. Şirketlerin ortalama sermayeleri 50-70 milyon TL oranında olup, yüz yeni işyeri yaratmaktadırlar;

g. Bu şirketlere, ithal edilen makinelerine gümrük bağışıklığı, vergi bağışıklığı ve özel banka kredileri gibi kamusal destekler sağlanmaktadır;

h. Türk işçi şirketleri kurumsal bir bağlantı ile Federal Almanya'nın taraf olduğu Ankara Anlaşması gibi ikili anlaşmaların çerçevesine de girmiş bulunmaktadır.

Varlıklarını sürdüren Türk işçi şirketlerinin tam sayısı bilinmemektedir. ISOPLAN araştırması[60] 1977 yılında 125 işçi şirketinden söz etmekte ve bunların 78'inin faaliyette bulunduğunu ileri sürmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) desteklemiş olduğu araştırmada ise 1978'de Türk işçi şirketlerinden 141'i incelenmiş, bunlardan 42'sinin işlevsel olduğu saptanmıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Enstitüsü ile işbirliği halinde uygulanan REMPLOD projesinde ise 64 işçi şirketini içeren bir örneklem almış, bunların 24'ünün üretime geçtiğini saptamıştır.[61]

İşçi şirketlerinin büyük çoğunluğu İstanbul ve Marmara bölge-

60 M. Werth & N. Yalçıntaş, *Migration und Re-Integration: Transferability of the Turkish Model of Return Migration and Self-Help Organizations to other Mediterranean Labour-Exporting Countries*, Cenevre: ILO, 1978, WEP-2-26/WP 29

61 ISOPLAN, *Türkische Arbeiternehmergesellschaften in der B. D. R., Struktur, Leistungen and Aktivierungsmöglichkeiten*, Saarbrücken, Bonn, 1973.

sindedir. Bu şirketlerin Türk ekonomisine girişleri bölgesel dengesizliği gidermeye yardım etmemiştir. Bu şirketlerin çalışmaları kısaca değerlendirilince, bunların büyük çoğunluğunun parasal açıdan nazik bir durumda oldukları görülür. Projelerin çoğu uygulanabilirlik (fizibilite) etütlerinin ve kredi tahsislerinin gecikmesi, enflasyon ve devalüasyon nedenleri yüzünden geçersiz hale gelmiştir. İşçi şirketleri ayrıca en üst kademede de yetersiz yöneticiler, yüksek borç oranları ve sermaye eksikliğinin sıkıntılarını çekmektedir. Bütün bu eksikliklerine rağmen, Türk işçi şirketleri, REMPLOD araştırma projesine göre 25 milyon dolar birikim sağlamış ve 5.000 yeni işyeri yaratmışlardır.[62] Bu işçi şirketleri Türk-Alman işbirliği anlaşmaları ile de sıkı bir ilişkiye girmişlerdir. Son iki yılda bu işbirliğinin daha işlevsel bir karaktere büründüğü görülmektedir.

İşçi şirketlerinin, dönen işçilerin Türk toplumu ile yeniden bütünleşmelerinin bir aracı olarak değerlendirilmesi durumunda, bu konuda en önemli öğenin psikolojik etkenler olduğu unutulmamalıdır. Kesin dönüş yapan işçiler kendilerine özgü bir iş kurma niyeti beslemektedirler. Bu zihniyeti en açık şekilde "Kapalı Çarşı (Bazaar) Kapitalizmi" deyimi ile ifade etmek mümkündür. Türk işçileri tasarruflarının bir kısmını şirketlerine yatırdıkları zaman, kâr etmeyi ya da yeni iş yerleri yaratmayı amaçlamaktan çok, doğup büyüdükleri yörenin sorunları ile özdeşleşme dileğindedirler.

Kuşkusuz, ekonomik gelişmişliğin engellerinin bir kısmının iyi niyet sahibi, yatırım yapmaya istekli göçmen işçi ve bunların mütevazı tasarrufları ile giderilebileceği kanısı son derece saf bir varsayımdır. Aslında yenilik yaratan girişimciler, bir ekonomik gelişme ve teknolojik ilerleme düzeninin ürünleridir. Türk işçilerinin Alman bankalarında bulunan ve 6 milyar DM olarak tahmin edilen tasarruflarını yurda getirebilmek için son derece cesur, çekici kamusal siyasalar geliştirmek gerekir. Dış göç akımının yarattığı fakirleştirici süreçleri giderebilmek için göç ile ekonomik gelişmişlik ya da durgunluk arasında kopmaz bir

62 Stephen Adler, *a.g.e.*, *s.*64.

bağın bulunduğunun kabul edilmesi ve bu gerçeklere dayanılarak ulusal çapta yeni politikaların oluşturulması şarttır.[63]

Özetlemek gerekirse; tüm bu eksikliklere rağmen, Türk İşçi Şirketleri bugüne kadar yapılan işçi tasarruflarını yaratıcı yatırımlara dönüştürmek konusunda en yenilikçi girişim sayılır.

Göç ve Toplumsal Yapı

Kuşkusuz, üç buçuk milyonu aşkın Türk'ün son kırk yılda otuza yakın ülkeye göç etmesi kuşkusuz Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerinde köklü ve devamlı etkiler yaratmıştır. Bunlardan en önemli üç etkiye değinilecektir.

Nitelikli İşgücünün Yitirilmesi

Akdeniz'den işgücü gönderen tüm ülkeler arasında Türkiye, Zonguldak bölgesinde çalışan madenocağı işçilerine konulan çıkış yasağı dışında, 1973 yılına kadar yurtdışına en yüksek oranda nitelikli işgücü ihraç etmiştir.[64]

Bu yıllar boyunca Türkiye'nin nitelikli işgücünün % 17'si yurtdışına göçmüştür. (Bu sayılara yüksek düzeyde nitelikli işgücü dahil edilmemiştir). Bu yoğun göç hareketinin ekonomik çıktıları etkilemediğini düşünmek olanaksızdır. Özellikle İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1970 ve 1975'te 337.000 ve 885.000 nitelikli işgücü eksikliğinden söz etmektedir.[65]

Esasen bu uygulama o yıllarda başta Devlet Planlama Teşkilatı ve Türkiye Ticaret Odaları Birliği tarafından şiddetle eleştirilmiş, ancak döviz transferini sağladığı için yine de teşvik edilmiştir. Dolayısıyla denebilir ki, Türkiye'nin olağanüstü yüksek nitelikli işgücü göçü her şeyden önce bu işçileri kabul eden ülkelerin gelişme programlarının

63 H. van Renselaar, *Workers Companies and Village Development Cooperatives and Industrial Development of Turkey*, UNIDO/TBKB.

64 Nermin Abadan, "Le non-retour à l'industrie, trait dominant de la chaine migratoire turque", *Sociologie du Travail*, özel sayı, "Les Travailleurs immigrés", 1972, s.278-293.

65 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Suzanne Paine, *Exporting Workers: the Turkish Case*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

TABLO 2.10.
İş ve İşçi Bulma Kurumu Aracılığı ile Avrupa'ya Gönderilen Nitelikli İşgücü Oranı

Yıllar	Yurtdışındaki işçi sayısı	% olarak nitelikli işgücü
1964-66	152.106	35,4
1967	8.947	31,2
1968	43.205	28,1
1969	103.075	31,2
1970	129.575	27,0
1971	88.442	37,7

Kaynak: İş ve İşçi Bulma Kurumu 1964-71, Devlet Planlama Teşkilatı 1973, s.676.

gerçekleştirilmesinde destekçi olmuştur. Bundesanstalt für Arbeit (Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu) 1968 yılına ait raporunda Yugoslav işçiler dışında Türk işçilerinin en yüksek oranda nitelikli işgücünü temsil ettiklerini belirtmiştir. Benzer şekilde Fransa'ya gelen Türk işçilerin diğer Akdeniz ülkelerine kıyasla en fazla nitelikli işgücünü temsil ettikleri belirtilmişti (*Le Monde Diplomatique*, Ekim 1973).

Toplumsal Hareketlilik

Dış göç hareketi gerek yukarı doğru gerekse aşağı doğru toplumsal bir hareketliliğe yol açtığı için, Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı ve tabakalaşmasında önemli değişimlere yol açmıştır. Yukarı doğru hareketlilik en çok kuşak-içi hareketlilik biçiminde görülmekte ve özellikle tarımsal uğraşlar yerine sınaî işlere doğru kaymaları yaratmaktadır. Federal Almanya'da, nitelikli işgücünün göreli yüksek oranına rağmen, aşağı doğru hareketlilik de görülmektedir. Sonuncu süreç, en çok beyaz yakalı mesleklerden mavi yakalı uğraşlara geçişte göze çarpmaktadır (örneğin öğretmenlerde). Tahminlere göre, 1964-1973 yılları arasında Türkiye'den yurtdışına giden yaklaşık 9.000 kadar ilkokul öğretmeni, endüstri işçisi olarak çalışmıştır. Bu işçilerin yurtdışına gidebilmek için asıl mesleklerini gizlemiş oldukları da anlaşılmaktadır.

Tarım toplumlarının egemen özelliğini oluşturan aşağı doğru toplumsal hareketlilik, kısmî olarak statü bilinçliliğine yol açmakla be-

raber yoğun ölçüde işten duyulan memnuniyetsizliği de yaratabilir Bundan başka Türkiye'de "statü tutarsızlığı" (status inconsistency) da kendini duyurmaktadır. Bu kavram, kişinin kendisini toplumda bulunan tabakalardan hangisine mensup olduğunu bilmemesini nitelemektedir.[66]

Türk Toplumunda Yeni Bir Öğe: "Almanyalı"

Önce Avrupa sonra Ortadoğu'ya günümüzde ise ABD, Kanada ve Avustralya'ya kadar yönelen Türk dış göç hareketi, Türkiye'nin demografik yapısının devamlı bir öğesi haline gelmiştir. Bu göç hareketi aynı zamanda yeni tip insanlar oluşturmuştur. Avrupa'da yaşayan Türklere, büyük çoğunluğunun Almanya'da bulunmaları nedeni ile "Alamanyalı" adı verilmektedir. (2000 istatistiklerine göre yurtdışındaki Türk vatandaşlarının % 86'sı Almanya'da yaşamaktadır.)

Ortadoğu, Rusya Federasyonu ve Türki cumhuriyetlere giden işçilere ise "gurbetçi vatandaş" adı verilmektedir. Bunların sayısında 1995 den bu yana artış görülmektedir..

Bu iki tip, her iki ülkeye karşı bağlılıklar oluşturmaktadır: Bu ülkelerden biri, kendine iş olanağı ve geçim sağlamaktadır. Diğeri ise doğup büyüdüğü ve gönül yolu ile bağlı olduğu anavatanıdır. Kuşkusuz, Ortadoğu'ya süreli bir mukavele ile gidenlerde bu bağlılık daha zayıftır. Buna karşılık Avrupa'da yaşayan işçilerin çoğunluğu yurtdışında iken, endüstride çalışmalarına karşılık anayurda döndüklerinde küçük bir girişimci olarak ya da sabit gelirleriyle geçinen emekliler gibi yaşamaya tercih etmektedirler.

ORTADOĞU'YA TÜRK İŞGÜCÜ AKIMI

1990'ların başında 3.1 milyon Türk vatandaşı yurtdışında yaşıyordu, yaklaşık Türkiye nüfusunun % 5'i, işgücü olarak alırsak % 6'sı. An-

66 İsmail Aydınoğlu, "Manpower and Employment Policies under the Five Year Plans and Emigration", N. Abadan-Unat, ed. *Turkish Workers in Europe* içinde, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.109-110 ve Nermin Abadan-Unat, "Turkish External Mobility and Social Mobility", P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur, ed. *Turkey: Geography and Social Perspectives*, E. J. Brill, Leiden, 1974, s.397.

cak bunların ezici çoğunluğu Avrupa Birliği ülkelerinde iş bulmuş, yarısına yakını ise Almanya'yı seçmişti. Bununla beraber, Avrupa'da yabancı işgücü istihdamına son verildiği 1973 yılından başlayarak Türkiye'den küçük, fakat zaman içinde belirli bir süreklilik gösteren değişik bir dış göç akımı petrol ihraç eden ülkelere doğru başlamıştı.

Avrupa ve Ortadoğu'ya yapılan işgücü akımı arasında önemli farklılıklar bulunduğu için, petrol üreten ülkelere yönelen göçün özelliklerini kısaca belirtmede yarar vardır. Gilbert Beaugé ayrıntılı bir araştırmasında Ortadoğu'ya yönelen göçü beş ana nokta etrafında değerlendirmektedir. Buna göre;

1- Klasik göç şemasında olduğu gibi, Ortadoğu'da insan gücü kaynakları yerel kapitalin bulunduğu yere yönelmemektedir. Tersine, yabancı sermaye ve yabancı işgücü birlikte yerel ranta doğru yönelmektedir. Buradaki rant, genellikle yerlilere tahsis edilen, üretken olmayan istihdam olanakları yaratmaktadır. Petrol zenginliğine dayalı olan bu rant devlet tarafından denetlenmekte ve garantiye dayalı bir toplumsal bağ oluşturmaktadır.

2- Yabancı işgücü ithal eden petrol üretici ülkelerde göç "geçici" bir modelin tüm özelliklerini taşımaktadır. Gelenlerin mülk edinmemeleri, tasarruflarını süratle anayurda transfer etmeleri için bütün önlemler alınmaktadır.

3- Petrol üreten ülkelerdeki göç sadece "rotation" ilkesine dayalı ve hızla değişen bir yapıda olmakla kalmamakta, küresel ekonomide yeralan petrol gelirlerinin maruz kaldığı dalgalanmalara göre de hızlanıp, yavaşlamaktadır.

4- Petrol zengini ülkelerin çalışma piyasası ayrıntılı ve farklı bir yapıya sahip olmakta, değişik özellikler taşımaktadır:

a- Bir kısım işler ancak yerlilere ayrılmış bulunmaktadır. Bu işler hanedana olan yakınlık, yurtdışında öğrenim görmüş olan yerli kişilere verilmektedir. Bu işler emek sarfetmeksizin sağlanan "avanta-sinécure" olarak da tanımlanabilir.

b- Emeğe dayalı işleri düzenleyen hukuk kurallarına göre işe alınan her yabancının, bir yerli "Kefil"e sahip olması gerekir. Kefil ise ge-

len yabancının geliş ve gidişini devlete karşı garanti etmektedir. Buna "işlevsel aracılık" adı da verilebilir. İşçi alımındaki yolsuzlukları önleme amacı ile 1980'den bu yana bir çeşit kota usulü uygulanmaktadır. Yabancı işçinin işyerini değiştirmesi yasaktır.

"Kefalet" sisteminin önemli iki istisnası vardır: i) Yemenli işçiler ve ii) "Paket" halinde gelen yabancı işçiler.

Yemen'li işçiler diledikleri gibi Körfez ülkelerine girip çıkabilmekte, işyeri değiştirebilmekte, gündelikçi olarak çalışabilmektedirler. Yabancı şirketlerin toplu bir anlaşma yapmaları halinde –buna Körfez ülkelerinde "paket anlaşması" adı verilmektedir– işveren kendi personelini bulmakta, dilediği gibi ücretini vermektedir. Sorumlu olan da bu anlaşmayı imzalayan şirkettir.

5- Batıdaki uygulamadan farklı olarak ithal edilen işgücü yerli işçi sınıfına toplumsal bir devingenlik sağlamamaktadır. Emeğe dayalı işlerin hemen tümü yabancılar tarafından yapılmaktadır. Bu ülkelerde, emeğe dayalı işler çalışma piyasasının yelpazesinin her köşesinde yer almaktadır. Böylece ortaya bir göçmen hiyerarşisi çıkmakta, bu piramitte tepeden aşağı inmek suretile girişimci, mühendis, teknisyen, profesör, doktor, nitelikli ve niteliksiz işçilerin tümü yer almaktadır.[67]

Ortadoğu ülkelerinin demografik özellikleri, 1990 yazında yapılan Körfez Savaşı'ndan sonra belli ölçüde değişiklikler göstermekle beraber –örneğin Filistinli göçmenlerin hemen hepsi ülkelerine dönme zorunda bırakılmışlardır– aşağıda özetleyeceğimiz özellikleri yansıtmaktadır.

Ortadoğu Ülkelerin Demografik Özellikleri

Ortadoğu'ya yönelen göç, özellikle 1973 Ekim ayında patlak veren petrol bunalımından sonra anlamlı bir yoğunluk göstermiş, dolayısiyle Ortadoğu ülkeleri arasındaki farklılıkların belirginleşmesine yol açmıştır. Bu bölgede nüfus açısından en kalabalık ülkeler, doğal kaynaklar açısından en fakir, en zengin ülkeler ise nüfus açısından en küçük

67 Gilbert Beaugé et Friedmann Buttner, *Les Migrations dans le Monde Arabe*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1991 s.11-18.

TABLO 2.11.
Ortadoğu Ülkelerinde İşgücünün Sektörel Dağılımı (1977)
(Yüzde Olarak)

Ülkeler	Tarım	Hizmetler	Endüstri
Türkiye	64,0	27,0	9,0
Suudi Arabistan	63,0	23,0	14,0
Fas	55,0	28,0	17,0
Suriye	49,0	28,0	23,0
Irak	43,0	32,0	25,0
Tunus	39,0	39,0	22,0
Cezayir	30,0	53,0	17,0
Ürdün	28,0	33,0	39,0
Libya	23,0	52,0	25,0
Lübnan	13,0	60,0	27,0
Kuveyt	2,0	73,0	25,0

Kaynak: İslâm Ülkeleri İstatistik Merkezi, *İslâm Ülkelerinde İşgücü Değişimi ve Sosyal Güvenlik*, Ankara, 1981, Tablo 4, s.81.

olanlardır. Ayrıca bu ülkeler arasında teknolojik gelişme ve işgücü kaynakları açısından da önemli farklılıklar vardır.

J.S. Birks ve C.A. Sinclair bu alanda aydınlatıcı bir tipoloji gerçekleştirmişlerdir. Buna göre sözkonusu ülkeler dört kümeye ayrılabilir:

a- Geniş ölçüde nitelikli ya da mesleki eğitim görmüş işgücü ihraç eden ülkeler (Mısır, Lübnan, Ürdün)

b- Özellikle nitelikli olmak üzere geniş ölçüde işgücü ithal eden ülkeler (Kuveyt, Suudi Arabistan, Libya, Birleşik Arap Emirlikleri)

c- Daha çok niteliksiz işgücü ihraç eden ülkeler (Cezayir)

d- Göreli olarak "kendi kendine yeter" sayılan, bu nedenle ne işgücü ihraç ne de ithal eden ülkeler (Tunus, Fas, Suriye ve Irak).[68]

1990'da patlak veren Körfez Savaşı'ndan sonra yabancı işgücünün terkibinde anlamlı değişiklikler olmuştur. Arap asıllı işgücünün oranı küçülmüş, buna karşın önemli sayıda Hintli, Pakistanlı, Bangladeşli ve Sri Lankalı işçilere yer açılmıştır.

İkinci önemli fark, Ortadoğu ülkelerinin sektörler arasındaki iş-

68 J.S.Birks ve C.A.Sinclair, *Arab Manpower: The crisis of Development*, Croom Helm, Londra, 1980.

gücü dağılımının kuzey Avrupa ülkelerinden çok farklı olmasıdır.

Görüldüğü gibi Ortadoğu ülkelerinin bir bölümünde endüstri önemli bir yer işgal etmektedir, şu kadar ki bu endüstri hemen hemen tümü ile petrol üretimi ve petrol yan ürünleri ekseni etrafında yoğunlaşmaktadır.

Ortadoğu'da yabancı işçi ithal eden ülkelerin üçüncü önemli özelliği, ithal edilen yabancı işgücünün istihdam edilen nüfusa kıyasla bazı ülkelerde % 50 oranını aşmasıdır. Örneğin Kuveyt, Katar ve diğer körfez devletlerinde olduğu gibi. Diğer insangücü ithal eden ülkelerde ise bu işgücü oranı çalışan tüm nüfusun yarısına yaklaşmaktadır.

TABLO 2.12.
Ortadoğu'da İstihdam Edilen İşgücünün Vatandaşlık Statüsü (1975)
(Yüzde Olarak)

Ülke	İstihdam edilenler	Yerli (%)	Yabancı (%)
S.Arabistan	1.799.900	57,0	41,0
Libya	781.600	57,5	42,5
Kuveyt	299.800	30,6	69,4
Birl. Arap Emir.	296.000	15,2	84,8
Umman	207.700	66,0	35,0
Bahreyn	75.800	60,4	39,6
Katar	66.200	18,9	81,1

Kaynak: *İslam Ülkelerinde İşgücü Mübadeleleri ve Sosyal Güvenlik*, İslâm Ülkeleri İstatistik Merkezi, Ankara, 1981, s.20.

Körfez Savaşı'ndan sonra demografik yapıda anlamlı değişiklikler olmuştur. Ancak bu konuda Türk işçilerine ilişkin veriler dışında veri bulunmamaktadır.

Bu sayılar işkollarına göre gözden geçirildiğinde, yabancı kökenli işgücünün en çok inşaat ve imalat sektörlerinde istihdam edildiği görülmektedir. Avrupa'yı andıran biçimde inşaat sektörü yabancılara terk edilmiştir. Bu sektörde yabancı işçi çalıştıran ülkeler şöyle bir dağılım göstermekteydi: Kuveyt % 60, Libya % 64, Suudi Arabistan % 48, Katar % 82, Abu Dabi % 96.

Gerçekten de yirmi yıl içinde petrol zengini ülkelerde (Kuveyt,

Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya, Umman) çalışan yabancı işgücünün toplam sayısı 1975'te 3.5 milyonu bulmuştur. Bunun 1.8 milyonu faal nüfus içinde yer alıyordu. Yukarda belirtilen özellikleri nedeniyle bu göç akımı Avrupa ülkelerinden çok farklı bir nüfus oluşmasına yol açtı, zira bu bölgede göçmen işçinin sayısı tüm yerli nüfusa yaklaşmakta, bazı yerlerde ise onu geçmektedir.

Bu demografik niteliklerinden başka aşağıdaki özelliklerin de belirtilmesi gerekir. Bu insangücü;

1- Hemen hemen tümü ile erkek olup, kadın işgücü öğretmen ve sağlık personeline açık tutulan istihdamın dışında, sınırlıdır.

2- Yüksek nitelikli işgücü dışında evliler bekâr gibi çalışma ve yaşama zorundadır.

3- İşe alınma ise toplu anlaşma yolu ile yapılır. Buna göre:

a) İşgücü isteyen ülkelerin bir kısım firma ve şirketleri,

b) Yerel simsarlar,

c) Özel aracılar,

d) Çokuluslu şirketlerin ilgili birimleri,

gibi organlar ve kişiler işe alınmayı gerçekleştirirler. Genellikle kişiler birey olarak değil daha çok bir "package - paket" anlaşmasının parçası olarak istihdam edilirler.

4- Çalışma izni ile oturma izni, çalışma anlaşmasında belirtilen sınırlı bir süre için verilmektedir. İşyerinin değiştirilmesine ancak istisnai olarak izin verilmektedir.

5- Devletler arasında ikili anlaşma yapma geleneği yoktur.

6- Göçmen işçi, yüksek nitelikli, meslek sahibi grubun üyesi olmadıkça, işçi ithal eden ülkede belirsiz bir süre için kalma olanağı zayıftır. Ailelerin birleşmesine kural olarak izin verilmemektedir. Aileleri ile birlikte yaşayanlar genellikle hac farizesini yerine getirmek üzere aldıkları vizenin süresini aşanlar olmaktadır.

Ortadoğu'da Türk İşgücü

Türkiye'nin artan işgücü akımı 1961'den bu yana büyük ölçüde Batı Avrupa'ya doğru yönelmişti. Nitekim 1978'de, Türk işçi ve ailelerinin sa-

yısı 1.6 milyonu bulmuştu.[69] Bu sayı Türkiye'nin tüm nüfusunun % 3,5'unu faal işgücünün % 5'ini, tarım işgücünün % 14'ünü ve endüstride istihdam edilenlerin % 40'ını temsil etmektedir.[70] Ancak, 1980'lerin ortasında Avrupa'daki çalışma olanakları daralmağa başlayınca, yeni iş alanları, arayanların gözleri Ortadoğu ülkelerine doğru çevrildi. Bölgedeki güvenilir istatistiklerin yokluğu, "ikinci Türk dış göç dalgasının" gerçek kapsamını yansıtmayı engellemektedir. Çalışma Bakanlığı'nın yayınladığı raporlara göre, 1980'lerde Arap ülkelerinde bulunan Türk işçilerin toplam sayısı 120-130.000 arasında yer alıyordu. Bunun % 50'si (60.000) Libya Arap Cumhuriyeti'nde, % 37'si (45.000) Suudi Arabistan'da, % 10'u (12.000) Irak'ta, diğerleri Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunuyordu. Aynı varsayıma göre Türk işçileri, Arap ülkelerinde bulunan yabancı işçilerin ancak % 4'ünü oluşturmaktadır. Ülkelere göre yabancı işgücünün içinde Türk işgücünün dağılımı 1980 yıllarda Libya'da % 17, Suudi Arabistan'da % 3, Irak'ta % 2,5 oranındaydı.

Türkiye'nin yetkili makamları o yıllarda özellikle Libya ve Kuveyt'e göç akımının bundan sonra da önemli ölçüde artacağını tahmin ediyorlardı. Türk işçilerinin sayısının, bu ülkelerde artacağı yolundaki varsayımın, başlıca nedeni buralara giden Türk firma ve girişimcilerinin sayısında önemli artışların kaydedilmesidir. Ancak, Körfez Savaşı bu tahminleri doğrulamamıştır. Halen, 1999'daki sayılar Ortadoğu'daki Türk işgücünün belirli bir istikrar içinde şöyle bir dağılım göstermektedir:

- Suudî Arabistan: 115.000 işçi, 12.700 kendi hesabına çalışan
- Kuveyt: 3.500 işçi, 4.500 kendi hesabına çalışan
- Libya: 2.600 işçi, 500 kendi hesabına çalışan[71]

Bu sayılar 1990'da patlak veren Körfez Savaşı'ndan sonra belirli bir gerilemeyi ve beraberinde bir sürekliliği yansıtmaktadır..

Ortadoğu'da iş yapan Türk girişimcilerin sayısında sürekli bir artış olmasına rağmen, Türk dış göçünün potansiyel gelişmesi bazı en-

---

69 OECD, *SOPEMI*, 1979, s.53.

70 S. Adler, *A Turkish Conundrum: Emigration, Politics and Deveopment*, 1961-1980, ILO, Geneva, /WEP 2-26/WP 52, s.34.

71 Çalışma Bakanlığı Yurtdışı Hizmetler Gn. Md., *1999 Yılı Raporu*, Ankara, s.218, 237, 260.

gellerden dolayı neden ile sınırlandırılmış görünmektedir. Bu engellerin başında, Ortadoğu ülkelerin yeni etnik yapısı yer almaktadır. Son yıllarda Arap kökenli işçilerin sayısında bir azalma, buna karşılık Asya kökenli işçilerin sayısında önemli bir artış göze çarpmaktadır. Böylece 1980'de Arap kökenli işçilerin oranı % 25,6'dan % 33,7'ye çıkmıştır. Türk göçmen işçilerin oranı ise % 0,5'ten ancak % 3,1'e çık-

TABLO 2.13.
Arap Ülkelerine Yerleşen Türk Firmaların Sayısı

Ülke	1979	1980	1981	1999
Libya	17	30	38	25
Suudi Arabistan	6	15	15	3
Kuveyt	1	2	3	-

Kaynak: Yayımlanmamış rapor, Çalışma Bakanlığı, 1981; 1982 için *Hürriyet*, 21.1.1982; 1999 için Çalışma Bakanlığı, *1999 Yılı Raporu*, s.267, 225.

mıştır.[72] 1997, 1998 ve 1999 yıllarında yayınlanan raporlar Suudî Arabistan'da Yüksel, Gama ve Tekfen şirketlerinin su ihalesi, elektrik ikmali, demir-çelik fabrikaları, petro-kimya tesisleri gibi büyük çaplı imar ve bayındırlık işleri üstlendiklerini göstermektedir. Bu şirketler sadece Türk işçisi çalıştırmamakta, aynı zamanda yabancı işçileri de istihdam etmektedir.

Asyalı işçilerin artan göçünün başlıca nedeni, göreli olarak çok düşük ücret karşılığında çalışmaya razı olmalarıdır. Örneğin, bir Türk işçisi günde 8 saatlik çalışma ve altı günlük bir iş haftasını içeren bir aylık mukavele için en azından 300 dolar isterken; Asyalı işçilerden Taylandlılar 225, Hintlililer 210, Filipinliler 208 dolara razı olmaktadırlar.[73]

72 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Report about Migration to Oil Producing Countries*, Ankara, 1981.

73 N. Abadan-Unat, 1986. "Turkish Migration to Europe and the Middle East-Its Impact on Social Structure and Social Legislation", L.O. Michalak ve J.W. Salacuse, Ed. *Social Legislation in the Contemporary Middle East* içinde, University of California, IIS, Berkeley, s.325-369.

TABLO 2.14.
Suudi Arabistan'da Faaliyet Gösteren Türk Şirketleri ve Çalıştırdıkları Türk/Yabancı İşçi Sayısı

Şirket	Yıllar	Türk işçi	Yabancı işçi	Toplam
Yüksel İnşaat	1997	815	196	1.013
"	1998	1.210	248	1.458
"	1999	204	126	330
Gama İnşaat	1997	136	64	200
"	1998	130	35	165
"	1999	292	86	378
Tekfen İnşaat	1997	180	128	308
"	1998	366	375	741
"	1999	374	377	751

Kaynak: Çalışma Bakanlığı Dış İlişkiler Gn. Md., *1997, 1998, 1999 Yılı Raporu*, Ankara, s.210, 234, 211.

Ortadoğu Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Yasaları

Yabancı işgücünün ithal edildiği ülkeler açısından en önemli sayılan konu, sosyal güvenlik yasalarının ne ölçüde yabancı işçilere uygulandığıdır. Genel olarak bütün İslâm ülkeleri bir çeşit sosyal güvenlik sistemi kurmuşlardır. Bunların başlıcaları emeklilik, iş kazaları, ölüm, annelik gibi konuları kapsamaktadır.

Bundan başka Libya Arap Cumhuriyeti çeşitli işkollarında uygulanmak üzere 118 sayılı Eşit İşlem Anlaşması'nı imzalamıştır.[74] Ayrıca Libya Arap Cemahiriyesi şimdiye kadar ilk ve tek ülke olarak Türkiye ile ikili bir anlaşma imzalamıştır. 5 Ocak 1975'te imzalanan ilk anlaşma Libya'daki Türk işgücü ve Türkiye'deki Libya işgücünün eğitilmesine ilişkin hükümler taşımaktadır. 1976'da da iki devlet arasında özel bir sosyal güvenlik anlaşması imzalanmıştır.

Türkiye ve Libya arasındaki anlaşma, Türk işçilerine Libya yasalarının sağladığı tüm hakları garantilemektedir. Bu anlaşma, özellikle Türk işçilerinin tasarruflarının hangi oranda anayurda havale edile-

74 The Statistical Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries, *Report on Migration in Oil Producing Countries*, Ankara, 1981.

bileceğini teminat altına almaktadır. Aynı anlaşma, bir koordinasyon komitesinin kurulmasını da öngörmektedir.

Ciddi şikâyetlere yol açan diğer bir nokta ise, sosyal güvenlik anlaşmasının 3. maddesi gereğince, iş kazası meydana geldiğinde transfer edilmesi gereken tazminattır. Aynı şekilde Libya'nın, Türkiye'de geçirilen istihdam süresinin emeklilik işleminin hesabına katmaması, yoğun şikâyetlere yol açmaktadır. Nihayet, bir kısım işverenlerin Türk işçilerine "tenezzül" adını taşıyan ve iş değiştirmeyi ya da ülkeyi terketme olanağını sağlayan bir çeşit "bonservis"i verirken güçlük çıkarması da sürekli şikâyetlere yol açmaktadır. Bu sorun, her resmi temasın gündeminde yeralan öncelikli bir konu olma hüviyetini korumaktadır.

Halen en fazla Türk yurttaşı barındıran petrol zengini Ortadoğu ülkelerinin tümü çalışma piyasalarına kendi yurtdaşlarını yerleştirme, genç nüfusa yeni işyerlerini çekici kılma politikası izlemektedir. Bu amaçla izin veya vize süresini aşmış olanlar için "af" kararları çıkartıp, bu kişileri kendi yurtlarına dönmeye özendirmektedirler. Dolayısiyle, Ortadoğu ülkelerinin yakın bir gelecek için Türk işgücüne yeni fırsatlar sunma olasılığı zayıftır. Buna rağmen bu ülkelere gidenler, çoğunlukla berberlik, oto tamirciliği, mobilyacılık yapmak üzere belli işkollarında bağımsız çalışma sürdürmek isteyenlerle, serbest meslek mensubu kimselerdir. Bunların içinde mühendisler, doktorlar ve hemşireler başı çekmektedir.[75]

75 2001 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu Ortadoğu ülkelerinden Libya'ya 238, S. Arabistan'a 4.657, Ürdün'e 203, Kuveyt'e 11 Türk vatandaşı göndermiştir. Aynı yıl içinde Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden hiçbir istek gelmemiştir. Çalışma Bakanlığı, Dış İlişkiler Gn. Md., *BÜLTEN*, Ocak-Mart 2002, sayı 1, s.19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Alan Araştırmaları

1963 FEDERAL ALMANYA ARAŞTIRMASI

"Günümüzde göçmenler geldikleri ülkeden daha zengin ülkeleri tehdit eden, kapılarını zorlayan, parmaklıklarını yıkan yabancılar gibi görünmektedirler. Göçmen kabul eden ülkeler ise bu göç sürecinde, bir taraf olmadıkları görünümünü vermektedirler. Oysa bunlar ortaktır. Uluslararası göç, birçok coğrafî ve ekonomik sürecin kesişme noktasında yer almaktadır. Göçler sadece bireyler daha iyi fırsatlar aradıkları için ortaya çıkmamaktadır!"

Saskia Sassen, *Guests and Aliens*, 1999, s.3

"Türk kadın ve erkek işçiler, sadece bu işleri yapmaya istekli Alman işçiler bulunmadığı içim istihdam edilmiyorlar. Asıl neden, onların Almancayı bilmemeleri, farklı yetişmeleri ve endüstride çalışmanın koşullarına aşina olmamalarıdır. Onların bu durumu üretimi aksatmamaktadır. Nitekim, Berlin'de bir Siemens fabrikasında Türk işçi kadınlar radyoaktif materyel sayılan Promethem 147 ile çalıştıklarından haberdar değillerdi."

H. G. Kleff, *Vom Bauern zum Industriearbeiter*, 1984, s.115

1961 Anayasası'mn getirmiş olduğu yeniliklerden biri, ülkenin ekonomik gelişmesini planlama yolu ile yönlendirmekti. 1962'de yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, içermiş olduğu birçok öncelik arasında, "artan işgücü ihracı" olarak adlandırılan bir politika ile ülkede nüfus artışını yavaşlatma, yaygınlaşan işsizliği gi-

derme, sosyal gerginliği azaltma ve endüstrileşme için gerekli nitelikli işgücünü eğitme hedeflerini güdüyordu. Türkiye ile Federal Almanya arasında işçi devşirmeyi konu alanı Ekim 1961 tarihli ilk ikili anlaşmanın başlıca amaçları da, Türk işçilerinin haklarını güvence altına almanın yanısıra yukarıda belirtilen konulara çözüm yolunu açmaktı.

1960 yılında Batı Almanya'da 2.700 Türk işçisi çalışırken, bu sayı 1963 yılında 27.500'e çıkmıştı. Baş döndürücü bir süratle yurtdışına akın eden Türk işçilerinin durumu, Devlet Planlama Teşkilatı'nın ilgisini çekmekte gecikmedi. DPT'nin Sosyal Planlama Dairesi, olağanüstü hızlı bir sosyal değişmeye yol açacak olan bu demografik hareketliliği ampirik yoldan toplanan verilerle ölçmeye karar verdi.

Böylece 1963 yılının sonbaharında, ağırlıklı olarak Ankara Üniversitesi'nin genç elemanlarından oluşan bir ekip, Doç. Dr. Nermin Abadan'ın başkanlığında Federal Almanya'da bir alan araştırması gerçekleştirdi. Araştırmaya DPT'den Cafer Canlı ve Şengün Şener, Ankara Ünivesitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi asistanlarından Erdoğan Güçbilmez ve Alparslan Işıklı ile Köln Üniversitesi doktora öğrencilerinden Nihat Oğuz katılmıştır Bu araştırma öncelikli olarak şu sorulara yanıt aradı:

- Artan işgücünün yurtdışına gönderilmesi Türkiye'deki işsizliğe çözüm getirmekte midir?
- Türk işçileri Almanya'nın çalışma ortamı ve toplumsal yaşama uyumları konusunda ne gibi temel sorunlarla karşılaşmaktadırlar?
- Türk işçileri endüstri ortamında yeni bilgiler edinebilmişler midir, yetişme ve yükselme olanakları nelerdir?
- Türk işçileri yurtdışında kaldıkları sürece anayurtla nasıl bir ilişki sürdürmektedirler, Türkiye'ye döndükten sonra meslekî beklentileri nelerdir?

Araştırmanın Metodolojisi ve Örneklem

Araştırma gerçekleştirilmeden önce Eylül 1963'te, Almanya'da bir önanket yapıldı, Kasım 1963'te, dört hafta süre ile DPT ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne mensup beş kişinin yardımı ile Al-

man işveren ve kamu yöneticileri ile görüşmeler yapıldı. Ayrıca 29 kentte 80 firmada çalışan 494 Türk işçisi ile 125 soru içeren bir anket yapıldı. Örneklem kapsamına,

- Türk işçilerinin yoğun bulundukları endüstri bölgeleri, (Nordrhein-Westfahlen, Hessen, Baden-Würtemberg ve Bavyera)
- Hamburg, Bremen gibi özerk kent devletleri ile Berlin,
- Az sayıda Türk işçisinin çalıştığı, fazla endüstrileşmemiş eyaletler (Nieder-Sachsen, Rheinland-Pfalz, Schleswig-Holstein) alındı.

Nihai örneklem 29 kenti kapsadı. Birinci alt gruba giren 24 kent şunlardı: Köln, Münih, Göppingen, Frankfurt, Stuttgart, Essen, Nürnberg, Oberhausen, Duisburg, Aalen, Darmstadt, Dortmund, Heilbronn, Brühl, Düsseldorf, Mönchengladbach, Bochum, Memmingen, Wiesbaden, Donauwörth, Heidelberg, Bonn, Kassel; ikinci alt gruba Hamburg, Bremen ve Berlin; üçüncü alt gruba ise Hannover, Helmstadt ve Ludwigshafen seçildi.

Anket 494 Türk işçisi ile yapıldı. Bunlardan 427'si (% 86) erkek, 67'si (% 14) kadındı. Kendileri ile derinlemesine görüşme yapılan işverenlerin sayısı ise 80'di. Anketin uygulandığı dönemde aile birleşmelerine izin verilmiyordu.

Araştırma Kasım 1964'te Doç. Dr. Nermin Abadan imzası ve "Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları" başlığı ile TC Başbakanlık ve Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yayımlanmıştır. Çalışma soru kâğıdı, 242 tablo dizini ve bibliyografyayı da kapsamak üzere 278 sayfadır. Bu araştırma, Türk işçisinin sorunlarını konu alan ilk ampirik çalışmadır. Özeti Almanca olarak da yayımlanmıştır.

Federal Almanya'ya Giden İşçilerin Özellikleri

Anketin yapıldığı tarihte örnekleme giren Türk işçilerinin % 51'i nüfusu 100.000'den yukarı, % 7'si nüfusu 20.000-50.000 arası, % 11'i nüfusu 2.000-20.000 arası kentlerden ve % 18'i nüfusu ise 2.000'den az yerleşim yerlerinden, başka bir deyişle köyden gelmişlerdi. İşçilerin yarıdan fazlasının, İstanbul ve Trakya'yı sürekli oturma yeri olarak göstermelerine karşılık, sadece % 17'sinin bu illerde doğmuş olmaları

yurtdışına giden işçilerin önemli oranda "iç göç" süreci geçirmiş olduklarını göstermektedir.

Ankete giren işçilerin % 91'i Türkiye kökenliydi, % 9'u ise Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelmiş göçmenlerdi.

Anketin gösterdiği gibi Türk işçileri, sanıldığı gibi radyo ve basının etkisi ile değil, tanıdık, akraba ve hemşerilerle yaptıkları kişisel temaslar sonucunda göç etme kararını vermişlerdi. Güvenilir, objektif bilgi verebilecek olan kurumların, bu bireysel kararda düşük bir rol oynaması, işçilerin Almanya'ya vardıktan sonra uğradıkları yaygın hayal kırıklığını da açıklamaktadır. Nitekim, İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile gönderilen işçilerin zorunlu olarak geçirmeleri gereken sağlık muayenesinden sonra imzalamaları istenen mukaveleleri incelemeleri için kendilerine çok az zaman bırakılmıştı. İşçilerin büyük çoğunluğuna, İş ve İşçi Bulma Kurumu görevlileri sözleşmenin mahiyeti, ücret, iş nevi ve gidecekleri firma hakkında, 10 kişilik gruplar halinde ancak 15-20 dakikalık bir açıklama yapmışlardı. Sözleşmenin imzalamasından sonra ise işçilerin % 55'i iki gün içinde trene binmek zorunda kalmışlardı.

Uygulanan ankette, askerliği bitirmiş olduğu varsayılan yaş kategorilerinde anlamlı yığılmalar göze çarpmıştır. İşçilerin % 67'si 23-32 yaşları arasında bulunuyorlardı. Eğitim açısından daha sonraki yıllara kıyasla daha yüksek bir ortalama gösteren işçilerin % 49'u ilkokul, % 13'ü ortaokul ve % 15'i meslek okulu mezunu bulunuyordu. Kadınlarda ise eğitim düzeyi erkeklerden daha yüksekti; % 24'ü meslek okulu, % 16'sı lise mezunu idi. Medeni durum açısından işçilerin % 56'sı evli ve ortalama olarak üç çocuk sahibi bulunuyordu. Erkeklerden farklı olarak kadınların % 18'i boşanmış veya dul kalmış kişilerdi. O dönemde, işçilerin sadece % 17'si Almanya'da aileleri ile birlikte oturuyorlardı.

Gidenlerin beşte dördü Almanya'ya gelmeden önce iş sahibi idi. Onları Almanya'ya gelmeye iten nedenler; sanıldığı gibi anayurttaki işsizlik değil, yurtdışında ödenen yüksek ücretler, kısa zamanda önemli bir tasarruf yapma ümidi, yeni bilgiler edinebilme beklentisi ve nihayet dünyayı tanıma arzusu olmuştu.

Türk İşçilerin Sosyo-Ekonomik Statüsü ve Gelir Durumları

Ankete giren Türk işçilerinde, güçlü bir dikey hareketliliğin cereyan ettiği saptanmıştır. Ankete katılanların % 39'unun babalarının tarımla uğraşmasına karşılık oğullardan sadece % 9'u bu mesleği göç etmeden önce sürdürmüştü.

TABLO 3.1.
İşçilerin Baba Meslek Durumu ile Türkiye'deki Son Meslek Durumları

	Baba meslekleri		Deneklerin Türkiye'de yaptıkları son işler		Değişme oranı
Meslek grupları	Sayı	%	Sayı	%	%
Esnaf - tüccar	89	18,0	76	15,4	-14,6
Serbest meslek	19	3,8	26	5,3	+36,8
Memur - subay	62	12,5	74	14,9	+19,3
Kalifiye işçi	76	15,4	209	42,3	+175,0
İşçi	14	2,8	19	3,9	+35,7
Çiftçi	192	38,9	44	8,9	-77,0
İşsiz	14	2,8	1	0,2	-92,8
Diğer meslekler	5	1,0	32 (55)	6,4	+540,0
Belirsiz cevap	23	4,6	13	2,6	-43,4
Toplam	494	99,8	494	99,9	

Kaynak: N. Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, Tablo 48, s.70.

Bu arada, Almanya'ya gelen işçiler arasında önemli bir kısmının toplumsal açıdan daha itibarlı sayılan öğretmenlik, satıcılık, muhasebecilik gibi mesleklerden vazgeçip işçi statüsünü yeğledikleri de göze çarpmıştı. G. Lenski yeni endüstrileşen ülkelere özgü bu tür bir "statü belirsizliği"ne (status inconsistency) sık sık rastlandığına işaret etmekteydi.[1]

Örnekleme giren işçilerin % 55'i metalürji ve inşaat gibi imalat yapan sektörlerde, % 19'u el sanatlarında, % 9'u ise maden ocaklarında istihdam edilmişti. Yaş gruplarına göre yapılan incelemede işçi-

1 G. Lenski'nin sözünü ettiği "statü belirsizliği" için bk. Nermin Abadan-Unat, "Turkish External Migration and Social Mobility", P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur, *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, E. J. Brill, Leiden, 1974, s.397.

Karikatür: Sait Munzur.

lerin artan yaşla birlikte, bedensel güç istemeyen işleri yeğledikleri göze çarpmıştı. En çok hangi tür bir işi istedikleri sorulduğunda; ankete katılanların % 27'sinin bir nesne imalini başından sonuna kadar tamamlamak, % 21'inin küçük bir atölyede çalışmak, % 12'sinin (ticaret, esnaflık, terzilik, şoförlük) gibi bağımsız bir uğraş sahibi olmak istedikleri anlaşılmıştır. Endüstri işçisi olarak yaşamlarını sürdürmek isteyenlerin oranı ise sadece % 13'tü. Bu sayıların açıkladığı üzere Türk işçilerinin endüstrileşme öncesi alışkanlıklarına bağlı kaldıkları, kişisel ilişkilerin ve canlı temas kurma olanağının bulunduğu bir ortamı yeğledikleri görülmüştür.

Gelir durumuna gelince, Türk işçilerinin % 67'si Almanya'da 300-600 DM'lık net bir aylık gelire kavuşmuşlardı. Bir ya da iki yıl süreli bir mukavele ile gelmiş olan işçiler, kendilerine garanti edilen konut masrafı karşılığında ayda 34 DM ödüyorlardı. Ortalama gıda masrafı 157-DM, sair masraflar ise 77 DM tutunca, çoğunun işyerlerine 5-15 dakikalık mesafede oturdukları göz önünde bulundurulursa, o dönemin işçileri için yılda 3.000 DM tasarruf etme olanağı doğmuştu.

İşçilerin dörtte üçü 1960'lı yılların başında bu tasarruflarını resmi kur yerine banka dışı yollardan Türkiye'ye yolluyorlardı. Bu havaleler:

a) Almanya'da yaşayan Türk ya da Alman bir tüccarın aracılığı ile,

b) Serbest piyasadan Türk parası alınıp bunların tatile giden bir tanıdıkla anayurda gönderilmesiyle,

c) Türkiye'ye gidildiğinde Alman markını karaborsada bozdurmak yolu ile,

d) Türkiye'de satmak amacı ile otomobil, elektrik âletleri satın almak sureti ile gerçekleşiyordu.

Serbest döviz satın almanın suç sayıldığı bir dönemde, Türkiye'nin dış ticaret açığını kapatabilecek olan dövizlerin serbest piyasada erimesini önlemeye çalışan hükümet, bu araştırmanın yayınlanmasından kısa bir süre sonra işçilere özgü bir döviz kuru yaratmış, resmi kur 1 DM=2.25 TL iken işçilere 1 DM'nin karşılığı 2.85 TL. olarak ödenmeye başlanmıştı. Zaman içinde bu tasarrufların havale edilmesi ile Türkiye, görünmeyen gelir kalemleri arasında en yüksek oranda yer alan bu dövizler ile ticaret açığını kapatma imkânı bulmuştu. Nitekim, Türk işçilerinin 1964'te 45 milyon dolara ulaşan transferleri, 1973'te 1.100 milyon dolara, 1981'de ise 2.476 milyon dolara yükselmişti.[2]

İşçilerin Konut Durumu: Heim (Kolektif Yurtlar)

Anketin uygulandığı tarihte işçilerin % 85'i çalışma mukavelesi gereği kolektif yurtlarda barınıyor, % 53'ü tek bir odayı dört-beş kişi ile paylaşma zorunda bulunuyordu.

TABLO 3.1.
İşçilerin Oturdukları Mesken Türü

Mesken türü	İşçi sayısı	%
İş aktinin sağladığı lojman (heim)	417	84,0
Diğer işçilerle ortak daire	4	1,0
Aile yanında kiracı	46	9,0
Bağımsız kiralık daire	4	1,0
Cevapsız	23	5,0
	494	100,0

Kaynak: N. Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, Tablo 83, s.103.

En ilkel barınma koşullarına, özellikle inşaat işçileri arasında rastlanmıştır. İnşaat sektörü dışında işverenlerin hemen tümü işçilere indirimli ya da ücretsiz sıcak bir öğle yemeği sundukları halde, Türk işçilerinin çoğunluğu ise domuz eti yememek için bu olanaklardan

2 Nermin Abadan-Unat, *Turkish Workers in Europe, 1960 - A Socio-Economic Reappraisal*, E.J. Brill, Leiden, 1976, s.24. Tablo 2; 1981 yılı için bk. *Milliyet*, 17.9.1981.

TABLO 3.3.
İşçilerin Yatak Odalarını Paylaştıkları Kişilerin Sayısı

Kaç kişilik odalar	Sayı	%
Bir kişilik	9	2,0
İki-üç kişilik	135	27,0
Dört - altı kişilik	259	52,0
Yedi - on kişilik	19	5,0
Cevapsız	72	14,0
	494	100,0

Kaynak: N. Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, Tablo 85, s.105.

yararlanmama eğilimindeydi. Türk işçilerinin üçte ikisi (% 65) yemeklerini kendileri hazırlıyorlardı. Bu durum, uygun yemek pişirme donanımı sorununu yaratmıştı.

Türk İşçilerinin Endüstri Yaşamı Karşısındaki Tutumları

Ankete giren işçilerin yarısından fazlası (% 55) 200-1000 işçinin bulunduğu büyük işyerlerinde istihdam edilmişlerdi. Çalışma koşullarından en fazla şikâyet edenler, kirlilik yaratan işleri yapmak zorunda bırakılanlarla (% 12), yeraltında çalışmak zorunda olanlardı (% 21). İş aktini dikkatle inceleme fırsatı bulamayan birçok işçi, ancak kendisini davet eden firmanın olduğu yere geldikten sonra maden ocağına gönderileceğini öğrenmişti. Bu durum, özellikle tarım kesiminden gelenler için, ciddî psikolojik sorunlara yol açmıştı.

Ankete giren işçilerin hemen hemen yarısı, kendilerinden her şeyden önce bedensel güç gerektiren işler beklendiğini ifade etmişlerdir. Türk işçisinde aranan başlıca nitelik sağlıklı, dirençli ve güçlü bir vücut yapısına sahip olmalaruydı.

Esasen bu nitelikler işçilerin kullandığı âlet ve makinelerle de ortaya çıkmıştı. Ankete katılan işçilerin % 41'i hiçbir âleti, % 45'i ise hiçbir makineyi kullanmıyordu. Başka bir deyişle işçiler çıplak elleri ile çalışıyorlardı. İşçilerin % 70'i yaptıkları işin yoruculuğundan başka bir

sorun yaratmadığını, % 41'i ise yaptıkları işi bir günde öğrendiklerini belirtmişlerdi. İşçilerin % 69'u ayakta çalışmak zorunda idi. Cinslere göre yapılan farklılaşmada, kadınların % 75'inin oturabilmelerine karşılık erkeklerin sadece % 23'ü bu olanağa sahipti.

Türk işçilerinin Almanya'ya ilk uçak seferlerinden biri (Fotoğraf: Ali Alankuş).

İşletmelerin büyüklüğü de, işçilerin çalışma koşullarından duyulan memnunluğu etkilemişti. İşçilerin % 61'i en çok 5-10 Türkün istihdam edildiği işletmelerden memnundu. Buna karşılık Köln'deki Ford fabrikası gibi 1.000'den fazla Türk'ün istihdam edildiği firmalarda (özellikle otomotiv ve kimya endüstrileri) memnunluk derecesi ancak % 35 oranını bulmuştu.

İş Aktinin Gerçekleştirilmesi

Türk işçilerinin % 44'ünün iş mukavelelerinde bulunan koşullara uyulduğunu kabul etmelerine karşılık, % 34'ü iş akitlerin hiçbir değeri olmadığı görüşüne ulaşmışlardı. Ankette yer alan bir örnek olay bu durumu daha açık bir biçimde belgelemektedir:

> "Buraya gelmek için. İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasiyle bir anlaşma imzalıyoruz, tamam mı..... Bir de buraya gelince yeniden ve sırf Almanca olmak üzere bir anlaşma daha imzalatıyorlar. Amma bu anlaşmalar tamamiyle tek taraflı, yani Almanlar istedikleri gibi her şeyi kendi lehlerine yorumluyorlar"[3]

Buna benzer bir durum, Hamm şehri yakınında maden kuyusuna inen asansörün üzerine düşen çelik kablo yüzünden ölen beş işçinin başına gelmiştir. Heitkamp inşaat firması ile imzaladıkları söz-

3 *Yeni Sabah*, 26.2.1964.

"Süpürgeler kocaman, çöpler kocaman." 60'lı yıllarda Almanya'da sokakları süpüren bir çöpçü.

leşmede bu işçilerin inşaat işlerinde istihdam edilecekleri yazılı olmasına karşılık, adı geçen firma bu işçileri yer altında 1.000 metre derinlikte, dekovil hattı döşemek üzere kullanmıştır. İşçilere bildirilmeyen husus ise, bu firmanın "yerüstü ve yeraltı" inşaat işlerini taahhüt etmesidir.

İşçiler, işin türü ve ücretlerle ilgili hususlarda, kime şikâyet edebileceklerini de bilmiyorlardı. İş aktinin denetimini, bir kısım işçiler personel müdüründen, bir diğer kısmı ise mütercimlerden bekliyordu. İşçiler bu dönemde "Türk-Danış" gibi danışma görevi yapan kurumlar ve sendikalardan çok az yararlanıyordu. İşçiler, iş anlaşmazlığı durumunda yetkili olan iş mahkemelerine dil bilmemeleri ve mukavelelerini tam anlamı ile anlamamaları nedeni ile hemen hiç başvurmamışlardır.

İş Kazaları

Anketin yapıldığı dönemde Türk işçilerinin dörtte biri (% 24) iş kazası geçirmişti. Bu oran, Türkiye'de endüstride çalışan işçilerin uğradığı kaza oranından bir misli fazladır. En fazla kazaya uğranılan, dolayısıyla tehlike barındıran sektörler kimya (% 37), metal (% 28) ve maden ocaklarıdır (% 27). Türk işçileri Almanya'da özellikle maden ocaklarında çalışmakta çok güçlük çekmişlerdir. Türkiye'ye kıyasla çok daha derinlerde bulunan maden yataklarında, işçilerin 1.000 metreden daha fazla derinliklere inmeleri ve orada sekiz saat süre ile 37-38 derece sıcakta, yarı çıplak olarak çalışmaları gerekiyordu. Özellikle, çiftçilik ya da çobanlıktan gelen işçiler bu iş türünü çok yadırgadık-

ları için sürekli bir psişik korku ve sinir gerginliği içinde bulunuyorlardı. En fazla rastlanan kaza türü ise parmak, kol ezilmesi, bir eşyanın vücut üzerine düşmesi sonucu yaralanmalar şeklinde olmuştur.

Bir iş kazası ihtimalinin, işçilerin Türkiye'de yaptıkları işle de yakından ilintili olduğu anlaşılmıştır. Endüstri yaşamı deneyimini geçirmemiş kişiler, bu acemiliklerini ağır bir şekilde ödemişlerdir. Nitekim, çiftçilikten gelenlerin hepsi (% 100), ücretli işlerde çalışanların % 42'si ve orta ya da alt kademe memurluk yapmış olanların % 29'u iş kazası geçirmişlerdir. Bu araştırma yapıldıktan sonra, Türkiye ile Federal Almanya arasında 30 Nisan 1964'te imzalanan Sosyal Güvenlik Anlaşması, işçilere iş kazası halinde iş kazası tazminatı ve ihtiyarlık sigortasının ödenmesini sağlamıştır.

Türk İşçilerine Verilen Meslekî Eğitim

Genel olarak bir endüstri kurumunda çalışan işçiler, belli bir süre sonra yükselme fırsatına kavuşabileceklerini ummaktadırlar. İlerleme, işçiye belli bir statü ve itibar kazandırmaktadır. Türk işçileri bu konuda hayli gerçekçi fikirler açığa vurmuşlardır. Bir bölümü dil bilmemek, sanat öğrenememek, yeterli tahsil görmemiş olmak gibi objektif; diğer bir bölümü ise Almanların yabancıları aşağı görmeleri, Türklerin fikrine değer vermemeleri gibi sübjektif nedenlerle yükselme şansları konusunda hayli ümitsizdi. Bu değerlendirme Alman firmalarının meslekî eğitime verdikleri önemle de yakından ilintilidir. Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na dayanılarak yapılan insan gücü projeksiyon hesapları, yurtdışındaı vasıfları artmış bir işçi grubunun dönüş yapmasına dayalı olarak yapılmıştı. Bu tahminlerin hayalî oldukları çok geçmeden anlaşılmıştı. Türk işçisi istihdam eden firmalardan sadece % 30'u herhangi bir eğitim hizmeti sunmuş, bu eğitim ise sadece bir alıştırma kursundan ibaret kalmıştır. İşçilerin Almanya'daki ikâmetleri sırasında edindikler bilgiler konusunda yaptıkları öz-değerlendirme bu konuyu iyice aydınlatmaktadır. Buna göre işçilerimizin

- % 25'i "Birçok yeni şey öğreniyorum."
- % 33'ü "Bazı şeyler öğreniyorum."

- % 5'i "Çok az şey öğreniyorum."
- % 35'i "Hiçbir şey öğrenmiyorum."

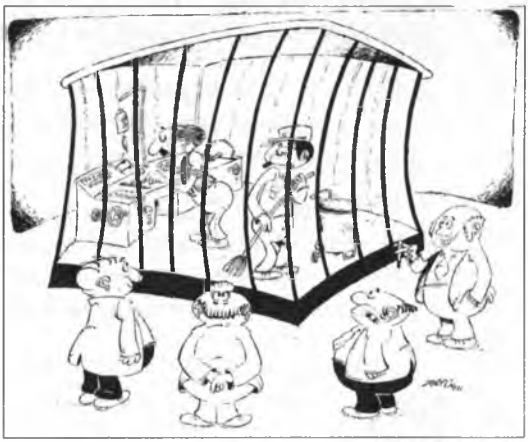
diyerek görüşünü dile getirmişti.

En fazla bilgi edindiğini belirten işçiler ağırlıklı olarak eğitim düzeyi yüksek olanlardı. Ancak kadınlara % 43 oranında birçok yeni şey öğrendiklerini ifade etmekle, erkeklere kıyasla daha ileri bir yer işgal ediyorlardı. Bu sonuç şaşırtıcı değildir, çünkü anketin yapıldığı dönemde örnekleme giren çoğunlukla yarı vasıfsız erkek işçilere kıyasla kadınların önemli bir bölümü hemşirelik, doktor yardımcılığı türünden işler yapıyorlardı.

Türk İşçilerin Sendika ve Derneklerle İlişkileri

Üretim yöntemlerinin gelişmesi, teknik ve uzmanlaşmanın işbölümünü artırması ölçüsünde, işçilerle endüstri işletmelerinin yöneticileri arasındaki anlaşmazlıklar artmaktadır. Üst kademe yöneticilerin daha çok verimlilik, iş temposu, üretim birimleriyle ilgilenmelerine karşılık işçiler daha çok ücretlerin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konularla meşgul olmaktadır. Dolayısıyla, anketin uygulandığı 60'lı yıllarda, endüstrileşen belli başlı ülkelerin hepsinde sendikacılık çok önemli bir rol oynuyordu. Ankette Türk işçilerinin, kendi ülkelerinde toplu pazarlık ve grev hakkının tanındığı bir dönemde, Almanya'daki tutumlarını saptamaya çalışılmıştır. Anketin verileri Türk işçilerinin ancak % 14'ünün bir sendikaya katıldığını göstermiştir. Sektör bakımından, Alman sendikalarına girmiş Türk işçileriyle Alman işçileri arasındaki genel eğilime uygun olarak, en yüksek oranda demiryollarına (% 87), maden ocaklarına (% 30) ve metalürjiye (% 10) girmişlerdi. Bu ilgisizliğin başlıca nedeni, Türk işçilerinin sendika hakkında çok az bilgi sahibi olmaları, dil bilmemeleri ve sendikaya boşuna aidat ödemek istememeleridir. Ancak olumsuz bir deney, Türk işçilerinin bu tutumlarını değiştirmiştir. 1963 ilkbaharında Baden-Würtemberg metalürji sektöründe ilân edilen büyük grev sırasında, Türk işçileri Alman işçilerinden farklı olarak kendilerini birdenbire sokakta bulmuşlardı. Oysa sendikalı olsalardı, bağlı oldukları sendika tarafın-

dan parasal olarak desteklenecekleri. Grev sona erdiğinde, birçok Türk işçisi hemen metal işkolundaki sendikaya üye olmuştu.

Karikatür: Refik Tiniş.

Türk işçileri sendikalara karşı fazla bir ilgi beslemedikleri gibi, Alman hükümetinin Türk işçilerinin haklarını korumak üzere görevlendirmiş olduğu Arbeiterwohlfahrt adlı örgüte bağlı Türk-Danış da fazla etkin olmamıştır. Merkezi Bonn'da olan ve Köln, Frankfurt, Esslingen ve Münih'te de şubeleri bulunan bu örgüt, Türk işçilerinin ancak % 3'ü tarafından biliniyordu. Türk-Danış bu dönemde, en çok Türk konsolosluklarının, Alman sendikalarının ve Türk işçilerinin zaman darlığı, kadro eksikliği, dil engeli nedeni ile ortaya çıkamadıkları yerde polisin keyfî tutumunu protesto etmek, iş aktinden doğan anlaşmazlıkların çözümünde yol bulmak gibi durumlarda yardımcı olmuştur.

Türk-Danış ayrıca Alman hükümetinin tahsis etmiş olduğu ödenekler yardımı ile "çalışma bölgeleri içinde bulunan Türkleri bir araya getirmek, karşılıklı yardım ve dayanışma yaratmak" amacı ile yoğun bir dernekleşme faaliyetine girişmişti. Kasım 1963 tarihine kadar, Türklerin yoğun bulundukları 15 kentte kurdurulan bu derneklerin bir federasyon haline gelebilmesi için, kurucu toplantıya gelecek delegelerin yol ve barınma masrafları Alman hükümetince karşılanmıştı. Bütün bu çabalara karşın –daha sonraki aşamalardan çok farklı olarak– Türk işçileri bu federasyona hemen hiç ilgi göstermemişlerdi. Anket, örnekleme giren işçilerin ancak % 8'inin federasyona üye olduğunu ortaya koymuş, işçilerin % 52'si böyle bir kurumun varlığını duymamış olduğunu belirtmişti.

Bu ilgisizliği bir araştırma konusu haline getirmiş olan Karlsruhe

ve çevresi Türk İşçileri Derneği'nin başkanı Aydın Yüceler, Eylül 1963 tarihli *Haberleşme* bülteninde bu konuda şu nedenleri sıralamıştı:

> "1. Düşünce planında, Türk işçileri dernek hayatına alışkın değil, tartışma yöntemlerini bilmezler, güvensizlik, çekememezlik kendini duyurmaktadır, toplum çıkarı ile bağdaşmayan kişisel dilekler ileri sürülmektedir. Üyeler çabuk sinirlenmektedir.
>
> 2. Maddî planda, dernek yöneticileri gelir kaynaklarından yeter derecede yararlanamamaktadırlar, aidatların toplanması aksamaktadır, dernek merkezlerinin işyerinden uzak olması nedeni ile yol masrafları fazla olmaktadır, yersiz ikramlar yapılmaktadır".

Anketin uygulanması sırasında yapılan gözlemler şunları göstermiştir. Genellikle her bölgedeki işçi derneğinin yönetim kurulu başkanı ve bir-iki üyesi yüksek öğrenim görmüştür, diğer üyeler ise işçilerden oluşmaktadır. Bu karma yapıda, tahmin edilebileceği üzere, yüksek öğrenim görmüş olanlar daha çok söz sahibi olmaktadır. Hele dernek başkanlarının Türk-Danış örgütünün dolgun maaşlı bölge temsilciliğini de ellerinde bulundurdukları hallerde, farklı toplumsal katmanlara mensup olan kişiler arasında uyumlu ve verimli bir işbirliğin gerçekleşmesi çok zor olmaktadır.

Türk İşçilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri

Endüstrileşmiş toplumların özelliği, son derece girift bir teknik ağ ile kaplı olmalarıdır. Üretim, ulaştırma, iletişim, sosyal ilişkiler, eğlence gibi çeşitli faaliyetler günün her saatinde bireyin işyerini, özel yaşamını ve serbest zaman alanını kucaklamaktadır. İşçiler, endüstrileşmiş toplumların olanaklarından yararlanmayıp odalarına, daha doğrusu yataklarına çekilmelerinden dolayı sık sık eleştirilmişlerdir. Oysa, onların haftalık çalışma süresi 45-40 saatti. Dolayısıyla bir işçi, zorunlu dinlenme zamanından başka ancak 2-3 saatlik bir serbest zamana sahiptir. Araştırmada, iş saatleri dışında Türk işçilerinin yeni bir kültür çevresine nasıl uyum gösterdikleri de saptanmaya çalışılmıştır. Ortaya çıkan tabloya göre, Türk işçilerinin büyük çoğunluğu serbest zamanlarını sadece "yumuşak" pasif faaliyetlerle geçiriyorlardı. Bunlar

sıra ile sokakta dolaşmak (% 34), sinemaya gitmek (% 24), dinlenmek (% 22) ve dans etmek (% 14) şeklinde sıralanabilir. Buradaki gezmeyi sportif bir yürüyüş yerine daha çok Akdeniz ülkelerinden gelen erkeklerin memleketlerinde de sürdürdükleri "dolaşmak, piyasa yapmak, tur atmak" şeklinde anlamak gerek. Bu alışkanlık özellikle Frankfurt, Köln, Stuttgart gibi büyük kentlerin gar binalarında cumartesi, pazar günleri dikkati çeken bir duruma dönüşmüştü. Buradaki bekleme salonları adeta İstanbul'da Beyoğlu veya Ankara'da Atatürk Bulvarı'nın işlevini yerine getiren bir buluşma merkezi haline dönüşmüştü.

Bu dönemde anlaşma gereği hemen tümü yurtlarda kalan işçilerin barındıkları tesislerde müzik salonu, ping-pong masaları, dikiş kursu vs. gibi serbest zaman faaliyet olanaklarını kullanmak yerine odalarına, daha doğrusu yataklarına çekilmeleri de yöneticiler tarafından fazlası ile yadırganıyordu. İşçilerin dörtte üçü için gurbette geçirilen yıllar, bir çeşit askerlik hizmeti sayılyordu, bu nedenle Almanca dilini kursa devam etmek sureti ile öğrenmeye hevesli olanlara, ancak azimli bir kısım genç arasında rastlanıyordu (% 17). Bu konuya kadınların erkeklere kıyasla daha fazla ilgi gösterdikleri göze çarpmaktadır (% 40).

Türk işçilerinin barındıkları yurtları bir çeşit ersatz (vatan) sayıp, içinde bulundukları toplumdan uzak durmaları Almanlarla olan kişisel ilişkilerinde de göze çarpıyordu. Türk işçilerinin % 77'si hiçbir Alman ailesini ziyaret etmemişti. Kendi kendini tecrit etme durumunu, anketin uygulandığı tarihten geriye doğru son altı ayda ne Türk, ne yabancı ne de Alman bir arkadaşı/aile yakınını ziyaret etmemiş işçilerin yüksek oranı (% 24) bir kez daha belgelemektedir.

Türk işçileri o dönemde yurttan ve dünyadan haber alma gereksinmelerini ağırlıklı olarak radyo yolu ile gideriyorlardı. Yurtdışına giden işçilerin % 80'i Almanya'ya gelir gelmez bir transistörlü radyo edinmiş, özellikle Ankara radyosunu izlemeye çalışmışlardı. O dönemde Alman radyo/TV istasyonları devlet tekeline bağlı olmakla birlikte federal çapta özerkliğe sahipti. Ancak herhangi bir eyalette, Almanca-

dan başka bir dilde günlük haber programı sunmaları o eyalette en az 15.000 yabancının yerleşmiş olması koşuluna bağlanmıştı. Dolayısıyla, anketin uygulandığı dönemde sadece İtalyanlara günlük bir haber bülteni; İspanyol ve Yunan işçilere ise haftada bir kez on beş dakikalık bir program sunuluyordu. Türkiye'den yapılan radyo yayınına her yerden ulaşılamaması durumu karşısında Türk işçileri bu dönemde Doğu Berlin'den her gün düzenli Türkçe yayın yapan Bizim Radyo'yu izlemişlerdi. Bu radyonun o zamanki deyişle "Demir Perde gerisinden yorum yapması"nın Türkiye'nin resmî çevreleri tarafından endişe ile karşılanması üzerine, Alman radyoları Türk işçilerine de Türkçe olarak günlük programlar hazırlamaya başlamışlardı. İşçiler televizyonu daha çok lojmanlarda seyrediyorlardı. Bu programların tümünün Almanca olması, ilgiyi % 38'e düşüren bir etken olmuştu.

Beklenenin aksine Türk işçileri Türkçe basını yoğun bir biçimde izlemişlerdi. Ankete katılanların % 73'ü bir ya da daha çok Türkçe gazete okuduğunu belirtmişti. Bunların bir kısmı aile bireyleri tarafından Türkiye'den gönderilmekle beraber, çoğu Türk işçisi gazetelerini Almanya'da satın alıyorlardı. O dönemde Türkçe gazetelerin fiyatının 1 DM olduğu göz önünde bulundurulunca işçilerin anavatandan bilgi alabilmek için tasarruflarında fedakârlık derecesinde masraf ettikleri anlaşılmaktadır. Bu davranış, işçilerin günlük yaşamları sırasında Almanya'da çözüm bekleyen sigorta, çocuk zammı, sendika üyeliği gibi güncel sorunlarla birlikte anayurda karşı çok yüksek bir ilgi beslediklerini göstermektedir. Anketin yapıldığı tarihte Almanya'da en çok *Hürriyet* (% 43), onu takiben *Milliyet* (% 22) ve *Cumhuriyet* (% 16) okunuyordu.

Türk İşçileri ve Alman Toplumu

Türk işçilerinin cinslerin ayırımını, geleneksel ve dinsel kurallara oturtmuş ve bu gelenekleri ancak kısmen kırabilmiş bir topluma mensup olmaları, onları kadın-erkek ilişkileri açısından sıkıntılı durumlarla karşı karşıya bırakmıştır. O dönemin Türk basınına yansıdığı ölçüde, Türk işçilerinin önemli bir kısmı yabancı dil bilmemele-

ri, yurtlarda yaşamaları ve Alman aileleri ile çok kısıtlı ölçüde temas kurmaları nedeni ile karşı cinsle daha çok ücret karşılığında geçici, ucuz temaslar kurabilmişlerdir. Bunun ötesinde Türk işçilerinin toplumsal durumunu belirleyen bazı temel sorunları da vardı:

Türk gençlerinin değişen günlük yaşam alışkanlıkları. Köln'de bir kafe.

• Alman işverenler bekâr işçileri tercih ettiklerinden Türk işçileri başvuruları sırasında evli olduklarını gizlemiş, gerçek medenî durumlarını ancak çocuk yardımına hak kazandıklarını öğrendikten sonra açığa vurmuşlardır.

• Alman makamları İtalyan ve Yunan işçilerine ailelerini yanlarına almalarını yasaklamadığı halde Türk işçileri aile birleşmesi olanağından yoksun kalmıştır. Bu durum birçok aile hayatını sarsmış, en azından geride kalan eşleri güç durumda bırakmıştı.

• Türk erkek işçilerin, Türkiye'den çalışmak üzere gelen kadın işçileri ataerkil değerlere dayalı sert bir denetime tâbi tutmak istemeleri, Türk kadınlarında güvensizlik duyguları geliştirmiş ve onları daha çok Alman ya da Amerikalı erkeklerle arkadaşlık kurmaya itmiştir.

Bir kısım işçilerin mutlak bir "inziva" şeklinde tanımlanabilen bir yaşam biçimini benimsemeleri, kadın-erkek ilişkilerini tümden olumsuz bir şekilde yorumlamalarına yol açmıştır. Bu genel eğilim, kendini ankette çok açık bir şekilde göstermiştir: Ankete katılanların % 78'i karşı cinse mensup kişilerle arkadaşlık etmemektedir. Beklenileceği gibi daha olumlu bir tavır takınanlar 23-27 yaş grubuna mensup, nüfusu 100.000'den fazla olan kentlerden gelme, meslek okulu mezunları arasından çıkmıştır. Bu açıdan Ankaradan gelenler % 31 ile

başı çekiyordu. Karşı cinsle arkadaşlık etmeme nedeni olarak işçilerimiz evli olma, dil bilmeme ve para sarfetmek istememe gibi gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Anket, Türk işçilerinin –bir kısım basın organlarının iddiasının tersine– ufacık işyeri ve yurt dünyası içinde hapis kaldığını ve Alman topraklarında bir çeşit "exterritorial" bir günlük yaşam sürdürdüğünü ortaya koymuştur. Bu tutumları, yabancı ile evlenme hususunda gösterdikleri olumsuz eğilimde de kendini göstemiştir. O dönemde Almanya'da ortalama olarak kıyılan her on üç nikâhtan biri ağırlıklı olarak İtalyan, Yunanlı ve İspanyol erkeklerle gerçekleştiği halde, Türkler bu listede en sonda yer almışlardır. Buna karşılık yine bu dönemde Türkiye'deki Alman elçiliğine yüzü aşkın babalık davası intikal etmişti.

Kız-erkek arkadaşlığının değerlendirilmesinde anket, anlamlı bir kutuplaşmanın egemen olduğunu göstermiştir. Ankete katılanların % 51'i, bu tür bir arkadaşlığı Batılı yaşam tarzı ile kentleşmenin getirdiği olağan bir davranış biçimi olarak değerlendirmişlerdir. Daha çok 23-27 yaş grubu arasında bulunan, özellikle Marmara bölgesinden gelenler daha hoşgörülü olduklarını belirtmişlerdir. Buna karşılık, Türk işçilerinin % 44'ü ileri bir samimiyet derecesine ulaşmayan bir kız-erkek arkadaşlığının dahi dindarlıkla ve ahlâkla bağdaşmadığı görüşünü ifade etmişlerdi. Anketlere verilen bir kısım kişisel beyanlar bu değer yargılarının dayanaklarını göstermektedir: "Bizim dinimiz bunu kabul etmez" (Zonguldak'ta dökümcülük yapmış bir işçi, 33 yaşında); "Ben kadın ile erkeklerin bir arada olunca normal arkadaşlık yapabileceklerine inanmıyorum" (Romanya'dan gelen göçmen, tesviyeci, 33 yaşında); "Bu hareketler din ve ahlâkla bağdaşmaz" (Diyarbakırlı, tornacı, 23 yaşında).

Türk işçilerinin Alman aile hayatına bakışları da yukardaki eğilimleri doğrulamaktadır. Büyük çoğunluk (% 69) Almanların Türkiye'den çok farklı bir aile yaşamı sürdürdükleri görüşündedir. Olumlu yanları sayanlara göre Almanya'da;

- Kadın-erkek her işte çalışır.
- Aile bireylerinin bilgileri Türkiye'ye kıyasla üstündür.

• Yaşam standartları daha yüksektir, çocuklara daha iyi bakılır, çalışma ve eğlenmesini bilirler.

Olumsuz açıdan bakanlara göre,

• Aile bireyleri arasında bağlılık yoktur.

• Aşırı cinsel serbesti vardır.

• Aşırı bir maddecilik vardır. Kadın-erkek ilişkileri konusunda olduğu gibi, aile yaşamına ilişkin değerlendirmelerde de açık bir kutuplaşma egemendir.

Olumlu yorumda bulunanlar % 34, olumsuz yorumda bulunanlar % 29 oranında yanıt vermişlerdir, ankete katılanların geri kalanı ise bu soruyu yanıtsız bırakmışlardır.

Bu anketten beklendiği gibi, Türk kadınları Alman kadınının toplumsal konumunu, erkekler ise daha çok ahenkli ve mutlu beraber yaşama tarzını takdir etmişlerdir. Ankete katılanların Türkiye'den geldikleri yer esas alınınca, Alman aile kurumunu eleştirenlerin hem kırsal kesimden hem de büyük kentlerden geldikleri görülmektedir. Bu durum, bir kısım işçilerin iç göç yolu ile önce İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük kentlere gelmiş olmaları ve tarımsal yaşamın geleneklerine bağlı kalmaları ile açıklanabilir. Geri kalanlar ise soruyu yanıtsız bırakmışlardır.

Karikatür: Stane Jagodič/Yugoslavya.

Alman aile kadınlarına olumsuz bir gözle bakanlar, onların çocuk yetiştirmekteki yetersizliklerinden çok yuvalarına, dolayısıyla kocalarına karşı yeterli derece bağlı olmadıklarından şikâyetçi idiler. Mübeccel Kıray'ın 1960'larda yaptığı Ereğli araştırmasında belirttiği gibi; Anadolu'nun kasaba ve küçük kent hayatında bile kadın her zaman erkeğe mutlak surette tâbidir, sözünden dışarı çıkmaz, kocası-

nın kararlarına karışmaz, dolayısıyla ayrı bir dünyada yaşar.[4] Türk işçilerinin Alman toplumunda farklı bir aile düzenini görmeleri, bunun geleneksel ayrıcalıklarını sona erdirebileceği korkusunu yaratmış ve onları bu yeni düzene karşı bir tutum almaya itmiştir. Bu kanaatlerin günümüze dek devam etmesi Türkiye'nin farklı boyutlara sahip toplumsal değişiklikler geçirmesi ile açıklanabilir.

Türk İşçilerinin Dinsel İnanç ve Tutumları

Din, sosyolojik açıdan kültürün bir kısmı olup aile, eğitim ve yönetim gibi belli başlı toplumsal kurumlardan biridir. Dinsel inançlar, büyük ölçüde "iyilik", "kötülük", "ayıp", "sevap" türünden değer yargıları ile ilgili olduklarından, bireyin davranış ve kararlarını etkileyen olağanüstü ağırlıkta bir toplumsal denetim gücü oluştururlar. Ankette işçilerin dinsel değerleri ayrıntılı sorular yolu ile araştırılmamış olmakla beraber, beslenme ve çalışma durumları ile ilgili tutumları ele alınmıştır. Bu sorular yardımı ile İslâm dininin modern endüstri iş temposu ile ne ölçüde bağdaşmış olduğu ve dinin özel yaşamda ne kadar önemli olduğu konularının kısmen aydınlanmaları olanağı sağlanmış oldu.

Türk İşçilerinin Örgütlenmiş, Resmî Dinsel Faaliyetleri

Anketin uygulandığı dönemde –1963'ün ikinci yarısı– Almanya'daki Ford fabrikaları, Demiryolları İdaresi ve bir kısım maden ocakları firmasında, işçilerinin yararlanmasına açık olmak üzere "mescit" olarak adlandırılabilen bazı özel salonlar ayrılmış bulunuyordu. Bunlardan DBB (Deutsche Bundesbahn-Alman Demiryolları) pusula ile donatılmış iki seyyar vagonu cami haline getirmişti. Bunları işçilerin toplu olarak çalıştıkları yerlere çekiyorlardı. Bu dönemde Türk hükümetince, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca devlet memuru olarak görevlendirilen imamlar çalışmalarına henüz başlamamıştı. Buna karşılık araştırmanın anketçileri kalabalık yurtlarda dinsel rehberlik görevini üstlenmiş gönüllülere rastlamışlardır.

4 Mübeccel B. Kıray, "The Family of the Immigrant Worker", Nermin Abadan-Unat et. al. *Turkish Workers in Europe, 1960-1975*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.212.

Ankette Almanya'da caminin hangi ölçüde sosyal ve bireysel bir ihtiyaç olduğunu araştıran soruya % 39'u "çok önemli", % 24'ü "önemli bir eksiklik" şeklinde cevap vermişlerdi. Caminin yokluğunu çok şiddetle duyanların Türkiye'deki daimi oturma yerlerine bakıldığında, bu özlemi büyük kentlerden gelenler kadar köylerde yaşayanların da duyduğu görülmektedir. (İstanbullularda % 41, köylerde % 40). "İnsan her yerde ibadet edebilir" tarzındaki görüşü paylaşanların çoğunluğu, İzmir (% 47), İstanbul (% 32) ve Ankara (% 29) gibi üç büyük şehirden gelmektedir.

Türk İşçilerinin Dinsel Tutumları

Camiyi anavatanın kültürel temel unsuru sayan ve onu engin bir özlemle arayan çoğunluğa karşılık İslâm dininin beş farzından biri sayılan "oruç tutma" mükellefiyeti çok daha sınırlı bir ölçüde yerine getirilebilmektedir.

Bütün Ramazan boyunca oruç tutanlara (% 23) karşılık "Oruç ile çağdaş çalışma yaşamı bağdaşmıyor", diyenlerin oranı hayli yüksektir (% 38). Bazı Alman firmaları da, işçilerin dinsel geleneklerine saygı göstermek için çaba sarfetmişlerdir. Örneğin, Ruhr bölgesindeki maden ocakları firmalarının hemen hepsi işçilerini, Ramazan'da gündüzcü yapıp dinlenmelerini sağlamışlardır. Diğer bir kısım firma ise, yıllık izinleri tercihan Ramazan ayma rastlatmışlardı.

İşçilerin en fazla bağlı kaldıkları dinsel alışkanlık, "domuz eti yememe" hususundaki direnişleridir. Süratli iş temposu, sekiz saatlik günlük çalışma, sıkı disiplin, maden ocaklarındaki yüksek ısı dolayısıyla kendini şiddetle duyuran susuzluk gibi objektif etkenlerin onları kısmen oruç tutmaktan alıkoymalarına karşılık, büyük çoğunluk domuz etini haram saymakta ısrar etmişlerdir. Bu konudaki soruya, işçilerin beşte dördü (% 80) asla domuz eti yemedikleri cevabını vermişlerdir. İşçilerin domuz etine karşı açığa vurdukları şiddetli direniş, o dönemde sağlık durumlarını da önemli şekilde etkilemiştir. Bunlar arasında "çok sıkıntı duyuyorum" diyenler (% 30) sadece domuz eti yememekle yetinmeyip, tamamen etsiz bir beslenme rejimi izlemişlerdi.

Bu muhafazakâr grubun görüşüne göre, İslâm dininin kurallarına göre kesilmemiş, kanı akıtılmamış hayvan eti "murdar" sayılmaktadır. Onlar, Müslüman usullerine göre kesilmiş hayvanların etini satan bir mağazanın açılmasını istiyorlardı. Domuz eti yememek gibi köklü tutumlar konusunda, o dönemde Almanya'da bulunan kadın işçilerin erkeklere oranla biraz daha liberal oldukları görülmektedir. Domuz eti yemeyen erkeklerin oranı % 80 iken bu oran kadınlarda sadece % 73'ü bulmaktadır. İslâm dininin emredici kurallarının işçileri zihnen ne ölçüde işgal ettikleri *Milliyet* gazetesine gönderilen bir okuyucu mektubundan anlaşılmaktadır:[5]

> "Biz Almanya'da Kreuzthal şehrinde çalışan Türk işçilerdeniz. Şu müşküllerimizin yetkililere sorulmasını rica ederiz: a) Burada boğularak öldürülen hayvan etleri bize haram mı? b) Almanya'da içecek su olmadığından bira içmek zorunda kalıyoruz. Bunun dinimizce bir zararı var mı? c) Domuz kesilen bıçakla sığır da kesilirse, o et mekruh mu? d) Bira içmişken oruç tutmak, namaz kılmak doğru mu?"

Türk işçilerinin domuz eti yasağına sıkı sıkı bağlı kalmaları, anketin yapıldığı dönemde işçileri ekmek, soğan, yumurta, peynir ve makarna gibi tekyönlü bir beslenme rejimine itmiş, bir kısım işçinin geldikten bir buçuk-iki yıl sonra verem hastalığına tutulmalarına yol açmıştır. Bu arada işçilerin, büyük firmaların çok düşük fiyatla ya da ücretsiz olarak sundukları kantin yemeğinden ancak % 14 oranında faydalanmaları, dinsel inançların baskıcı rolünü göstermektedir. Anketin aydınlattığı diğer bir gerçek; 6-7 kişilik Müslüman işçi grubu ile birlikte çalışan Türk vatandaşı Ermeni veya Rum işçilerinin grup dayanışmasını bozmamak için domuz eti yasağına uymaları olmuştur.

İşçilerin İstikbal Projeleri

Yeni bir hayata başlamak üzere bilinmeyen ülkelere göç eden işçilerimiz, kuşkusuz gönüllerinde yatan değişik dilekleri gerçekleştirmek üze-

5 *Milliyet*, 21.6.1964.

re yola çıkmışlardı. Anketimiz bu amaçları önem sırasına göre şöyle saptamıştır: Para biriktirmek (% 20), kendinin ve ailesinin istikbalini garantilemek (% 19), meslekî bilgi ve görgüsünü artırmak (% 17), otomobil sahibi olmak (% 15). Burada göze çarpan husus, işçilerin % 47'sinin maddî menfaatler sağlamak, ev, otomobil, meslekî malzeme satın almak gibi somut gayeler, % 23'ünün kendinin ve ailesinin istikbalini sağlamak gibi muğlak bir hedef, geri kalanların ise dünyayı görmek, öğrenim görmek, meslekî bilgilerini artırmak gibi maddî olmayan amaçlar güttükleri görülmektedir. Daha sonraki yıllarda, bu çeşitli amaçlar, endüstri yaşamında vasıfsız işçiliğin oluşturduğu aşılmaz engeli gören işçilerimiz tarafından sadece parasal hedeflere dönüşecektir.

Beklentilerine erişenler (% 44) "para biriktiriyor, çalışmamın karşılığını alıyorum" (% 49), "meslekî tecrübem arttı" (% 24) gibi nedenler saymışlardır. Buna karşılık yarıdan biraz fazlası (% 52) umduklarını bulamadıklarından yakınmışlardır. Bu grubun gösterdiği nedenler çeşitli ve muğlaktır.

Memnunluk derecesi cinslere göre ölçüldüğünde ücretlerin düşüklüğünden en fazla kadınların şikâyet ettikleri görülmüştür.

İşçilerin hemen hemen tümü bir ya da iki yıllık çalışma mukaveleleri yolu ile geldikleri halde dörtte üçü (% 75) kalmak için başvuruda bulunacaklarını ifade etmişlerdi. Bu kararda da "para kazanmak,

TABLO 3.4.
Umduklarını Bulamayanların Nedenleri

	Sayı	%
Öğrenim yapmanın olanaksızlığı	29	11,0
Para biriktirememek	44	18,0
Mesleği ile ilgili işte çalışmamak	24	9,0
Yanlış bilgiler almış olmak	51	20,0
İleride umduğunu bulacağını sanmak	23	8,0
Yeni gelmiş	45	17,8
Cevapsız	41	16,0

Kaynak: N. Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, Tablo 225, s.213.

satın almak istediği eşyaya kavuşmak" gibi gerekçeler ağır basmaktadır. (% 57).

Türk İşçileri ve Anavatan

Anketin yapıldığı 60'lı yıllarda göç eden işçilerde, memlekete döndüklerinde "kolaylıkla iş bulabilecekleri" (% 57) izlenimi uyanmıştı. Bu dönemde esnaf odaları ve benzer kurumlar yardımı ile bursiyer veya stajyer olarak Almanya'ya gönderilenler yeni bilgilerini. atölye, tamirhane vs. işlerde değerlendirmeye çalışmış ya da özel sektöre girmişlerdir. Sadece para biriktirmek için Almanya'ya gidenler ise genellikle bir otomobil getirip şoförlüğe heveslenmişlerdir. Türkiye'de bu yıllarda otomotiv endüstrisinin henüz kurulmamış olduğu unutulmamalıdır. Ne yazık ki, bu dönemde Türk hükümetleri gönderdikleri işçiler için İtalya'nın sağlamış olduğu meslekî kurs açma zorunluluğunu şart koşmamıştı. Almanya'nın İtalya ile 1963'te yapmış olduğu özel bir anlaşma ile 2.500 İtalyan işçisi inşaat, metalürji ve otelcilik sektörleri için eğitim görmüşlerdir. Bu işçilerin tümü, İtalya'ya döndükten sonra, uzmanlıklarına göre hemen iş bulabilmişlerdir.

Türk işçilerinin memleketlerine döndükten sonra yapmak istedikleri işlerin başında "serbest iş, ticaret, şoförlük, kamyon işletmeciliği" (% 31) gelmektedir, "endüstri işçiliğine devam etmek" isteyenlerin oranı ise sadece % 19'du.

Sonuç

1950'lerin başından itibaren Avrupa'nın gelişmiş iş piyasalarına işgücü fazlasını ihraç eden İtalya ve İspanya, 1960'lardan sonra yerlerini Yugoslavya ve Türkiye'ye terketmişlerdir. Dolayısıyla Türk kamu kuruluşları çoktaraflı, karmaşık bir kamu yönetimi sorunları yumağı ile karşı karşıya kalmışlardır.

İş ve İşçi Bulma Kurumu ile İstanbul ve Ankara'daki Alman irtibat büroları, devlet düzeyinde aktedilen ikili anlaşmaların öngördüğü koşulları yerine getirecek sayıda elemana sahip değildi. Bu yüzden, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden bu iki kente gelen işçi adayları, bir ile

üç hafta süren, ağır parasal külfetlere mal olan bir bekleme süresi geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu süre içinde işçi adayları zorunlu sağlık muayeneleri dışında, Almanya'daki çalışma koşulları ve yaşam biçimi konusunda bilgilendirilmemişlerdir.

İş mukavelelerinin imzalanması, 10-15 kişilik gruplar halinde birkaç dakikada yapılmış; işçilere sözleşmedeki özel şartlar, alacakları ücretler, çalıştırılacakları sektör, iş yerinin bulunduğu kent, oturacakları konut gibi yaşamsal meseleler hakkında ayrıntılı açıklama yapılmamıştır.

Çoğu zaman işçiler meslekî bilgileri gözönünde bulundurulmaksızın seçilmişlerdir. Bu durum gerek işçi gerekse işveren açısından daha başlangıçtan itibaren önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Trenle yapılan işçilerin gidişi genellikle sözleşmenin imzalanmasından 1-3 gün sonra yapılıyordu. İşçilere dağıtılan broşürler ortalama vatandaşın anlayamıyacağı terimlerle yazıldığından, işçilerin büyük çoğunluğu sübjektif, tektaraflı, bireysel ya da dolaylı bilgilerin beslediği bir psikolojik ruh hali içinde dış ülkelere göç etmişlerdir.

İşçiler, başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde verilen çocuk zammı, sosyal sigorta, sözleşmenim ihlâli halinde açabilecekleri iş davaları, vergi tahakkukuna karşı itiraz hakkı vs. gibi konuları ilgilendiren yasal haklar ve sözleşmenin bitiminde Alman çalışma müdürlükleri yardımı ile bulabilecekleri yeni işyerleri konusunda yeter ölçüde aydınlatılmamışlardır.

Alman işverenler, yabancı işgücünü itibarsız, beğenilmeyen, güç, çoğu kez pis ve yorucu işlerde çalıştırdıkları halde ikili anlaşmaların öngörmüş olduğu meslekî eğitimi sunmaya yanaşmamışlardır. Alman işverenlerin bu olumsuz tutumu, Türk işçilerinde psikolojik bir dışlanmışlık tepkisi yaratmıştır. Dolayısıyla Devlet Planlama Teşkilatı'nın bir varsayım olarak savunmuş olduğu "dış göç, Türkiye'ye yetişmiş kalifiye endüstri işçisi kazandıracaktır" tezinin tümden hayalî olduğu anlaşılmıştır. Türk işçileri, büyük çaptaki endüstri işletmelerinin iş disiplinine uymanın dışında, dönüşlerinde faydalanabilecekleri yeni bilgiler edinememişlerdir.

Alman sendikaları sadece yerli ve yabancı işgücüne eşit ücret ve-

rilmesi ilkesi için çaba göstermişlerdir. Sendikaların asıl amacı, Alman işçilerinin üstün mevkilere çıkmalarını teminat altına almaktı.

Yabancı bir ülkede çalışma durumu, işçiyi ailesinden koparmaktadır. İtalya, İspanya ve Yunanistan'ın Almanya ile aktetmiş oldukları ikili anlaşmaların hepsi ailelerin birleşmesini engelleyici hükümler yerine ailelerin birleşmesini özendiren hükümler taşıyordu. Türk işçilerinden bu hak esirgenmiştir, bu yoldan da uyumları geciktirilmiş ya da tümden engellenmiştir.

Türk işçilerine sözleşme yolu ile taahhüt edilen işçi yurtları ve süreli ya da geçici lojmanlar, donanım açısından sözleşmedekinden büyük farklılıklar gösteriyordu.

Türk radyo istasyonlarının 1960'lı yıllarda teknik bakımdan yetersiz olması, Türk işçilerini Türkçe yapılan yayınlar açısından sosyalist ülkelerin yayınlarını izleme zorunda bırakmıştır. Diğer yabancı işçi gruplarına kendi dillerinde radyo yayınları yapılmasına karşılık Türkler için bu tür programların yapılmaması işçilerde bir aşağılanma duygusu yaratmıştır.

Türk işçilerinin yüksek meblağdaki tasarruflarını resmi kur üzerinden banka yolu ile Türkiye'ye havale etmemeleri, Türkiye'yi önemli bir ek döviz kaynağından mahrum etmiştir. Türk işçileri o dönemde yılda 44 milyon doları bulan bu tasarruflarını kısmen karaborsaya kısmen de Türk piyasasında en kazançlı sandıkları, otomobil, teyp, pikap, vs. eşyaya yatırmışlardır.

Türk işçilerine rehberlik edebilecek olan "sosyal hizmet" uzmanlarının çalışmalarına olanak sağlanmamıştır.

Türk işçileri özel hayatlarında ve kişisel ilişkilerinde –örneğin kadın-erkek arkadaşlığı, aile yaşamı, kadının çalışması– gibi konularda büyük ölçüde geleneksel düşüncelerine sadık kalmışlardır. Almanya'da geçirilen süre, düşünce ve zihniyette önemli değişiklikler yaratmamıştır. Bunun en önemli nedeni Türk işçilerinin marjinal bir yaşam üslubu sürdürmeleri ve uyumlu bir "bütünleşme-entegrasyon" yaratabilecek çabaların sarfedilmemiş olmasıdır.

1975 BOĞAZLIYAN ARAŞTIRMASI: GÖÇ VE GELİŞME

> "Kâzım tutup para gönderiyor evine Almanya'dan. Bir para ki sorma! Köyde bir yıl çabalasan, geçmez eline. Anasında babasında bir çalım, karısında, çocuklarında bir başka çalım. Bir dizi çatal, bir dizi kaşık, bir dizi bıçak. Hadi çatal kaşığı anladık. Zaman değişti, kullanılır oldu. Yufkaya aş dürmek, bazlamayı bölüp elinle aşa dalmak eskilere kaldı. Yeni yetişmeler kaşık istiyorlar. Daha ileri gidiyorlar, çatal istiyorlar. Ama bıçak ne oluyor? Tam altı tane. Mektubunda da yazmış, çatal sol elle, bıçak sağ elle tutulur diye. Kâzım'ın çatal bıçağına bozuldu Hasan. Yollara düştü. Başladı göç kovalamacası. Soyuldu, soğana çevrildi."
>
> Yüksel Pazarkaya, *Oturma izni*, 1977, s.27

> "Alamancı, yaşam biçimiyle, harcamalarıyla, tüketimdeki savurganlığıyla geçmiş yoksulluğunun öcünü alırcasına, yeni bir 'ara-sınıf' tutumu içinde. Bu yeni konumu ona, yeni işlevler vermekte, ondan eskisinden farklı davranışlar beklemekte. Göreli zenginlikleri, abartılı tüketim alışkanlıkları, edindikleri yeni varlıklarıyla, yeni ve farklı bir değerler sistemi de geliştirmekte bu ara-sınıf."
>
> Ali Gitmez, *Dışgöç Öyküsü*, 1979, s.157

Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1963'te Federal Almanya'daki Türk işçileri arasında yaptırmış olduğu alan araştırmasından sonra, 1975'te, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin İskân ve Şehircilik Enstitüsü ile Hollanda Üniversiteleri Uluslararası Vakfı (NUFFIC) ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü (IMWOO) ortak bir proje uygulama kararını vermişlerdi. Göç ve Gelişme - Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Etkilerine İlişkin Bir Araştırma projesi A. Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ruşen Keleş ile Hollanda üniversiteleri adına Herman van Renselaar tarafından yürütülmüştür. Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ın bilimsel başkanlığını üstlendiği araştırma grubuna Herman von Renselaar'dan başka Hollanda'dan Rinnus Penninx ve Leo Van Velzen ile Türkiye'den Leyla Yenisey katılmışlardır. Alan araştırması sırasında çalışmalara ayrıca Hacettepe Üniversitesinden Prof. Dr. Birsen Gökçe ile A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Doğu Ergil ve DPT uzmanı Gül Ergil de katılmışlardır.

Araştırma bölgesel düzeyde uygulanmıştır. Bölgedeki göçmen işgücü ile ilgili politikaya ilişkin olarak araştırmada özellikle şu iki konu üzerinde durulmuştur:

- İşçilerin Türkiye'den ayrılışları ile yurda geri dönüşlerinin bölgesel gelişme politikalarına yaptığı etkilenme,
- Bölgesel gelişme ile yatırım türlerinin yarattığı sonuçlar.

Yozgat ilinin Boğazlıyan ilçesi ise şu kriterlere göre seçilmişti:

- Yurtdışına işgücü göçünün yüksek bir oranda oluşu,
- Yozgatın DPT'nin saptadığı ölçülere göre geri kalmış bir bölge oluşu,
- Boğazlıyan ilçesinden Avrupa'nın çok çeşitli ülkelerine göçmen işçi gönderilmekte oluşu: Almanya, Belçika, Hollanda, İsviçre vb.
- Boğazlıyan'da yurtdışında çalışan işçilerle yurda dönmüş bulunan işçilerin paralarını konut, küçük işletme, köy kalkınma kooperatifleri ve işçi şirketleri gibi çok değişik alanlara yatırmış olmaları.

Araştırmanın Kuramsal Temelleri

Araştırmanın verileri iki ana kuram açısından değerlendirilmiştir: Bunlardan birincisi dengeli büyüme, diğeri ise merkez-çevre ya da asimetrik büyüme modeli kuramlarıdır.

Birinci modele göre gelişmemiş bir ekonomide, yurtdışına işgücü gönderimi ekonomik gelişme üzerinde olumlu etkide bulunur. İşçi tasarruflarıyla sağlanan parasal olanaklar yurtiçi yatırımları özendirmekte, bu ise üretim kapasitesini ve istihdam olanaklarını genişletmektedir. Model ayrıca yurda dönecek işçilerin, hizmetler sektörüyle de etkin ve başarılı biçimde bütünleşebilmelerini öngörür.

İkinci modele göre ise işgücü göçü, sermayenin belirli bir yerde birikmesi sonucu olarak başlamaktadır. Bu biriken sermayenin, optimal bir biçimde kullanılması için işgücü devşirilmesi gerekmektedir. Bu insan gücü, bir süre sonra yeniden sermaye birikimine yol açmakta, merkez daha hızla gelişmektedir. Yerel gelişme ise bu hızlı artışa

ayak uyduramamaktadır. Uluslararası piyasanın sanayi malları ile rekabet edemeyen çevre bölgeleri, zaman geçtikçe rekabet güçlerini daha da yitirmektedirler.

Araştırma tamamlanınca, Türkçe olarak *Göç ve Gelişme - Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme* adlı 412 sayfalık bir kitap ile aynı zamanda *Migration and Development* başlığı ile 388 sayfalık bir İngilizce kitap olarak yayımlanmıştır.

Bu bölümde, çok yönlü ve kapsamlı olan bu alan çalışmasından, Boğazlıyan ilçesinde yurtdışına göç etmek üzere başvurulan çeşitli kanallar, dış göçü kullanmayı amaçlıyan kamusal ve özel girişimler, göçün Boğazlıyan ilçesindeki ekonomik etkileri, göçmen işçilerin yatırım biçimleri, göçün Boğazlıyan'ın iki köyünde gözlemlenen toplumsal etkileri özet olarak sunulacaktır.

Dış Göçün Yerel Gelişme Üzerindeki Etkisi

Yurtdışına Göç Etmek Üzere Başvurulan Çeşitli Kanallar

Yabancı ülkelere Türk işçilerini göndermek üzere, 1961'de ilk önce Federal Almanya daha sonra diğer Avrupa ülkeleri ile ikili anlaşmalar imzalanmış, bu konuda tek sorumlu kurum da İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK) olmuştur. Hükümet, ilke olarak ismen yapılan isteklerde hiçbir kısıtlama koymamıştı. Çağrılı işçi, yabancı ülkeye kabul edilebilir bulunduğunu gösteren belgeleriyle İİBK'ye geldiğinde, kurum işçiye pasaport alması için yardım ediyordu. İİBK kayıtlarından anlaşıldığına göre, ismen çağrılı olarak 1965 ile Ocak 1975 arasında dış ülkelere giden işçilerin sayısı 238.255'dir. Bu miktar aynı dönemdeki göçmen işçilerin toplam sayısının % 33,8'i olmuştur.[6] Görülüyor ki, yurtdışına gönderilen işçilerin üçte birinin seçimi üzerinde İİBK'nin hiçbir kontrolü yoktu. Bu kurum işçilere sadece sağlık muayeneleri ile pasaport işlemlerinde yardımcı oluyordu. Bu yüksek sayı aynı zamanda yurtdışına akraba, komşu ve hemşeri bağına dayalı "zincirleme göç" (chain migration) yönteminin nasıl oluştuğunu ve

6 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, SBF Yayını, Ankara, 1976, s.9.

daha sonraki yıllarda ortaya çıkan etnik toplulukların oluşum sürecini de aydınlatmaktadır.

Buna karşılık İİBK "anonim işçi talepleri"ni yurtdışına gitmek isteyenler arasında duyurma ve dağıtma işini belirli kurallara bağlamıştı. Buna göre;

a. Devlet Planlama Teşkilatı'na göre, azgelişmiş bölgelerdeki illerden gelen işçilere iki yıllık bir öncelik hakkı tanınmıştı. Pratikte bunun anlamı; yurtdışında çalışmak için başvuruda bulunanların geri kalmış bölgeden olmaları halinde sanki iki yıl önce müracaatta bulunmuşlar gibi sıraya girmeleri ve işlem görmeleri idi.

b. Bunun dışında, anonim işçi taleplerinin tahsisinde açık işyerlerinin % 15'i, köy kalkınma kooperatiflerine (KKK) ayrılıyordu. Bu yoldan yurtdışına çalışmaya gitmek isteyen kimselerin, önce bulundukları yerleşim biriminde faaliyet gösteren kooperatiflere üye olmaları, belirli bir para ödemeleri ve ileride kazanacakları ücretlerden yapacakları tasarrufların bir kısmını KKK'ye gönderme taahhüdünde bulunmaları istendi.[7]

c. Anonim olarak yapılan işçi taleplerinin % 15 kadarı da deprem, sel, toprak kayması, doğal âfetler ve tarım ürünlerinde ortaya çıkan hastalıklar nedeniyle zarara uğrayan ve yerel sosyo-ekonomik yapıları sarsılan âfet bölgelerine ayrılıyordu.

Yozgat'tan Yurtdışına Gidenlerin Seçtikleri Yollar

Araştırma kapsamında uygulanan anket, Boğazlıyan'dan yurtdışına gidenlerin % 39'unun en masrafsız ve en emin yol sayılan İİBK. aracılığını seçmiş olduğunu ortaya koymuştur. Buna İİBK tarafından ismen çağrılı olarak giden % 11'i de eklemek gerekiyordu. Ancak 1965 te İİBK'nin ilân etmiş olduğu liste gereğince, bekleme süresi bir yıl iken, 1972'de bu süre altı-yedi yıla çıkmış, dolayısıyla 1968 yılından itibaren "turist" olarak dışarı gidenlerin sayıları artmaya başla-

7 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Devlet Planlama Teşkilâtı, *Dış Ülkelere İşgücü Göndermede Kooperatif Kuran Köylülere Öncelik Tanınması Projesinin Uygulanması Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1966.

TABLO 3.5.
İlk Kez Yurt Dışına Nasıl Gittiniz?

	Yurtdışına gidenlerin		Dönenlerin		Toplam	
	sayısı	%	sayısı	%	sayısı	%
Kooperatiflerce gönderilenler de dahil, İİBK tarafından anonim gönderilenler	138	37,0	58	45,7	196	39,2
İsmen, İİBK tarafından	45	12,1	10	7,9	55	11,0
Turist olarak	158	42,4	54	42,5	212	42,4
Diğer yollardan	24	6,4	4	3,1	28	5,6
Bilinmeyen, ya da geçersiz cevaplar	8	2,1	1	0,8	9	1,8
	373	100,0	127	100,0	500	100,0

Kaynak: N. Abadan-Unat ve diğ., *Göç ve Gelişme*, Tablo 5.2.2.1, s.193.

mıştı. Yapılan mülakâtlar İİBK'den gidemeyenlerin; bu kanaldan gitmek için yaşı geçkin olan, yurtdışında akrabası olmadığı için ismen çağrı yaptıramayan, kooperatiflere girecek parayı bulamayan, dış ülkelere –yasal olmayan yollardan– gidip iş aramayı düşünen kimseler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunların tüm gidenler içinde % 42 oranını bulması, dış göçün yarattığı çekici beklentilerin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir.

Büyük sayılarda "turist" işçi göçü beraberinde çeşitli dolandırıcılık yöntemleri de getirdi. Almanya'ya gitmek için İtalya ve Avusturya'ya yollanan ya da Doğu Avrupa ülkelerinden dolaşıp Almanya sınırından girmeye çalışan sahte turistik otobüs seferleri düzenlenmeye başlanmış, bütün bunlarla işçilerin umutları ve paraları istismar edilmiştir. Bu konuda Boğazlıyan araştırması çerçevesinde çok çarpıcı örnek olaylar derlenmiştir.

1. Örnek Olay: *Yurda Dönen Bir İşçinin Anıları*

"1965'te Yozgat'ta İİBK'ye başvurdum, üç yıl bekledim, 1968'de "turist" olarak yurtdışına gitmeye karar verdim. Yol pa-

rası ve pasaport için 25 dönüm toprağımı ipotek ettim. Köylüm Ömer'le İstanbul'dan otobüsle Yugoslavya'ya gittik, bir İtalyan rehberi ile gece yarısı İtalya-Avusturya sınırını ormandan geçerek aştık. Bu işler için uluslararası bir çeteye adam başına 900'er lira vermiştik.

Ömer'le ben Avusturya'ya girdik. Tanıştığımız bir tercüman bize aylık 1.000 şilinglik bir iş buldu. Sonra bir çiftliğe geçtik. Yemek, yatacak yer onlardan, ayda 3.000 şiling aldım, orada ancak iki ay çalışabildik. İki ay sonra yine bir tercüman yardımı ile bir kereste deposunda ayda 4.000 şilinge bir iş bulduk. Orada iki buçuk yıl çalıştım. O sıralarda benim çalıştığım yerin yakınlarında çalışan sekiz Türk vardı. Onların sağladığı ek işler yardımı ile ayda 5-6000 şiling tasarruf edebiliyordum.

Daha sonra benim köyümden olan diğer işçilerle Almanya'ya geçtik. Almanya'da Sigmar'da büyük bir inşaat firmasında iş buldum. Burada sekiz ay çalıştım, iş ağırdı, ücret azdı. Bu defa Münih'te çalışan kuzenlerime mektup yazdım, onların aracılığı ile başka bir iş buldum. Bu firmada 1.5 yıl çalıştım, iş çok ağır olduğu için hastalandım. Bir süre hastanede yattım. 1974 yılında yeniden hastalandım, bu sefer apandisit oldum. Gene hastaneye yatmak istedim, beni kabul etmediler, eve gönderdiler. Canıma tak etmişti, Türkiye'ye dönmeye karar verdim!"[8]

Görüldüğü gibi "turist" olarak giden işçiler her türlü sosyal haklar, sendikal haklar ve sağlık sigortasından yoksun olarak "kaçak" bir statü ile çalıştıklarından güvenceden yoksun büyük bir emek sömürüsüne konu oluyorlardı.

Başka bir örnek olay da, bir göçmen işçinin hiçbir tasarruf yapamaksızın elindeki tüm paralarını nasıl kaybettiğini anlatmaktadır.

2. Örnek Olay: *17 Aylık Macera*

"İlk kez 1966'da, bir adamın düzenlediği otobüs seferiyle on beşi köyümüzden olmak üzere kırk kişi Avrupa'ya gitmek üzere yola çıktık. Otobüsümüz Avusturya sınırında durduruldu, sınırı geçe-

8 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.198-199.126

medik. Otobüsümüz İtalya'ya gitti, oradan yeniden Avusturya'ya gittik, gene giremedik. Bunun üzerine Yugoslavya'ya geçtik. Otobüsümüz Yugoslavya'da önemli bir kaza geçirdi. Uçuruma yuvarlanmıştık. Otobüs elden çıktı. Orada otelde birkaç gün kaldık. İşçi ticareti yapan bir Arap ile tanıştık. Adam başına 100 DM istedi, verdik. Fakat bize iş bulamadı. Sonunda ister istemez Türkiye'ye döndük.

Ankara'ya döndüğümde iş bulacağını vaad eden bir Almanla tanıştım, onun tavsiyesi ile yeni bir turist pasaportu çıkarttım, birlikte yeniden yola çıktım. Hollanda'ya geldiğimde Alman ortadan kayboldu. Amersfoort'ta akrabalarım vardı, yanlarında 25 gün kaldım. Bir gün polis yakaladı ve ülkeyi terketmemi söyledi.

Belçika'da köylülerim vardı, madenlerde çalışıyorlardı. Bana yardımcı olamadılar. Dil bilmediğim için kendi başıma iş bulamıyordum. Bu kez Avusturya'ya bizim köyden arkadaşların yanına gittim. Bir kış dinlenme ve tatil tesisinde iş buldum. Burada sadece 45 gün çalışabildim. Sonra sıra ile bir çiftlikte, bir kiremit fabrikasında iş buldum. Kiremit fabrikasında kolum kayışa takılmış ve kırılmıştı. Hastaneye kaldırdılar, üç ay yattım. Çok iyi baktılar. Bütün masrafları fabrika ödemişti. Bana da 1.000 şiling verdiler. Bunun anlamı işten de çıkarıldığımdı. Kolumun tam olarak iyileşmesi beş ay sürdü.

Yeniden iş aramaya başladım, Avusturya işbulma bürosunda bir kadının rüşvetle iş bulduğunu duydum. 1.000 şiling verdim, fakat kadın yakalandı ve mahkemeye verildi. İş bulmam suya düşmüştü. Bütün bu güçlüklerden sonra Türkiye'ye dönmeye karar verdim. Türkiye'den yola çıkarken yanımda sekiz bin lira vardı. Döndüğümde iki bin liram kalmıştı. Avrupa'daki 17 aylık maceramın sonucu, ürünü, hepsi hepsi bu olmuştu."[9]

Bu örnek olay da, yurtdışında çalışma imkânları hakkında sağlam bilgilere dayanmayan bireysel tanıklıkların, gidenlerin sağlığını ve birikimlerini nasıl tehlikeye soktuğunu çok açık bir şekilde belgelemektedir.

Özet olarak denebilir ki, Türk kamusal makamlarının yurtdışı gidişleri güvenli bir denetim altında gerçekleştirme kararı, Boğazlı-

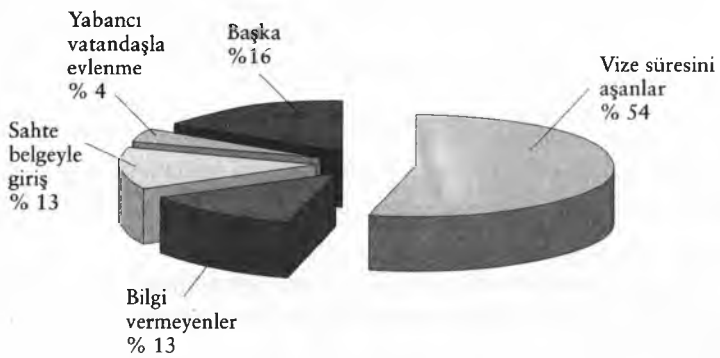
9 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.199-201.

yan ilçesinde, o da sınırlı bir şekilde etkili olmuştur. 1968-1973 yılları işçi göçünün en rahat gerçekleştiği yıllardı. Bu dönemde ismen çağrılı olarak yurtdışına gitme olanakları da genişlemiştir. Bu yıllarda, Boğazlıyan ilçesinin köylerinde, sadece ekonomik durumları "iyi" sayılan erkekler kalmıştır. Sonraki yıllarda istekler büyük sayılara ulaşınca, resmî makamların bu göçü yönlendirecek, gitmek isteyenleri bilgilendirecek hiçbir hazırlığı sözkonusu olmadı. Hattâ resmi makamların "turist" işçi gönderilmesi gibi, işçilerin umut ve bekleyişlerini kötüye kullanan kimselerce yürütülen girişimler karşısında hiçbir müdahalesi olmadı. Yirmi yıl sonra, 1996'da EUROSTAT çerçevesinde yapılan araştırmada, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden göçmenlerin yine turist olarak, vize süresini aşmak sureti ile gitme yolunu çoğunlukla yeğledikleri görülmektedir.

Yasal olmayan yollardan yurtdışına gidip şanslarını denemek isteyen işçiler de, umutsuzluğa kapılıncaya kadar, "turist" pasaportu ile iş aramaya çalışmışlardır. Sonunda, umut kırıklığı içinde yurda dönen bu işçilerin sayısı artınca, 1975'ten sonra bu yolu terketmeye başlamışlardır.

İşçi eşlerinin kocalarının yanına göç etmeleri süreci ise 1971'-

GRAFİK 3.1.
Yurttan Çıkış Yolları (1996)

Kaynak: EUROSTAT, Country Report - Turkey, 1999.

den itibaren başlamış ve araştırmanın yapıldığı yıla kadar belli bir düzeyde devam etmiştir.

Dış Göçü Kullanmayı Amaçlıyan Kamusal ve Özel Girişimler

Devlet Planlama Teşkilatı 1964'ten itibaren toplum kalkınma çalışmalarını güçlendirmek üzere yurtdışı göçü de kullanmayı kararlaştırmıştı. Bunun sonucu olarak Köyişleri Bakanlığı kooperatifler kurulmasını ve bu yolla yurtdışına gitmek üzere başvuran işçi adaylarının arasında kooperatif üyesi olacak olanlara öncelik tanınmasını sağlıyacak bir kooperatif kontenjanı uygulamasına girişti. Soğuk hava tesisi, tarım aletleri satın alma ve kullanma tesisi, sulama tesisi, süt mamulleri, çiftlikler gibi konularda kurulan Köylü Kalkınma Kooperatifleri (KKK) aslında toplum kalkınması amacına yönelik olmayıp, yurtdışına gitme yolunu açan bir yeni kapı olarak algılanmıştır. Bu nedenle halk arasında bu tür kooperatiflere "Almanya kooperatifleri" adı takılmıştı.

Almanya 1967'de ekonomik durgunluğa girip de yabancı işçi alımını yavaşlatınca KKK ile ilgili birçok insan umut kırıklığı içinde kooperatiflerle ilgilenmeye başlamıştır. 1969'da dış ülkelerin Türk işgücü istekleri yeniden canlanınca KKK'ler eskisinden daha büyük bir hızla çoğaldı. 1971'de sayıları 2.263'e, 1973'te 4.514'e, 1974'te ise 5.376'ya çıkmıştı. Aynı günlerde KKK'nin üyelerinin sayısı 960.000 kişiyi bulmuştu.[10]

Boğazlıyan araştırmasının ortaya koyduğu gerçek, Türkiye genelinde ve Yozgat temelinde büyük ümitlerin bağlandığı KKK'nin kendilerinden beklenen sonucu verememesi olmuştur. Bunun başlıca nedeni kooperatife giren üyelerin sadece kontenjan hakkını elde etmek için imza atmalarıdır. Üyeler için önemli olan kooperatiflerin ülkede gelişmesi değil, yurtdışına kendilerine bu yolla bir iş bulunması idi. Araştırma kapsamında toplanan örnek olaylar, bu kooperatiflerin kuruluşunda izlenen ciddiyetsizliği belgelemektedir.

10 Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, *Görüş*, cilt 3, no. 5, Mayıs 1975.

3. Örnek Olay: *"Hayali" Dokuma Fabrikası (Yozkoop)*

> "Yozgat'ta 31 küçük kooperatif birleşip bir birlik kurmaya girişmişlerdi.. Sonuç olarak, Sivas'a giden yol boyunca, geniş bir alanın ortasında, terkedilmiş bir inşaat ve bu inşaatın önünde bekleyen bir 'bekçi'den öte somut bir şey yaratılamamıştır. Buna karşılık birliğin başkanı Yozgat'ta bir iş hanında iyi döşenmiş bir büroda bir yayın faaliyeti başlatmıştı. Ayda bir çıkan yayın organında yakında bir dokuma fabrikası kurulacağı teması işlenmekteydi. Birliğin itici gücü olan başkan çok geçmeden bir trafik kazasında ölmüştür. Birlik faaliyete geçmeden tüm hayatiyetini kaybetmiştir."[11]

Boğazlıyan araştırması, Yozgat ilinin on köyünde bazılarında en küçük parçalarına kadar sökülüp, saçılmış makina ve tezgâhların yer aldığı tesis ve fabrika inşaatlarının bulunduğunu saptamıştı.

4. Örnek Olay: *Yerel İktidar Yapısı Nedeniyle Yıkılma Tehlikesi Geçiren Un Fabrikası*

> "Daha somut alanlarda yaratılmak istenen kooperatifler değişik nedenlerle başarılı olamamıştır. 1972'de bir un değirmeni inşaası için kurulan kooperatife Avrupa'ya giden işçilerle birlikte zahire tüccarları da üye olmuşlardır. Avrupa'daki işçi ortakların katılma paylarını ödemeleri üzerine fabrika tesisi tamamlanabilmiş ve 1973'te üç ay kadar çalışmayı başarmıştır. Ancak fabrikanın ortakları arasında yer alan zahire tüccarlarının fabrikaya çok yüksek fiyatla buğday satmaları üzerine kooperatif büyük zararlara uğramıştır. Sonuçta buğday tüccarları 1974'te kooperatifi feshedip, fabrikayı limited şirket haline döndürme yolunu tutmuşlardır."[12]

Bu un fabrikasının başına gelenler, yetersiz hükümet düzenlemeleri ile serbest piyasada girişilen işlerin ortaya çıkardığı güçlüklerden

---

11 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.256-257.

12 Nemrin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.258-260.

yararlanan bazı çıkar çevrelerinin, bir kooperatife girebildikten sonra nasıl zararlı olabileceklerini açıkça göstermektedir. Kooperatif projelerinin önemli bir kısmının, DPT tarafından yeteri derecede incelenmediği bilinen bir gerçektir. Ancak, bilgili bir önderin kurduğu, titiz bir ön çalışması yapılan ve önemli bir sermaye toplayabilen Çandır ayçiçeği yağı fabrikası ham, maddesi olan ayçiçeğinin ekimini başaramadığı için, yurtdışından aidatlarını düzenli olarak gönderen 2.657 ortağa rağmen başarısızlığa uğramıştır. Bunun nedeni Yozgat ilinde ayçiçeği ekilebilecek olan arazide şeker pancarının ekilmesi ve ikinci ürünün daha yüksek bir gelir getirmesi olmuştur. Fabrika kendi yöresinden imalat için gerekli olan ayçiçeğini sonuçta Trakya'dan satın almak zorunda kalmış ve rekabet ortamı içinde kâr sağlıyamayınca üretimini sona erdirmek zorunda kalmıştır.[13]

1980'li yılların başında Almanya'da basılan bir Türk gazetesindeki ilan.

Yurtdışı Göç ve Yönetimsel Koordinasyon Eksikliği

Bu örnek olayların gösterdiği gibi yurtdışına giden köylüler, "tarımsal-sınaî" projeler seçip doğup büyüdükleri yerde yeni işyerleri yaratmak istemişlerdir. Ancak, çeşitli bakanlıkların danışma kurullarından alınan görüşlere ve DPT'nin fizibilite hesaplarına rağmen birçok proje, sürekli denetim, sermaye artırımı ve piyasa analizlerinin

13 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.263-267.

yokluğu ve merkezden verilen direktiflerin uygulanma olanaksızlığından ötürü başarısızlığa uğramıştır. Benzer örnek olaylar, basın tarafından "halk sektörü" olarak nitelendirilen "işçi şirketleri" durumunda da görülmüştür.

Devletin düşlediği köy kalkınma koperatifleri ile işçi şirketlerini desteklemek sureti ile bölgesel gelişime katkıda bulunma planları hemen hiç gerçekleşmezken, yurtdışına giden işçiler "bireysel" tercihlerine uygun olarak yatırım yapmışlardır.

Yurtdışına Giden İşçilerin Yatırım Tercihleri

Boğazlıyan'dan yurtdışına giden işçiler, dönmeden önce ya da döndükten sonra ellerindeki tasarruflarını en çok "toprak" satın almak sureti ile değerlendirmişlerdir. Araştırmanın verileri, 1967-1975 arasında toprak fiyatlarının hiç değilse üç kat arttığını göstermiştir. Tarlalara yapılan bu yatırım tarımsal üretim yapmaktan çok ileride paraya çevrilebilen bir malın bulunması düşüncesinde yatmaktadır.

Çok rağbet gören, diğer bir alan "traktör ve diğer tarım makinaları" ithali olmuştur. Bu konudaki istatistikler çok çarpıcı örnekler vermektedir.

Göçmen işçiler tarafından Türkiye'ye düşük gümrükle (474 sayılı kanuna göre) ithal edilen tarım araç ve gereçleri tarımın mekanizasyonunu yaygınlaştırmaktan çok, işçilere itibar ve aracı tüccarlara kazanç sağlamaya yaramaktadır. Dış göçün yaygınlaşmasından önce, traktörler sadece bekleme listesinde yer alabilmiş kişiler tarafından Zirai Donatım Kurumu ve Şeker Kooperatifi'nden satın alınabiliyordu. Resmi kuruluşların çiftçilerin tarımsal donanım ve gereçlere olan ihtiyaçlarını karşılıyamamaları sonunda, bölgede bir "karaborsa" oluşmuştu. Bir kısım tüccarlar bu piyasanın varlığını keşfettikten sonra Avrupa ülkelerine giderek dönecek olan işçilerden bu tür mal ve makina ithal edebilme haklarını satın almaya başladılar.

İşçiler bu yasal olanaklardan şöyle yararlanmaktaydı:

TABLO 3.6.
Boğazlıyan İlçesinde Tarım Makinaları Mülkiyeti

	1966	1975
Toplam traktör	299	967
Yurtdışı işçilerinin traktörleri	az	310
Harman makinaları	0	116
İşçilerin aldıkları harman makinaları	0	23

Kaynak: Köy İşleri Bakanlığı, *Köy Envanter Etütlerine Göre Yozgat İli*, 1968; *Göç ve Gelişme*, Tablo 6.2.4.2, s.232.

5. Örnek Olay: *Alan Memnun, Satan Memnun*

> "Almanya'da çalıştığım son yıl iki Türk tüccarla karşılaştım. Yakında Türkiye'ye dönecek işçi arıyorlardı Birisi benden traktör ithal etmemi istedi. Bir yıl öncesi Şeker Pancarı Kooperatifi'nden kendim traktör satın almıştım, traktöre ihtiyacım yoktu. Tüccarlardan biri Almanya'da satın almış olduğu traktörü kendi pasaportumla ithal etmemi istedi, karşılığında 5.000 TL verdi. Benim için bu işin hiçbir riski yoktu. Diğer tüccar kendisine otomobil almış, o da bana 15.000 TL verdi. Bu küçük oyunlarla giderayak epey para kazanmış bulunuyordum."[14]

Yurda kesin dönüş yapan işçilerin bir bölümünün düşük vergili traktör ithalat rejiminden kendi topraklarında kullanmak üzere yararlandıkları kesindi. Ancak önemli bir kısmı da, serbest piyasanın çeşitli oyunları ile hiç uğraşmaksızın haklarını karşılaştıkları aracılara devretmeyi yeğlemişlerdir. Ayrıca bu durum acıklı bir sonuç da yaratmıştı; ithal edilen traktörlerin farklı markalar taşıması, bunların yedek parçalarının çok güç ya da hiç bulunmaması, belli bir süreden sonra hiç kullanılamayan traktör mezarlıkları oluşmasına neden olmuştu!.. Bu nedenle, traktör ve harman makinalarına yatırılan paraların büyük bir kısmı tekrar Avrupa'ya dönmüştür.

İşçilerin tercih ettikleri diğer bir yatırım alanı da, "otobüs, kam-

14 Nermin Abadan-Unat ve arkadaşları, *Göç ve Gelişme*, s.237.

yon, minibüs, jeep" olmuştur. Normal arabalar ise "taksi" olarak çalıştırılmıştır, ancak yatırımların en büyük kısmı "konut"lara gitmiştir. İnşaat alanındaki gelişme, dışarıdan getirtilen işçilerle ustalara gereksinme gösterdiğinden ilçe dışından olanları zengin etmiştir. Konuta yatırımın işçiler için güvenli oluşu; değerli ve yararlı başka seçeneklerin bulunmayışı ve yurtdışında iken işçilerin tüketici alışkanlıkları kazanmış olmaları durumu ile açıklanması gerekir.

Boğazlıyan ilçesi, yurtdışına işçi göndermeye başladıktan sonra para ve mal akışında fazla verimli bir gelişme kaydetmiş sayılmaz. İnsan gücünün azalması nedeniyle, tarımsal üretimde artış yerine azalma olmuştur. İşçilerin ilçedeki bankalara yolladıkları tasarruflar ise bankaların ilçe dışındaki merkezlerine aktarılmıştır. Yatırım mallarının çoğu da ilçe dışından gelmiştir. Yurtdışına işçi gönderimi başlamadan önce üretilen tarım malları ile tüketim malları arasında bir denge varken, göçün yoğunlaşmasından sonra ilçe "dışa bağımlı bir tüketici" haline gelmiştir. Başka bir deyişle, paralar, hizmetler ve dağıtım sektöründeki büyüme yapay bir gelişme oluşturmuştur.

Dış Göçün Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Sosyal Etkileri

Boğazlıyan ilçesinde dış göçün toplumsal etkilerini saptayabilmek üzere, Müftükışla ve Yeşilhisar olmak üzere iki köyde derinlemesine bir gözlem yapılmıştır. Göze çarpan en önemli değişiklik, aile yapısında olmuştur. Bu iki köyde yurtdışı göç başlamadan önce, büyük aile grubunda yaşayanlarla çekirdek aile grubu içinde yaşayanlar aşağı yukarı aynı sayıda idi. Oysa, yurtdışı göç başladıktan ve işçi kendi evini yaptıracak bir duruma geldikten sonra ayrı evde oturma genel bir uygulama haline gelecektir. Mübeccel Kıray'ın vurguladığı gibi göçmen işçinin ailesi yapısı her yıl, hattâ erkeğin her yurda geldiğinde değişmektedir. Ailenin bir kısım fertleri yurtdışına gitmekte, yurtdışında olanların bazı dönmekte, bazen de uzak akraba ya da tanıdıklar aileye katılmaktadır. Dolayısıyla ailenin bireşimi dalgalanmaktadır.[15]

15 Mübeccel B. Kıray, "The Family of the Immigrant Worker", Nermin Abadan-Unat, *Turkish Workers in Europe, 1969-1975*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.210-235.

Önemli diğer değişiklik de, ailedeki görev bölümü ve kadınlara tanınan karar alma özgürlüğünde görülmüştür. Köylü kadınlardan biri, çok başarılı bir şekilde koyun yetiştirip sattığı için kocasına, Avrupa'dan kendisine para yollamamasını yazmıştır. Bazıları ise hayatlarına ilişkin öylesine geniş bir özgürlük kazanmışlardır ki, kocalarının dönmesi halinde bu görev bölümünün devam edip etmiyeceği hususunda endişe etmekteydi. Kocalarının yanında yurtdışına çıkmış kadınlar döndükten sonra köydeki yaşam tarzından, istedikleri gibi giyinememekten, yaygın dedikodu ve eleştirilerden şikayet etmeye başlamışlardır.

Yurtdışı göç özellikle geride kalan çocukları olumsuz biçimde etkilemiştir. İşçilerin tümü çocuklarına sonuna kadar eğitim vermeden yana idiler. Ancak bu konuda erkek çocuklarına üniversiteye kadar destek vaad edilirken, kız çocuklar için imam-hatip okulu düzeyinde bir öğrenim yeterli görülmüştür. Ayrıca anne-babası yurtdışına giden ailelerde, çocuklardan kimisinin büyük baba ve anne ya da başka bir akrabanın yanında bırakılması, kimisinin ise yurtdışında uyum gösteremediği okullara yollanması önemli psikolojik sorunlar yaratmıştır.

Köylerde yurtdışı göç kendini en fazla tüketim alışkanlıklarında duyurmuştur. İşçiler yeni yaptırdıkları evleri genelde iki katlı, 7-8 odalı olarak yaptırmışlardır. Bu evler işçilerin toplumsal statüsünü belirleyen göstergelerdir. İşçi ailelerinin çoğunluğu için dış ülkelerden aileye gönderilen paralar, emekten tasarruf ettirici ev âletleri almaya, daha iyi beslenmeye, eski tarz yaşayıştan fazla uzaklaşmamakla beraber biraz daha rahat bir hayat yaşamaya yaramaktadır. Bununla beraber, kullanım olasılığı olmayan birçok elektrikli âletin bulundurulduğu evler de görülmüştür.

Bu tüketim sevdasını gösteren örnek olaydan bir tanesi aşağıdadır:

6. Örnek Olay: *Hazine Dairesi*

"Şahap evinde karısı, beş çocuğu, oğlunun karısı ve iki torunu ile hep birlikte oturuyordu. Misafir odası modern şehir işi möble-

lerle döşenmişti, ama hiçbiri de kullanılmamıştı. Odada iki tane elektrikli battaniye, iki tane abajurlu lamba, bir tane mikser, bir tane elektrikli bıçak bileyicisi, 5-6 tane saat, bir tane elektrikli süpürge, tavanda bir sürü plastik noel süsleri, romatizmalı kimselerin kullandıkları elektrikli güneşlenme makinası, bir çamaşır makinesi, Türk malı kurutucusu, bir buzdolabı vardı, ve aile köye ELEKTRİĞİN GELMESİNİ bekliyordu!"

Harcama olarak yapılan en göze çarpan etkinlik görkemli düğünlerdir. İşçilerin yaptıkları bu düğünlerden bazısı zengin çiftçilerin yaptıkları masraflı düğünleri de geçmiştir.

Araştırmanın Sonuçları

Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile kabul edilmiş "artan işgücü ihracı" başta Federal Almanya ile olmak üzere güçlü bir bağımlılık ilişkisi yaratmıştır. Bu bağımlılık, "çevre ülke" olarak nitelendirebileceğimiz, gönderen ülkenin tümü ile merkez durumdaki işgücü alan ülkeler arasındaki çıkar ayrılığı nedenile "asimetrik" (bakışımsız) bir ilişkidir. Bu ilişki Boğazlıyan araştırmasının yapıldığı 1975 yılında olduğu gibi daha sonraki yıllarda da öngörülmeyen birçok oluşumlara yol açmıştır. Bu oluşumların bellibaşlıları şunlardır:

Uluslararası İşgücü Dağılımında Eşitsizlik

• Yüksek düzeyde bir uluslararası işgücü göçü, ülke içindeki faal nüfusun, verimi düşük sektör ve kollardan yüksek verimlilere doğru tedrici akışını önlemektedir. Diğer bir deyişle, dış ülkelere işgücü göçerliği, ülkedeki çeşitli sektörler arasında işgücü verimliliğindeki eşitsizliğin sürmesine yol açmakta, ekonominin dengeli gelişmesini önlemekte, bağımlılığın yoğunlaşmasına yol açmaktadır.

Kırsal/Kentsel Nüfusta Demografik Değişimler

• İnsan kaynaklarının ihracı kırsal ve kentsel nüfusun demografik bireşiminde keskin değişimlere neden olmakta, kırsal alanlarda çeşitli tarımsal faaliyetler terkedilmektedir. Erkek işgücünden, fiziksel

yönden daha az dayanıklı kadın işgücüne geçiş gerçekleşmektedir. Ayrıca, nitelikli işçilerin azalması ulusal endüstrinin gelişmesini yavaşlatmaktadır. Bu sürecin en göze çarpan örneği beyin göçüdür.

Yanıltıcı Yatırım Biçimleri, Uluslararası Rekabette Azalma

• Taşınmaz mallar alanında yatırım yapmanın tercih edilmesi ya da informel sektörde bireysel işletmeler kurulması; ulusal endüstride yer almak istenmemesi, işçilerin dış ülkelerdeki tasarruflarının yersiz ve yararsız şekilde harcanmasına yol açmakta, uluslararası ekonomik rekabet olanaklarının oluşmasını önlemektedir.

Tüketim Eğilimlerinin Artması

• İşçiler, yurtdışında gördükleri yüksek tüketim düzeyi, reklam ve özendirici kredi olanaklarından etkilenerek ev ve otomobil sahibi olmaya önem vermekte, yeni bir yaşam standardına erişme çabasını gösterirken tasarruflarını üretime yöneltmemektedirler.

Toplumsallaşma ve Siyasal Katılımın Sınırlı Kalması

• Dış ülkelerde istihdamın sağladığı rahatlık bireysel ve siyasal toplumsallaşanın sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Kabul eden ülkelerin işçilere siyasal katılma olanağını vermemesi, gönderen ülkenin ulusal seçimlerle ancak sınır kapılarında siyasal tercihlerini belirtme hakkını tanıması, yurtdışında yaşayan işçileri marjinal bir grup olarak siyasal ve sosyal dışlanmışlığa itmektedir.

Aile Yaşamının Değişmesi, Kişisel Beklentilerin Farklılaşması

• Aile yaşamındaki bölümlenme (fragmentation), fiziksel hareketliliğin artması, geleneksel aile düzeninde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Toplumsal statünün istikrarsızlığı ve yurda dönüşten sonra yeniden göç etme arzusunun duyulması ise bir kısım işçilerin bireysel davranışlarını "ben-merkezci" (ego-centered) biçimlere sokmaktadır.

Araştırmanın Kuramsal Yorumu

Türkiye'de bir gelişme aracı olarak "artan işgücü ihracı" Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde bir ilke olarak kabul edilmiş, olası sonuçları üzerinde fazla durulmamıştır. İleri derecede endüstrileşmiş ülkelere işgücü gönderimi –Türkiye örneğinde bu ihracat % 85 oranında Federal Almanya'ya yapılmıştır– güçlü bir bağımlılığa yol açmıştır. Bu ilişki, "taşra = çevre", burada işçi gönderen ülkenin tümü ile "merkez" durumdaki işgücü alan ülke arasındaki çıkar uyumsuzluğu nedeniyle "asimetrik" (bakışımsız) olarak nitelendirilebilir. Bu tip bir ilişki Türkiye'nin gelişmesinde uzun dönemli ve kısa dönemli gelişme süreci bakımından köklü etkilerde bulunmaktadır. İstihdamsızlık ve gizli işsizlik sorununun kısmi çözümünde yurtdışına işgücü ihracına güvenmiş olma, bir ekonomik bağımlılık biçimidir. Soruna bu açıdan bakılınca araştırmada hareket noktası olarak kabul edilen "Asimetrik Büyüme" modelinin varsayımlarının büyük ölçüde doğrulandığı görülmektedir. Ortaya çıkan genel eğilimleri şu başlıklarla özetlemek mümkündür:

İşgücü Göçünün İstihdam Alanındaki Sınırlı Etkileri

• Dış göç, dış ülkelere giden işçilerin çoğunluğunun göç etmeden istihdam dışı ya da gizli işsiz durumunda olmaları halinde yararlı olurdu. Oysa, dış ülkelerdeki Türk işçileri arasında daha önce istihdam dışı olanlarla, tarım sektöründe çalışan sayısı azdır. Bu işçilerin genelde ve Boğazlıyan ölçeğinde, ülke içi endüstrileşmeyi geliştirdikleri ileri sürülemez.

Yurtdışındaki İşçilerin Gönderdikleri Paraların Endüstriye Etkileri

• Araştırma, Türk işçilerinin gerek Köy Kalkınma Kooperatifleri gerekse İşçi Şirketleri yolu ile gönderdikleri paraların Türkiye'nin endüstrileşmesine çok önemsiz bir katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur.

Yurda Dönen İşçilerin Ekonomik Rolleri ve Yatırım Tercihleri

• Araştırmanın uygulandığı yıllarda dönen işçilerin sayısı sınırlı idi. Bu işçilerin yatırım tercihleri de, bireysel küçük girişimlere dayanan dükkân açmak, taksi ve dolmuş işletmek gibi zaten doygunluk halinde bulunan üçüncü sektöre yönelik olmuş, endüstrileşmeyi kolaylaştırıcı koşullar yaratmamıştır. Para birikimi, bunun ardından, yeterince olmasa da, işgücü birikimi esas itibarı ile Batı Türkiye'deki endüstri gelişme merkezlerine yönelmiştir. Dolayısıyla bir "dengeli büyüme" modelinden söz etmek mümkün değildir.

Bölgesel Gelişmede Devletin Rolü

• Devletin azgelişmiş ve gelişmekte olan bölgelere yönelecek yatırımları özendirmek için aldığı gümrük bağışıklığı ve ithal kolaylıkları gibi önlemler, beklenen sonuçları vermemiştir. 1974'te Sınaî Kalkınma Bankası'nın yatırımları incelendiğinde sermaye birikiminin olduğu bölgelerin, taşra niteleğindeki bölgelere oranla daha çok yararlandıkları görülmektedir. Türk bankalarının kredi politikası özellikle 70'li yıllarda geri kalmış bölgelerin gelişmesini daha da geciktirmiştir. Bankaların kredi dağıtan şubeleri, daha çok kredilerin en fazla kâr getirdiği merkezlerde bulunmaktadır.

Yurtdışından Gönderilen Paralar ve Dış Ticaret Açığının Kapatılması

• Yurtdışına işçi gönderiminden sonra Türkiye'ye büyük miktarlarda para girmiştir. İşçilerin gönderdikleri bu paralar, nüfusun bazı kesimlerinde esenliğin artışına da katkıda bulunmuştur. Ne var ki, bu dış paralar Türkiye'nin dış ticaret açığını hafifletirken tüketimi özendirmiş, üretimi güçlendirecek yatırımlara katkısı az olmuştur. Yurtdışındaki işçilerin gönderdikleri paraların yarattığı enflasyonist etkiler üzerinde durulmadan mekanik bir şekilde dış ticaret açığının kapatılmasında kullanılması, en çok üçüncü sektörün hacmini arttırmıştır.

Yurtdışına İşgücü Gönderiminin Türkiye'nin İnsangücü Yapısına Etkileri

• Dış göçün devam ettiği yıllarda, birçok vasıflı işçi sırf legal yoldan yararlanabilmek için uzmanlığını gizlemiştir. Oysa, bu becerilere sahip olan grup aslında gözle görülmeyen bir sermaye transferi sayılır. İşgücünün belirli yaşlara kadar beslenmesi, beceri kazandırılması, eğitilmesi, toplumsallaşması belirli bir maliyetle olmaktadır. Bu bilgilerden işçi kabul eden ülkeler yararlanmıştır. Düz işçilerin endüstrileşmiş ülkelere gönderilerek, onların beceri ve bilgi edinmesinin sağlanacağı iddiaları doğrulanmış değildir. Zira dış ülkelerdeki Türkler kirli, ağır, tekdüze ve sıkıcı işlerde istihdam ediliyorlardı.[16]

Türkiye'nin Ekonomik Bağımlılığının Artmakta Oluşu

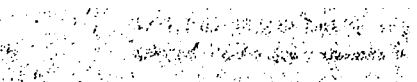
• Yurtdışından davet edilen Türk işçilerin sayısı ve vasıflılık derecesi, tek taraflı olarak Avrupa ülkelerinin taleplerine bağlı kalmıştır. 1973'te alınan göçmen işçi almama kararından sonra gerçekleşen aile birleşmeleri bile kısmen dönüşü özendiren parasal yasalarla durdurulmaya çalışılmıştır. Türkiye, bu ilişkide bağımlı bir iş ortağı durumuna düşmüştür. Türkiye dış ticaret açığını azaltmak ve ithalatını finanse edebilmek için gönderilen işçi tasarruflarına daha çok muhtaç ve bağımlı hale gelmiştir. Böylece işçilerin gönderdikleri paralar çok geçmeden Avrupa ülkelerine dönmüştür. Nihayet, yurtdışında yaşamaya devam eden Türk işçilerinin Avrupa bankalarına yatırdıkları tasarruflar da Avrupa sermayesinin gücünü artırmıştır.

Sosyal ve Siyasal Hayata Sınırlı Katılım

• Devletçe planlanan ve desteklenen işgücü ihracının başlangıcında, göçmen işçilerin gittikleri ülkede karşılaşacakları çok partili demokratik hayatın ve sendikaların kendi ülkelerinde de kök salmalarını isteyecekleri umulmaktaydı. Bu varsayımın da gerçekçi olmadığı an-

16 Suzanne Paine, *Exporting Workers - The Turkish Case*, Cambridge University Press, Londra, 1974. Paine 1968'de Türkiye'den gelen nitelikli işgücünün -Yugoslavya dışında- tüm Akdeniz ülkelerinden gelen işçiler arasında % 46.3 ile en yüksek oranda olduğuna işaret etmektedir, s.82.

laşılmıştır. Göçmen işçilere araştırmanın yapıldığı yıllarda hep geçici süreli kişiler gözü ile bakılmış; onlar siyasal ve toplumsal açıdan marjinal bir konuma getirilimişlerdir. Yurtdışındaki işçilerin Avrupa'da çeşitli gettolardaki yaşamları da toplumsal bir değişim yaratacak nitelikten uzaktı. Dış ülkelerdeki Türk işçilerine, günümüze dek sınır kapılarında oy vemekten öte, kendi ülkelerinde oy verme olanağı sağlanmamış, bu işçiler yerleştikleri yabancı ülkelerde ise en çok yerel yönetimlere katılma imkânını bulmuşlardır. Bu gelişmenin başlıca nedeni, işgücü ihracatının uygulamaya konulduğu yıllarda Türkiye'nin ileriye dönük ulusal bir göç politikası oluşturamamış olmasında aranmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Türk Dış Göçü ve Toplumsal Süreçler

DIŞ GÖÇ VE TÜRK GÖÇMEN KADINLARI

"Son yıllarda Alman işverenleri erkek işçiden çok, kadın işçi ister oldular. Alman işverenlerin bu isteği hemen duyuldu. Anadolu'nun haritada yeri olmayan köylerine kadar ulaştı. Kendileri gitmekten umutlarını yitirmiş, olan erkekler, karılarını Almanya'ya yolcu etmeye başladılar. Kolay olmadı bu iş! İstenen kadınlar gençtiler..... Gaz lambalarının altında nice tartışmalar oldu... Bir eksik eteğin bir başına "gâvur" içlerine gitmesi! Olabilir miydi bu?..... Oldu. Yoksulluk daha ağır bastı. Gelenekler para karşısında geriledi ve Almanya'ya giden trenler erkekten çok kadın taşımaya başladı."

Nevzat Üstün, *Alamanya Beyleri/Portekiz'in Bahçeleri*, 1975, s.40

"Türkiye sınırları içinde bir kente göç edildiğinde aile çoğunlukla hemen birleşmektedir. Ancak yabancı ülkelere göç aileyle ilgili tüm kural ve kalıpları geçersiz kılmaktadır. Dış göçle birlikte ailenin dağılması ve kompozisyonu, her sene ya da erkeğin her tatile gelişinde değişen bir görünüm arz ederek bir kaleydoskop halini almaktadır."

Mübeccel Kıray, *Göçmen İşçilerin Aileleri, Seçme Yazılar*, s.132

Tarımsal üretimde artan teknolojiye dayanmayan tekdüze üretim, nüfus artışı, parasız eğitimin yaygınlaşması, büyük kentlerin çekiciliği gibi etkenler modernleşen toplumlarda "iç göç" hareketlerini artırmıştır. Şu kadar ki bir kısım Akdeniz ülkelerinde, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "dış göç" hareketleri yepyeni bir boyut ve

özellik kazandı. Özellikle 1955'ten sonra dış göç devlet gücüne dayalı, kamu yönetimleri yardımı ile örgütlenen ve ikili anlaşmalara dayanan toplumsal bir olguya dönüştürüldü.

Plancılar tarafından "artan işgücü ihracı" olarak nitelendirilen bu gelişme, bir ülkenin faal nüfusunun bir kısmının önemli biçimde yer değiştirmesine yol açmış bulunmaktadır. Türkiye'de bu göç akımında yer alanları, başlangıçta hemen hemen tümü ile erkekler oluşturuyordu. Bu yeni tip göçmen işçilerin hedefi, başta Federal Almanya olmak üzere Batı Avrupa'nın ileri derece endüstrileşmiş ülkelerinde iş bulmaktı. Bu ülkelerde savaş sonrası güdülen hızlı kalkınma, tam istihdam ve yaygın meslekî eğitim politikaları ile ulusal işçi sınıfına yeni yükselme olanakları sağlanmıştır. Ancak aynı süreç düşük itibarlı, toplumsal açıdan istenmeyen, yorucu, kirli işleri ortadan kaldıramadı. İşte bu tür açık işyerleri günlük konuşmada "Gastarbeiter" (konuk işçi) adı verilen yabancı işgücü ile doldurulmaya başlandı. Bu tür işler arasında ise henüz rasyonalizasyona geçmemiş endüstrilerde düşük ücretli, parmak marifetine dayalı bir işgücüne daha gereksinme duyuldu. Bu tür işler, en çok kadın işgücüne ihtiyaç göstermekteydi. Böylece kadın göçmen işçisine karşı da giderek artan bir talep başladı. Bu istekler, büyük ölçüde demir-çelik ve imalat sektöründen geliyordu. Kadın işçilere özellikle otomotiv, mensucat, elektronik, kimya, gıda ve paketleme sektörleri ile temizlik işlerinde ihtiyaç duyuldu.

1966-67 yıllarında, özellikle Federal Almanya'da kendini duyuran ekonomik bunalımdan sonra erkeklere çok az yeni işyeri açıldığı halde, kadın işçilere karşı talep hiçbir zaman kesilmedi. Bu gelişme sonucunda yepyeni bir durum ortaya çıktı: O tarihe kadar geleneksel biçimde yetiştirilmiş, meslekî bir çalışmaya doğru yönlendirilmemiş birçok ev kızı ya da kadını, babaları, kocaları ya da diğer erkek akrabalarının ısrarı üzerine yurtdışında, endüstri işyerlerine yerleştirildiler. Bu kadınların çoğunun bir tek amacı vardı: İleride, aile birleşimi yolu ile, erkek akrabalarına da yakın bir gelecekte yüksek gelir olasılığı sağlıyan bir işyeri temin etmek. Böylece sayısız Türk kadını kentsel yaşamın, yoğun iş disiplinine tâbi çalışma saatlerinin ve üretim normları-

nın ne olduğunu bilmeden, yeni bir yaşam tarzını benimsedi. Önemli bir çoğunluk oluşturan bu kadın göçmen işçilerin dışında, elbette kendi iradeleri ile yurtdışında bir istihdam olanağı arayan, daha önce iş hayatına girmiş Türk kadınları da bu yeni iş kapısını denediler. Ancak çoğunluk için yurtdışında çalışma yepyeni bir deneme idi.

Uluslararası Göç Sürecinde Türk Kadınları

Egemen görüşün tersine, uluslararası göç hareketlerinde önemli sayıda kadın bilmedikleri ülkelere göç etmektedirler. 1960-1974 yılları arasında Latin Amerika'dan Birleşik Amerika'ya gelen 1.977.400 göçmenden % 53'ü, Asya'dan gelen 933.800 göçmenden % 56'sı, Avrupa'dan gelen 1.753.300 göçmenin % 56'sı kadındı.[1] 1978 'de Federal Almanya'daki yabancı kadın nüfusu 305.357 idi. Aynı yılda Avrupa ölçeğinde istihdam edilmiş Türk göçmen kadınların sayısı 215.000'i bulmuştu. Bunların dağılımı şöyle idi: Avusturya'da 31.800, Federal Almanya'da 134.342, İsviçre'de 12.979, Belçika'da 5.175.[2]

Genellikle bir ülkeden diğer bir ülkeye iş göçü akımı başladığında, buna kadınların katılımı ilk dönemde düşüktür. Bu akım daha sonraki aşamalarda bir yandan kadınların kendi istekleri, diğer yandan evlilik bağları nedeni ile artmaktadır. Ne var ki, kadınların göçü, her iki durumda kabul eden ülkenin uygulamakta olduğu göç politikası tarafından denetlenmektedir. Nitekim 1960'ta Türkiye'nin imzalamış olduğu ilk ikili anlaşmadan önce, Almanya'da çalışma iznine sahip kadın işçilerin sayısı sadece 173'tü. Bu sayı 1974'te 159.984'e kadar yükselmişti.

Önemli bir kısmı kırsal kökenli olan bu kadınlar, başlangıçta yurtdışına gitmeyi tasarlamamışlardı. Böyle olmakla beraber bunların önemli bir kısmı aileleri tarafından göç etmeye zorlanmış ya da özendirilmişlerdi.

Bir kısım kadınlar için "çok uzak diyarlara" yapılan bu tür bir

1 Youssef, N; Buvinic, M; Kudat, A, *Women in Migration: A Third World Focus*, Wash. D. C: International Centre for Research on Women, 1979, s.43-46.

2 Continuous Reporting System on Migration, *SOPEMI*, OECD, Paris, 1979.

yolculuk, başlangıçtan itibaren geçici bir görev, bir türlü askerlik görevi türünden bir uğraşı gibi göründü. Kadınları ısrarla dışarı göç etmeleri için zorlayan erkeklerin başlıca nedeni, Avrupa'daki yabancı işgücüne uygulanan kısıtlayıcı kurallardı. Hemen hemen tüm ikili anlaşmalar ailelerin birleşmesini garanti altına alırken, aynı zamanda karı-kocadan birinin meşru bir istihdam ilişkisine kavuşması halinde, diğerine de bir çalışma izninin verilmesini öngörüyordu. 1966'da başgösteren ekonomik bunalımdan sonra birçok yabancı işveren, sendikacılık faaliyetleri açısından ilgisiz ve pasif davranan, göreli olarak daha düşük ücret alan kadın işçileri istihdam etmeyi tercih etti. Ekonomik açıdan geçerli olan bu tercih sonunda, ekmek kazanan aile başkanının rolünde köklü bir değişiklik oldu. Tamamen yabancı bir çevrede, yepyeni bir yaşama başlamak üzere kişisel ve fikrî bakımdan hazırlıklı olmayan pek çok kadın, yeni endüstri işyerlerine âdeta bir füze gibi fır-

TABLO 4.1.
Federal Almanya'da Çalışan Kadın/Erkek Türk İşçilerinin Sayıları (1960-1974)

Yıllar	Kadın işçilerin sayısı	Erkek işçilerin sayısı	Kadın işçilerin oranı
1960	-	2.527	6,8
1961	430	6.370	6,7
1962	1.563	17.283	9,0
1963	3.569	29.395	11,1
1964	8.045	77.127	10,4
1965	17.759	115.018	15,4
1966	27.215	133.735	13,4
1967	25.456	105.853	16,9
1968	34.257	118.648	19,4
1969	53.573	190.762	22,4
1970	77.405	276.493	21,9
1971	97.358	355.787	21,5
1972	100.763	348.913	20,2
1973	128.808	399.606	20,4
1974	159.984	457.547	25,9

Kaynak: Auslaendische Arbeitnehmer 1971, Nürnberg 1972, s.19; Auslaendische Arbeitnehmer 72/73, Nürnberg 1974, s.70-71; Amtliche Nachrichten der Bundesanstalt für Arbeit, Mart 1976, s.277-278.

latıldı. Onlar, bu gidişin geçici olacağını ve aslında sadece kocalarının yıllardan beri özlemini çektiği "Batıdaki işi" bulmak için yola çıktıkları varsayımına sarılmışlardı. Şu kadar ki olaylar, göçün başlamasından sonra farklı bir mecraya döküldü. Endüstri tesislerinde o zamana kadar bilmedikleri bir işi benimseme zorunda kalan birçok kadın, bu işyerlerinde kocaları kendilerine katıldıktan sonra da çalışmaya devam ettiler. Aile yaşamları ise köklü bir şekilde değişti. Bu değişiklikleri incelemeden önce sayıları gözden geçirmede yarar vardır:

Yurtdışında çalışan Türk işçilerinin en çok eleştirilen eğlence biçimi.

Tablo 4.1.'de görüldüğü üzere 1961-1974 döneminde:

a. Resmi yoldan yurtdışına gönderilen kadın işçilerin oranında önemli bir artış kaydedilmiştir,

b. Büyük sıçrama –özellikle Federal Almanya'da 1965 yılında– göze çarpmaktadır,

c. Federal Almanya'da istihdam edilen kadın işçilerin en yüksek oranı 1973'te kabul edilen istihdam yasağının kabulünden sonraya rastlamaktadır. 1974'te Türk işçi kadınların oranı % 25,9'u bulmuştu. Bu oran, Türkiye'de tarım dışı sektörlerde çalışan kadınlarla kıyaslandığında çok farklı bir görünüm göstermektedir. Türkiye'de 1965'te tarım dışı sektörde çalışan kadınların oranı % 5,9, 1970'te % 10,1, 1975'te ise sadece % 11,6'yı bulmuştu.[3]

3 Gülten Kazgan, "Türk ekonomisinde kadınların işgücüne katılması, meslekî dağılımı, eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik statüsü", Abadan-Unat, N. Derl. *Türk Toplumunda Kadın* içinde, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, ikinci basım, Ankara, 1982, s.142.

Türk Göçmen Kadın İşçilerinin Özellikleri

Kadın işçilerin yurtdışındaki rollerini daha iyi değerlendirebilmek için, 1966'dan önceki dönemde istihdam edilen kadın işçileri, 1966'dan sonra gidip asıl kalabalık grubu temsil eden ikinci partideki kadın işçileriyle kıyaslamakta yarar vardır. Başlangıçta kadın işçilerin eğitim düzeyi, erkeklere göre açık bir şekilde daha yüksekti. N. Abadan'ın 1963 tarihli araştırmasında sadece ilkokul mezunu % 57 erkeğe karşılık % 35 kadın, ortaokul mezunları arasında % 14 erkeğe karşılık % 24 kadın ve lise mezunları arasında % 3 erkeğe karşılık % 10 kadın saptanmıştı.[4] Bu durum ikinci dönemde açık seçik bir şekilde değişti. Bu dönemde kırsal ve az gelişmiş bölgelerden gelen kadın işçilerin farkedilir biçimde endüstri hayatına atıldıkları görülmektedir. 1972'de U. Mehrlaender tarafından yapılan bir araştırma, en yüksek oranda Türk işçisi barındıran Batı Berlin'de istihdam edilen kadınların % 70'inin daha önce hiçbir yerde çalışmamış olduklarını ortaya koymuştu. Bu kadınların eğitim düzeyine bakıldığında % 71,5'inin sadece 1-5 yıl süren bir öğrenim gördükleri anlaşılmıştır. Buna karşılık orta ya da meslekî öğrenim görmüş olan kadınlar tersine bir dağılım göstermişlerdir. Bu ikinci grup içinde daha yüksek bir eğitim düzeyine sahip kadınlar % 38, erkekler ise % 21 oranında temsil edilyorlardı.[5]

Bu dönemde Federal Almanya'da istihdam edilen Türk kadınlarının yarıdan fazlası (% 56) 25-30 yaş grubu içinde bulunuyordu. Bu kadınların üçte ikisi (% 64) evli iken % 58'i kocaları ile birlikte Avrupa'da yaşıyorlardı.[6] Bu önemli değişiklik beraberinde yanıtlanması gereken birçok soru getirmektedir: Türk göçmen kadınları hiç tanımadıkları bir çalışma ortamına girmekle bireysel ve kamusal plandaki haklarının bilincine ulaşabildiler mi? Bu süreç Türk kadın işçilerini bağımsız kıldı mı, yoksa "sözde bir özgürleşme" (pseudo-emancipation) olgusuyla mı karşı kar-

4 Abadan, Nermin, Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları, DPT, Ankara, 1964, s.61.

5 Mehrlaender, U., *Soziale Aspekte der Auslaenderbeschaeftigung*, Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1974, tablo 12+13.

6 Bundesanstalt für Arbeit, *Repraesentativuntersuchung '72 Beschaeftigung auslaendischer Arbeitnehmer*, Nürnberg, 1973, s.14-26.

şıyayız? Bu soruları yanıtlamadan önce, modernleşme ve toplumsal değişme ürünü olarak ortaya çıkan özgürleşme konusunu incelemek gerekir.

Kentleşme, Endüstrileşme ve Göç Gibi Toplumsal Süreçlerin Bir Sonucu Olarak "Özgürleşme"

Özgürleşme, daha doğrusu bağımsızlaşma modernleşme süreci ile çok yakından ilgilidir. Modernleşme, aynı zamanda toplumların sosyo-demografik yapıları ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde değişiklik anlamına gelmektedir. Özgürleşmeyi saptayacak bir seri ölçek geliştirebilmek için, çağdaşlaşma süreçlerinin kadının aile içerisindeki başlıca etkinliğini belirtmek gerekir.

Endüstrileşme kadının giderek ekonomik yaşama katılmasına, daha önemli olarak da aile işletmesinin dışındaki ekonomik faaliyetlere karışmasına ve ailenin bir iş ünitesi olarak silinmesine yol açmaktadır. Bundan başka modernleşme endüstri bölgelerine doğru artan bir coğrafî ve meslekî hareketlilik, ayrıca ailenin parçalanması anlamına da gelmektedir. Kadınların fiziksel olarak toplumsal yaşamın dışında tutulmaları gittikçe azalmaktadır. Kadınlar toplumsal olay ve siyasal kararlardan daha geniş ölçüde etkilenmektedirler.

Kentleşme, belli koşullar altında en yoğun etkisini aile yaşamı üzerinde göstermektedir. Toplumsal çevre ve denetim mekanizmalarının değişen içeriği, aile üyelerinin toplumla olan ilişkilerinin genişleyip artması, konut birimlerin değişen biçimleri, kamu hizmetlerinin türleri ve kentsel yaşamla birlikte gelen yeni iletişim çeşitleri, bütün bunlar hem aile içi hem de aileler arası ilişkileri değiştirmiş bulunmaktadır. Erkek-kadın, karı-koca arasındaki "arkadaşlık" kavramının yerleşmesi, bir kısım kentlilerin hâlâ "kentli köylü" kalmaları, kentleşmeye bağlı bir süreçtir. Kuşkusuz kadının özgürleşmesi açısından kentleşme kendi başına değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Allan Schnaiberg'in[7] belirttiği üzere, modernleşmenin ön planda gelen belirleyicisi sosyo-ekonomik gelişmedir: Kentleşme daha dolaylı bir etkendir.

7 Allan Schnaiberg, "The Modernizing Impact of Urbanization: A Causal Analysis", *Economic Development and Cultural Change*, Ekim 1971, s.103.

Göç, hem aile yaşamına hem de kadının statüsüne etki yapan bağımsız bir etkendir. Yerel hareketlilik de ailenin toplumsal örüntüsünü yırtmakta, daimî oturma yerlerine ilişkin değişiklikler ise aile birliği ve uyumuna etki yapmaktadır.[8] Göçmen aileler daha eşitlikçi olmakta, aile içi ilişkileri daha açık gelişmekte, çocukların başarılı ve bağımsız olmaları için daha fazla çaba sarfedilmektedir.[9] Kadınlar ayrıca karar verme sürecinde daha etkin olmaktadırlar. Aynı zamanda istikrarsızlık ve boşanmalar da artmakta, ana-babanın çocukları üzerindeki otoriteleri azalmaktadır. Nihayet kültürel temaslar, kültür şoku, akültürasyon süreçleri de erkek ve kadınların değer yargılarını önemli biçimde etkilemektedir.

Yukarda sıralanan faktörlerin etkileri birleştirildiğinde, kadının özgürleşme derecesini ölçmek amacı ile aşağıda görüleceği üzere belli ölçekler kullanılabilir:

a. Geniş aile ilişkilerinin çözülmesi,
b. Çekirdek aile kalıplarının benimsenmesi,
c. Aile yapısının parçalanması,
d. Kadının, ücrete dayalı bir üretim sürecine katılması,
e. Kitle iletişim araçlarından daha fazla etkilenilmesi,
f. Dinsel faaliyetlerin azalması,
g. Eğitim açısından kız ve erkek çocuklara eşit fırsatların tanınması gereğine inancın artması,
h. Tüketime yönelik davranış ve normların benimsenmesi.

Yukarıda sıralanan faktörlerin etkisi ile ortaya çıkan değişimler içinde, özellikle tüketime yönelik yoğun bir eğilim ortaya çıktığında "sözde özgürleşme" sürecinden de söz edilebilir.

Kadının bireysel bir değerler skalası benimsemesi çocukluğunun erken yıllarında karşılaştığı toplumsallaşma süreci ile de yakından ilgilidir. Dolayısıyla "uluslararası kadın göçmen"lerin ilk kuşağına özel bir dikkatle eğilme zorunluluğu belirmektedir. Bundan başka İkinci

---

8 Ayşe Kudat, *Stability and Change in the Turkish Family at Home and Abroad: Comparative Perspectives*, Nisan 1975, Berlin, Pre-Print Series No. p/75-6.

9 Nermin Abadan-Unat, "Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVII, No. 4, 1973, s.40.

Dünya Savaşı'ndan sonra gözlemlenen Avrupa'daki göç hareketlerinin en önemli özelliklerinden biri, yurtdışında ne kadar uzun bir süre kalınacağı konusundaki egemen kararsızlık olmuştur. Bu açıdan bakılınca, kadının özgürleşme derecesinin, aile üyelerinin yurtdışında kalma süresinin uzaması ve farklı bir yurttaşlık kimliği benimsemesi ile birlikte artacağı varsayımını da benimsemek yerinde olur.

Türk Göçmen İşçi Kadınlarının Statüleri, Çalışma Koşulları ve Endüstriyel İş Türüne Uyumları

Daha önce hiçbir endüstriyel deneyimden geçmemiş çok sayıda kadının, pek çok endüstri işletmesine göreli olarak çok kısa bir zaman süresi içinde yerleşmesi, bir takım uyum sorunlarını yaratacağı varsayımını beraberinde getirir. Oysa elde edilen sonuçlar, tam tersine olmuştur. Genellikle sürekli, tekrarlanan, basit, monoton iş türleri önemli anlaşmazlıklara yol açmamıştır.

Türk kadın işçileri mensucat, terzilik, elektronik, gıda paketlemesi gibi belli alanlarda yoğunlaşmışlardır. Bu endüstrilerdeki gelişme koşulları, fiziksel açıdan bakılınca, fazla yorucu değildir. 1963 tarihli Abadan araştırmasının gösterdiği gibi, Federal Almanya'daki kadın işçilerin % 74,5'i üretim süreci sırasında işlerini oturarak sürdürüyordu. Endüstri kaza oranı da kadınlarda, erkeklere kıyasla çok daha düşüktü. Bir erkeğe üç kaza düşmesine karşın bir kadına sadece bir kaza düşmüştü.[10]

Kadın işçiler arasındaki en önemli memnuniyetsizlik nedeni, ücretler arasındaki açık farklılıktı. Abadan araştırmasına göre, kadınların yalnız % 30'u ücretlerinden memnundu. Hoşnutsuzluk, eğitim düzeyinin yükselmesi ile birlikte artıyordu. İlkokul mezunları arasında sadece % 44'ü eleştirici tutumlar benimserken, bu oran ortaokul mezunları arasında % 58'e yükselmişti.[11] Buna benzer şekilde kadınlar, erkeklere kıyasla amirlerine karşı daha eleştirel bir tutum takınmışlar-

10 Nermin Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, s.120, tablo 106.

11 Nermin Abadan, *a.g.e.*, 1964, s.125, tablo 113.

Yurtdışında günlük hayata uyum sağlama da belirli bir süreci gerektirmektedir. Almanya'da büyük bir mağazada alışveriş yapan bir Türk kadını.

dı. Kadın işçilerin % 18'i âmirlerini yalnız olumsuz biçimde nitelendirirken, bu oran erkeklerde sadece % 11'i bulmuştur. Büyük olasılıkla endüstride daha önce hiçbir çalışma deneyiminin bulunmaması, kadın işçileri arasında bir çeşit "husumetin içe dönüştürülmesine" yol açmıştır.

Sonuç olarak, göze çarpan yüksek uyum derecesinin, özellikle Türkiye'de kırsal alanda kız çocuklarının geçirmekte oldukları toplumsallaşma süreci ile açıklamak mümkündür. Halk dilinde kız çocuğunun adı "konuk"tur. Bunun anlamı, kendisinin ergeç baba ocağını terk edeceğidir. Kız çocuğu, sürekli olarak müstakbel kayınvalide ve kayınbaba tarafından kabul edilme ve doğduğundan farklı bir yerde yaşama gibi yüksek bir uyum gerektiren durumlara hazırlanmaktadır.

Bununla beraber kadınların daha önce endüstriyel bir iş deneyimine sahip olmamaları, farklı bir toplumsal tabakadan gelmeleri, farklı konut birimlerine yerleşmeleri gibi nedenler, kadınlarda erkeklere kıyasla daha yoğun bir yalnızlık duygusu yaratmakta, bu da aralarındaki dayanışmayı zayıflatmaktadır. Bu eğilim ise kendini karşılıklı yardımlaşma ve destek gerektiren durumlarda göstermektedir. Erkekler, çalışma saatleri içinde, ancak % 5 oranında hiç kimsenin yardımına gidemediklerini açıklamalarına karşılık, bu oran kadınlarda % 25'i bulmaktadır. Benzer şekilde erkeklerin % 80'i grup dayanışmasını olumlu olarak nitelendirirken, kadınlar ancak % 65 oranında böyle bir dayanışmanın varolduğunu belirtebilmişlerdir.[12]

12 Nermin Abadan, *a.g.e.*, 1964, s.131, tablo 121.

Çalışma saatleri boyunca yalnız kalmaktan ileri gelen bocalama, paydostan sonra artan dostluk bağlılıkları ile giderilmektedir. Erkek işçilerin ancak % 41'i çalışma arkadaşları ile iş saatlerinin dışında buluşurken, bu oran kadınlar arasında % 60'ı bulmaktadır.[13] Özellikle, meslekî bir öğrenim görmüş olan kadınlar, daha yüksek oranda fikir alışverişi ve iletişimde bulunmaktadırlar. Bu tür bir eğitim görmüş olan kadın işçilerin % 50'si, iş arkadaşları ile fabrika dışında da buluşmaktadırlar.

Diğer ilginç bir nokta, başka uluslara karşı açığa vurulan tercihlerdir: Türk kadın ve erkek işçilerinin benzer şekilde öncelikle konuk bulundukları ülkenin vatandaşları ile dostluk kurmak istemelerine karşılık, ikinci tercihte erkekler % 9 oranında İtalyanları sayarken, kadınlar % 6 oranında Yunanlıları yeğlemişlerdir.[14] Bu tercih bir kez daha şunu göstermektedir: Olumsuz basmakalıp fikirler, benzer toplumsal koşullar altında ortak bir başvuru çerçevesi (frame of reference) oluşturulması halinde, etkinliklerini kaybetmektedirler.

Türk kadın işçilerinin, fiziksel gerilimden çok psikolojik baskıya maruz kaldıkları, yalnızlıkla ilgili tüm durumlarda kendini göstermektedir. Erkeklere kıyasla hemen hemen iki misli kadın işçi (% 22-% 43) âmirleri ile konuşmak ve görüş alışverişinde bulunma dileğini açığa vurmuşlardır. Eldeki veriler kadınların, endüstri alanına girmesi ile birçok yeni bilgiler edinmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum, kendini her şeyden önce yabancı dil öğrenme konusunda göstermektedir. Kadınlar, erkeklere kıyasla iki kat fazla olarak yabancı dil kurslarını izlemektedirler. Şu kadar ki, Avrupa'nın birçok büyük kentinde tüm temasların sadece ana dilde olması ve yabancı işçilere özgü kalan "getto"ların oluşması –örneğin Batı Berlin'de Türklerin egemen olduğu Kreuzberg mahallesi gibi– yabancı dil öğrenme hevesini zayıflatmış bulunmaktadır.

Özetlemek gerekirse, endüstri deneyiminden geçmemiş işçi kadınların yaptıkları iş türünün –özellikle kırsal alandan gelenler açısın-

13 Nermin Abadan, *a.g.e,* 1964, s.132, tablo 124

14 Nermin Abadan, *a.g.e.* 1964, s.136, Tablo: 130. Bu tercihlerin 1974 Kıbrıs harekâtından önce verilmiş olduğu unutulmamalıdır.

dan– onlara yeni ve çokyönlü beceriler kazandırmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu kadınlar, anayurda döndüklerinde kendi ülkelerinin endüstrilerine girmemektedirler. Esasen çoğu kez bu işçi kadınların geldikleri bölgelerde büyük endüstri işletmeleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla göçmen işçilerin yeni kentsel işyerlerine girmeleri beklenilmemelidir. Bununla beraber bu kadınlar, endüstri işyerlerinde çalıştıkları sürece çalışma disiplini, zamanın değeri, dakiklik, sosyal güvenlik kurumların sunduğu hizmetlerden yararlanma, sendikalar gibi onlar için daha önce hiç bilinmeyen kavramlarla karşılaşmışlardır. Büyük kentlerde yaşama ve sürekli iletişime açık kalma bu kadınları giderek daha geniş ölçüde bu yeni kavramları anlama ve benimsemeye doğru itmiştir. Nihayet ekonomik bağımsızlık, daha yüksek ve tatmin edici bir gelir, tasarruf etme imkânı gibi etkenler kadının özgürlüğünü artıran ögeler olmuştur. Bu noktada belirtilmesi gereken husus şudur: Kadın göçmen işçilerin yeni kentsel iş türlerine uyumunda karşılaştığı en önemli sorun, ailede toplumsal rollerin değişmesi ve çocukların eğitimidir.

Ailede Yapısal Değişiklikler

Her ne kadar Ortadoğu ülkeleri açısından aile yapısının esas itibarı ile yaygın ve ataerkil olduğu ileri sürülmüşse de, durum Türk toplumu açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Paul Stirling (1965) ve Serim Timur'un (1972) gerçekleştirdikleri ampirik araştırmalar, Türk toplumunda aile yapısının % 60 oranında çekirdek aile karakterini taşıdığını göstermiş bulunuyorlar.[15] Bununla beraber bu durum ataerkil geniş ailenin teşkil etmiş olduğu modelden doğal bir sapmadır; nitekim çekirdek ailelerde de ailenin yukarı yaş grubuna mensup erkekleri nüfuzlu bir rol oynamaya devam ederler.[16]

Göç olgusunun Türk toplumunu etkilemesine kadar aile ilişkileri her zaman erkeklerin lehine işlemiş ve onlara daha geniş mülkiyet

15 Paul Stirling, *Turkish Village*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1965. Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Ü. Yayınları, Ankara, D-15, 1972.

16 Serim Timur, *a.g.e. s.*174.

hakları sağlamıştır. Bugün bile köylü kadın nüfusunun önemli bir kesimi üretim faaliyetlerine tam anlamı ile katılmakla beraber pazarlama alanının dışında tutulmakta, dolayısıyla gelir ve masraf konusunda söz sahibi olamamaktadır.[17] Köylü kadınların düşük toplumsal statüsü ve karar verme sürecindeki etkisizliği her şeyden önce ev ekonomisi alanında işgal ettikleri olumsuz mevkilerinden ve mülkiyet haklarından yoksun bulunmalarından ileri gelmektedir.

"Erkek Almanya'da da bir adım önde yürür..."

Göç, aile yaşamını derinden derine etkilediği ve kadının bağımsızlaşma sürecine bir ölçüde katkıda bulunduğu için hem geride kalanların, hem de yurtdışında çalışanların omuzlarına yeni yükler yüklenmiş bulunmaktadır.

Aile yaşamına ilişkin amprik araştırmalar, göçün çok değişik türde aile parçalanma biçimlerine yol açtığını göstermektedir. Babanın ya da annenin tek başlarına veya her ikisinin de yurtdışında çalışması gibi üç ayrı durum, değişik sonuçlar yaratmaktadır.

Ailenin parçalanmasına yol açan nedenlerin başında birbirinden farklı iki etken hesaba katılmalıdır. Birincisi, işçiyi istihdam eden ülkenin kendi toplumsal alt yapılarına yönelen baskıyı hafifletme amacı ile aile birleşmelerine ve çalışma hakkına ilişkin kısıtlayıcı yönetsel politikalardır. İkincisi, göçmen işçinin bireysel tercihi olarak tasarruflarını artırma eğilimidir.

17 Behrooz Morvaridi, "Gender and Household Resource Management in Agriculture. Cash Crops in Kars" Paul Stirling, ed. *Culture and Economy- Changes in Turkish Villages* içinde, The Eothen Press, Huntingdon, 1993, s.93.

Görüldüğü üzere bu etkenlerden biri iç, diğeri dış dinamiklerden kaynaklanmaktadır.

70'li yılların ortasına kadar göç hareketine katılmış olan aileler aşağıdaki şıklar arasında tercih yapmak zorunda kalmışlardır: a) Aile reisinin yurtdışında işe girmesi, b) Eşlerine de istihdam olanağı aramak, c) Tek başına yada karı koca olarak yurtdışına gitmek ve çocuklarını anayurtta bırakmak. Bu tercihler sonucunda, aileler parçalandı ya da bölünmüşlük başat unsur oldu. Bir başka deyişle o dönemde bir aile biriminin üyelerinin yıllarca birbirlerinden uzak yaşamaları kabul edilir bir ölçü haline gelmişti.

Türkiye'de bu durum, bu kabullenme, kuşkusuz daha önce var olan geleneksel kural ve uygulamanın bir uzantısı olmuştur. Türk toplumunda bir erkeğin karısı ile çocuklarını askerlik boyunca, mevsimlik göç süresince ya da iç göçün başlangıç aşamasında akrabalara emanet etmesi geleneksel bir kuraldır. Dolayısıyla, bir ailenin üyelerinin geçici olarak birbirinden ayrı kalması da olağan dışı sayılmamaktadır. Ancak son zamanlara kadar, bu gibi durumlarda geride kalan anne ve çocuklar, akrabalar ile birlikte ya da onlara yakın bir yerde otururlardı. Dış göçün neden olduğu büyük dönüşüm noktası, bekâr ya da evli kadınların iş bulma amacı ile ailelerini geride bırakıp, öncelikli olarak yurtdışına gitmeleri olarak saptanabilir. Ayrıca geride kalanların bir kısmı da, çocukları ile birlikte tek başına yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu durumda dışardaki eşin anayurda yolladığı paralarla geride kalan kadın tasarruflarını şekillendirmeyi başarmıştır.

Toplumsal Rollerde Değişme

1970'li yıllarda aile birleşme hakkının kazanılması, eşlerden birinin sürekli olarak Almanya'da çalışması ve ailenin diğer üyelerini barındırabilecek büyüklükte uygun bir konuta sahip olma koşuluna bağlanmıştı. Kadının öncelikli olarak yurtdışına gittiği durumlarda, koca onun koruması altında yanına gelmektedir ve ondan belli konuları öğrenmeyi kabullenmek zorunda kalmaktadır. Koca, nelerin yapılıp yapılamayacağım öğreninceye kadar karı-koca arasındaki ilişkiler bir

daha eski duruma dönmeyecek biçimde değişmiş bulunmaktadır. Kadınların öncelikle göç ettikleri hallerde, kadın fiilî olarak aileyi geçindiren kişi olmakta, koca ise çocuklara bakmaktadır. Bu yıllarda dışarda çalışan bir kısım Türk işçisi, sürekli olarak yurtdışı temsilciliklerden ve hükümetten Türk kadın işçilerinin yurtdışına gitmelerini yasaklamalarını istemişlerdi. Bu tür istekler bireysel olduğu kadar mukaddesatçı ve muhafazakâr görüşleri savunan siyasal partilerin propagandası olarak da yorumlanabilir.

Şurası kesindir ki, göç sürecine katılan kentsel ve kırsal bölgelerde kadına ilişkin görüşlerde olağanüstü büyük değişmeler olmuştur. Bunlar günümüzde de süregelmektedir. Bu süratli değişmenin kaynağını, dış göç akımının hızlandığı 1963 yılına kadar geri götürmek mümkündür. Abadan araştırması, o yıllarda Türk kadın işçilerinin Alman ailelerine statü, eşler arasında hak eşitliği, çalışmada fırsat eşitliği gibi hususlarda gıpta ile baktıklarını ortaya koymuştu. Onlar, Alman kadınlarının daha yüksek bir öğrenim düzeyine sahip olmaları nedeni ile çocuklarının da daha iyi yetiştirildiklerine inanıyorlardı (% 38,7). Oysa, aynı araştırmanın yapıldığı tarihlerde erkek işçilerin dörtte birinden fazlası, Federal Almanya'daki aile yapısının bozulduğuna ve kınanması gerektiğine inanmışlardı (% 27). Alman aile içi ilişkilerini beğenen Türk kadınları, bu üstünlüğün Alman kadınlarının özgür olmalarından ileri geldiğini hemen farketmişlerdi. Kasaba (% 29,5) hattâ köylerden (% 25,4) gelen kadınlar bile daha iyi çocuk bakımının, kadın-erkek arasında daha uyumlu bir aile yaşamının, kadının işgal etmiş olduğu statüye bağlı olduğunu anlamışlardı.[18]

Genel olarak denebilir ki, Türk kadınları, doğup büyüdükleri geleneksel aile çevrelerinde, evlendiklerinden sonra alıştıklarından tümü ile farklı çevrelere kolaylıkla uyum sağlayabilecek biçimde yetiştikleri için, yurtdışında da olağandışı koşullara ve hoşgörülü olmayan çevrelere, erkeklere kıyasla daha kolay uyabilmektedirler.

18 Nermin Abadan, *op. cit.* Sh. 202-204.

Kadınların Ekonomiye Katılma Biçimleri ve Aile Bütçesinin Denetimi

Kadınların yeni değer ve kurallara karşı daha açık olmalarından başka, ekonomiye katılma biçimleri de aile yapısını etkilemektedir. Geleneksel ailelerde, herhangi bir kişinin kısa ya da uzun vadeli daveti hemen hemen her zaman koca tarafından belirlendiği halde, çalışan kadınlar, gitgide daha yaygınlaşan ölçüde, kocalarının izni olsun olmasın yasal haklarının gereğini yerine getirerek ana babalarını ya da çocuklarını Avrupa'ya getirmektedirler. Bundan başka çalışan kadınlar oturdukları evin kirasını ve diğer masrafları paylaşmak amacı ile akraba olmayan kimseleri de eve alma yoluna gitmektedirler. Bütün bu hareketler, alışılagelen kuralların altüst edilmesi anlamına gelir.

Türkiye'de kentsel alt gelir grupları arasında aile reisi genellikle erkektir. Kırsal alanlarda, kadınlardan üretim sürecine katılmaları beklenmekle beraber, koca aile ile pazar arasındaki tek aracıdır. Kocanın bu değişmeyen konumu, kadınların yurtdışına göç etmeleri ile birlikte sarsılmaya başladı. 1975 yılında Berlin'de Ayşe Kudat tarafından gerçekleştirilen bir araştırma, çalışan karı-koca arasında başgösteren bellibaşlı tartışma konusunun, aile gelirinin tahsis biçimi olduğunu ortaya koymuştu.[19] Bir diğer şikâyet konusu, ayrı banka hesaplarının açılması olmuştur. İşverenlerin muhasebe servisleri, kadınların isteği üzerine, eşlerin kazançlarını ayrı ayrı banka hesaplarına havale ettikleri anda kocanın otoritesi sarsılmaya başlamaktadır. Aile-içi güçler dengesinde olup biten bu değişikliğe, kadın ve erkeğin ayak uydurması çoğu kez sürtüşmelere yol açmıştır.

Ortak tasarruf hesaplarının kullanılma biçimi de tartışma ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Kocaların geleneksel kurallara uyup, ortak tasarruflarla satın aldıkları mülkü sadece kendi adlarına kaydettirmeleri ciddî anlaşmazlıklarla sonuçlanmıştır.

Bütün bu çeşitli çatışma biçimleri, evliliklerin yeniden düzenlenmesine yol açmaktadır. Bu yeni düzenleme yapıldığı zaman yeni bir ai-

19 Ayşe Kudat, *Stability and Change in the Turkish Family at Home and Abroad: Comparative Perspectives*, Wissenschaftszentrum, Berlin, 1975, P/75-6, s.87.

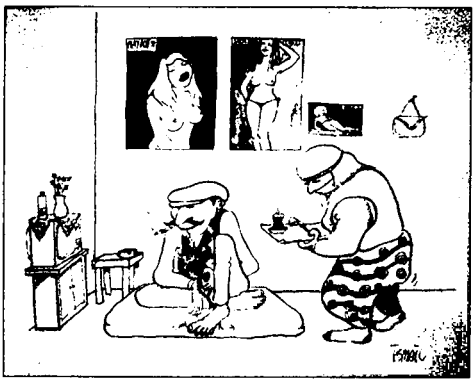
le türü ortaya çıkmaktadır. Bu ailede yer alan kadın, özgürleştiği ölçüde, aileyi ilgilendiren tüm sorunlara bütün ağırlığı ile katılmak ve çözüm bulmak istemektedir.

Kızların Kendilerinden Küçük Kardeşlerine Bakma Yükümlülüğü

Bölünmüş ailelerin en önemli sorunu, anayurtta büyükanne, büyükbaba, akraba veya ticarî amaçlarla işletilen bakım evlerinde bıraktıkları ya da yanlarında bulundurdukları çocuklarının yanısıra ailedeki yetişkin kız çocuğunun durumudur. Genellikle denebilir ki, ana-babadan her ikisinin birden çalışması halinde bu durumdan en olumsuz biçimde etkilenen, okul çağında olduğu halde küçük kardeşlerine bakmakla yükümlü olan, dolayısıyla "fiilî" olarak her türlü öğrenim fırsatından yoksun kılınan en büyük kız çocuğudur. Annenin yurdışına göçtüğü ya da yurtdışına gitmiş olan babanın artık ailesine parasal yardımda bulunmadığı durumlarda, on iki yaş civarındaki –bazen daha küçük yaşta– kız çocukları, daha önce annelerinin yüklendikleri ev sorumluluğunun tümünü sürdürme zorunda kalırlar. Böylece ailenin en büyük kız çocuğu, ne fiziksel ne de duygusal açıdan hazırlıklı olmadığı halde, yabancı bir çevrede ailenin tüm çocuklarını yetiştirmek gibi ağır bir sorumluluk altında ezilmekte ve böylece annelik işlevini yerine getirmektedir. Bu durum özellikle yurtdışında büyüyen kız çocukları üzerinde ağır psikolojik baskılar yaratmaktadır. Zira bu durumda bulunan kız çocukları, anayurtlarında bulunmaları halinde doğal olarak yararlanabilecekleri akraba, tanıdık, komşu gibi kişilerin bilgi ve yardımlarından da yoksun kalmaktadırlar.

U. Mehrlaender'in belirttiği gibi[20] Federal Almanya'daki çeşitli yabancı işçi grupları arasında en yüksek oranda büyük aile sahibi olanlar Türklerdir: % 18'i iki çocuklu, % 29'u üç çocuklu, % 16'sı dört çocuklu, % 10'u beş çocuklu, % 6'sı altı ve yukarı sayıda çocuk sahibidir. Bu durum, Federal Almanya parlamentosunun gelir vergisi yasasını değiştirip, aile yardımını Almanlarla yabancılar arasında fark

20 Ursula Mehrlaender, *Soziale Aspekte der Auslaenderbeschaeftigung*, Verlag neue Gesellschaft Friedrich Ebert Stiftung Bd. 103, Bonn, 1974, s.207.

Karikatür: İsmail Sezer.

gözetmeksizin, sadece Federal Almanya topraklarında oturanlara ödeme kararını verdikten sonra kökten değişti. Bu yasal değişiklikten sonra, özellikle Federal Almanya yönünde âdeta bir "çocuk furyası" başladı. Bu akım, ayrıca enerji bunalımının patlak vermesinden sonra aniden durdurulan yabancı işçi istihdamı nedeni ile durgunlaşması beklenen yabancı işçi nüfusunda –artan aile birleşmeleri nedeni ile– beklenilmeyen bir artışa da yol açtı.[21] Bu gelişmenin diğer bir sonucu, okul çağında bulunan kız çocuklarına çocuk bakımı sorumluluğunun daha fazla yüklenmesi olmuştur. Bir başka deyişle ana-babalar, daha yüksek oranda çocuk yardım paraları alabilmeleri için öz kız çocuklarına artan ölçüde yüklenmişler ve kız çocuklarını bilerek okula göndermemeyi tercih etmişlerdi.

Bu vesile ile genç kızların ailenin dışında çalışması konusunda, yaygın bulunan normlarda önemli değişikliklerin olup bittiğine de işaret etmek gerek. Türkiye'de alt gelir sahibi aileler, genç kızların namus ve şerefine (bekâretine) gölge düşürmemek amacı ile genellikle temizlik işini ya da fabrikada çalışmayı annelere hasrettikleri halde, bu kural yurtdışında genç kadınlara yüksek ücretli işler bulunur bulunmaz, bir kenara itilmiştir. Her ne kadar bu kategoriye giren genç kız ya da kadınlar –bunlar genellikle 18-25 yaş arasındadır– evde küçük çocuklara bakan genç kızlarla bir olmadıkları halde, önemli bir hususta ortak özellikler taşımaktadırlar. Her iki grupta da yer alan genç kız-ka-

21 Nermin Abadan-Unat, *Turkish Workers in Europe*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.35. Yasada yapılan değişikliğin başlıca gerekçesi çocuk yardımının 1973'te % 60.5 oranında Türk işçilerine ödenmesi olmuştur. 1975'te yürürlüğe giren yeni yasaya göre yurtdışında yaşayan Türk çocuklarına 10-75 DM arasında verilen aylık yardım, çocukların Almanya'da yaşamaları halinde 50-120 DM'ye yükseltilmişti.

dınlar, ekonomik nedenlerden ötürü okula devam etmekten vazgeçerek, ileri derece okullaşmış, endüstrileşmiş bir çevreye göç etmektedirler. Doğaldır ki, bu durum anayurtta evlenmemiş kızların evde kalmasını uygun gören toplumsal bir kuralın yıkılmasına da aracı olmaktadırlar.

Yurtdışındaki genç kızların tasarrufları küçümsenmeyecek bir ölçüye ulaştığı için, son yıllarda kırsal kesimde bulunan birkaç Anadolu ailesi, kızlarının göç etmelerini uygun görmüştür. Bu kızlardan bir bölümünün, kendi ülkelerinde tek başına dolaşamadıkları düşünülürse, son derece sıkı bir toplumsal denetimden anonim bir ortama geçişin birçok bireysel soruna neden olduğu kolayca anlaşılır. Bekâr, yabancı, genç işçi kadınların hemen hepsinin; kapanma saatleri ile erkek ziyaretçilere ilişkin sıkı kurallar benimsenmiş bir çeşit yurt olan Heim'de kaldıkları göz önünde bulundurulursa, bireysel özgürleşmenin daha bağımsız bir karakter yapısını oluşturacağı hususundaki beklentilerin fazla iyimser olduğu ortadadır. Kolektif konutlarda yaşama ve sınaî üretime katılma, kuşkusuz bu genç kızların içinde yaşadıkları ortamı büyük ölçüde değiştirmektedir; fakat bütün bunlar kısa bir dönemde zihinsel düzeyde tam anlamı ile özgürlükçü bir sürecin tamamlanması için yeterli olmamaktadır. Günümüzde ise bu tür Heim'ler tasfiye edilmiş bulunmaktadır. Ancak aile ve çevrenin baskısının ortadan kalktığı pek ileri sürülemez.

Nihayet bir hususu daha hesaba katmak gerekir; gerek gençler, gerekse yetişkinler toplumsal kurallarda olup biten basit değişiklikleri, aile üyeleri ile tartışma yollarının açık olması halinde, daha kolayca kabul ettirebilirler. Cinsiyet esasına göre farklılaşmış toplumlarda rastlanılan kuşaklar arasındaki çatışmalar, özellikle ortak bir dili paylaşma olanaksızlığı gibi bir nedenden ötürü, doğal aile içi iletişimin yeterli olmadığı hallerde daha büyük boyutlara ulaşmaktadır. Anayurtlarını terketmiş olan birçok genç kızın, sorunlarını ne Türkçe ne de konuk oldukları ülkenin dilinde ifade edememeleri bunalımlara yol açmaktadır. Göç, bu tür durumlarda kişisel etkileşimi ilgilendiren yeni engeller getirmiş, bir başka deyişle aile içi iletişim kanallarını tıkamıştır.

Tasarruf ve Yatırım Eğilimleri

Yaptığımız açıklamaların gösterdiği gibi daha ileri bir bağımsızlık ve özgürleşme uğruna girişilen tüm eylemler, aslında tasarrufları artırma ve kişisel yatırımlara girişebilme yeteneğini kazanmak için yapılmaktadır. Bu alanda toplanan ampirik veriler, bu eğilimi doğrulamakta ve özellikle kadınların birincil amaçlarının kendi kendilerine tayin edebilecekleri sarf ve yatırım eylemlerine girişebilme olduğunu göstermektedir.

Devlet Planlama Teşkilatı 1970'te çok ayrıntılı bir araştırma sonucunda ile kadın ve erkek işçilerin yatırım ve harcama tercihlerini ortaya çıkarmıştır.[22] Kırsal ve kentsel kesimden gelen erkeklerle, kentli kadınların oluşturdukları üç kategoriye dayalı bulunan bu araştırmaya göre, tasarruf eğilimleri şu trendi göstermektedir:

Cinsiyet ayırımına göre en düşük tasarruf eğilimine kadınlar arasında rastlanmaktadır (% 37); bunu sırası ile kentli erkekler (% 50) ve kırsal kökenli erkekler (% 57) izlemektedir.

Medeni durumları gözönünde bulundurulduğu zaman, yine evli kadınlar, evli erkeklere kıyasla daha az tasarrufta bulunmaktadır. (% 40 kadın, % 55 erkek)

Yaş grupları esas alındığında, yaşı 35'ten yukarı kadınlar, 25 yaşından aşağı kadınlara kıyasla daha fazla tasarrufta bulunmaktadırlar. (35'ten yukarı % 53,25'ten aşağı % 32).

İşin en ilginç yönü en yüksek tasarruf oranının, en düşük öğrenim görmüş olanlar arasında görülmesidir. (Okuma, yazma bilmeyenler % 56, ilkokul mezunları % 53, üniversite mezunları % 30).

Kadınların daha fazla harcama yaptıkları ve eve daha az para gönderdikleri araştırma sonuçlarından açıkça ortaya çıkmaktadır. Kadınların % 47'si evlerine hiç para yollamamışlardır. Böyle hareket eden erkek işçilerin oranı ise sadece % 18'dir. İleri derece karmaşık örgütlere karşı beslenen güvensizlik ve bankalarda sağlanan kolaylıklar hakkında bilgisizlik, bu işçilerin aynı zamanda büyük para meblağlarını kaldıkları yurt ya da geçici evlerinde saklamalarına neden olmuş-

22 DPT/SPD, *Yurtdışından Dönen İşçilerin Sosyo-Ekonmik Eğilimleri Üzerinde bir Çalışma*, DPT: 1342, SPD: 264, Ankara, 1974.

tur. (Kadın işçilerin % 43'ü tasarruflarını kişisel eşyaları arasında saklamaktadır, oysa bu oran kentli erkeklerde % 31 ve kırsal kesimden gelen erkeklerde sadece % 17'dir). Bu durum daha sonraki yıllarda Türk bankalarının Avrupa'da şube açmaları, Alman bankalarının da Türkçe konuşan personel istihdam etmesinden sonra önemli ölçüde değişmiştir

Kadın işçiler, tasarruflarının % 38'ini otomobillere harcamaktadır, oysa bu oran kentli erkeklerde % 29, kırsal kökenli erkeklerde ise sadece % 17'yi bulmuştu. Bu tüketim kalıpları da anayurtta otomobil endüstrisi kurulduktan sonra önemli ölçüde değişmiştir. Kadınlar o dönemde otomobil kullanmaya meraklı değillerdi, yalnızca bu otomobilleri satmak sureti ile daha büyük kârlar sağlama amacını gütmüşlerdi.

Anayurda döndükten sonra girişilen yatırımlara gelince, erkeklerin en fazla tarımsal işletmeler (% 25) ve taşıma araçlarını (% 34), kadınların ise konutları (% 10) tercih ettikleri görülmüştür. Kadınların daha çok güvenilir alanlara yönelmemeleri, ayrıca paralarını –yeterli teminat gösterildiği hallerde– yüksek faiz karşılığında işletmeleri de görülmüştür (% 8). Bütün bu davranış kalıpları, kadınların bağımsız ücretliler olmalarına ve kuramsal olarak her çeşit yatırım yapabilmelerine karşılık en emin, rizikosuz ve pasif yatırım biçimlerini yeğ tuttuklarını ortaya koymaktadır.

Bu açık eğilim ayrıca kadınların herhangi bir işçi girişimi, ya da köy kalkınma kooperatifine girme konusundaki mutlak isteksizliğinde de görülmektedir. 1970'te kadın işçilerin % 94'ü bunların hiçbirine yatırım yapmamıştır. Kadın işçilerin bu olumsuz tutumların nedenlerin başında güvensizlik (% 38) ve bilgisizlik (% 8) gelmektedir.

Yukarda belirtilen bu verilerin açıkça gösterdiği gibi, kadınlar genellikle "hali hazırda" (güncel) olana yönelik olup, daha çok kişisel dileklerini ön planda tutmaktadırlar. Kadınlar "gösterişçi tüketim" (conspicious consumption) yolu ile yukarı hareketliliklerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu eğilimleri, yurtdışında bulundukları oranda göreli olarak çok az tasarrufta bulundukları ile anlaşılmaktadır. Bu tutumlar ayrıca kadınların yurtdışındaki istihdam fırsatına sadece daha iyi

koşullarla çalışma olanağı, ya da hem çalışıp hem de tasarruf etmenin tek yolu olarak değil, aynı zamanda farklı bir yaşam standardına kavuşma gözü ile baktıklarını da göstermektedir. Kadınların bu eğilimleri, erkeklerde hiç rastlanmayan "eğlenebilmek, seyahat edebilmek" gibi tercihlerinde bağımlılıktan ayrılma anlamından çok, kendilerine daha fazla güven kazanma tarzında göstermektedir.

Göçün Anayurtta Kalanlar ve Özellikle Kadınlar Üzerindeki Etkisi

Göç, ister iç, ister dış olsun herhangi bir toplumun yapısında gerçekleşen değişimin doğal bir sonucudur. Özellikle azgelişmiş tarımsal toplumlarda dış göç akımının başlıca nedeni, geleneksel tarımsal sistemde olup biten hızlı değişimdir. Böylece Mübeccel Kıray'ın belirttiği üzere göç sadece tek bir masrafı karşılamak, örneğin bir öküzü satın almak ya da başlık parasını karşılamak üzere girişilen rastlantısal bir hareket değildir.[23] Göç yeni bir yaşam biçimine girişmektir. Geriye dönüşü olmayan bu süreçte, köy ve kasabalarda geride kalanlar da bu "meydan okuma"dan etkilenmektedir. Konuk işçiler çalıştıkları ülkelerde "marjinal" bir grubun üyeleri sayıldıkları halde, bu işçilere anayurtlarında toplumsal devingenliği başarı ile tamamlamış ve toplumsal statülerini değiştirmiş kişiler gözü ile bakılmaktadır. 1975'te Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesi ile köylerinde uygulanan bir araştırmaya göre anayurda kesin dönüş yapan 127 göçmen işçiden % 18'i kendini alt-üst, % 44'ü orta ve % 18'i üst orta tabakadan saymışlardır. Buna göre göçmen işçilerin yalnız % 16'sı yurtdışına gittikten sonra devingenlik şanslarının hiç bulunmadığı kanısına varmışlardı. Kuşku yoktur ki, değişen toplumsal statüye ilişkin olan bu yeni bilinçlenme, kocası ya da oğlu yurtdışında olup geride kalan aile üyelerini de etkilemiştir. Boğazlıyan araştırması çerçevesinde kendisi ile görüşülen ve iki oğlu Hollanda'da istihdam edilmiş bulunan bir kadın şöyle diyordu: "Eskiden köyümüzün bakkalı dükkânına adımımı attırmazdı, şimdi ise, istesem, tüm mallarını satın alabilirim!"

---

23 Mübeccel Kıray, "The Family of the Immigrant" içinde, Nermin Abadan-Unat, *a.g.e.* 1976, s.211.

Günümüzün Avrupa-içi, hattâ kıtalararası göç akımları önemli bir özellik taşımaktadır. Geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, yurtlarını terk edip gitmiş olan binlerce göçmenden farklı olarak konuk işçiler, geçmişle olan ilişkilerini kesmemektedirler. Aksine, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan göçmen işçiler artan hareketlilik, yükselen kitle iletişim tüketimi ve hızlanan ulaşım nedenleri ile anayurtları ile yakın bağlarını sürdürmektedirler. Yedi yıl ve daha uzun süre ile yurtdışında kaldıktan sonra Boğazlıyan'a dönen 113 işçiden 84'ü en az beş defa yıllık izinlerini kullanarak memleketlerine gelmişlerdi. Bu gözlem bir kez daha "uluslararası göçmenler"in aileleri ile sağlam ilişkiler devam ettirdiği olgusunu kanıtlamaktadır.

Böylece yüksek bir göç oranına sahip tüm köy ve kasabalarda yeni bir toplumsal bölünmenin belirdiğini görmek mümkündür. Aile üyelerinin bir kısmı Türkiye dışında çalışanlar - hangi yabancı ülkede çalışırsa çalışsın "Almanyalılar"dır. Topluluğun geri kalanları ise "yerliler"dir. Birinciler, genellikle köylerin dış çevresinde, göreli olarak büyük çapta inşa ettikleri, değişik renklerdeki –mavi, pembe, mor, sarı– evlerde oturmaktadırlar. Bu evlerin diğerlerinden farklı olarak bahçeleri demir parmaklıkla çevrilidir, pencerelerin de parmaklığı ya da jaluzileri bulunmaktadır. Bu evleri böylece fiziksel simgeleri ile de saptamak mümkündür. Ayrıca bu donanım ve itina, mülkiyet kavramının zihinlerde işgal etmekte olduğu önemin de bir göstergesidir.

Bu yeni evlerin önemli bir kısmında, daha önceleri geçici geniş aile tarzında oturmuş olan parçalanmış ailelerin oturduğu olgusu göz önünde bulundurulursa, şu soruyu tekrar etmekte yarar vardır: Kim kiminle oturuyor? Hangi roller değişmiş bulunmaktadır? Göçün doğurganlık, çocuk yetiştirme, tüketim, otorite ve karar verme, özgürleşme üzerindeki etkisi nedir?

Türkiye'deki Parçalanmış Ailelerin Tipolojisi

Türkiye'nin kırsal bölgelerindeki aile yapısının özellikleri ile meşgul olmuş olan tüm toplumbilimciler, verilerini ister ulusal çapta örneklemlerden (Timur, 1972) veya münferit köylerin örnek olaylarından çıkar-

sınlar (Yasa, 1955, Stirling, 1965; Erdentuğ, 1969, Kıray, 1964) ele aldıkları ailelerin % 60'tan fazlasının çekirdek aile olduğu anlaşılmıştır.

Bununla beraber bu bilim adamlarının ileri sürdükleri açıklamalar türdeş değildir. Stirling'e göre geniş ailelerin azınlıkta kalma olgusunun nedeni, toplumsal olmaktan çok psikolojik ve ekolojiktir. Buna karşılık Timur, ulusal çapta alınan bir örnekleme dayanarak, geniş ailelerin ancak toprak veya diğer bir kaynak bu tür bir aileyi desteklediği ve genç kuşaklara iş bulma imkânları sağladığı sürece ayakta kalabildiğini kanıtlamaktadır. Kırsal alanlarda, özellikle büyük toprak sahibi olan çiftçiler her zaman geniş aile tarzında yaşamakta, buna karşılık topraksız köylüler en yüksek oranda çekirdek aile tipini oluşturmaktadırlar.[24]

Boğazlıyan'da uygulanan araştırmanın da gösterdiği gibi, yurtdışına göçen köylülerin % 32'si bu karara topraksızlıktan ötürü ulaştıklarını belirtmişlerdir. Geride kalan aile üyelerinin % 56'sı parçalanmış bir çekirdek aile biçiminde yaşamakta (eş ve çocuklar), % 29'u ise geniş aile biçiminde yaşamlarını sürdürmektedir (eş, çocuklar ve kocanın aile üyeleri).[25] Bu dağılım ayrıca sürekli de değildir; her mevsimde değişebilir. Mübeccel Kıray'ın hatırlattığı gibi, göç olgusu aileye ilişkin tüm kural ve kalıpları alt üst etmektedir. Göç olgusunun başladığı yerde, aile yapısı bir kaleydoskopa benzemekte, kalıplar her yıl hattâ aile reisinin her tatil ziyaretinden sonra değişebilmektedir.[26] Bununla beraber önemli bir olguya daha değinmek dikkate değer: Erkek ya da kadın olarak aile üyeleri aynı köy ya da kasaba/kentte oturdukları halde, gitgide daha çok kadın ve çocuktan oluşan parçalanmış çekirdek aile bağımsız bir yaşam sürdürmektedir. Bu uygulama, elde ampirik verilerin olmamasına karşın büyük kentlerde de görülmektedir. Kuşkusuz göç nedeni ile türeyen parçalanmış ailelerin sayısı artınca, aile içindeki otorite dağılımı, karar verme biçimi değişmekte ve zorunlu olarak ka-

24 Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını, D-15, 1972, s.173.

25 N. Abadan-Unat, R. Keleş ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, Ankara Üniv. İskân ve Şehircilik Enstitüsü Yayını, Ajanstürk Matbaası, Ankara, 1975.

26 Mübeccel Kıray, "The Family of the Immigrants" içinde, N. Abadan-Unat, *a.a.e.*, 1976, s.225.

dını bağımsız biçimde hareket etmeye zorlamaktadır. Burada ilginç bir gelişme daha göze çarpmaktadır: Özellikle kırsal kesimde bütün bu gelişmeye rağmen, doğurganlıkta gözle görülür bir değişiklik olmamaktadır. Geride kalan kadınlar, evin tek hâkimi olmakla beraber, kocalarından uzun yıllar boyunca ayrı kaldıkları için yoğun bir yalnızlık duygusu içinde bunalmaktadırlar. Bu yalnızlığı gidermenin tek çaresi ise, sık aralıklarla çocuk sahibi olmaktır. Çocuk beklemek ya da emzikli bir bebeğe sahip olmak, kadınları duygusal planda doyumlu hale getirmektedir.

70'li yıllarda Almanya'da çocuklu bir Türk işçi ailesi (Fotoğraf: Ara Güler).

Leyla Yenisey'in Boğazlıyan kazasının Çalapverdi köyünde uyguladığı bir görüşmede, yirmi bir yaşında, yeni mezun olan bir ebe, normal olarak yörede her ay iki doğum olmasına karşılık, özellikle Mart ayında doğum sayısında büyük bir yükselmenin görüldüğünü ifade etmiştir. Bunun tek nedeni, Temmuz ayında yıllık iznini köylerinde geçirmeye gelen göçmen işçilerin, hemen hemen şaşmaz bir düzenlilikle karılarını gebe bırakmalarıdır. Nitekim 1975'in Mart ayında sözü geçen köyde otuz kadın doğuma hazırlanmaktaydı. Yine bu ebenin ifadesine göre, bu kadınların hiçbiri aile planlama yöntemleri ile ilgili değildi. Çocuk sahibi olma isteği en sık olarak şu gerekçe ile ifade edilmektedir: "Çocukları büyütecek ve besleyecek yeter derece para ve mal vardır, öyle ise neden çocuk sahibi olmayalım?"

Boğazlıyan araştırmasının eğitime ilişkin verileri göz önünde bulundurulursa şu durum göze çarpmaktadır: Geride kalan aile üyelerinin % 65'i okuma-yazma bilmiyordu, % 11'i biliyordu, % 7'si ilkokula devam etmişti ve yalnız % 13'ü ilkokulu bitirmişti. Bu kadınla-

rın, yurtdışı istihdamın gerçek içeriğini, süresi vb. ile birlikte algılamaları ve değerlendirmelerinin olanaksız olduğu hemen anlaşılmaktadır. Bununla beraber 1970'ten sonra, özellikle bir kısım yeni evli çiftler arasında aile planlamasına -özellikle ağızdan alman hapa- karşı biraz ilgi vardı. İncelenen iki köyde bu koruma tarzını benimsemiş 40-50 kadına rastlanmıştır. Şu kadar ki bu kadınlar için adı geçen ilacı düzenli olarak her gün almak gerçek bir sorun olmuştu.

Böylece görülüyor ki yurtdışında çalışan kadının durumundan çok farklı olarak anayurtta bulunan hane halkının çapı; ailenin parçalanmış bir çekirdek aile biçiminde yaşadığı hallerde dahi, koca tarafından belirlenmektedir. Bununla beraber geride bırakılan eşlerin, ailenin diğer üyelerine mutlaka katılma durumunda zorlanmamaları ve böylece yarı bağımsız bir yaşam sürdürme olanağına kavuşmaları, "geçici özgürleşme" adını verebileceğimiz bir sürece yol açmaktadır.

Karar Alma ve Otorite

Köylerde karar alma; genellikle üretilecek ürünün cinsini belirleme, beslenecek hayvan türü, peşin parayı gerektiren masraflar ve evlilik gibi önceden bilinen konulara ilişkin olmaktadır. Buna karşın kasaba ve kentlerde eğitim sorunları giderek önem kazanmaktadır. Gelenekler son zamanlara kadar Türk köylü ailelerin her türünde –çekirdek ve geniş aile tiplerinde– kocaya son söz hakkını tanımıştır. Hiyerarşik bir düzenin ifadesi sayılan bu üstünlük, ilk önce ailenin en yaşlı erkeğine tanınmakta, babasının yokluğunda ailenin en büyük erkek çocuğuna geçmekte ve bu sırayı izlemektedir. Göç bu konuda da önemli bir değişiklik getirmiş bulunmaktadır. Kadınlar hiçbir öğrenim görmemiş de olsalar, daha önce içine girmedikleri yeni bir dünyaya adeta fırlatılmış bir durumda kalmışlardır.

PTT ya da banka yolu ile gönderilen nakit paranın başlıca alıcısı kadınlardır. Aile reisi ise parçalanmış çekirdek ailelelerde doğal olarak anne olmaktadır. Gönderilen para kimi zaman tümü ile kimi zaman tasarruf hesabından parça parça, geride kalan ailenin gereksinmelerine harcanmak üzere çekilmektedir. Böylece kadınlar açısından

önemli yeni etkileşimlere yol açan bir dönem başlamaktadır. Kadınlar ilk defa, PTT'de işlem yapmak nüfus kâğıdı çıkarmak gibi işler için hükümet daireleleri ile temas haline geçmektedirler. Kadının eski yaşamında hiç yer almayan bütün bu faaliyetler, son zamanlarda onlar tarafından yürütülmektedir. Bundan başka toprağın, tarlanın bulunduğu ailelerde, buralarda yapılması gereken işin kimin tarafından, ne zaman yapılacağını kararlaştıran da yine kadın olmaktadır. Nihayet çekirdek ailelerde, kadının çocukları üzerindeki otoritesi, artık kaynana ya da koca gibi diğer aile üyeleri tarafından tartışma konusu haline getirilmemektedir.

Aile reisi olarak yeni roller yüklenmek zorunda bulunan kadın giderek okuma-yazma ve eğitimin önemini de algılamaya başlamakta-

TABLO 4.2.
Aile Tiplerine Göre Boğazlıyan İlçesinde Karar Almada Etkili Kimseler
(% Olarak)

	Çekirdek aile	Geniş aile	Toplam aileler
Parasal kararlar			
Hane üyesi erkek	7,0	34,0	17,0
Hane dışı erkek	7,0	2,0	5,0
Ailedeki yaşlı kadın	5,0	18,0	10,0
Göçmenin karısı	68,0	28,0	54,0
Diğerleri	6,0	11,0	8,0
Geçersiz	7,0	7,0	7,0
	100,0	100,0	100,0
Diğer önemli kararlar			
Hane üyesi erkek	9,0	43,0	22,0
Hane dışı erkek	28,0	8,0	21,0
Ailedeki yaşlı kadın	6,0	23,0	12,0
Göçmenin karısı	50,0	20,0	39,0
Diğerleri	4,0	2,0	4,0
Geçersiz	2,0	3,0	3,0
	100,0	100,0	100,0

Kaynak: N.Abadan-Unat, R.Keleş ve diğerleri, *Göç ve Gelişme*, Tablo 9.1.1, s.358.

dır. Dış dünya ile hemen hemen hiçbir ilişkinin yer almadığı geniş ailede, okuma yazma bilme; kadınlara hâlâ işlevsel olmayan bir faaliyet gibi görünmesine karşılık, artık aile reisleri "gurbet"te bulunan tüm topluluklarda, kız çocukların artan ölçüdeki eğitim isteğini duyurmaya başlamaktadır. Boğazlıyan ilçesinde bu konuda toplanan veriler bu eğilimi yansıtmaktadır.

TABLO 4.3.
Aile Tipi ve Yaş Kategorilerine Göre Yurtdışında Bulunan Kadınların Alışveriş Davranışı (% Olarak)

Aile tipi	Dükkân	Pazar	Her ikisi	Hiçbiri
Çekirdek aile	86,0	50,0	76,0	46,0
Kocalarının aileleriyle oturan eşler	14,0	50,0	16,0	46,0
Kendi ailesiyle oturan eşler	–	–	8,0	8,0
	100,0	100,0	100,0	100,0
Yaş				
19-25	5	2	19	74=100
26-30	4	2	38	46=100
31-35	9	0	59	32=100
36-40	4	3	71	22=100
41-45	5	5	70	20=100

Kaynak: N.Abadan-Unat,R.Keleş, *Göç ve Gelişme*, Tablo 9.1.3.

Daha önceden de belirtildiği üzere, aile hayatını ilgilendiren kararlarla gelirin yönetimi hane halkının çapına göre belirlenmektedir. Dikkate değer bir husus, kadınların sırf parasal konularda daha bağımsız hareket etmeleri, buna karşın karşılıklı tartışmaların geleneklere uygun düştüğü nişan, evlenme, öğrenim gibi konularda diğer aile üyelerine daha geniş ölçüde danışmalarıdır. Böylece bağımsız gelir gibi ekonomik etkenler bir kez daha bireysel davranışın özgürleşmesine aracı olmaktadır.

Saha araştırmasına katılmış Leyla Yenisey'in ifadesine göre bir kısım kadın eylem ve davranış alanındaki bu özgürlükten öylesine memnundular ki, kocalarının kesin dönüş yapmalarını fazla arzu et-

memektedirler. Onlara göre dönüş yapacak kocalar, giyaplarında pekala başarılan yeni işbölümünü sadece bozacaklardır.[27]

Özgürleşmenin diğer bir önemli göstergesi de satın alma biçimidir. Tüm "cemaat" tipi topluluklarda görülen sıkı toplumsal denetim, kadınların serbestçe dolaşımını engellediği için, tüketim alışkanlıklarının cinsi ne olursa olsun, alışverişte gözetilen esneklik özel bir ilgiye değer. Alışveriş yapabilme olanakları tek başına daha geniş veya daha dar bir özgürlüğün ölçüsü olmaktadır.

Beklendiği üzere, hareket etme serbestliği genellikle yaş ve yerleşme birimine bağlı olarak değişmektedir. Cinsiyete ilişkin yasaklar en çok kasabalarda yaygın bulunmaktadır. Nüfusu 2.000-10.000 arasındaki küçük kentlerde alışveriş, genellikle koca tarafından yapılmaktadır. Evli kadınlar elbiselerini de kendileri satın almamakta, daha çok kocalarının getirdikleri kumaştan kendileri dikmektedirler. Doktor ya da dişçiye gidilmesi gereken hallerde de, bu işi kocaları yapmaktadır. Bağımsız bir yaşam sürdürdükleri zaman bu kadınlar nasıl davranmaktadır? Kesinlikle beliren bir kutuplaşma göze çarpmaktadır: Bir kısım kadın, bağımsız bir yaşam sürdürmesine rağmen, ne dükkânlara ne de pazara gitmemektedir. Bunlar, bu görevi ailenin oğullarına –çocuk yedi yaşında ya da daha küçük de olsa– yüklemektedirler. Daha ayrıntılı ve büyük harcamalar gerektiren alışverişlerde kadınlar, güvenilir olan daha yaşlı kadınlarla birlikte çarşıya çıkarlar.

Öte yandan, özellikle artan yaş, bağımsız harekete doğru önemli bir destekleyici öge olmaktadır. Tablo 4.3.'ün gösterdiği üzere belli bir yaş sınırından sonra bağımsızlık ölçüsü artmaktadır. Göründüğü kadarı ile dönüm noktası otuzbeş yaş olmaktadır. Bu yaş diliminde bulunan birçok evli kadın, kaynana olmakta, dolayısıyla toplulukta yeni bir saygınlık kazanmaktadır. Şurası tartışma götürmez bir gerçektir ki, cinsel ayrıma büyük özen gösteren toplumlarda yaş bir bakıma buzları kıran bir etken olmaktadır. Dolayısıyla günümüzde "çağdaşlaşan-

27 Leyla Yenisey, "Yurtdışına İşçi Gönderiminin Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Sosyal Etkileri: Boğazlıyan'ın iki köyünde gözlemler", Nermin Abadan-Unat, Ruşen Keleş ve diğerleri, *a.g.e.*, SBF yayını, Ankara, 1976 içinde, s.363.

lar"ın yetiştirdikleri kızların, –sosyo-ekonomik gelişme devamlı bir artış kaydetmek şartı ile– ileride daha özgürlükçü bir davranış benimseyeceklerini varsaymak mümkündür.

Diğer önemli karar alma alanları, örneğin en uygun okulu seçme, siyasal oy hakkını kullanma vs. gibi konular da yavaş yavaş geride bırakılan eşlerin tekeline geçmektedir. Boğazlıyan bölgesinde geride bırakılan 373 aile üyesinden 293'ünün (% 78) kadın olduğu göz önünde bulundurulursa, sadece % 16'sının çocuklarını okula kaydetmek üzere akraba veya komşulara başvurmuş olmaları kayda değer bir olgudur. Benzer şekilde, sadece bir kısım –anaları okula devam etmiş olan– kız çocuğunun oluşturduğu grubun eğitimsel tercihleri de dikkate değer:

TABLO 4.4.
Geride Kalan Aile Üyelerinin Kızları İçin Tercih Ettikleri Eğitim Düzeyi
(Yüzde Olarak)

Yalnız ilkokul	23,0
Yalnız Kuran kursu	–
Ortaokul ve meslek okulları	13,0
Üniversite	18,0
Kızların istediği kadar	23,0
Kızların okula devamı gerekmez	1,0
	100,0

Kaynak: Boğazlıyan alan araştırması, 1975, yayımlanmamış veri

Diğer bir ilginç husus, yurtdışında çalışan kocalardan yanız % 7'sinin seçim döneminde talimatlarını posta yolu ile ailelerine göndermeleridir. Kadınların % 84'ü hangi siyasal partiyi destekleyeceklerini kendileri kararlaştırmaktadırlar.

Geride Kalanların Tüketim Kalıpları

İktisatçılar ısrarla yurtdışında yabancı paraların biriktirildiği ve ithalatın sıkıca denetlenmediği yerlerde, yabancı kökenli tüketim malları-

nın, göç etmeyen nüfusla kendilerine sürekli para gönderilen aile üyelerince satın alınmakta olduğunu ortaya koymuşlardır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün bir raporuna göre "Göçle ilgili tanıtım kampanyası ve yurtdışına giden işçilerin etrafa yaydıkları fikirler, birçok yabancı kökenli malı değişik çevrelere tanıtmaktadır. Bu yaygınlaşan yeni bilgiler, yerli mallara karşı bir önemsemezlik ve yabancı mallara karşı yükselen değer yargıları türetmektedir."[28]

Türkiye'nin kırsal ve kentsel kesimlerinde dış göç hareketinin yarattığı en önemli ve görülür etki, gösterişçi tüketime verilen büyük önemdir. T. Veblen'in isabetle değindiği gibi "toplumun hiçbir sınıfı, en fakiri dahi, geleneksel gösterişçi tüketimden vazgeçmemektedir".[29] Toplumsal alan araştırmalarında ortaya çıkan veriler, kendilerine düzenli bir gelir sağlanan kadınların, bu paralar üzerinde bağımsız bir şekilde tasarruf edebilmelerinin yeni özgürlüklerinin en önemli yanı olduğu kanısını pekiştirmektedir. Esasen "sözde özgürleşme" (pseudo emancipation) kavramını işte bu anlamda kullanmak istiyoruz. Bu kavramla kadınların gerçek bir özgürlüğe kavuşturulması yerine, onlara yeni bir kaçış mekanizması sağlanması biçiminde ifade edilmek istenmektedir. Bu eğilim, sosyal hareketlilik ile yakından ilintilidir. Göç etmiş işçilerle aile üyeleri, yaşadıkları toplulukta yeni kazanmış oldukları servet ve itibarı yansıtacak bir görüntü yaratma konusunda çok isteklidir. Bu eğilim sonucunda köy evlerinde kentsel evlere özenen "salonlar" döşenmekte, elektrik enerjisinin bulunmadığı yerlerde, televizyon araçları ile elektrikle işleyen makinalar satın alınmaktadır. Gösterişe yönelik bu tür satın almadan başka ucuz mobilya ve halılara yönelen kötü bir zevk de kendisini duyurmaktadır. Halıcılık, kilimcilik gibi el sanatları tamamen kaybolmakta, el yapımı halıların yerini Avrupa'dan ithal edilen, makine ile dokunmuş duvar halıları almaktadır. Bazı Müslüman köy evlerinde "İsa'nın Son Akşam Yemeği" tablosuna ya da bu tablonun dokuma halısına rastlanmaktadır.

---

28 *Some Growing Employment Problems in Europe*, I. Robert, Cenevre: ILO, 1974, s.97.

29 T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class, An Economic Study of the Institutions*, New York, 1934, s.89.

Yurtdışına göç eden işçi ailelerinin elleri bollaşır bollaşmaz ilk satın aldıkları eşya demir karyolalardır. Son yıllarda ise bunlara seri imalat ürünü yataklar da katılmaktadır ki, bunları genellikle daha çok ailenin reisi ve eşi kullanmaktadır.

Boğazlıyan'da yürütülen saha araştırması sırasında L. Yenisey "elektriğin bulunmadığı" bir köy evinde adeta bir elektrikli âletler dükkanını andıran bir misafir odasında şu eşyalara rastlamıştı: İki elektrikli battaniye, iki elektrik lambası, bir elektrikli meyve suyu sıkıcısı, bir elektrikli bıçak, iki buzdolabı (bunlardan ikincisi bitişik odada idi), beş-altı saat ve bir elektrik süpürgesi.

Gösterişçi tüketimle birlikte fazla iş ve zaman gerektiren işlerden kaçınma eğilimi de kendini duyurmaktadır. Örneğin, koyun beslemek gibi zahmetli işlerden kaçınılmaktadır. Benzer şekilde gelinlik çağına gelmiş genç kızlar, gelenek gereği çeyizlerini hazırlamakta, ancak göz nuru gerektiren elişleri, yerlerini sentetik iplikten yapılmış eşyalarla, piyasada bulunan mamullere bırakmış bulunmaktadır.

İşin ilginç yönü, yaşam biçimlerinde göze çarpan bu değişikliklere hemen hemen aynı şekilde iç göçlerin yapıldığı yerlerde de rastlanmasıdır. Yeni gelişen işçi yerleşme birimlerini incelemiş olan Deniz Kandiyoti, bunların aile yapısıyla yaşam tarzının, tedrici bir biçimde kentsel uyumla paralel gittiğini belirtmektedir.[30] Bu durum kendine özgü sonuçlar yaratmaktadır: Örneğin misafir odasında teşhir edilecek gibi yerleştirilen buzdolabı, mahalle kahvesinde seyredilen televizyon programı, daracık bir evde aile üyelerince kullanılmayan ve sürekli kapalı kalan ailenin değerli eşyaları ile bezenmiş misafir odası. Bu gibi durumlarda ilk feda edilen aile grubu, çocuklar olmaktadır. Onlara ayrı bir yer ayrılmaz, onlar ana-babaları ya da başka akrabalarla bir odayı paylaşır, derslerini kalabalık, gürültülü oturma odalarında yapmak zorunda kalırlar. İşin ilginç yanı da, genellikle köy ya da kentlerin kenar mahallelerinde inşa edilen ve çoğu kez dört çeşit renkte boyalı yeni göçmen evlerinde de –beş, altı geniş odanın bulunmasına rağmen– yaşam biçi-

30 Deniz Kandiyoti, "İstanbul-İzmit Sanayi Kuşağında İşçiler", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 10, sayı 1, Mart 1977, s.146.

minin pek az değişmesidir. Evde odaların çoğu kullanılmadan boş durmaktadır. Bundan tüketim özgürlüğünün, her zaman yeni bir yaşam biçimini tercih etme anlamına gelmediği sonucunu çıkarabiliriz.

Kadınların Ev Dışında Çalışmalarına İlişkin Tutumları

Yüzeysel ve gerçek özgürleşme arasındaki farkı belirlemeye yardım eden en önemli ölçeklerden biri, geride kalan kadınların evin dışında çalışmaya hazırlıklı ve istekli olup olmamalarıdır. Bu konuda gerek kocaların rızası gerekse kadınların eğilimi açısından geleneksel değer ve tutumların egemen olduğu görülmektedir.

TABLO 4.5.
Kadınların ve Kocalarının Kadının Evin Dışında Çalışmasına İlişkin Tutumları (Yüzde Olarak)

	Kocalar	Kadınlar
Hiçbir yerde	48,0	51,0
Her yerde	11,0	26,0
Bazı koşullarla	3,0	12,0
Yalnız tarlada	27,0	–
Yanıtsız	11,0	11,0

Kaynak: Boğazlıyan alan araştırması, 1975, yayımlanmamış veri.

Tahmin edileceği gibi evin dışında çalışmak isteyen kadınların oranı, erkeklerden daha yüksektir. Buna karşın kadını ücretsiz bir emekçi olarak evde çalıştıran ataerkil, sömürücü rol, kadınlar tarafından kesinlikle reddedilmektedir. Hiçbiri tarlada çalışmaya hazır değildir. Bu sorun, tarımsal üretim ihmal edilmeyecekse, üzerinde durulmaya değer bir konudur.

Yukarıdaki veriler şu genel gözlemi bir kez daha doğrulamaktadır: Özellikle İslâm kültürünün başat olduğu ülkelerde, "aile içindeki diyalog"un eşitlikçi bir biçimde yürütülmesi, ancak daha önce "işyerinde bir diyalog"un başlamış olması halinde mümkündür.[31] Köklü

31 F. Benata, *Le Travail Féminin en Algérie*, SNED, Cezayir, 1970, s.230.

sosyo-ekonomik tedbirler, önemli yapısal değişiklikler yaratmadığı sürece, G. Tillion'un gözlemine uygun olarak, Müslüman ülkelerin çağdaşlaşmış kadınlarının önce kendi cinslerinin anlayış biçimini değiştirmeleri için mücadele etmeleri gerekecektir.[32]

Faal Nüfustaki Türk Göçmen Kadınları

1998 verilerine göre Almanya'daki Türk kadınların mesleki durumları şöyledir: % 2,1'i serbest meslek sahibi, % 21,4'ü kadrolu eleman (Angestellte), % 8'i meslek eğitimi elemanı, % 66 sı işçi. Türk kadınları, Almanya'da çalışan kadınlar arasında işsizlikten en fazla etkilenen kesimdir.

Sonuç

Akdenizden'den Avrupa'ya doğru olan göç akımının gösterdiği gibi, bu süreç, yüksek sayıda kadın işçinin göç ettiği –Almanya dahil– tüm ülkeleri hem dışarıda çalışan kadın işçileri hem de geride kalan –ister evde oturan, ister dışarıda çalışan– kadınları eş oranda ve zincirleme biçimde etkilemektedir Bu sürecin bellibaşlı sonuçları şunlardır:

a. Yapısal işsizliğin yaygın bulunduğu ülkelere mensup kadınların, ileri derece endüstrileşmiş ülkelerin kentsel işyerlerine girmesi her zaman tedrici bir bağımsızlaşma hareketi doğurmayabilir. Bu tür, çalışma tarzı süresi belirsiz bir statü olarak kabullenildiği zaman ve yapılan işin cinsi arzulanmayan, aranmayan bir faaliyet ise kentsel istihdam durumunun doğal olarak oluşturduğu birçok sonuç ortaya çıkmayabilir.

b. Kadınların dış göç hareketi, yaygın geniş ailelelerin hissedilir şekilde azalmasına ve buna karşılık çekirdek ailelerin sayısının artmasına yol açmaktadır. Bu ise kesin dönüş halinde para kazanmak, tasarruf yapmak, yatırımda bulunmak, harcamak gibi bellibaşlı görevlerde önemli değişikliklere neden olmaktadır. Çevresel bir yönelimden ileri gelen bu değişim, özellikle genç kızların öğrenime karşı açığa vurdukları değer yargılarında büyük değişiklikler oluşturmaktadır. Bu durum aynı

32 G. Tillion, *Le Harem et ses Cousins*, Paris: Ed. du Seuil, 1966, s.211.

zamanda kurulmuş olan aile yapısında belirli bir gerilim yaratmakta ve çatışmalarla birlikte çoğu kez ayrılıklara da yol açabilmektedir. Bu süreçten en fazla olumsuz biçimde etkilenenler, kuşkusuz ailenin en büyük kız çocuklarıdır. Çünkü bunlar asıl anneye ait olan sorumlulukları yüklenmek sureti ile daha ağır sorumluluklar alma zorunda kalmaktadır.

c. Göç eden ailelerde görülen yüksek devingenlik (mobility) ve ailenin parçalanması, erkeklerin kadınlarla birlikte karar oluşturmalarına neden olmaktadır. Ancak bu eğilim, genellikle kesin dönüşten sonra sona ermektedir.

d. Artan gelir kadınları gösterişçi tüketim kalıpları benimsemeye doğru itmektedir. Eğitimde fırsat eşitliği arandığı halde ev dışındaki çalışma hususunda fazla yoğun bir istekliliğin olmadığı da göze çarpmaktadır. Evin dışında çalışma hususunda hazır olma, kadının statüsünü etkileyen bir değişiklikten çok endüstriyel bir toplumda yaşamanın zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

e. Geleneksel biçimde yetiştirilmiş kadınların, –özellikle kırsal kesimden gelmeleri halinde–, endüstri ve hizmet sektörüne yerleştirilmesi, bazı koşullar altında tecrit edilmeye ve geleneksel değer ve tutumların güçlenmesine yol açmaktadır. Özellikle yarı zamanlı temizlik işlerinde çalışan kadınlar, iş çevrelerinde hemen hiç kimse ile temas kuramamaktadırlar. Bu açıdan en önemli değişken, tam gün çalışmak, sendikaya üye olmak gibi meslekî temasları mümkün kılan toplumsal ilişkiler olmaktadır. Modernleşmenin algılanabilmesi için sosyo-ekonomik gelişmeye öncelik tanıma zorunluluğu belirmektedir. Kentleşme, başka bir deyişle kente göç, ikinci derece önemli bir etkendir ve onu tamamlayan süreç olan göç hareketi ile birlikte sadece sınırlı ölçüde yenilikler yaratmaktadır.

f. Modernleşmenin bir boyutu olarak göç, ikili bir etki yapmaktadır: Bir yandan kadının özgürleşmesini ileriye götürmekte öte yandan bir "sözde özgürleşme" (pseudo emancipation) iklimini yaratmaktadır. Bu tür bir iklim ise satın alma gücünün artışından daha ileri gidememektedir. Kısmî yapısal değişiklikler, bireysel davranış yelpazesinde ancak benzer biçimde kısmî değişikliklere yol açmaktadır.

İKİNCİ, ÜÇÜNCÜ KUŞAKLARIN EĞİTİM, DİL VE UYUM SORUNLARI

> "Kazancım iyi Kâzımcığım, ayda elime 1800'e yakın geçiyor. Oğlanların ikisi ekmek fabrikasında, biri de yanımda çalışıyor. Onlarınki de caba. Büyük oğlanın fikrini çelmişler, okula git diye. Okuyup da ne olacak... Elinde kırmızı bir bayrak hükümete kafa tutacak. Bu yaşında ayda 700 DM kazanıyor, okula gitse 700 marktan olacağız hem de masrafı cepten çıkacak. Burada zaten temelli kalacak değiliz. Okumak zengin işi!"
>
> Aras Ören, *Niyazi'nin Naunyn Sokağı'nda İşi Ne?*, 1980, s.78

> İsveç toplumunun göçmen çocuklarına açtığı en önemli imkân Göçmen hizmet işleri olmaktadır. İş Bulma Kurumu'nun parasal destekleriyle, göçmen çocukları, göçmen hizmet işlerine yönlendirilmektedir. Bu işlerde çalışan Türkler, Rinkeby'de yaşayan Türklerin "dış dünya" ile ilişkilerinde önemli aracı görevleri (gate keeper) üstlenmektedirler. Bunlar bir yandan bu işlerde çalışan Türklerin, sadece Türklerle ilgili işlere girmelerine, beri yandan bu grupların hizmet ettiği kır kökenli göçmenlerin daha da içlerine kapalı olmasına ve "dış dünya" ile ancak dolaylı ilişkiler kurarak yaşamlarını sürdürmlerine neden olmaktadır
>
> Sema Köksal Erder, *Refah Toplumunda "Getto" ve Türkler*, 1986, s.178

1980'lerde yazar John Berger, "Avrupa'da her yedinci kişi bir yabancı işçi" diye hatırlatıyordu. O dönemde Batı Avrupa yaklaşık on iki milyon yabancı barındırıyordu, bunlardan iki milyonu Türktü. 21. yüzyılın başında Avrupa Birliği'nin genişlemesi ile birlikte Avrupa'daki yabancıların sayısı 17 milyonu aştı. Bunların içinde Türklerin sayısı 3.500.000'a ulaştı. Türklerin en fazla yaşamakta oldukları Almanya'nın nüfusu 2000 yılında 82.2 milyonu buldu. Bunlardan 7.3 milyonu, yani % 9'u yabancı, onların yarısı ise Türktür. Son çıkan Yabancılar Yasası'nın getirmiş olduğu kolaylıklar nedeni ile Alman uyrukluğa geçiş hızlanmış olup, halen Almanya'da yaşayan Türklerden 424.000'i Alman vatandaşıdır. Bunun etkisi ile eskiden anayurda dönmeyi düşleyen Türklerden, artık % 60'ı yaşlılıklarını Avrupa'da sürdürme kararındadırlar.

1960'ların başında övgülerle karşılanan Türklere karşı zamanla olumsuz değerlendirmeler başladı. Almanya'da ve diğer toplumlarda marjinal bir konum işgal eden Türklerin önemli bir çoğunluğu, küreselleşmenin ağır bastığı yıllara kadar, çelişkili iki çözüm arasında bocalıyorlardı: Sınırlayıcı yasalar ve ırkçı, kınayıcı tutumlar nedeni ile anayurda dönmek ya da anayurttaki yapısal işsizlik nedeni ile bu hayal edilen dönüşü belirsiz bir tarihe ertelemek. Öyle anlaşılıyor ki, son yıllarda kalmaktan yana karar verenler giderek artmaktadır. Ancak bu karar, Türklerin kendi içine kapalı yaşam biçimlerini yaygın ölçüde değiştirdikleri anlamına gelmiyor. Türklerin önemli bir kısmı 1980'lerde olduğu gibi günümüzde de "getto" tipi yaşam tarzını –F. Heckman bu yaşam biçimini "koloni" terimi ile betimlemektedir– yeğlemektedirler.[33]

O günden bugüne kadar yurtdışında yaşayan yurttaşlarımız birbirleri ile bağdaşması olağanüstü güç görünen iki amacı bağdaştırmaya çalışıyorlar: Yurtdışında sağlanan sürekli istihdam yolu ile ekonomik bütünleşmeyi gerçekleştirmek ve toplumsal bütünleşmeyi reddetmek sureti ile ulusal kimliklerini muhafaza etmek. Kuşkusuz bu ikilem birinci kuşağı fazlasıyla etkilemiş, bugün de yetişmekte olan ikinci ve üçüncü kuşakları –azalarak da olsa– etkilemeye devam etmektedir. Bu çokyönlü sorunu değerlendirebilmek için bazı kavramları aydınlatmakta yarar vardır. Bu kavramların başında göçmenin toplumsal statü olarak oturtulduğu yapısal marjinallik gelmektedir.

Yapısal Marjinallik

Yapısal marjinallik, haklar ve fırsatlar konusunda süregelen eşitsizliktir. Uluslararası göç alanında ise ortaya çifte marjinallik çıkmaktadır. Bu kavram en ayrıntılı biçimde J. H. Hoffmann-Nowotny tarafından geliştirilmiştir. Buna göre, göç akımları yapısal ve anomik gerginlikler nedeni ile ortaya çıkmaktadır. Bu süreç sırasında gerginlikler biçim değiştirmekte, yani yeni şekillere bürünmektedir. Nowotny'nin kuramını göç olgusuna uyguladığımızda, görülür ki göç dalgaları, düşük top-

33 Heckmann, F. *Ethnische Minderheien, Volk und Nation*, F. Enke Verlag, Stuttgart, 1992, s.96-97.

lumsal statü ve yüksek yapısal gerginlikleri daha yüksek bir toplumsal statü ve daha düşük bir yapısal gerginliğe aktarmaktadır. Bunun sonucunda yeni bir "altkatman" (undercast) ortaya çıkmaktadır. Sistem açılmakta, istihdam yapısında yerli halk için yukarı doğru hareketlilik olasılıkları artmaktadır. Ancak bu artan toplumsal hareketlilikten göçmenler nasibini alamamaktadırlar. Yerli halkın düşük statülü kesimi yukarı doğru itilirken, göçmenler taşıdıkları olumsuz statüleri nedeni ile toplumsal hareketliliğin sağlamış olduğu fırsatlardan yararlanmayıp, katmanlar sisteminin en alt tabakasında kalmaktadırlar.[34]

Alt tabakanın giderek yabancılar tarafından işgal edilmesi, yerli halkın süratle üst katmanlara ulaşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, var olan eğitim fırsatlarından yine en fazla yararlanan bu grubun üyeleri olmaktadır. Sonuç olarak, yerli ve yabancı gruplar arasındaki gerginlik günümüze dek değişik biçimlerde tırmanmaktadır.[35]

Kültürel Kimlik

Aydınlatılması gereken diğer bir kavram, kültürel kimliktir. Göç sürecinin bir sonucu olarak göçmen topluluğu, birinci kuşaktan başlayarak fırsat eşitsizliğinin yaygınlığını, ayrımcılığın derecesini, toplumsal marjinaliğin çapını algıladığı ölçüde kendisini savunmaya yardım edecek olan kültürel bir kimliğe ihtiyaç duymaktadır. Kuşkusuz bu algılama kendini birinci kuşaktan çok ikinci ve üçüncü kuşakta duyurmaktadır. Zira birinci kuşak üyeleri, geldikleri ülkenin bir parçası olmayı amaçlamamış, sahip oldukları düşük statüye rağmen toplumsal konumları anayurda kıyasla yükselmiş sayılmaktadır. Oysa ikinci kuşağın çocukları ve onları izleyenler, durumlarını doğup yetiştikleri yeni

---

34 Hoffmann-Nowotny, H. J. "A Sociological Approach Toward a General Theory of Migration", M. Kritz, C. Keely ve S. Tomasi, *Global Trends in Migration* içinde, Center for Migration Studies, New York, 1981, s.78. Ayrıca bk. H. J. Hoffmann-Nowotny, *Der Fremde in der Schweiz*, Zürich: Seismo Verl, 2001. s.19. Bu son yapıtında Hoffmann-Nowotny küreselleşmenin üçlü bir yapı oluşturduğunu belirtmektedir ve buna göre az gelişmiş ülkeler *en alt tabakayı*, eşik düzeyinde bulunan ülkeler *orta tabakayı*, ileri derece gelişmiş ülkeler ise egemen *üst tabakayı* yarattıklarını ileri sürmektedir.

35 Heinz, P. *Soziale Vorurteile*, Kiepenheuer u. Witsch, Köln, 1957, s.90.

ülkenin aynı yaş grubu ile kıyaslamakta ve yoksun bırakıldıkları fırsat ve olanakları daha keskin bir biçimde algılamaktadırlar. Dolayısıyla, birinci ve ikinci kuşağın davranış biçiminde bir farklılık göze çarpmaktadır. Birinci kuşak, dönüş hayalleri ile oyalanmakta, neo-feodal bir uyum biçimi olarak tüketim yolu ile itibar kazanmaya çalışmakta, kolektif kimliğe sarılmaktadır. İkinci kuşak için farklı almaşıklar bulunmaktadır. Onlar kısmî ya da tümden bütünleşmeyi (asimilasyon) seçebilirler ya da aşırı saldırganlık yolu ile sisteme başkaldırabilirler yahut da mutlak kayıtsızlık (apathy) yolu ile kendi içlerine kapanabilirler. Gençlerin içinde yetiştikleri ortam, benimseyecekleri kültürel kimliği de belirlemektedir. Bu kimliğe özgü tüm işaretler –kulakta küpe, başörtü, uzun saç vs.– onları toplumun içindeki diğer gruplardan ayırt etmekte ve onlara bir çeşit özgüven vermektedir. Bu kültürel ögeler içinde dil, öğrenim, toplumsal değerler, din, gelenekler, serbest zaman faaliyetleri[36] önemli bir rol oynamaktadır. Göçmen gruplar arasında yaygın olan güçsüzlük, kızgınlık ve anomi duyguları iletişim kuramamaktan ileri geldiği için önce dil sorununu irdelemeye çalışacağız.

Yetişkinler Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Dil

Göçmenler arasında yoğun kimlik bunalımı, en çok geldikleri ülkenin yetkilileriyle ve kendi çocuklarıyla iletişim kuramamaktan ileri gelmektedir. Düşük eğitim düzeyinin bir sonucu olarak ortaya çıkan sınırlı sözcük hazinesi de, çoğu kez medya tarafından yayınlanan mesaj ve yorumları doğru olarak anlamayı önlemektedir. Türkler diğer göçmen gruplar içinde en yüksek oranda yabancı dil bilgisi eksikliği ile göze çarpmaktadırlar. 1980'de yapılan bir araştırma Türk işçilerden % 29,5'inin hiç Almanca bilmediklerini, ancak % 13,5'inin bir dil kursuna devam ettiklerini ortaya koymuştur. Bu ilgi eksikliğini –o tarihlerde– dönüş planlarında beliren belirsizlikle açıklamak mümkün. İşçilerin anayurda ne zaman dönecekleri belirsizdi, fakat dönüş hayalleri

36 Abadan-Unat, N. Identity Crisis of Turkish Migrants - First and Second Generation, Başgöz, I. ve Furniss, N. ed. *Turkish Workers in Europe* Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1985 içinde, s.5.

sürüyordu. "Dönülecekse yabancı bir dile ne gerek var" diyorlardı. Günümüzde ise durum farklıdır: Yabancı bir dil öğrenmeye gerek kalmadı, çünkü birçok yerde "küçük Türkiye"ler, Kreuzberg (Berlin), Südstadt (Köln) gibi içine kapalı etnik topluluklar yaratıldı.

Türk göçmenlerin yurtdışında ikinci bir dil öğrenme konusunda açığa vurdukları ilgisizliğin diğer bir önemli nedeni, Türklerin genellikle kullandıkları dilin türünde yatmaktadır.

İnsanlar arasındaki iletişim, ortak anlamlar içeren bir epistomolojik topluluğu varsaymaktadır. Dil, sadece insanlar arasındaki etkileşimin içinde değiş tokuş edilen anlamların aracı sayılır. Bu açıdan bakılınca üç tür dil ve iletişim arasında ayrım yapmak gerekir. "Bilişsel" (cognitive), "duygusal" (affective) ve "normatif/işlevsel" (normative/operational) dil türleri vardır. Birinci tür dil, aklın üstünlüğünü benimser. İkincisi, daha çok hayal kurmaya ve içgüdünün üstünlüğüne dayanır. Üçüncüsü ise yasalar, fiyat mekanizmaları, tüm hiyeraşiye dayalı kurumsal düzenlemeleri içeren egemenlik yapılarını içerir.[37] Tarıma dayalı yapılarda ikinci tür yaygındır, buna karşılık ileri derecede endüstrileşmiş, modern topluluklar birinci ve üçüncü tür dili kullanırlar. Kitle iletişim araçları da haber ve bilgileri ussal ve normatif tür diller aracılığı ile yaymaktadır. Dolayısıyla birçok kez, Türkçe gazetelerle radyo ve TV programları dahi, başta kadınlar açısından olmak üzere oldukça geniş bir göçmen topluluğu için kapalı bir kutu kalmıştır. Bu durum, Türk dış göçünün kırkıncı yılında çok değişmiştir. Ancak Türk yazılı ve görsel medyasının yurtdışında hâlâ yoğun ilgi görmesini kullanılan dille bağlantı olarak yorumlamak gerek.

Kullanılan dil türünün önemi, kendini çalışma yaşamında duyurmaktadır. Göçmenler kamusal yaşamda, üretim kuralları, çalışma saatleri, güvenlik önlemleri, ücret ve vergi mükellefiyetleri, sendikal katılım gibi konularda yıllar boyunca güvendikleri aracıların aktardıkları bilgilerle yetinmişlerdir. Nitekim 1980'de yapılan bir araştırma, Türk işçilerinin % 43,4'ünün, işletmelerde işçi çıkarlarını savunan temsilci-

37 Tehranian, M. "The Curse of Modernity: The Dialectics of Modernization and Communication", *International Social Science Journal*, 1980, 32: 250.

liklerde oy kullanma hakkına sahip olduklarını bilmediklerini ortaya koymuştu.[38]

İş hayatında geçerli olan bu kurallar, teknik tavsiyeler –soyut anlamları nedeni ile– Türkçeye çevrildiği zaman da anlaşılması güç metinlerdir. Dolayısıyla birçok göçmen işçi ve aile bireylerinin, işte ve özel yaşamlarında geçerli olan kuralları ve bu kuralların değişikliklerini anlamakta güçlük çektikleri kesindir. Bu talimatları anlayamamak göçmen grubun içinde yaygın bir yabancılaşma ve güçsüzlük duygusu yaratmıştır Bu durum, Türk işçilerinin uğradıkları kaza sayısında da kendini göstermiştir. Türkiye'de daha az güvenlik önlemleri alındığı halde Türk işçileri Alman fabrikalarında iki misli fazla oranda kazaya uğramışlardır.[39]

İleride nerede yaşayacaklarını bilmeyen göçmen çocuklar.

İletişim kurmakta uğranılan güçlüklerden biri de G. Elwert'in "mimik işaretler" olarak betimlediği vücut dilidir. Bu dil, kişinin geldiği kültür çevresine özgüdür ve farklı çevrelerde farklı anlamlar taşımaktadır. Örneğin başı arkaya atmak Türklerde "Hayır", Almanlarda ise "Beni yalnız bırak" anlamına gelmektedir. Böylece denebilir ki, değişik kuşaklar arasındaki iletişim, kuşakların benimsedikleri kavramlar, sözler, anlamlar nedeni ile aile içi, topluluk içi ve yerleşilen toplumla ilgili olarak ciddî sorunlar yaratmıştır. Bunların bir kısmı hâlâ devam etmektedir.

---

38 Friedrich Ebert Stiftung, *Repraesentativuntersuchung '80: Situation der auslaendischen Arbeitnehmer*, Bonn, 1980, s.211.

39 Ansay, E. M. *Krankheits und Arbeitsunfallursachen Türkischer Arbeitnehmer im Heimatland und in der BDR*, 1980, Hamburg Üniversitesi, doktora tezi, s.59, 90.

Öğrenim ve Uyum Açısından Dil

İkinci ve üçüncü kuşağın öğrenim ve uyum sorunlarını ele alabilmek için bunları üç gruba ayırmak gerekir:

a. Birinci grup yurtdışmda doğan ya da ailelerine küçük yaştan itibaren katılan, okul öncesi öğrenim görmüş, dolayısıyla konuk oldukları ülkenin diline tamamen hâkim olan çocuklardan oluşmaktadır. Bu grup genellikle öğrenim alanında başarı elde etmekte, ancak sürekli iki farklı kültür çevresi arasında gidip, geldikleri için bir nevi "bölünmüş yaşam" biçimini sürdürmektedirler. Kültürel yabancılaşmaya yol açan bu durumda, çocuklar okul çevresi tarafından kabul edilebilmek için gerçek kimliklerini saklamaya çalışırlar. Bu ikilemi yaşamış olan bir Türk öğrencisi, günlük yaşantısını işte bu kelimelerle anlatmıştı:

> "Her gün Türkiye'den Almanya'ya seyahat ediyorum. Sabahleyin ana-babamın evini terkettiğim zaman, aslında Türkiye'den ayrılıyorum. Okula, arkadaşlarıma gidiyorum, o zaman Almanya'dayım.
>
> Akşamları eve dönünce yine Türkiye'deyim. Evde okulda olup bitenlerden ya da arkadaşlarımla yaptıklarımdan hiç söz etmem, tamamen ailemin beklentilerine uygun olarak hareket ederim. Okulda ya da arkadaşlarımla beraber olunca da annemden ve babamdan hiç bahsetmem."[40]

Bu çocuklar, bir mektup atmasını bilmeyen, alışverişte çocuklarının yardımına muhtaç olan bilgisiz ve beceriksiz ana-babalarından utanç duymaktadırlar. Bazı durumlarda, ana-babalarından kötü muamele gördüklerini iddia ederek onlara tam uyum sağlayacak olan kurumlara başvurmaktadırlar. Daha sık olarak ise bunun tersi de olmaktadır: Çocuklar olağanüstü bir baskı altında kaldıkları durumlarda, geldikleri ülkenin geleneksel değerlerine sığınmaktadırlar. Bu bölünmüş kimlik, anne babaların zaman içinde eksik de olsa yaşadıkları ülkenin dilini öğrenmekle kısmen zayıflamaktadır.

40 Meier-Braun, K. H. *Gastarbeiter oder Einwanderer?*, Ullstein Velag, Frankfurt, 1980.

b. En kalabalık olan ikinci grubu ise son on yıl öncesine kadar yurtdışında doğdukları veya ailelerine çok küçük yaşta katıldıkları halde herhangi bir okul öncesi öğrenimden yararlanamamış çocuklar oluşturmaktadır. Bu çocuklar zorunlu eğitim çağında okula, dil bilgisi açığından ileri gelen önemli bir handikapla başlamak zorunda kalmışlardır. Bunlar, anne ve babalarının çalışması halinde, ana dillerinde de oldukça sınırlı bir kelime haznesine sahip olmaktadır. 1977'de yapılan bir araştırma[41] o dönemde 5-6 yaşındakilerin % 19'unun, 7-14 yaşındakilerin ise % 52'sinin ablaları ya da başka akrabalar tarafından büyütülmüş, kimi durumlarda ise kendi kendilerine bırakılmış olduklarını ortaya koymaktadır. Üç yıl sonra Almanya ölçeğinde yapılan diğer bir araştırma, bu gözlemi doğrulamıştır. Türk göçmen işçilerinin çocuklarından % 11,8'i "anahtar çocuk" yaşam biçimini sürdürüyorlardı; diğer bir deyişle bu çocuklar evin anahtarını boyunlarında taşıyor, okuldan bomboş bir eve dönüyorlardı.[42] Annelerin çalışmadığı ailelerde ise annenin dilbilgisi yokluğu çocuğuna ev ödevlerinde yardımcı olmayı önlemekteydi.

Diğer önemli bir sorun, okula hiç devam etmeyen çocuklardır. 1980'de o dönemin Nordrhein-Westfalen başbakanı H. Kühn göçmen işçi çocuklarının % 25'inin hiç okula gitmediklerini, % 50'sinin ise okulu bir diploma almaksızın terkettiklerini belirtmişti.[43] Ursula Mehrlaender bu çocuklara "iki dilli okur-yazar olmayanlar" (bilingual illiterate) sıfatını yakıştırmıştı. Okula hiç gitmeyen, daha doğrusu gönderilmeyen çocuklar arasında en fazla zarar görenler, kuşkusuz kız çocukları olmuştur. Onlara sadece küçük kardeşlerine bakmak ve ev işleri yapmak görevi verilmiş, kişiliklerini geliştirmeye fırsat tanınmamıştır. Ailelerin azalmayan baskıları ve kızlarını kendi seçtikleri bir damad adayı ile evlendirme yöntemleri, son zamanlara

41 Z. Öztek, M. Bertan, R. Aygun ve I. Inel, *Health Problems of the Turkish Migrant Worker's Children Living in West-Berlin*, Göçmen İşçi Çocukları Uluslararası Konferansına sunulan tebliğ, Ankara, 1977.

42 Friedrich Ebert Stiftung, *dipnot 6*, s.368.

43 Deutsche Bundesregierung, "Weiterentwicklung der Auslaenderpolitik. Beschlüsse der Regierung vom 19.3.1980", *Deutsch Lernen* 1, s.78.

kadar süregelen dramlara yol açmıştır. İsveç'te babası tarafından öldürülen 26 yaşındaki Fadime, bu uzun zincirin en son halkasını oluşturmaktadır.[44]

Bu endişe verici durum son yirmi yılda çok değişmiş, okula devam etmeyen yabancı çocukların oranı yarı yarıya inmiştir. Şu kadar ki Almanya'da milliyet farkına bakmaksızın tüm göçmen ailelerinin çocuklarına bakıldığında, bunların önemli bir kısmı okula devam etseler de 2000 istatistiklerine göre hâlâ % 19,9'u, hiçbir okulu bitirmeksizin öğrenimine son vermektedir. Bu oran aynı yaştaki Alman çocuklarında sadece % 8,3'tür.[45]

Oysa Türk ana-babaların, çocuklarının eğitimiyle ilgili çok yüksek beklentileri vardı. Almanya'da 1963'te yaptığımız alan araştırması, Türk işçilerinin eğitim alanında cinsler arasında ayrım yapmakla beraber tüm çocukların eğitimin her kademesinden yararlanmalarını istediklerini göstermiştir. Ancak bu istek ana-babanın çocuklarını disiplinli bir ders çalışma ve hazırlanma çabası göstermeksizin gerçekleştirebileceği varsayımına dayanıyordu.

TABLO 4.6.
Almanya'daki Türk İşçilerin Çocukları İçin İstedikleri Öğrenim Düzeyi

Öğrenim düzeyi	Erkek (sayı)	Kız (sayı)	Erkek (% olarak)	Kız (% olarak)
İlkokul	5	94	1,0	19,0
Ortaokul	17	154	3,5	31,2
Lise	105	21	21,3	4,2
Yüksek öğrenim	343	194	69,4	39,3
Okul gereksiz	–	10	–	2,1
Belirsiz	24	21	4,8	4,2
Toplam	494	494	100,0	100,0

Kaynak: N. Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, DPT, Ankara, 1964, Tablo 235, s.218.

44 Fadime'nin Öyküsü, *Dergi-Cumhuriyet*, 10.02.2002.

45 *Migration und Bevölkerung*, Şubat 2002, www. demographie. de/newsletter/artikel/20204. htm.

c. Yurtdışındaki Türk çocuklarının en sorunlu kesimini ise Federal Almanya'ya aile birleşmeleri yolu ile gelenler oluşturmaktadır. Önce 18 daha sonraları 16 yaşı sınır tanımış olan bir düzenlemeyle, Türkiye'de doğmuş ya da öğreniminin bir kısmını Türkiye'de yapmış olan çocukların, Alman okullarına uyum göstermeleri biçimindeki uygulama da sorun yaratmıştır. Sosyal uyumlarına yardımcı olmak üzere ve onlara bir meslek kazandırma yolunda mesleki eğitim vermeyi amaçlayan MBSE (Mesleğe Hazırlık ve Sosyal Uyum Önlemleri) projesi 1981'de uygulanmaya konuldu. Ancak program, önceki eğitim düzeyleri arasında hiçbir fark gözetilmeksizin yalnızca Almanca bilgileri açısından sınıflandırılan çocukların, aynı sınıfta eğitim görmelerini öngördüğü için hiçbir başarı sağlamamış ve 1983'te sona erdirilmiştir. Bu arada hatırlatılması gereken önemli bir nokta, Almanca dil bilgisini edinmede yeterli derecede başarı gösteremeyen öğrencilerin bir kısmının aslında "geri zekâlılar" için hazırlanmış olan "Sonderschule"ye (özel okul) yerleştirilmeleri olmuştur.

Bu gruba mensup çocuklar yaşamlarının geç bir döneminde hiç bilmedikleri bir ülkeye gelmiş, yüksek beklentilerini gerçekleştirebileceklerini sanmışlardır. Yabancı bir dili öğrenmek, ülkenin beklentilerine uyum göstermek gibi ikiboyutlu bir toplumsallaşmayı gerektiren süreç bazı gençler için imkânsız bir hale gelmiş, onlar "iki dünya arasında gidip gelen göçmen"ler olmuşlardır. Bir örnek olay, bu çıkmazı aydınlatabilir:

> "Bülent'in babası F. Almanya'ya 1969'da çağrıldı. Bülent 1960'ta dünyaya gelmiş, anne ve babasının yanına 1971'de gelmiş, Batı Berlin'de beşinci sınıfa girmiş. Anne ve babası 1972'de Ulm'e taşınınca Bülent yine okulda beşinci sınıfa alınmış. Anne ve babasının evlilikleri sona erince Bülent Türkiye'ye gönderilmiş ve bir lokantada çalışmaya başlamış. Ebeveynlerin boşanmasından sonra annesi Münih'e taşınmış, Bülent bu kez annesinin yanına gelmiş. Bu arada on üç yaşına gelen, akıllı ve öğrenmeye hevesli olan çocuk yine okula girmiş, tekrar beşinci sınıfa alınmış. Dört ay devam ettikten sonra okula gidemeyeceğine kanaat getirerek tekrar Türkiye'ye dönmüş.

> Bu defa bir gazoz fabrikasında şoför muavini olarak çalışmaya başlamış. 1977'nin ilkbaharında bir kez daha Almanya'ya dönmüş. Okul bilgisi çok eksikti. Meslekî yönelimi, otomobil ya da elektrik alanında teknisyen olmaktı. Gelecek planları: Almanya'da kalmak ve okumak. (Bülent'in daha sonraki yaşam öyküsü bilinmemektedir)"[46]

Aile birleşmeleri sorunu, 1973'te yabancı işgücü istihdamı sona erdirildikten sonra Alman kamuoyunda giderek hararetle tartışılan bir konu olmustur. Bu tartışmaların bir kısmı eğitim, diğer bir kısmı çocuk paraları konusu etrafında odaklanmıştı. Aileler 1975'ten sonra farklılaştırılan çocuk ödeneklerinden yararlanabilmek için çocuklarının hepsini ya da önemli bir bölümünü yanlarına getirtmişlerdir. O tarihe kadar, çocuk paralarında yabancı/yerli ayrımı yapan Alman hükümeti Türkiye'de muhtarlıklar tarafından onaylanan nüfus kayıtlarının doğruluğundan şüphelendiği için, 1975'ten sonra Almanya'da çocuk yetiştiren tüm ailelere aynı parasal destekte bulunmayı öngörmüş, göçmenlerin geldikleri ülkede yaşamaya devam eden çocuklar için ise daha düşük bir barem saptamıştı.[47] Aileler, çocuklar için yapmaları gereken masrafları hesap etmeksizin, geniş ölçüde ülkede bıraktıkları çocukları yanlarına getirtmiş, bu yoldan ek bir gelir elde etmeyi hesaplamışlardır. Bu dönemde Alman ailelerin ortalama çocuk sayısı 2.1 iken bu oran yabancı işçiler ve özellikle Türklerde daha yüksek bir orana ulaşmıştı. Ne var ki, parasal hesaplara dayanarak bölün-

Uyum sorunu çocuklarda daha farklı etkilenmeler yaratmaktadır. Köln'de oyun oynayan çocuklar.

46 GEW, *Blickpunkt; Auslaendische Schüler - keine Chance für Auslaender*, Mayıs 1979, s.29.

47 Abadan-Unat, N., *Turkish Workers to Europe, 1960-1975*, E. J. Brill, Leiden, 1976, s.35, Tablo 5.

müş bir öğrenim seyri izleyen bu çocuklar; kısa bir zaman sonra Almanca bilmemeleri ve bir çalışma izni alabilmek için ileri sürülen ağır koşullar nedeniyle onlara ancak en az istenilen, en ağır ve beceri istemeyen, düz işlerin kaldığını anlamakta gecikmemişlerdir. Bir başka deyişle, büyük ümit ve beklentilerine karşılık onlar da babalarının yaptıkları işlerle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bu durumun yarattığı büyük hüsran ve derin hayal kırıklığı bunların bir kısmında ciddî psikolojik sorunlara yol açmıştır. Kimisi holiganizm denen gençlik suçlarına karışmış ve sürekli saldırgan bir davranış benimsemiş, diğer bir kısmı uyuşturucu madde bağımlısı olmuş, başkaları ise uluslararası fuhuş şebekelerinin ağına düşmüştür.

Durumu en olumlu karşılayan grup kız çocukları olmuştur. Onlar sevimsiz ve itibarsız, tekdüze bir işi bile evde kapalı kalmaktan daha yararlı bulmaktadırlar. Ancak bu gruba mensup olanların da göreli olarak küçük yaşta evlenmesi, çeşitli ailevi anlaşmazlıklarla karşı karşıya kalması, boşanma durumunda oturma iznini kaybetme korkusundan, eşin baskısına boyun eğmesi, dil bilmemekten ötürü danışabilecek kişilerin sınırlı olması, endişe, korku, depresyon gibi psikosomatik hastalıklara sahip olmalarına yol açmıştır. Bu tür hastalıklar, Avrupa'da tıp çevrelerinde "göçmen işçi sendromu" olarak betimlenmiştir.[48]

Yeni yetişen göçmen kuşakların hepsinde toplumsallaşma sürecinde ciddî çelişkiler göze çarpmaktadır. Aile çevresinin geleneksel topluma özgü cinsiyet rolleri ve cinsiyet farklılığından ileri gelen davranış kalıpları ile itaat, ahlakî kurallar, kendine güven konusunda aktarmaya çalıştığı değerler, okulda telkin edilen değerlerle açık bir çelişki oluşturmaktadır. Bu durum, özellikle gencin kişiliğini oluşturmaya çalıştığı ergenlik çağında, ciddi bunalımlara yol açmaktadır. Buna ırkçı ayrımcılıklar da eklenince, tepkiler açık bir saldırganlığa dönüşebilmektedir. Sorunu ağırlaştıran diğer bir etken, yeni kuşakların yaşamakta oldukları ülkenin benimsemekte olduğu eğitim politikaları ve eğitim sistemidir.

48 Benhert, H.. Florn, L.. Fraistein, H. "Psychische Störungen bei auslaendischen Arbeitnehmer", *Nervenarzt*, cilt 45, 1974, s.76-87.

Avrupa Eğitim Sistemlerinde Seçicilik

Avrupa Birliği ülkelerinde nüfusun giderek azalması, politikacıları artan ölçüde yeni yetişmekte olan yabancı kökenli kuşakların eğitim düzeyini yükseltmeye doğru götürmektedir. Bu politikayla, 21. yüzyılda eğitimli, faal nüfusun yetişmesi ile eşzamanlı olarak sosyal adaleti önplanda tutan sosyal güvenlik kurumlarının finansmanını da teminata bağlamayı umuyorlar. Ne var ki, başta Almanya olmak üzere İngiltere, Belçika, Hollanda, Fransa gibi ülkeler, nitelikli elemanlar yetişebilecekleri yüksek okul ve üniversitelere götürecek kapıları, kendi eğitim sistemleri çerçevesinde hayli dar tutmaktadırlar. Bunların arasında en "seçkinci" (elitist) tavrı benimseyen ülke, Türk gençlerinin en yoğun bulundukları Almanya'dır. Almanya bugün de, üniversiteye giden yolu sadece Gymnasium mezunlarına açık tutmaktadır. Bu tür okula on yaşında yapılan bir eleme ile girilmektedir. Bu sistem 19. yüzyıldan kalma gelenekleri sürdürmekte, Latince dil bilgisini de zorunlu kılmaktadır. Bu okullarda üniversiteye giriş Abitur (olgunluk) sınavını vermeye bağlıdır. Teknik bir öğrenim görmek isteyenler Realschule'yi bitirmek zorundadırlar. 16 yaşma kadar devam zorunluluğu olan en alt kademeli orta öğrenim kurumu sayılan Hauptschule'den sonra meslekî bir formasyon almak isteyenler için sadece Dual System (ikili sistem) açıktır. İkili meslekî eğitim sistemi, haftanın üç-dört günü işbaşı eğitimi ile bir ya da iki günlük kuramsal eğitimi birleştirmektedir. İşverenler iş yerlerinde çıraklık yapılabilecek işler yaratmak ve çıraklara belli bir ücret ödemek zorundadırlar. Bu uygulama, özellikle Türk gençlerini olumsuz etkilemektedir. Alman gençleri ile rekabet etmek zorunda olan Türk gençleri bu yarışmada hep kaybeden taraf olmaktadır. Zira büyük şirketler açılan işyerleri için giriş sınavı yapmakta ve meslekî eğitim diplomasına sahip olan Alman gençleri tercih etmektedirler.[49]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'yı işgal eden Müttefikler eğitim sistemini demokratikleştirmek için çaba göstermekle beraber federalizmin ürettiği, eyalet çapındaki farklı bürokrasilerle başa

49 Şen, F. - Koray, S. *Türkiye'den Avrupa Topluluğuna Göç Hareketleri*, Türkiye Araştırmalar Enstitüsü, Essen Üniversitesi, 1993, s.36.

çıkamamışlardır. Reform isteklisi olmayan bu uzmanlar, aslında Nazizmi üretmiş olan 1920 öncesi yöntemlere dönmeyi tercih etmişlerdir. Durum 1970'lerde bile değişmemiştir. Alman Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 1970'te yayımlamış olduğu bir raporda[50] Almanya'da hâla 19. yüzyıl ölçülerinin devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu raporda şu gözlem aktarılmaktadır:

> "Orta eğitimin –meslekî, genel ve üniversiteye hazırlık– tarzındaki üçlü yapısı ve ilkokulun dördüncü sınıfında yapılan erken seçme ile var olan sosyal sınıf yapısı pekiştirilmektedir."

Nitekim o yıllarda Alman üniversite öğrencilerinden sadece % 6'sı işçi ailelerinden geliyordu.[51] Türk göçmen işçilerinin sorunlarına eğilmiş olan Ray C. Rist, eleştirdiği sistemde, göçmen gençlerin eğitim yolu ile yükselmelerini engelleyen ilkeleri şöyle özetlemektedir:

a. Sistem seçicilik ilkesine dayanmaktadır, dolayısıyla amacı seçkinler yaratmaktır.

b. Okul, çocuğu içi yüksek derede ayrıştırılmış bilgilerle doldurulması gereken boş bir kap olarak algılamaktadır.

c. Hiyerarşiye dayalı statü sistemi öğretmenlerin eğitimi, maaşları ve terfiileri ile güçlendirilmektedir.

d. Gymnasium'lara ayrılan yüksek parasal ödenekler eğitim sisteminin seçiciliğini bir kez daha doğrulamaktadır.[52]

Rist çeyrek yüzyıldan önce günümüz sorunsalını şöyle dile getirmişti:

> "Eğitim sisteminde bir reform yapılmadığı sürece yetişen göçmen kuşaklarının durumu ABD ve İngiltere'deki azınlıklar durumuna benzeyecek, onlar sadece geldikleri ülkede sosyoekonomik merdivenin en alt basamağında yer almakla kalmayacaklar, önyar-

50 Bundesministerium für Bildung und Wissenschaft, *Bildungsbericht '70*, Bonn, 1970.

51 Littman, U. *An Introduction to the Confusion of German Education*, Deutscher Akademischer Austauschdienst, Bonn, 1876, s.6.

52 Rist, R. C. *Guestworkers in Germany - The Prospects for Pluralism*, Praeger Publ., New York, 1978, s.182-186.

gılı ve ayrımcı bir toplumsal sistemi dolaylı olarak devam ettireceklerdir."[53]

Eğitim Modelleri Karmaşası

Geçmişte Alman eyaletlerinden Bavyera'da ilkokul eğitimi –velilerin istemesi halinde– sadece ana dilde yapılyordu. Uygulanan ikinci modelde –Berlin'de olduğu gibi– yerli ve yabancı çocuklara sadece Almanca dilinde öğretim yapılıyordu. Bu iki modelin karması ise Nordrhein-Westfalen ve Hessen eyaletlerinde uygulanıyordu. Bu son modelde esas olan, öğretimin Almanca yapılmasıydı, ancak yabancı öğrenciler için anadilde öğretim ile birlikte Almanca destek dersleri de veriliyordu. Alman üniversitelerine Auslaenderpaedagogik (yabancılar pedagojisi) adı altında yeni bir disiplin ithal edilmiş ve bu modeller uzun tartışmalara yol açmıştı. Son çeyrek yüzyılda birçok değişikliklere uğrayan ve her eyaletin (Land) Alman anayasasının kültür ve eğitim alanında federe devletlere verilen yetkilere dayanarak, farklı bir biçimde uygulamakta olduğu zorunlu eğitim, günümüzde toplumsal uyumu sağlamak üzere tamamen Almanca eksenine oturtulmuş bulunmaktadır. Bunun sonucunda yeni yetişen Türk kuşaklar, ağırlıklı olarak meslek okullarının bir kısım branşlarına girmeyi başarmakta, mütevazı da olsa giderek artan sayıda üniversitelere kabul edilmektedirler. Nitekim 1999-2000 ders yılında Alman üniversitelerine 175.065 yabancı öğrenci devam ediyordu. Bunlardan 23.762'si yani % 13,5'i Türktü. Yine bunlardan 18.988'i yani % 10,8'i Alman Gymnasium'larda Abitur sınavını başarı ile vermişti. Keza aynı yıl meslekî eğitim veren çeşitli kurumlar içinde Dual System'i seçmiş olan yabancı öğrencilerden 51.944'ü yani % 42,5'i Türktü.[54] Meslekî öğrenimden yararlanan tüm yabancı gençlerin en fazla seçtikleri on meslek dalı sıra ile şunlardı: Perakende ticarette satış elemanlığı, berberlik/kuaförlük, otomobil teknisyenliği, doktor yardımcılığı, büro işleri, boya ve cilâ işleri, dişçi yar-

53 Rist, R. C., *a.g.e.*, s.187.

54 Statistisches Bundesamt, Bildung und Kultur, 1999/2000 istatistikleri, Tablo 21, s.42; tablo 18, s.39.

dımcılığı, elektronik dalındaki işler, toptancı ticaret elemanlığı, havagazı ve su tesisatçılığı.

Görüldüğü gibi bu tercihler yabancı gençlerin ağırlıklı olarak "ara meslek" denen, yine fazla uzmanlaşma istemeyen dalları seçtiklerini göstermektedir.[55] Son yıllarda Alman vatandaşlığını seçen Türk yurttaşların sayısının 450.000'i aştığı göz önünde bulundurulursa, üçüncü kuşağın Avrupa'da değişik biçimlerde devam eden ayrımcı eğitim sistemlerine rağmen, güçlüklerin bir kısmını aşabildikleri, ancak "seçkinler" kesimine çok sınırlı bir biçimde girdikleri anlaşılmaktadır.

Birçok şeyin eğitimle aşılabileceğini gösteren bir fotoğraf. Berlin'de Gymnasium'da bir sınıf.

Türkçe Öğretimi, Kuran Kursları

Bugüne kadar Türk hükümetleri, yurtdışındaki yeni yetişen kuşakların ana dillerini öğrenmelerine ve bu yoldan onlarla kültürel bağlarını pekiştirmeye önem vermiştir. Bu amaçla Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde beş yüzü aşkın Türk öğretmeni tarih, coğrafya ve Türk edebiyatı dersleri vermektedirler. Ancak bu dersler, okul müfredatının bir parçası olmadığı için notla değerlendirilmemektedir. Bu dersler gönüllü olarak izlenmekte, genellikle cumartesileri ya da hafta içindeki boş saatlerde verilmektedir. Bu derslere devam oldukça düşüktür. Nedeni, bu derslerin ancak belli okullarda verilebilmesi, velilerin çocukları uzak mesafelere göndermek istememeleri, bu derslerin birçok yerde Kur'an kursu ile çakışmasıdır.

Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı ile Bavyera Millî Eğitim Bakanlığı'nın Mayıs 2002 'de varmış oldukları bir anlaşma gereğince Türkçe, Gymnasium tipi okulların 10, 11, 12 ve 13. sınıflarında ikinci veya üçüncü zorunlu yabancı ders olarak okutulacak, böylece öğrencinin okul başarısında hesaba katılacaktır.[56] Eğitim sorunları Alman anayasasına göre

55 Statistisches Bundesamt, Bildung und Kultur, tablo 23, s.47.

56 *Milliyet*, 6/06/2002

eyaletlerin yetki alanına bırakıldığı için, Türkçe ile ilgili bu isabetli kararın ancak zamanla diğer eyaletlerce benimseneceği anlaşılmaktadır.

Çocuklar bu üç boyutlu ders yükü karşısında, hemen hemen imkânsız bir işi başarmak zorundadırlar: Hem ana dillerinde hem de bulundukları ülkenin dilinde sınırlı bir sözcük haznesine sahip olan bu çocuklardan hem ana dillerini hem de Almancayı, Felemenkçeyi, Danimarkacayı yerli çocuklardan farksız akıcılıkta konuşmaları beklenmektedir. Onlardan ayrıca Türk kültürüne ilişkin etkinliklere katılmaları, kusursuz bir Türkçe konuşmaları ve çağdaş Türkiye'nin Batı'ya yönelik, laik değerlerini benimsemeleri de beklenmektedir. Nihayet Kur'an kurslarına devam etmeleri halinde Arapça metinleri ezberlemeleri, şeriatın emirlerine uymaları istenmektedir.

Birbiri ile bağdaşması imkânsız görünen bu üç çelişkili rol, çoğu defa çocukları egemen kültürden yana tavır koymaya itmektedir. Şu özlü ifade bu tercihi yansıtmaktadır:

> "Türkiye'ye dönmek istemiyorum. Burada okula gidiyorum. Arkadaşlarımı seviyorum. Okulumuza yabancılar da geliyor. Onlarla arkadaş olmak istiyoruz, fakat onlar Almanca bilmiyorlar.
> - Bu yabancılar kimler?
> - Yugoslav, Türk, Yunanlı.
> - Sen Türk değil misin?
> Evet, fakat ben kendimi burada memleketimde hissediyorum. Almanlar bana yabancı gözü ile bakmıyorlar!"[57]

Bütün bu ifadelere rağmen göçün olumsuz etkilerinden fazla söz etmek yanlış olur. C. Wilpert'in isabetle belirttiği gibi, göçmenlerin içinde bulundukları sosyal ilişkiler ağı ya da etnik alt kültürün niteliği ve marjinal konumlarına rağmen, gençlerin küçümsenmeyecek bir kısmı kendilerine sunulan alternatiflerle, öğrenme yollarını seçebilmektedir. Azınlığı temsil etse de, bu gençlerin başarılı olma hususundaki motivasyonları çok yüksektir. Bu motivasyon konusunda ailelerin eğitim yaklaşımı belirleyici olmaktadır.

57 Üstün, N. *Alamanya Beyleri/Portekiz'in Bahçeleri*, İstanbul, 1975, s.80.

Çocuk Eğitiminde Farklılıklar

Genel olarak ailelerin çocuklarından beklentileri, önemli farklılıklar ve bazı hallerde gerginlikler göstermektedir. Ayrıntılı bir araştırmada Gans[58] çeşitli Akdeniz ülkelerinde çocuk eğitiminin odağının çocuk değil, yetişkinler olduğunu göstermiştir. "Genç" kavramı belirsizdir, çocukluktan gençliğe geçiş çok erken bir yaşta başlamaktadır. Ana-baba çocuğun bir yetişkin haline gelmesi için çaba sarfetmemektedir. Onlar için serbest zaman kavramı da fazla anlamlı değildir. Çocukların tek başlarına yapabilecekleri şeyler çok sınırlıdır. Onun yerine onların aile içinde bir rolleri var: "Aileye yardım etmek"! Oyun oynamak ikinci plana itilmektedir, oyun erginliğe doğru giden yol yerine bir engel olarak algılanmaktadır.

Türk çocuklarının yetiştirilmesini gözlemleyen Wülfing, amacın yetiştirme yerine çocuğu her türlü tehlikeden korumak olduğunu söylemektedir. Bu açıkça "aşırı korumacılık" sayılır. Buna karşılık oyuna gereksiz bir uğraşı gözü ile bakılmaktadır. Bu tutum Türk çocuklarında görülen öğrenme güçlüğünde kendini göstermektedir. Onlara küçük yaşta el becerilerini geliştirmek, bağımsız olmak öğretilmemektedir.[59] Benzer bir gözlem de, Aysel Ekşi tarafından üniversite öğrencileri arasında yapılan bir araştırmada saptanmıştır. Bu araştırmada kendi kendilerini değerlendirme konusunda deneklerin % 46,3'ü annelerinin, % 35,9'u babalarının aşırı derece koruyucu olduklarını ifade etmişlerdir.[60]

Bu saptama, aile sistemlerinde ortaya çıkan değişimi de gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bernstein'e göre endüstrileşmiş ülkelerde aile sistemleri "durumsal" (positional) olmaktan "kişisel" (personal) olmaya doğru kaymaktadır. Bu değişim sonucu aile içi rolleri benimseme hususundaki baskı azalmakta, çocuk yetiştirmede bireysel tercih önem kazanmaktadır. "Durumsal" ailelerde çok sınırlayıcı kurallar hakimdir; çocuğun soruları hiyerarşi, cinsiyet rolleri ve statüdeki kıdeme göre yanıtlanmaktadır. Burada otorite açıkça belirlenmektedir. Amaç,

58 Gans, H. *The Urban Villagers*, Free Press, New York, 1962, s.56.

59 Wülfing, S. *Türkische Kinder in Köln*, Köln, 1978, s.122.

60 Ekşi, A., *Gençlerimiz ve Sorunları*, İstanbul Mediko-Sosyal Merkezi, İstanbul, 1982, s.175-176.

aile bütünlüğünün güçlendirilmesidir. Buna karşılık "kişisel" aile sisteminde önceden belirlenmiş rol kalıpları yoktur, çocuğun sorularına otorite ve disipline dayanılmaksızın yanıt verilmektedir. Dolayısıyla, bu alanda önemli bir değer değişikliği söz konusudur. "Durumsal" aile sisteminde başlıca erdemler dindarlık, şeref duygusu ve rollere saygıdır. "Kişisel" bir aile sisteminin erdemleri ise doğallık, dürüstlük ve kişisel başarıdır. Dolayısıyla "durumsal" ailelerde hep "ayıp"tan söz edilir, "kişisel" ailelerde ise "suçluluk duygusu" daha çok hâkimdir.[61]

İki çeşit yetişme tarzı ve iki türlü değer sistemi, grup içi ve grup dışı ilişkilerin önemini de açıklamaktadır. Aile bireylerin, tümünün bir arada yaşamadığı durumlarda da üyeler arasındaki bağlar gevşememektedir. Üstelik, ailenin bağlı olduğu daha geniş grubun denetimi, onlar üzerinden eksik olmamaktadır. İsveçli toplumbilimci Ulla-Britt Engelbrektasson Konya'nın iki köyü olan Alihan ve Yeniköy'den gelen göçmenler üzerinde anavatanda var olan ilişkiler ağının onlar üzerinde ne kadar etkili bir denetim kurduğunu açıklamıştır. Araştırmacıya göre "göç olgusu, bu göçmenlerin geldikleri yerel toplumsal çerçeve anlamaksızın çözümlenemez".[62]

Geleneksel ailelerde erkekler ve yaşlılar kadınlarla gençleri "korumak ve gözetmek"le mükelleftirler. Kadınlara çalışma izni verilmesi halinde, serbest zaman faaliyetleri sıkı bir kontrole tâbidir. Bu tutum dışarıdan bakılınca, edilginlik ve itaatla bir tutulmaktadır. Oysa grubun üyesi için bu tutumlar, kendilerinden beklenen rollerin yerine getirilmesidir. Bu yapısal çerçeve içinde devam eden destek ve kontrol aidiyet duygularını pekiştirmektedir. Gözlemci için bu durum, sürekli müdahale ve mahremiyet eksikliği anlamına gelir.

Yetişen kuşakların üyeleri, bu çelişkili rol beklentilerinin üstesinden gelmek ve kişiliklerini bu girdaplardan geçerek oluşturmak zorundadırlar. Bu sorun, bir kez daha kimlik ve rol sorunlarını ortaya çıkartmaktadır. Elwert'e göre çok sıkı bağlarla dokunmuş bir iç gruba

61 Bernstein, B. *Class, Codes and Control*, Routledge and Kegan, Londra, 1971.

62 Engelbrektsson, U. B. *The Force of Tradition - Turkish Migrants at Home and Abroad*, ACTA Universitatis Gothobcergenesis, 1978, s.299.

mensup yetişkinlerle gençler, bilmedikleri bir durumla karşılaştıkları zaman birçok "rol" üstlenmek zorundadırlar. Böyle bir durumda ortaya çıkan soru hep şu olacaktır: "O"nun davranışı grupla örtüşüyor mu? Belirli bir eylem, grubun yararına da olsa, grubun "ayıplanmasına" yol açacaksa, bu eylemden kaçınılacaktır.[63] Görülüyor ki, göçmenler iki tür kültürel anlaşmazlıkla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bunlardan biri kuşaklar arasında, diğeri bireyin iç dünyasında olup bitmektedir. Birinci kuşakta çatışma yetersiz bir toplumsal bütünleşmenin ifadesidir. İkinci kuşakta ise en önemli çatışma bireyin iç dünyasında, kendi topluluğu ile yaşadığı toplumun değerleri karşısında benimsediği tutumda düğümlenmektedir. Bu durum, toplumsal denetimin en keskin biçimde yapıldığı "Türk"lerin yoğun olarak yaşadıkları semtlerinde görülmektedir.

Büyüyen işçi çocuklarında kimlik sorunu da önem kazanmaktadır.

Türklerin mekânsal açıdan bir arada yaşamalarını iki ayrı etkene bağlayabiliriz: Bu etkenler, yabancılara Batılı bir standarda sahip donanım taşıyan evlerin kiralanmamasında ve ayrıca Türk göçmeninin geçici olarak algıladığı yurtdışı ikameti sırasında en yüksek oranda tasarruf etme dileğinde yatmaktadır. Böylece eski işçi mahallelerinde Berlin'de Kreuzberg'de, Köln'de Südstadt'ta olduğu gibi gerçek getto'lar oluştu.[64] Bu semtlerde cinsiyet ve yaş gruplarına göre ayrı ayrı mekânların ayrıldığı, kamuya açık yerlerde ise ağırlıklı olarak erkeklerin bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle ikinci kuşak gençlerin gettoların dışında bulunan,

63 Elwert, G. "Probleme der Auslaenderintegration- Gesellschaftliche Integration durch Binnenintegration", *Kölner Zeitscharift für Soziologie*, sayı: 4, Köln, 1982, s.729.

64 Köln'de çoğunluğunu İtalyan ve Türk kökenli göçmenlerin toplumsal yapılarını en ayrıntılı biçimde irdeleyen yapıtlardan biri: Eckert J. / Kissler, M. *Südstadt wat es dat? Kulturelle und ethnische Pluralitaet in modernen urbanen Gesellschaften*, PapyRossa Verlag, Hochschulschriften, Köln, 1997, s.19, 417.

serbest zamanlarını geçirebilecekleri merkezlere ve dans edebilecekleri diskolara yöneldikleri görülmüştür. Ancak bu teşebbüslerin önemli bir kısmı, açık ayrımcılık muameleleri ile karşılanmıştır ve ileride temas edilecek olan yabancı düşmanlığının önemli bir kaynağını oluşturmuştur. Örneğin esmer, siyah saçlı delikanlıların bazı diskolara alınmaması söz konusu olmuştur.

Ayrımcılığın ne kadar ince davranışlara dayanabileceğini Zülfü Livaneli'nin şu satırları ("Dönemeyenler", *Politika,* 8.12.1975) çok açık bir şekilde aydınlatmaktadır:

> "Yol boyunca konuşmadılar. İlk yabancı arkadaşıydı Peter. İçten içe birlikte yürümenin tadını çıkarıyordu. Arada bir sapsarı saçları alnına kâkül dökülmüş, sakin görünüşlü arkadaşına bakıyor, gülümsüyordu.
>
> Eve gireceği zaman, 'İstersen bize gel' dedi Peter.
>
> 'Olur' dedi çocuk. Yanlarındaki evin beşinci katına çıktılar.
>
> Peter anahtarla kapıyı açtı. 'Gel' dedi. 'Anne' diye bağırdı Peter.
>
> 'Biz geldik, arkadaşımla... '
>
> 'Kim arkadaşın?'
>
> 'Yılmaz!'
>
> 'Kim?'
>
> 'Yılmaz, Türk... '
>
> Sonra içeriye gitti. Yılmaz aynada kendine bakıyor, bekliyordu.
>
> Peter geldiğinde, 'Annem yabancılarla oynamama izin vermiyor,' dedi. 'Yarın okulda görüşürüz!"

Çokkültürlülük ve Üçüncü Kuşak

Büyük sayıda yabancı işgücünün Avrupa'ya göç ettiği yılların oluşturduğu "dışlayıcı" (exclusionist) politikalar, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile bir ölçüde değişmiştir. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı, iki Almanya'nın birleşmesi, Avrupa Birliği'nin önemli merhalelerini temsil eden Schengen, Maastricht anlaşmaları 1990'lu yıllarda yetişen gençlere yeni ufuklar açtı. Yurttaşlık yasalarında köklü bir değişiklik yapmayan Almanya gibi ülkeler bile "farklı kültürlere kamusal alanda yer

vermek" gibi çokkültürlü politikalar üretmeye başladı. Böylece üçüncü göçmen kuşağının üyeleri, bağlı oldukları iç grubunun üyelerinden başka değer ve düşüncelerini paylaştığı yeni gruplarla da bütünleşme fırsatını bulmuşlardır. Batılı ülkeleri mantar gibi saran bu yüksek sayıdaki sivil toplum örgütleri, üçüncü kuşağın hevesle sarıldığı bir ortam oluşturmuştur. İskandinav ülkeleri, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerde daha önce yaygınlaşan etnik ve dinsel gençlik grupları, Almanya'da da kök salmaya başlamış ve bu ülkede başta Berlin olmak üzere eyalet hükümetlerinden parasal destek anlamaya başlamışlardır. Böylece etnik ve dinsel kökenli birçok dernek ortaya çıkarak, göçmen gençleri için yeni çekim merkezleri oluşturmuşlardır. Bu merkezler, sırasında radikalliğe varan protesto eylemlerine de zemin hazırlamışlardır. Alevilik, Nurculuk, Kürtçülük gibi etnik ya da dinsel kökenli görüşler burada toplumsal bir kutuplaşmaya yol açıp, kendilerine özgü bir dilin –Kanak Sprak–[65] bile ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Çokkültürlülük, demokratikleşmeye giden bir yol olarak algılanabileceği gibi, özellikle bir devlet politikası olduğu zaman aslında iktidar güçlerinin hegemonyasını sürdürmeye yarayan bir söylem haline dönüşmektedir. Zira etnik ve dinsel kökenli gruplara kendi etnik kimliklerini ve kültürlerini açıklamaya yardımcı olan bu kuruluşlar, göçmen gruplarına, gerçek taleplerine yanıt verebilecek olan siyasal haklar sağlamayıp onlara sadece kültürel alanı mücadele yeri olarak açmakta, varlıklarını duyurmaya hizmet etmekte, böylece anayurda iletiler sunmaktadırlar. Radtke'nin belirttiği gibi Almanya'daki uygulama, azınlıklar için çıkara dayalı baskı grupları oluşturacak yerde azınlıkların etnisite duygularını artırmakta ve bir bakıma sadece folklor ögelerini ön plana çıkarmaktadır.[66]

---

65 Zaimoğlu, F. *Kanak Sprak: 24 Misstöne vom Rade Gesellschaft*, Rotbuch Verlag, Hamburg.

66 Radtke, F. O. "The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social into Ethnic Conflicts of the So-called Multicultural Society", . Rex, J. ve. Drury, J. ed., *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*, Avebury, Hampshire, 1994, 32-37.

Sonuç

20. yüzyılın başında, teknolojik ilerlemelerin etkisi altında kalan Avrupa'da üçüncü kuşak Türk gençlerinin iş hayatına girişlerini belirleyen etkenlerin başında yüksek işsizlik oranı gelmektedir. Bu oran 2001 yılında Almanlar arasında % 9,6 iken Türkler için % 23,3'e yükselmişti. Benzeri oranlar, AB Türk göçmen gruplarının bulunduğu diğer ülkelerde de göze çarpmaktadır.

İkinci önemli etken, Türk gençlerinin işle ilgili değer skalasının yüksekliğine ve yapılan işe verdiği önemdir. Bu konuda aileden aktarılan alışkanlıklar ve telkinler rol oynamaktadır. Sorun geçici bir iş, bir "job"la bir an önce para kazanmak mı, yoksa kariyerle sonuçlanabilecek olan uzun bir öğrenim-çıraklık-ustalık sürecine katlanmak mı? Bir başka deyişle Piore'nin tanımladığı "ikincil iş piyasası"nda kalmak mı yoksa güvenilir, itibarlı, uzmanlık gerektiren birincil piyasaya girmeye çalışmak mı?[67]

Benzer şekilde önem taşıyan diğer bir öge de, genç kuşağın üyesi bulunduğu etnik topluluğun etkisidir. Topluluğun içinde oluşmakta olan toplumsal ilişkiler, dayanışma derecesi belirli alanlarda yardımcı olabilmektedir. Fakat bu dayanışma, genci hemşerileri ve soydaşlarından oluşan bir alt grubun içinde de hapsedebilir.

Çalışma piyasası giderek yüksek bir uzmanlaşmayı gerektirdikçe, birinci kuşağın izinde giden ikinci ve üçüncü kuşağın Alman toplumunda yer edinmesi daha da güçleşecektir. Buna karşılık sayıları sürekli artmakta olan vasıflı işgücünü temsil eden Türk gençleri, kamusal yaşamın hemen her kesiminde hak ettikleri mevkileri işgal edeceklerdir. Genç Türk kadınlarının her yıl artan sayıda üniversiteye girmesi, yerel yönetimlerde seçim yolu ile sorumluluk gerektiren işlere aday olmaları, ulusal siyasî partilerde önemli mevkiler işgal etmeleri, üçüncü kuşağın farklı, daha demokratik bir dünya görüşü taşıdığı izlenimini vermektedir.

---

67 Wilpert, C. *Entering the Working World, Following the Descendants of Europe's Immigrant Labour Force*, Gower, Aldershot, 1988, s.111-149.

AVRUPA'DAKİ TÜRKLERDE ETNİK TOPLULUKLAR, ETNİK İŞLETMELER VE ETNİK SİYASET

> Yabancılara yönelik özel sosyal politikalar sonuçta "etnik" diye nitelenebilecek yeni bir pazar yaratıyor. Bir etnik pazarın varlığı, her pazarda olduğu gibi, bir tarafta kimlik ya da kültür diğer tarafta da bunların geliştirilmesi için ayrılan malî kaynaklardan oluşan mallar için pazarın aktörlerini rekabete sokar. Ama kültürün kullanımı bu kez grup içinde başka ayrılıklara yol açar.
>
> Riva Kastoryanu, *Kimlik Pazarlığı-Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, 2000, s.153, 155

> Kamusal alanlarda anlam ve simgeler, çağdaş teknolojiler (uydu, kablolu TV, telefon, fax), liberal devlet politikaları ve göçmenlerin özkaynaklarını yerinde kullanılması suretiyle ulus-ötesi senkretik bir kültürün oluşmasına yol açmaktadır
>
> Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, 2000, s.288

Göç ve Değişen Paradigmalar

1960'larda araştırmacılar, ağırlıklı olarak ekonomik maliyet-kazanç kuramının yorumu ile ilgilenirken; 1970'lerde ilgi asimilasyon, uyum ve bütünleşme konularına, 1980'lerden sonra ise etnik adalara, kolektif örgütlere ve göçmenlerin yerleştikleri ülke ile giriştikleri etkileşim alanlarına kaydı. Komünist rejimlerin, 1989 yılından itibaren teker teker yıkılması ile birlikte Batı Avrupa düşünce ortamına yeni paradigmalar girdi. Yeni çağdaşlaşma modelleri arama biçiminde kendini duyuran modernite bunalımı, uluslarötesi örgütlerin sayısının artması, eski Yugoslavya ve Çekoslovakya'da olduğu gibi ulus devletlerin parçalanması ve Sovyetler Birliği'nin tasfiyesi, topluluklar arası anlaşmazlıklar etrafındaki tartışmaları hızlandırdı. Piyasaların genişlemesi ve iletişim ağlarının yayılması, toplulukları temsil eden gruplar arasındaki ilişkileri artırıp, rekabeti kızıştırdı. Bu rekabet, göçmenlerin tutumlarını etkileyip özerk girişimler, kolektif örgütlenmeler ve ideolojik, etnik, dinsel ilişki ağları gibi sonuçlara yol açtı. Böylesine karmaşık süreçler, bilimsel araştırmaların kavramlaştırıl-

masında da farklı yöntemlere yolaçtı. Bunlar, iki ana düşünce akımı arasında süregelen tartışmada ifadesini bulmaktadır: Bir yanda dengeci (davranışçı), öte yanda tarihsel-yapısal (çatışmacı) ekoller yer almaktadır.

Makro düzeydeki kuramlara dayanan analitik çerçeveler, ekonomik güçler ve yer değiştiren piyasaların gereksinmeleri üzerine yoğunlaştı.[68] Piore gibi ekonomistler "ikili piyasalar"ın ortaya çıkmasını incelediler.[69] Toplumbilimciler ise nüfus dengesizliklerinde ortaya çıkan yeni tabakalaşmalar karşısında yapılması gereken global ve sistematik düzeltmeler üzerinde durdular.[70] Bu tür sistematik analizler, hem gönderen hem de kabul eden ülkeleri kapsamakta ve iki yönlü bir yeniden ayarlamanın, geçici bir dengenin yaratılabileceği varsayımına dayanmaktadır.

Mikro düzeydeki yaklaşımları tercih eden araştırmacılar, hareket noktası olarak belirlenebilen grupları yeğlemektedirler. Bunlar hangi koşullar altında bir asimilasyonun gerçekleşebileceğini saptamaya çalışmakta, kısmî asimilasyonu açıklayabilmek için "kültürel çoğulculuk" gibi kavramlar kullanmaktadırlar.[71] Diğerlerinin çalışmaları ise bütünleşmeyi tümden yadsıma üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bir yoruma göre göçmenler Marksist terminolojiye uygun olarak bir "alt

68 Bk. Portes, A. "Modes of incorporation and theories of labor immigration" Mary M. Kritz ve diğerleri, ed., *Global Trends in Migration: Theory and Research in International Population* Movements, New York: Center for Migration Studies, 1981 içinde, s.279-97 ve Sassen, S. *The Mobility of Labor and Capital; a Study in International Investment and Labor Flow,* Cambridge University Press, Londra, 1988.

69 Piore, M. J. *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies,* Cambridge University Press, New York, 1989.

70 Hoffman-Nowotny, H. J. "A sociological approach toward a general theory of migration" Kritz, M. M. ve diğerleri, ed., *Global Trends in Migration: Theory and Research in International Population Research,* New York: Center for Migration Studies, 1981 içinde, s.121-143;. Zolberg, A. R. "International migration in perspective" Kritz, M. M. ve diğerleri, ed., *Global Trends in Migration: Theory and Research in International Population Research* içinde, Center for Migration Studies, New York, 1981, s.3-27.

71 Bk. Hawkins, F. *Canada and Immigration: Public Policy and Public Concern,* Kingston, McGill-Queen's University Press, Ontario, 1988. Glazer, N. ve. Moynihan, D. P. *Beyond the Melting Pot; the Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York,* MA: MIT Press, Cambridge, 1971.

sınıf" oluşturmakta,[72] diğer bir yoruma göre bu gruplar, etnik farklılaşmanın saygı gördüğü ve özendirildiği gerçek bir çokkültürlü toplumun temelini kurmaktadır.[73] Emek göçüne eşitsiz bir gelişme öğesi olarak bakmak, olağanüstü önemli ikincil sonuçlara yol açmaktadır. Buna göre sermaye ve işgücü hareketleri sınıf mücadelesine bağlı olarak gelişmekte, dolayısıyla kabul eden devletin denetim mekanizmalarına bağlı olmaktadır.[74] Bu durum göçmenlerin siyasal davranışlarının, araştırmacıların neden dikkatini çektiğini açıklamaktadır.[75]

Son zamanlarda göç araştırmaları alanında etnik topluluklar, bunların siyasal veya dinsel örgütlerinin özellikle anayurt üzerinde ya da genel olarak uluslararası ilişkiler üzerindeki etkileri gibi konular işlenmeye başlandı. Böylece göç sürecinin kapsamına, daha önceleri sadece devlet kurumlarını ilgilendiren uluslararası hukuksal ve siyasal sorunlar girmiş oldu.[76] Son yıllarda siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında yürütülen araştırmaların gösterdiği gibi, etnik toplulukların yükselen istekleri ve/veya bunlara bağlı şiddet eylemleri hem göçmen kabul eden ülke hem de göç veren ülke üzerinde, kökleri derine inen etkiler yaratmaktadır. Göçün bir yan ürünü olarak birbirine bağlı olan, ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve ayrımcılık sadece kutuplaşmalar yaratmaktadır. Bu araştırmalar, yurttaşlık ve vatandaşlık kavramlarının yeniden değerlendirilmesine de neden olurken, sığınmacı sorunları ile ilgili araştırmalar, uluslararası sözleşme ve antlaşmaların uygulunmasına bağlı olarak, insan hakları kavramına gösterilen önem,

72 Castles, S. ve Kosack, G. *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe,* Oxford University Press, Londra, 1973. Power, J. *Migrant Workers in Western Europe and the US,* University of California Press, Berkeley, 1985, Piore, M. J. *Birds of Passage, a.g.e.*

73 Hawkins, *a.g.e.* A. H. Richmond, *Immigration and Ethnic Conflict,* Mac Millan, Londra, 1988.

74 Öncü, A. "International labour migration and class relations", *Current Sociology,* 38, 2, 1990, s.177.

75 Miller M. J., *Foreign Workers in Western Europe*, New York: Praeger, 1981. Brubaker, W. R. ed., *Immigration and Politics of Citizenship in Europe and North America,* Univesity Press of America, Washington DC, 1989. Hoskin, M. *New Immigrants and Democratic Society, Minority Integration in Western Democracies*, Praeger, New York, 1991.

76 Heisler M. O., "Transnational migration as a small window on the diminished autonomy of the modern democratic state", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences,* 485, 1986, s.164.

göçmen işçilerin azınlık hakları ve kimlik isteklerinin tanınması için yapılan çalışmaları artırmıştır. Bunlara örnek olarak İngiltere'de Asya kökenli göçmenlerin İslâmcı örgütleri, Fransa'daki Mağrıbîlerin, Avrupa'daki Türklerin istekleri ile Kürt kökenli göçmenlerle sığınmacıların milliyetçi ve ayrımcı talepleri gösterilebilir.

Abdelmalek Sayad'ın tanımladığı gibi denebilir ki, "göçmenlerin iskânı belirsiz bir geçicilik"le yeni oluşumlara ağırlıklık kazandırıyor. Bunların ayrıca ele alınması gerekmektedir. İş piyasasının bölümlere ayrılması (segmentation),[77] kabul eden ülkenin vatandaşlık hakkını tanıma ya da reddetme politikaları, göçmenlerin mekânsal yoğunlaşması bir başka deyişle "gettolaşması"[78] ve kabul eden ülke ile anayurda yönelik siyasal temsil hakkı talepleri gibi gelişmeler, aşağıda sayacağımız yeni oluşumlara yol açtı: Göçmenlere özgü kapalı alanlar (enclave) ve etnik işletmeler; mini-devlet gibi hareket eden etnik topluluklar; uluslararası ilişkileri de etkileyen radikal göçmen derneklerinin ortaya çıkması ile birlikte varlığını duyuran etnik siyaset.

Etnik İşletmeler

"İkili emek piyasası" kavramını geliştiren Piore'nin kuramsal çerçevesinin kullanılması halinde, göçmen nüfusun yoğun olduğu tüm Avrupa kentsel kesimlerinde düşük ücretli, itibarsız, el emeğine dayalı, çekici olmayan işlerin yoğunlaştığı etnik kesimlere rastlamak mümkündür. Berlin'in Kreuzberg, Wedding ve Tiergarten'i, Brüksel'in S. Josse'u, Paris'in Strasbourg St. Denis'si gibi açıkça Türk semti olarak bilinen etnik mahalleler, iskânla ekonomik faaliyetleri birleştiren mekânsal yoğunlaşmaya ilişkin en çarpıcı örneklerdir. Paris'te "haute-coutûre" ve "hazır giyim" merkezleri evde ya da kalabalık atölyelerde çalışan çoğu kez illegal bir statüye sahip ucuz işgücünden yararlanmaktadır. Bu tür ekonomik faaliyetler "niche" (oyuk) olarak nitelendirilebilen yüksek sayıda etnik işletmelerin kurulmasına yol açmaktadır. Bu

77 Piore M. J., *a.g.e.*

78 Portes A., "Towards a structural analysis of illegal immigrants", *International Migration Review*, 12.4.1978, s.469-84.

Yerleşik Türk göçmenlerinin ticari olarak tercih ettikleri işletmelerden Berlin'de bir gıda pazarı.

"niche"ler uyuma meydan okumaktadır. Başlangıçta ekonomik sıkıntı ve ayrımcılığa dayalı ve daha sonraları sosyo-ekonomik bir hareketlilik sağlıyan bir yolda gitmek yerine, bu tip işletmeler, kan bağı ve topluluk dayanışmasına dayalı iş olanakları sunmaktadır. Buralarda bireyler, içinde büyüdükleri kültüre kısmen katılmak sureti ile seçici asimilasyona dayalı bir model oluşturmaktadırlar. Bu model göçmen işçilere, orijinal kültürün malı olan dili konuşmak ve anayurdun tüm örf ve âdetlerinin gereklerini yerine getirmek fırsatını sağlamaktadır. Kendilerinden zorunlu olarak istenen tek şey, göçmen kabul eden ülkenin kural ve düzenlemelerine mutlak olarak uyum göstermeleridir. Bir başka deyişle etnik işletmelerin kökleşip gelişmesine olanak tanıyan "etnik yuvalar" ne "erime potası" ne de "salata kâsesi" modeli örneklerdir. Etnik oyuklar farklı bir uyumun göstergeleridir.

Burada ilk kuşak göçmen grupları kültürlerini, kimliklerini ve

iç dayanışma ilişki ağlarını olduğu gibi muhafaza etmek sureti ile akültürasyon sürecine başvurmaksızın ekonomik başarıya ulaşabilmektedirler. Bir etnik grubu oluşturacak kadar sayıda göçmenin bulunduğu ve yeterli sermaye ile işgücünün de sağlanabildiği ortamlarda etnik işletmeler, gelişme olanağı bulan iklime kavuşmaktadırlar. Bu tür çevrelere yeni gelen göçmenlerle, düşük eğitimli ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler, bulundukları yabancı ülkenin dilini ve kültürünü bilmedikleri halde işyerlerini geliştirebiliyorlar. Porte'nin varlığını belirttiği – Los Angeles'te ortaya çıkmış olan "Korea Town" ve San Fransisco'nun "Chinatown"una Berlin'deki "Little İstanbul" eklenebilir. Burada çalışan Türkler elde ettikleri bir çalışma izni ya da yerli bir patronla ortaklık kurmak sureti ile, özellikle gıda maddeleri, sebze, meyve satışı ve lokantacılığı içeren bölümlenmiş bir iş piyasası yaratmışlardır. Bu piyasa aynı zamanda illegal göçmenlere geçici istihdam olanakları da sağlamaktadır.

1984'te Wilpert ve Gitmez tarafından gerçekleştirilen bir araştırma, Berlin'de yaşayan Türklerin dörtte birinin barındığı Kreuzberg'de işletmelerin % 12'sinin ve hizmet sektörünün % 40'ının Türklerin elinde olduğunu ortaya koymuştur.[79] Daha yeni bir araştırma, Almanya'da 33.000 iş sahibi Türk'ün, 55 çalışma alanında 125.000 işyeri yaratmış olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu işyerlerinin büyük çoğunluğu gıda imali, gıda dağıtımı, tamirat ve dikiş gibi işler üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunların % 37,8'i gıda maddeleri satışı, % 17,6'sı ise hazır gıda satışı ile uğraşıyordu. Ancak bu işletmelerin % 83'ü Almanya'da mesleki yükselişi sağlayan çıraklık eğitimini sunamamaktadır.[80]

Türklerin ezici çoğunluğu makine aksamı, motorlu araç, elektronik, plastik ve inşaat sektörlerinde çalıştığı için etnik işletmelerin ku-

79 Gitmez, A. ve Wilpert C., "A micro-society or an ethnic community? Social organizations and ethnicity amongst Turkish migrants in Berlin", Rex, J. Joy, D. ve Wilpert, C. ed., *Immigrants Associations in Europe*, Gower, Aldershot, 1987, s.99.

80 Duymaz, I. "Selbststaendige Erwerbstaetigkeit von Auslaendern als Integrationsindikator", *Zeitschrift für Auslaenderrecht and Auslaenderpolitik*, 2, 1988, s.27-8. Zentrum für Türkeistudien, *Türkei-Sozialkunde*, Leske+Budrich, Opladen, 1994.

ruluş olarak önemi, sunabildikleri istihdam olanaklarından çok anayurda yönelik siyasal amaçlar güden kolektif örgütler, bazı durumlarda ise kültürel dernekler kurmalarında yatmaktadır. Berlin'deki Türk işletmeleri, önceleri kapıya teslim edilen gıda paketleri ile başladı, bu paketler başlangıçta işçilerin yatakhanelerine getirildi, daha sonraları evlerine teslim edildi. Bu işletmelerin başta gelen amacı, Türklere helâl et sağlamaktı. Böylece Türkler et ticaretine başladılar. Bu ticaret tarzı Almanya'da hızla yayıldı, özellikle Münih, Stuttgart ve Frankfurt'ta yoğunlaştı. Bu ilk atılımı takiben, Türkiye'den konserve gıda ithali başladı. Daha sonraları Türkiye'de müzik teypleri ve video kasetleri üretildi ve bunlar Almanya'da dağıtıldı. Fakat asıl dönüm noktası, büyük çapta zincir mağazaların kurulması ile oluştu. 1978 ile 1984 arasında Helâl Gıda, Elif Gıda ve Hicret gibi toptancı firmalar Almanya'da kök saldı.[81] Bu önemli ve dinsel/ticarî zincirleme işletmeler gıda dağıtımı ve satışı dışında birçok başka faaliyetlere de giriştiler.

Bu büyük firmalar seyahat acenteliği, cenaze nakliyatçılığı, Kur'an kursları ve spor kulüplerinin yönetilmesi gibi değişik faaliyetlere giriştiler. Wilpert ve Gitmez'in belirttiği gibi,[82] kişinin dilediği takdirde Müslüman olmayanlarla hiçbir temas kurmaksızın tüm ticarî ve toplumsal temaslarını İslâmi cemaati çerçevesinde yürütmesi olanaklı bir hale geldi.

Bu işletmeler aynı zamanda değişik İslamî fraksiyonların dinsel ve siyasal mücadelelerinin arenası haline de geldi. Elif ve Helâl şirketleri Millî Görüş Teşkilatı'nın dünya görüşünü benimsemek suretiyle nüfuz alanlarını genişletmeye çalışırken, Millî Selâmet Partisi'ne bağlı bir alt örgüt haline geldi. Daha sonra kurulan Hicret grubu ise emellerini daha ötelere uzattı. Bu grup, daha köktendinci bir yaklaşıma sahip olduğundan Suudî Arabistan'daki İslâm Bankası'na yanaşıp birtakım krediler istedi. Her ne kadar bu grubun kötü yönetimi ve iflaslı tasfiyesi grubun dağılmasına neden olsa da, bu tür ekonomik-ideolojik temaslar ortadan kalkmadı. Halen Almanya, Fransa, Hollanda,

81 Gitmez, A. ve Wilpert, C. *a.g.e.*, s.105-106.

82 Gitmez, A. ve Wilpert, C., *a.g.e.*, s.104.

Köln'de bir Türk bakkalı.

Belçika, Danimarka ve İsveç gibi Türklerin mekânsal olarak yoğun bulundukları ülkelerde, değişik tipte etnik işletmeler bulunmaktadır. Kuşkusuz, daha önce göçmen işçi ya da küçük işadamı olarak yurtdışına gidip, sınırlı bır sermaye, tasarruf ve know-how'a sahip bu insanların gelişmiş bir ekonomide kendilerine saygın bir yer edinmelerini olumlu bir başarı olarak değerlendirmek gerekir. Bu tür girişimler yüksek bir bireysel güdülenme ya da etkili bir karşılıklı etkileşim modeli olarak sayılabilir. Bununla beraber etnik işletmeler özel bir "niche" temsil ederler ve bu hüviyetleriyle siyasal bir programın ya da siyasallaştırılmış bir dünya görüşünün yaygınlaştırılmasına çok elverişlidirler. Birçok Avrupa ülkesinde gözlemlendiği üzere, siyasal İslâm önemli ölçüde etnik işletmelerin oluşturdukları ekonomik alt yapı sayesinde güçlenmiştir. Bu alt yapı, komşu ülkelerde bulunan taraftarlarının sosyal ilişkilerini rahatça genişletmelerine imkân vermektedir.

1994 yılında kamuoyunda hararetli bir tartışmaya yol açmış olan bir olay buna iyi bir örnektir: 27 Mart 1994'te yapılan yerel seçimlerden önce Türk kamuoyu, Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın hacca gitmek isteyenler için beş bin özel vize kontenjanı sağladığını öğrenmiş oldu. Suudî Arabistan, her Müslüman ülke için potansiyel hacılara özgü belli bir kontenjan ayırma politikasını güttüğü için –bu kontenjan Türkiye için 60.000 ile sınırlandırılmıştı– yukarıda belirtilen olağanüstü ek kontenjan hayli tartışmalara neden oldu. Erbakan bu izni "Avrupa'da yaşayan işçilerin ve ailelerinin dinsel vecibelerini yerine getirebilmeleri için sağladığını, bu iznin hemşehrileri-

ne karşı gösterilen büyük bir anlayış ve özveri olduğunu" belirtmişti.[83] Oysa gerçekler çok farklı bir durumu yansıtıyordu. Miraç gibi hem Almanya hem de Türkiye'de faaliyet gösteren seyahat acenteleri her hacı adayından 1700 dolar ücret talep etmişti. Oysa böylesi bir hac yolculuğunun esas fiyatı 1300 dolardı. Geri kalan 400 dolar ise iki seyahat acentesi ile Refah Partisi arasında bölünmüştü.[84] Resmî kontenjanlara uygun hareket etme zorunda bulunan seyahat acenteleri bu nedenle yolcularını önce Bakü, Tahran ya da Moskova'ya gönderip oradan charter uçakları ile Suudî Arabistan'a gönderiyorlardı.[85] Bu konu Türk parlamentosunda ayrıntılı bir biçimde tartışılmış ve sonuçta özel bir araştırma komisyonunun kurulmasına yol açmıştı.[86]

Refah Partisi'ne sempati duyan firmaların kâr paylaşmı İslâmcı işletmelere özgü özelliklerden sadece bir tanesidir. Tüm Almanya'ya yayılmış bulunan 500 kadar caminin cemaatine Selâm GmbH şirketi aracılığı ile sebze, meyve ve kozmetik ürünler dağıtan eski Royal Holding, şimdiki M-Y GmbH şirketi, Necmettin Erbakan'ın yakın aile fertleri tarafından kurulmuştur. Kendini Büyük Müftü ilân eden Alman İslâm Konseyinin Genel Sekreteri Ali Yüksel bu şirketin genel müdürlüğünü üstlenmişti.[87] Bütün bu olgular etnik işletmeler, siyasal partilerin finansmanı ve parti başkanlığı arasındaki bağların ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Refah Partisi'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasından sonra buna benzer işler Refah Partisi'nin üyelerini kendine doğru çekmeye çalışan Saadet Partisi yurtdışındaki sempatizanları tarafından da örgütlenmeye çalışılmıştır.

Etnik işletmeler kuşkusuz devam edecektir. Sassen'in isabetle

---

83 Erbakan, N. "Kontenjanı hayır için istedim", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1994, s.1, 15.

84 Balbay, M. "RP'nin gerçek yüzü ve Hac ticareti", *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1994, s.1, 17.

85 Yurteri, K. "Dinci şirketlerden sınır ötesi çalım", *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1994.

86 Suudi Arabistan hükümeti her yıl tüm İslâm ülkelere vatandaşlarının hac mükellefiyetini yerine getirebilmeleri için belli bir kontenjan ayırmaktadır. Erbakan'ın yakın dostu ve Van der Zee şirketinin temsilcisi bulunan Beşir Darçın bu sınırlayıcı koşullardan 1993'te Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının üçüncü ülkelerden vize istemeleri sureti ile kurtulma yolunu bulmuştu. Suudi-Türk hükümetlerarası anlaşmanın ihlâli olarak görülen bu işlem nedeniyle adı geçen şirketin 1994'te kontenjanlardan yararlanma hakkı iptal edilmişti.

87 Erbakan, N. "Millî görüş ticaret hattı", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1994, s.19.

belirtiği gibi,[88] metropollerde göçmen topluluklar tarafından yürütülen uzmanlaşmış hizmet sektörleri, bireysel yatırımlara en yüksek oranda kâr sağlıyan yapı ya da araçlardır. Böylece birden fazla ev onarımı o mahallenin değer kazanmasına neden olmakta, farklı dillerde konuşmayı istemek, değişik gıdaları tercih etmek etnik dükkân sahipleri için kendilerine bağlı bir tüketici grubu yaratmaktadır. Büyük kentlerde yaygınlaşan düşük ücretli işler, yerli mavi ve beyaz yakalı işçiler yoğun bir işsizlik durumu içinde bulunsalar da, göçmen işçilere yeni istihdam imkânları yaratmaktadır. Ancak şurası asla unutulmamalıdır: Gelişen etnik işletmeler aynı zamanda etkinlikleri anayurda yönelik siyasal ve dinsel örgütlerin en önemli finansman kaynağı ve desteği olmaktadır. Etnik işletmeyi, göçmen kabul eden ülkeyle oluşan başarılı bir bütünleşmenin (integration) sağlıklı bir işareti olarak kabul etmek ciddî bir yanılgıdır. Türk etnik işletmelerin durumunda kâr sağlıyan ticarî işlemlerle, dinsel kurslar ve topluluğum önemli bir kısmı üzerinde yapılan toplumsal denetim arasında çok sıkı ve yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Etnik Topluluklar

Ekonomik faaliyette bulunan görünür etnik toplulukların yanısıra değişik çap, boyut, yoğunluk ve örgütlenme biçimine sahip başka etnik topluluklar da, giderek artan ölçüde göçmen kabul eden ülkelerin yeniden yapılanmasında, önemli bir etken olmaktadır. Bunların bütünleşmeye eğilimli olmaları ya da tersine bu tür bir bütünleşmeyi reddetmeleri, yerel ve yabancı nüfus grupları arasındaki gerilim, yabancılara uygulanan ayrımcılığın sürdürülmesi birçok durumlarda yeni çatışmalara yol açmaktadır. Bu konuda sorun iki açıdan ele alınmalıdır: Göçmen kabul eden ülkenin gütmekte olduğu politikaların parametreleri ve göçmen topluluğun bireşimi. Sonuncu halde göçün türü, mekânsal yoğunluk ve değişik etnik ve dinsel farklılıklar belirleyici rol oynamaktadır. Avrupa'da var olan demokratik haklar sayesinde, göçmenler

88 Sassen, S. *The Global City*, Princeton University Press, New York, 1991, s.315.

arasında gelişebilmiş olağanüstü yoğun informal iletişim örüntüleri ve sosyal kurumlar dikkatle incelenmeye değer. Bu oluşumlar kısmen göç olayına neden olan koşullar yardımı ile açıklanabilir. Türk göç hareketini ele aldığımızda başlangıçta kabul edilen model "rotasyona dayalı, geçici süreli bir işgücü mübadelesi" ilkesine dayanıyordu.[89] İlk resmî göçmen dalgası hemen hemen istisnasız erkeklerden oluşmuştu ve iç göçün bir ürünü olarak büyük çoğunlukla Türkiye'nin üç büyük kenti İstanbul, Ankara ve İzmir'den gelmişti.[90] Ancak Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde kısa süre için kabul edilen göçmenler ikametlerini uzatmak, ayrıca akrabaları, soydaşları ve arkadaşları için de ismen davetiye istetmek imkânına kavuştular. Ayrıca, kırsal kalkınma kooperatif üyeleri ile doğal âfete uğramış bölgeden başvuranlara da öncelikli muamele yapıldı. Bütün bu etkenler coğrafî koşullara bağlı olduğundan, çok geçmeden tek bir köyün ya da bölgenin üyeleri bu defa yurt dışında aynı firmada çalışmaya ya da aynı kentte yaşamaya başladılar. Bu tür zincirleme göç hareketleri özellikle İsveç ve Danimarka gibi İskandinav ükelerinde görülmüş ve oralarda kan bağına dayalı sosyal ilişki ağlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Wilpert ve Gitmez, Berlin'de rastlanan "zincirleme göç" hareketine ilişkin çok çarpıcı örnekler vermektedirler:

- Malatya'nın birkaç köyünden gelmiş ve 180 bireyden oluşan 35 aile (bu gruba mensup 200 aile Stuttgart'a yerleşmişti),
- Erzincan'ın tek bir köyünden gelmiş 550 bireyi içeren100 aile
- Urfa'nın altı köyünden gelmiş 1.050 kişiyi kucaklayan 140 aile
- Siirt'ten gelmiş, 1.850 üye barındıran 250 Kürt ailesi,
- Samsun köylerinden gelmiş Kürt, Laz ve Çerkes kökenli 140 aile.[91]

---

89 Abadan-Unat, N. *Turkish Migration in Europe, 1960-1975: A Socio-Economic Reappraisal*, E.J. Brill, Leiden, 1976, s.17. R. Weber, "Rotationsprinzip bei der Beschaeftigung von Auslaendern", *Auslandskurier*, 5 Ekim 1970, s.10.

90 Abadan-Unat, N. "External migration and social mobility", P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur, ed., *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, E.J. Brill, Leiden, 1974, s.371, tablo 4.

91 Gitmez, A. ve Wilpert, C. *a.g.e.* s.95.

Köksal ve Alpay da Türk göçmenlerinin yarısından çoğunun oturmakta olduğu ve çoğunluğunu Konya'nın Kulu ilçesinden gelen işçilerin yaşadığı Rinkeby mahallesinde çalışmalar yapmışlardır.[92] Zincirleme göç hareketine katılma sadece yurtdışında aile ve komşuluk ağının yeniden kurulmasına olanak sağlamakla kalmıyor, ayrıca anayurtta kalmış olan aslî köy topluluğunun, yurtdışmdakiler üzerinde bir tür toplumsal denetim yapmasına fırsat veriyordu. Bu ağlar yardımı ile ortaya çıkan çeşitli ilişkiler her çeşit destek, sosyo-ekonomik hareketlilik ve güçlükleri aşma aracı olarak kullanılmaktadır. Şu kadar ki, bu yakın ilişkiler göçmenlere yeni ufuklar açacak, yeni yönelimlere doğru gitmeye yardımcı olacak yerde onları bölgesel, kültürel ya da dinsel esasa dayalı kimlikler oluşturmaya özendirmektedir. Kimlik sorunu, kendini en çok yeni bir ailenin kuruluş aşamasında duyurmaktadır. Türk ve Kürt, Sünnî ve Alevî arasında çok keskin çizgiler çizilmektedir. Aynı etnik gruba mensub olmakla beraber, farklı bir mezhebe mensup olanlar kendi aralarında evlenmemektedir. Günümüzde de görücü usulü ile gerçekleştirilmiş evlilikler hâla yaygındır. Fransa'da saptanan örnek olaylar bu eğilimi doğrulamaktadır.

Riva Kastoryanu Fransa'da üç değişik Türk topluluğunu incelemiştir: Bellegarde, Metz ve Paris'te Strasbourg St. Denis mahallesi.[93] Bellegarde, l'Ain ilinde, 11.690 nüfusa sahip küçük bir kasabadır. 554 kişiden oluşan Türk topluluğu kentin eski kısmında bulunan birkaç sokakta oturmaktadır. Buradaki Türkler aralarında örgütlenmiş ve güçlü dayanışma bağlarına sahip olmuşlardır. Sosyal hizmet uzmanlarına göre Türkler "içine girilmesi çok güç olan küçük bir evren" yaratmışlardır.

120.000 nüfusa sahip, ortaboy bir kent sayılan Metz'de yaklaşık 3.000 Türk yaşamaktadır. Burada 200 Türk ailesi Citroën fabrika-

92 Köksal, S. *Refah Toplumunda "Getto" ve Türkler,* İstanbul: Köksal, 1986, s.126, tablo: 22. Alpay, Ş. ve Sarıaslan, H. *Effects of Immigration: the Effects on the Town Kula in Central Turkey of Emigration to Sweden*, EIFO, Stockholm, 1984.

93 Kastoryano, R. "La présence turque en France", *Hommes et Migrations,* 1172-73, 1994, s.72-78. Bozarslan, H. "Une communauté et ses imstitutions: le cas des Turcs en RFA", *Revue Européenne des Migrations Internationales,* 6.3.1990, s.63-81.

sının yakınında bulunan Borny-Metz bölgesinde, düşük maliyetli sitelerde (HLM) oturmaktadır. Bunların mekânsal yoğunluğu modern bir gettonun profilini yansıtmaktadır. Türklerin varlığı yaşam biçimleri ile daha da bariz bir hale gelmektedir. Apartman binalarının önünde örgü ören ya da koyun postundan yün ayıran kadınlar geleneksel giysiler taşımakta, genelde ailelerine ilişkin haberler üzerinde sohbet etmektedirler. Erkekler, serbest zamanlarında köşe başında bulunan kahveye gitmektedirler. Mahallede bulunan üç bakkal dükkânında helâl et satılmaktadır.

Görülüyor ki, göçmenlerin gelmiş oldukları kırsal çevreye uygun bir ortam sadakatle yaratılmıştır. Fransa'da diğer bir Türk topluluğu sayılan, Dreux kentine bağlı Chamards mahallesinde Yıldız Sertel tarafından ortaya çıkarılan veriler de bu eğilimi doğrulamaktadır.[94] Gerek Bellegarde gerekse Borny-Metz'de göçmenler arasındaki sıkı toplumsal ilişkiler, onların göçmen kabul eden ülke ile daha yoğun bir etkileşim kurmalarını engellemekte, bu da tecrit edilmiş yaşam biçimini güçlendirmektedir. Bunun yanısıra bu iki kasaba/kentte topluluğun etnik kökenlerinin değişik olması, buralarda kurulan dernekler arasında bir kutuplaşma yaratmıştır. Derneklerin bir kısmı için dinsel sorunlar en önemli sayılmakta, diğer bir kısmı için sosyal ve kültürel sorunlar ağırlık taşımaktadır. Böylece bu derneklerin ortaya attıkları söylemlerdeki farklılık, bunların değişik ideolojik yönünü de ortaya koymaktadır. Bu derneklerin önderleri "Türk"lüğe ya da "Kürt"lüğe özel bir vurgu yapmak sureti ile ulusal ya da dinsel kimliği vurgulamaya çalışmaktadırlar.[95] Bu göçmenlerin işçi sınıfının bir parçasını mı, yoksa bir alt grubunu mu, oluşturduğu konusu özellikle Gallisot ve diğer çalışma arkadaşları. tarafından incelenmiştir.[96]

---

94 Sertel, Y. *Nord-Sud: crise et immigration-le cas Turc*, Paris: Ed. Publisud, 1987, s.134-5.

95 Kastoryano, R. *Etre Turc en France: réflexions sur famille et communauté*, L'Harmattan, Paris, 1986.

96 Daha ayrıntılı bilgi için bk. R. Lissot, N. Boumaza ve C. Clement, *Ces migrants qui font le prolétariat*, Ed. Méridien, Paris, 1994, s.93-104.

Paris'te ve onun Türk bölgesi sayılan St. Denis'de, Bellegarde ve Metz'de karşılaşılan güçlü toplumsal denetim yok olmuştur; mekânsal olarak yoğunlaşmış bulunan etnik bir topluluğun yerini "etnik işletmeler" almış bulunmaktadır. Türk işgücü Paris'te moda endüstrisine bağlı bulunan "hazır giyim" ve "haute-couture"e bağlı bulunan atölyelerde çalışmaktadır. Türk göçmen işçilerinin ancak yarısı (% 48'i) iş yaptıkları mahallede hem çalışmakta, hem de oturmakta; diğerleri Paris'in değişik varoşlarına dağılmış bulunmaktadır. Ancak Türk topluluğun üyeleri arasındaki coğrafi mesafe, aileler arasındaki toplumsal temasları gevşetmemiştir. Aslında bu ilişkiler daha karmaşık bir karaktere sahiptir. Bellegarde ve Metz'de Türk dernekleri, ikinci kuşağın eğitim sorunlarına çözüm bulmak gibi bütünleşmeye katkıda bulunan girişimlerde de bulunurken, Paris'teki etnik tamamen ekonomik bir hüviyete sahiptir. Fransız başkentinde yaşayan Türkler, metropol bir merkezin sağladığı anonim ilişkiler ağından yararlanıp özel ve kamusal yaşamları arasında keskin bir çizgi çizmektedirler. Evlerinde kimliklerini ve kültürlerini korumak isterken, işverenle herhangi bir anlaşmazlığa düşmemeye itina göstermektedir. Bu dernekler siyasal faaliyetler açısından, kendilerini kabul eden ülkenin politikalarını etkilemeye çalışacakları yerde savundukları ideolojinin dört duvarı içinde hapis kalmaktadırlar. Siyasal eylemleri sadece anayurtlarına ya da Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası forumlara özgü kalmaktadır. Son yıllarda kendini en fazla duyuran akımlar etnik, milliyetçilik, siyasallaştırılmış etnisite ya da dinsel bir bağlılığa dayalı kimlik arayışlarıdır.

Toplumbilimciler etnik topluluklar içindeki bağlantıları çözmeye çalışmışlardır. Clifford Geertz bunlara "ilksel bağlılıklar" (primordial attachments) adını vermektedir. Bu kavram çerçevesinde kan bağları, dil ve âdetler olağanüstü güçlü bir zorlayıcılık yaratmaktadır-

97 Geertz, C. *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, s.259. Bourdieu, P. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977. J. D. Eller ve R. M. Coughlan, "The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments", *Ethnic and Racial Studies*, 16.2.1993, s.188-202.

lar.[97] Diğer toplumbilimciler bu bağları, durumdan dolayı oluşan ya da yapısal olarak gelişen bağlar olarak nitelendirmektedirler. Bu kavramlardan herhangi biri, bize var olan ya da yeniden örgütlenen ulus-devletlerin içindeki değişik etnik grupları ve bunlarda varlığını sürdüren göçmen toplulukların örgütsel faaliyetlerini anlamaya yardım etmektedir. Sonuçta belirleyici olan; yabancıların dışlanması ya da onlarla bütünleşme, etnik azınlıkların tanınması ya da tanınmaması, yerel ve ulusal kamu örgütlerinin sağladığı destek, göçmenlerin ana yurtları ile olan örgütsel bağları, uluslararası topluluğun manevî desteği ve etnik grupların dinamiği gibi etkenler olmaktadır. Bunu da göçmen kabul eden ülkenin uygulamakta olduğu politikalar belirlemektedir. Göçmen toplulukların kabul eden ülke ile bakışımsız (asimetrik) bir ilişki içinde kalmaya mahkûm olduğu noktasından hareket edersek, Türk göçmenlere kolektif örgütlenme ve derneksel faaliyetler yolu ile ne gibi olanakların açık olduğunu saptama ile işe başlayabiliriz.

Türk Göçmenler Arasında Değişik Kolektif Örgütlenme Biçimleri: İsveç, Hollanda, Fransa, Almanya Örnekleri

Batılı ülkelerde siyasal örgütlenme çoğulcu demokrasinin bir unsurudur. Göçmen grupları, kendilerini kabul eden ülkenin hükümetleri üzerinde baskı yapabilmek için siyasal örgütlenme yoluna gitmektedirler. Ancak göçmen kabul eden ülkelerin, göçmen topluluklarına olan bakışı bu tür örgütsel eylemlerin etki derecesini belirlemektedir. Bu konu en ayrıntılı biçimde Yasemin Nuhoğlu Soysal *Limits of citizenship* (Yurttaşlığın sınırları) adlı yapıtında ve geliştirmiş olduğu tipolojide ele alınmıştır.[98] Buna göre, göçmenlerle ilgili faaliyetler aşağıdaki değişik yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmaktadır:

a. "Etnik azınlık" kavramını tanıyan İsveç ve Hollanda gibi ülkelerde ulusal ve yerel düzeyde kamusal fonlarla desteklenen çeşitli faaliyetler düzenlenmektedir.

98 Soysal, Y. N., *Limits of Citizenship-Migrants and Postnational Membership in Europe*, University of Chicago, Chicago, 1994, s.65-83.

b. Fransa'da azınlık statüsü tanınmaksızın özellikle yerel düzeyde kamusal fonlarla desteklenen faaliyetlere olanak tanınmaktadir.

c. Almanya'da resmî bir tanıma olmaksızın göçmen derneklerine farklı bir muamele gösterilmektedir.

d. İsviçre'de göçmen dernekleri bireysel isteklerin sözcüsü sayılmaktadır..

Şurası çok açıktır ki, göçmen topluluklara ilişkin kamusal politikaların oluşturulması ve "ayrılık adaları"nın pekiştirilmesi geniş ölçüde göçmen kabul eden devletlerin uyguladıkları politikalara bağlı kalmaktadır.. Bundan başka kamusal fonlarla desteklenen örgütlerin bulunduğu ülkelerde bile göçmen gruplarının içindeki dayanışma, özellikle zincirleme göç olaylarında olduğu gibi, bu tür ilişkiler ağını çözmeye yetmeyebilir.

İsveç

İsveç'te yabancı içgücünün göç hareketinin değerlendirilmesi "azınlık grupları topluluğu" kavramı üzerine oturtulmaktadır. Göçmen derneklerine, İsveç toplumunun kurumları ile göçmen toplulukları arasında bağı kuran örgütler gözü ile bakılmaktadır.[99] Göçmen dernekleri ulusal hükümetten parasal destek almakta ve ulusal düzeydeki siyasal katılma sürecine danışma kurulları ve danışma organları yolu ile katılmaktadırlar. Her ulusal grubun, ulusal bir federasyon tarafından temsil edilmesi istendiği için, çatı görevi yapan tekli federasyonların oluşması zorunludur.

Türk Federasyonu (TF) 1977'de kurulmuştur. Bu federasyon yaklaşık dokuz bin üyeyi kucaklayan otuz kadar üye dernekten oluşmaktadır. 1988 de TF'nin yıllık bütçesi 2 milyon İsveç kronu karşılığı 344.448 dolardı. Hükümet ayrıca göçmen kadın ve çocukları konu alan özel projelere de parasal yardımda bulunmaktadır. Göçmenlerin dinsel örgütlerine de aynı model uygulanmaktadır. İsveç İslâm Derneği (SMA) TF ile yakın bir işbirliği halindedir. Ayrıca İsveç göç kuruluşları yeni ge-

99 Lithman, E. L. *Immigration and Immigrant Policy in Sweden*, The Swedish Institute, Stockholm, 1987, s.29-31.

len göçmenlere dil öğretme programlarını da finanse etmektedir. Bu dil öğretme programları, 240 saat kapsamakta ve iş saatleri içinde verilmektedir. Okuma-yazma bilmeyen Türk kadınlarına ayrıca okur-yazarlık kursları da sunulmaktadır. Her ne kadar Türk göçmenlerin büyük çoğunluğu bu kurslara devam ediyorsa da, çalışma piyasasında açık ve saklı biçimde uygulanan ayrımcılık ve mesken sağlamada karşılaşılan davranışlar Stockholm'un Rinkeby mahallesinde görüldüğü gibi, çok sayıda Türk'ün aynı semtte yoğunlaşmasına yol açmıştır. Sema Köksal Erder, bu konuyu ayrıntılı bir biçimde *Refah Devletinde Getto ve Türkler* adlı yapıtında incelemiştir. İyi örgütlenmiş bir toplumda sağlanan korumalı bir yaşam biçimi, bir yandan yeni kültüre uyum gösterilmesini kolaylaştırırken, diğer yandan bütünleşmeyi de engellemekte, böylece çelişkili bir duruma yol açmaktadır. Özellikle düşük gelirli göçmen merkezlerinde, geleneksel değerlerin sürdürülmesi devam etmektedir.

Hollanda

Kamusal yaşamın tüm kesimlerinde, çıkar gruplarının dikey yapılar oluşturmasından hareketle, "Verzuiling" (sütunlaşma) adı ile tanınan Hollanda'nın siyasal sistemi değişik dinsel mezheplerle, laik gruplar arasında işbirliğini öngörmektedir. 1980'de bu gelenek Hollanda hükümetini resmen "çoketnili" bir politikayı benimsemeye doğru götürmüştür. Bu politikanın üç esas hedefi vardı: Etnik toplulukların gelişimi ve özgürleşmesi, hukuk alanında eşitliğin artırılması, ekonomik ve sosyal alanlarda ise etnik toplulukların konumunun yükseltilmesi.[100]

Birinci hedefte bireyden çok grup esas alınmıştı. Bu nedenle özel ve kamusal okullarda ana dilin öğretilmesi özendirildi. Ayrıca dinsel topluluklara özel okullar kurma olanağı da tanınarak, bu okulların tüm masrafları devletçe karşılandı. Son yıllarda yirmiye yakın Müslüman ve birkaç Hindu okulu bu fırsattan yararlanarak kuruldu. Halen, Rotterdam'da iki Müslüman Türk ilkokulu bulunmaktadır. Ayrıca İsveç modeline koşut olarak, yerel ve ulusal düzeyde kalabalık göçmen

100 Rath, J. "Political action of immigrants in the Netherlands: class or ethnicity", *European Journal of Political Research*, 16, 1988, s.623-44.

gruplarına özgü danışma meclisleri kuruldu. Bunun yanısıra göçmen derneklerinin kurulması da devletçe parasal olarak desteklenmektedir.

İkinci hedef, yasalar önünde eşitliği sağlamaktı. Bu bağlamda, Hollanda'da beş yıldan fazla bir oturma iznine sahip etnik azınlık grupları mensuplarına, yerel seçimlere katılmak üzere siyasal haklar verildi. Bunun sonucunda, 1990'da yapılan yerel seçimlerde 36 Türk, belediye meclislerine seçildi.[101] 2002 yılında yapılan yerel ve ulusal seçimler sonucu olarak yerel yönetimlerde 100 yakın Türkiye kökenli aday seçilmiş, Hollanda İşçi partisinin milletvekili adayı, Türkiye'de doğan Nebahat Albayrak ise sadece parlamentoya girmekle kalmamış, parti başkanlığı için adaylığı dahi tartışılmıştır.

"Çoketnili" politikanın üçüncü hedefi, etnik azınlıkların toplumun ekonomik ve sosyal ana akımı ile bütünleşmesini sağlamaktı. Bu hedef, özellikle işsizlik açısından gerçekleştirilemedi. Türklerin % 21'i ve Faslıların % 36'sı 90'lı yıllarda işsizdi ve çalışma piyasasından dışlanmıştı. Ulusal ekonominin yeniden yapılanması nedeni ile azınlıklara tanınan istihdam olanakları azaldı.

Yukarıda anahatları ile tanımlanan politikanın, on yıllık uygulaması gözden geçirilince, etnik azınlıklara uygulanan ve ekonomik katılımdan çok sosyal yardım olarak özetlenebilen paternalist tutumun bir kısım göçmen gruplarının dışlanmasına yol açtığı saptanmıştır. Bunun sonucu olarak Hollanda Bilimsel Konseyi 1989'da yeni bir plan benimsedi. Bu yeni plan, ekonomik ve toplumsal bütünleşmenin amaç olduğu noktasından hareketle azınlık dil ve kültürlerini öğretip yaygınlaştırmaktan vazgeçip, bu tür bir öğretimi ilgili göçmen gruplarının girişimlerine bıraktı.[102]

Halen on federasyon ve dernekten oluşan Türk Danışma Konseyi, Hollanda Ulusal Danışma Konseyi ile işbirliği halindedir. Yürürlükteki yasal çerçeve gereğince, Türk İslâm Derneği ve diğer siyasal ve sivil Türk dernekleri aralarında işbirliği yapmak zorundadırlar. Şu ka-

---

101 Türklerin belediye meclisinde üye olarak yer aldıkları kentler: Almelo (1), Amesfoot (1), Amsterdam (17), Arnhem (3), Bergen ov Zoom (1), Devenba (1), ve Dortdrecht (1).

102 Entzinger, H. "L'immigration aux Pays-Bas du pluri-culturalisme à l'intégration", K. A. Wierow, ed. *Racisme et modernité*, Editions la Découvèrte, Paris, 1993, s.409-410.

dar ki, göç sorunlarına yönelik derneklerle diğer dernekler arasında yapılması zorunlu olan işbirliği sadece yönetici önderler düzeyinde gerçekleşmektedir; değişik derneklerin üyeleri arasında çok sınırlı bir etkileşim olmaktadır. Bununla beraber, var olan tüm dernekler hükümetin bellibaşlı yasa öneriler konusunda danışma niteliği taşıyan raporlar sunmak zorundadırlar. 1986-1987 arasında göçmen kuruluşları tarafından ileri sürülen 14 öneriden altısı hükümetçe olumlu olarak karşılanmıştır.[103]

Fransa

Üniter ulus-devlet kavramı üzerine bina edilen Fransız siyasal sistemi, son zamanlara kadar "sığınmacı ve göçmenlere karşı dostane davranan" bir ülke ve onun sonucu olarak da "tarafsız" bir politikaya sahip ülke görünümü sunuyordu. Ancak 1983'te oyların % 11'ini elde eden Jean Marie Le Pen'in sağcı, göçmen aleyhtarı Ulusal Cephe (Front National) Partisi'nin hızlı yükselişi Fransız vatandaşlık yasasında önemli değişikliklere yol açtı. Daha önceleri "ius soli" (doğum yeri) ilkesi gereğince ikinci kuşak göçmenlere otomatik olarak vatandaşlık hakkını tanınırken, halen ancak kişi 18 yaşına geldiğinde Fransız vatandaşlığını beyanla kazanabilmektedir. Fransa'nın resmî göç politikası 20. yüzyılın başından bu yana değişmemiştir. Bu politika "etnik topluluklar"ı tanımama hususundaki kesin kararlılığa dayanmaktadır. Onun yerine göçmenlerin dernek kurma faaliyetleri özendirilmekte, yerel düzeyde çeşitli sosyal hizmet ağları kurulmakta, göçmenlerin toplumsal bütünleşmeye bu yoldan varmaları öngörülmektedir. Ancak yüksek sayıda Müslüman göçmenin yoğun olarak gelmesiyle –halen Fransa'da 3 milyon kadar Müslüman yaşamaktadır– Müslüman topluluklar dinsel mensubiyetlerini resmi makamlarla pazarlık aracı olarak kullanmaya başladılar. Böylece tanınmış toplum bilimci Leveau'nun deyimi ile "Fransız sistemi çöktü". Göçmenler kültürel ve din-

103 Soysal, Y. N. "Workers in Europe: interaction with the host society", Heper, M. Öncü, A. Kramer, H. ed, *Turkey and the West - Changing Political and Cultural Identities* içinde, I. B. Tauris, Londra, 1993 içinde, s.250.

sel kimliklerini kabul ettirmek amacı ile topluluklarını seferber etmek ve merkezi hükümet üzerinde baskılarını artırmak ihtiyacını duydular. Bu strateji ise devletin anayasada ifadesini bulan laiklik ilkesi ile çatışma haline geldi.[104]

Sonuçta göçmenlerin girişimlerinin çok etkili olduğu anlaşıldı. Önce 1973'te Türkiye'den ve Mağrip'ten gelen işçiler, kamu fonları ile inşa edilen düşük maliyetli sitelerde uygulanmak istenen kira artırma teşebbüsüne karşı, bu meskenleri yöneten Sunacotra şirketi ile müzakereye başladılar. Şirket işçilerin isteklerine boyun eğdi, önce Bobigny-Paris'te, daha sonra Müslüman işçilerin yoğun olarak oturdukları başka yerlerde bu binalarda TV seyretmek ve oyun oynamak için ayrılan odaları mescite dönüştürdü. Keppel'in dediği gibi "meskenle ilgili makamlar ekonomik mahrumiyeti ruhanî ayrıcalıklarla gidermeye çalıştı!"[105] İkinci atılım 1976'da gerçekleşti. O sırada Fransız Sendikalar Federasyonu'nun (CGT) Maocu fraksiyonu, üyelerinin sayısını artırma amacı ile Ramazan sırasında Renault şirketinin Billancourt'daki fabrikasında mescitlerin kurulması için önderlik etti. Böylece İslâmcı kesimin istekleri iş yerinde toplumsal huzuru sağlamak için gerçekleştirilmiş oldu. Nihayet 1980'li yılların ortasında Fransa'da doğmuş olmaları nedeniyle Fransız vatandaşı sayılan ve kendilerine Harkis adı verilen genç Cezayirliler yerel yönetim otoritelerinden cami inşa etme iznini kopardılar. Cemaat-el-Tebliğ adlı uluslararası İslâm misyonerlik örgütünün parasal desteği ve bir kısım Fransız kilise örgütlerinin yardımı ile Fransa'da "binbir cami kurup, sosyal bir ortak olarak" ortaya çıkmayı başardılar!

Kuşku yoktur ki, bütün bu gelişmeler Türk göçmenleri büyük ölçüde etkiledi. Türkiye 1966'da Fransa ile göç konusunda ikili bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmadan önce 1962'de kayıtlı 111 Türk göçmen işçi varken, bunların sayısı 1975'te 50.860'a yükseldi. 2001'de toplam 325.887 Türk vatandaşı saptanmıştı. Bunlardan 87.992 işçi

104 Leveau, R. "Maghreb immigration to Turkey: double insertion or double exclusion", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1992, s.176.

105 Keppel, G. *Les banlieues de l'Islam*, Seuil, Paris, 1987, s.136.

statüsünde bulunuyordu.[106] Islâmın Fransa'da hızla yayılması, Türk toplulukların dernek faaliyetlerini de hissedilir biçimde etkiledi. Almanya'da ideolojik yönelime sahip siyasal dernekler, bireysel katkılardan ve özel uluslararası örgütlerin desteğinden yararlanmakta ve çalışmalarını Türkiye'ye dönük olarak yapmaktadırlar. Fransa'da da durum böyledir. Ancak yarı, resmî bir Fransız kurumu olan Fonds d'Action Sociale (FAS), Türk-İslâmcı derneklerin hızla gelişmelerine karşı bir güç oluşturmak amacı ile bu defa solcu, laik sosyo-kültürel derneklere parasal yardımda bulunmaya başladı. Bunun sonucu olarak, bu tür dernekler hükümet politikaları karşısında daha faal bir rol oynamaya başladılar ve böylece bütünleşmeye doğru adım attılar.[107] Tersine gelişmeler de oldu. Bir kısım etnik ve dinsel örgüt parasal destek almaya hak kazanmak için kimliklerini "kültürel dernek" haline dönüştürdüler. 1992'de Paris'te 76, Strasbourg'da 51, Marsilya'da 17, Lyon'da 59 ve Fransa'nın tümünde toplam 203 Türk derneği faaliyet gösteriyordu.[108] Bu dernekler durmadan kurulma, kendilerini fesh etme ve yeniden kurulma süreci içinde bulunmaktadırlar. Siyasal ve dinsel amaçlı olanlar Türkiye'de Refah Partisi'ne, bu parti kapatıldıktan sonra kurulan Saadet Partisi ile Aydınlık ve Kalkınma Partisi'ne sempati beslerken, etnik bağlılığa dayalı olanlar Türkiye'den kopmaktadır. Kürtler ayrı bir etnik-ulusal kimliğe sahip olduklarını ileri sürmektedirler. Dernekler üyelerinin "Türklük"ünü ya da "Kürtlük"ünü vurgulamak için "Türk İşçi Dernekleri" (Associations des Travailleurs Turcs) veya "Türkiyeli İşçi Dernekleri" (Associations des Travailleurs de Turquie) adlarını benimsemektedirler. Böylece derneksel faaliyetler gurbette geliştirilen, yeniden belirlenen siyasal kimliklerin oluşmasına yardımcı olmaktadır.

106 Çalışma Bakanlığı, *BÜLTEN*, 2002, s.18.

107 Kastoryano, R. "Etre Turc en France et En Allemagne", *a.g.e., s.76.*

108 Çalışma Bakanlığı, *1992 Yılı Raporu*, S. 76, Tablo 2.4.6. Daha sonraki yayınlarda Fransa'daki işçi derneklerine ait veriler bulunmamaktadır..

Almanya

Türkiye'nin, Federal Almanya ile 10 Ekim 1961 tarihinde "artan işgücü ihracı"nı gerçekleştirmek üzere imzalamış olduğu ikili anlaşmanın üzerinden kırkı aşkın yıl geçti.[109] 1961'de Türklerin sayısı ancak 7.000 iken, bu sayı 1992'de 1.854.945'i buldu. Artık Türkler % 28,5 gibi bir oranla Almanya'da yaşayan en kalabalık yabancılar grubunu oluşturmaktadır. 2000'de Almanya'da 1.998.534 Türk yurttaşı yaşarken, bunlardan % 54,2 si erkek, % 45,8'i kadındı.[110] Her ne kadar Almanya'daki yabancıların sayısı sürekli artıyorsa da –1980'de yabancılar nüfusun % 22,7'sini, 1990'da % 28,2'sini oluşturuyorlardı– Federal Almanya Cumhuriyeti 2001 yılına kadar ısrarla bir "göç" ülkesi olmadığını vurgulamaya devam etti. Bu tutum, Almanya'nın yabancılara günümüze dek neden yerel seçimlerde oy hakkını tanımadığını açıklamaktadır. Alman vatandaşlığı elde etmek için izlenmesi gereken işlemler de, geçmişte çok zaman alıyordu: 1992'de Almanya'da sadece 7.377 Türk'e vatandaşlık statüsü verilirken, aynı yılda Fransa'da 14.773 Türk Fransız vatandaşı oldu. Ancak durum son yıllarda değişti. Nitekim 1998'de 57.374 Türk Alman vatandaşlığına geçmiştir.[111] Halen 450.000'i aşan Türk Alman vatandaşlık haklarına kavuşmuş bulunmaktadır. Göçmenlerin Alman toplumu ile bütünleşmeleri için federal fonların bulunmasına karşılık bu paralar şemsiye örgütlere tahsis edilmemektedir. Parasal destek ancak yerel düzeyde sağlanabilir. Böylece kolektif girişimler, geniş ölçüde sadece bireysel bağışlara ve diğer İslâm ülkelerinin yaptığı finansal yardımlara bağlı kalmaktadır.

Türk dernekleri birbirinden farklı iki yön izlemektedir: Almanya'da uzun süreden beri yaşamakta olan bir kısım göçmenler son zamana kadar çifte vatandaşlık ve oy hakkı elde etmek için mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu çabaları bütünleşmeden yana olan "Euro-Türkler" tarafından desteklenmektedir. Ancak Türk derneklerinin

109 Abadan-Unat, N. *Turkish Workers in Europe, a.g.e.*, s.6.
110 *Statistisches Bundesamt*, 31.12.2000, Tablo: 6, s.26.
111 Çalışma Bakanlığı, *1999 Yılı raporu.*, s.11.

önemli bir kısmı, Alman toplumuna karşı fazla ilgi göstermeyen ulusal ve kültürel grupları temsil etmektedir. Özellikle dinsel, etnik, aşırı sağcı ya da solcu radikal derneklerin profili çok değişiktir. Bu derneklerin liderleri, saldırgan bir konuşma üslubuna sahip olup, son zamanlara kadar yerleştikleri ülke ile barışçı bir diyalog sürdürmekten yana değillerdi. Bu durum, önemli ölçüde 11 Eylül olaylarından sonra değişti. Sözkonusu edilen Türk diasporasının bu kesimi daha çok Türkiye'ye bakmaktadır. Bu dernekler aşırı sağcı, milliyetçi ya da solcu örgütlerle işbirliği halindedirler. İslâmcı örgütler Türkiye'de bir iktidar değişimini gerçekleştirmeye çalışmakta, Kürt dernekleri gibi etnik örgütler ise ayrılıkçı hedefler güdüp terörist örgütleri desteklemeyi amaç edinmişlerdi. Alman toplumu ile bütünleşmeyi reddeden bu tür dernekler, Almanya'nın birleşmesinden ve sığınmacı sayılarının artmasından sonra kısmen ırkçılığın ve yabancı düşmanlığının yükselmesini de etkilemişlerdir.[112]

Avrupa Türk Ülkücüler Federasyonu (ATÜF), 1970 lerde Millî Çalışma Partisi'nin teşvikiyle kurulmuştur. Almanya'da yerel şubelerin kurulması 1973 yılına rastlamaktadır. "Bozkurt" adı ile faaliyet gösteren bu şubeler giriştikleri şiddet eylemleri yüzünden kapatıldı. Bu yasağı delmek üzere daha sonraları "Büyük Ülkü Derneği", "Türk Cemaati" ve "Türk-Genç" adlı dernekler kuruldu. Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi ile yakın bir işbirliği halinde bulunan bu dernekler Avrupa Türk Ülkücüler Dernekleri Federasyonu (ATÜDF) isimli bir şemsiye örgütü altında birleştiler. Halen Milliyetçi Hareket Partisi ile olan işbirlikleri devam etmektedir. Federasyonun ideolojisi, Türklerin "ikinci sınıf bir ırk" sayılmalarını önlemek için Alman toplumu ile bütünleşmeye karşı cephe almaya dayanmaktadır.

Önemli diğer etnik tabanlı dernekler, son zamanlara kadar faaliyet göstermelerine izin verilen KOMKAR ve BİRKOM'dır. Almanya'da 450.000'i aşkın Kürt kökenli Türk vatandaşın bulunduğu tah-

112 Abadan-Unat, N. 'Ethnic business, ethnic communities, and ethno-politics among Turks in Europe' in Uçarer, E. M. ve Puchala, D. J. Eds. *Immigration into Western Societies*, Pinter, Londra, 1997.

min edilmektedir. Bunlar değişik dernekler halinde örgütlenmiş bulunmaktadır. Son zamanlara kadar en güçlü olanı Kürdistan Kürt İşçileri Derneği KOMKAR'dır. Amacı kolektif bir bilinç yaratmak, Türkiye'nin güney doğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurmaktır. Diğer bir ayrılıkçı örgüt de BİRKOM'dur. Türkiye'yi 1980 de terk etmiş Abdullah Öcalan'ın destekçileri tarafından kurulmuş olan bu dernek Almanya ile bütünleşmekten yana değil, tüm etkinlikleri Türkiye'ye yönelikti. Bu derneklerle birlikte PKK örgütünü "terörist" olarak ilân eden Almanya ve bir kısım Avrupa hükumetlerinin kararı, 1999'da Avrupa'da PKK yandaşları tarafından şiddete dönüşen eylemlerle protesto edildi. Otobanlar işgal edildi, yangınlar çıkarıldı. ABD'de 11 eylül 2001 olaylarının ortaya çıkmasından sonra PKK, temel amaçlarında önemli bir değişiklik yaparak mücadelesini sadece siyasal platformda yürütmeye karar verdi. PKK'nın 8 Şubat 2002 de toplanan 8. kongresinde parti konseyi AB ve Türkiye sınırları içinde şiddete dayalı faaliyetlerine son verme kararı ile birlikte adını KADEK'e dönüştürdü. Bu karardan kısa bir süre önce AB üye devletleri oybirliği ile PKK ve DHKP-C örgütlerinin faaliyetleri yasaklandı. Alman makamlarının KADEK'i nasıl değerlendirecekleri henüz bilinmemektedir..[113]

Sonuç

Ayrıntılı araştırmalar Avrupa Birliği'ne dahil olmayan en geniş göçmen topluluğunu oluşturan Türklerin 1980'li yıllardan bu yana üç gelişim aşaması geçirmiş olduklarını göstermektedir: Etnik işletmelerin yaygınlaşması, etnik toplulukların kolektif örgütler içinde gelişip önem kazanması ve etnik siyasetin hızla büyümesi.

Bu süreç içinde, anayurda kesin dönüş yapmaktan vazgeçmeye başlayan Türklerin başta gelen tercihleri, kendi başlarına bir iş kurmaktır. Bu girişimlerle başarılı etnik işletme oyukları (niche) yaratmışlardır. Halen sadece Almanya'da 300.000 işyeri yaratan

113 *Süddeutsche Zeitung*, Christiane Schlötzer, 9/02/2002 "PKK parti kurmada geç kalmıştır" yorumunda bulundu. *Die Tageszeitung*, Jürgen Gottschlicht, 9/02/2002 "terörist bir partinin demokratik bir partiye dönüşmesi sevindirici bir olaydır" görüşünü dile getirmiştir..

60.000 Türk işletmesi bulunmaktadır. Kuşkusuz, Avrupalı ya da Türk yurttaşlara yeni işyerleri sağlayan, iyi örgütlenmiş işletmeler ana akım (mainstream) ekonomisine uyumu yansıtan önemli bir göstergedir. Bununla beraber işletmeler, çoğunlukla etnik topluluğun tüketicilerine hizmet etmektedir. Bu tür etnik topluluklarda çalışan göçmenler için bu istihdam türü, toplumsal dışlanmışlığı giderecek bir olanaktır. Bu tür işyerleri bireysel ve parasal sorunların çözümüne ve göçmen toplulukla kurulacak iletişime yardımcı olmaktadır. Ancak etnik işletmeler, mekansal ya da zihinsel gettolaşmanın yapılarını da güçlendirmektedir. Potansiyel bir çalışma pazarı sunmak yoluyla, bu tür "niche"ler genç göçmenlerin eğitimlerini sürdürmelerini engellemektedir. Ayrıca dinsel derneklerle sıkı bir ilişki içinde bulunan bu tür etnik işletmeler, dinsel kimliğe dayalı grup çıkarlarının savunulmasına da neden olmaktadır. Böylece denebilir ki, etnik işletmeler Kur'an kursları, yatılı okullar, özel radyo ve TV istasyonları kurmak sureti ile aynı zamanda dinsel nitelik taşıyan siyasal bir ideolojinin yagınlaştırılmasında başrolü oynayan bir dayanak olmaktadırlar. Bundan başka etnik işletmeler, etnik bir alt kültürün temel taşı rolünü de üstlenmektedir.

Benzer koşullara sahip etnik toplulukların tümü yaşamlarını, mekânsal olarak da yoğunlaştırılmış koşullarda sürdürmektedirler. Özellikle zincirleme göç durumlarında, göçmen alan ülke ile bütünleşmeyi reddeden yüksek sayıda benzer kökenli kişiler doğal olarak biraraya gelmektedir. Göçmenlerin yerel makamlarla işbirliği yapmaları, kültürel değerlerini korumakla beraber aslında sadece araçsal bir çokkültürlülük oluşturmaktadır. Bu tür eğilimler bazı koşullar altında fiilî bir apartheid'i güçlendirmektedir.

Nihayet etnik ya da dinsel kimliğe dayalı etnik politika, özellikle karmaşık ağların bulunması halinde, Türkiye'de federal bir İslâm cumhuriyeti kurmak ya da Kürt ayrılıkçıların isteklerini yerine getirmek gibi isteklere uygun bir zemin hazırlamaktadır. Her iki halde dernek faaliyetleri sonuçta şiddet, silâhlı çatışma, illegal hareketler gibi sonuçlar doğurabilir. Bu gibi durumlarda bir süreç gözü ile bakılan göç

hareketleri, uluslararası ilişkiler alanında yeni aktörlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Göç üzerinde çalışan akademik topluluk acaba yukarda incelemeye çalıştığım gelişmelerle bugüne kadar yeter derece ilgilendi mi? Heisler'in isabetle belirttiği üzere uluslararası göçün yeni biçimleri, bunlarla başa çıkmak için geliştirilen siyasi önlemler, global/ bölgesel uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan köklü değişikliklerle bir bütün haline geldi. Bu değişiklikleri göz önünde bulunduran Heisler "kurumsal siyaset sosyolojisi"nin kurulmasını önermektedir. Göçmenlerin bütünleşme sürecine dahil edilmeleri konusunda kullanılan ana kavram olan etnik çoğulculuk, kendi yapısında çok-kültürlülük, kültürel çoğulculuk, çoğulcu etnisite gibi kavramları da içermektedir. Bu kavramlar göz önünde bulundurulunca, sıra şu soruyu sormaya gelmiş bulunmaktadır: Siyasal bir topluluğu tümden yıkmaksızın özel kültürel değerler ne ölçüde korunmalıdır?

Özel dikkat isteyen diğer bir konu da, Alain Touraine'in geliştirmiş olduğu toplumsal akımlar kavramıdır. Touraine'e göre toplumsal değişiklik, almaşık kurumlar geliştirmek ve çatışmayı desteklemek üzere örgütlenen gruplardan gelmektedir. Burada da yine şu soru ortaya çıkmaktadır: Demokratik hakların kullanımı bir yandan göçmen kabul eden ülkede ırkçı ve yabancı düşmanı olanların yaptıkları gibi hukuksal bir ayrımcılığı, diğer yandan göçmenlerin anayurdun siyasal sisteminde ve sınırlarında değişikliği amaçlayan etkinliklere girişmelerini meşru kılar mı? Bu soruların tümü olağanüstü önemlidir, çünkü karşılıklı bağımlılık ilişkisi sürekli olarak büyümekte, daha âdil ve eşitlikçi bir yurttaşlık isteği artmakta ve hukuk devletinin yapısı temel hakların inkârına izin vermemektedir. Küreselleşmenin yaratmış olduğu ortak zemin bu sorunların göç alan ve göç veren ülkelerin birlikte tartışmalarını, ortak çözümler aramalarını zorunlu kılmaktadır.

"EURO-TÜRKLER"DE SİVİL TOPLUM VE DİN

> "Almanya'da yaşayan değişik etnik ve dinsel kökenden, Türkiyeli insanların uzun erimde kendilerini Türk olarak nitelemeyeceklerinden hareket ediyoruz. Bu, uyum için vazgeçilmez önemdedir. Bu ise İslâm'a ve İslâm'ın değişik yorumlarına karşı Alman devletinin bilinçli bir politika geliştirip, izlemesini zorunlu kılmaktadır."
>
> Heinz Kramer, American Institute for Contemporary German Studies'in 24.10.1997 düzenlediği sempozyumunda sunduğu tebliğden.
>
> "İslâm'ı Almanlaştırmak' olarak da ifade edilen projeyle yabancılar İslâm'a eşitlenmek istenmekte, dinsel kimlik öne çıkarılmakta, her şeyden önce onların 'kimlik'leriyle oynanmaktadır. Almanya 'Türkler'i unutmuş, 'Müslüman'ı benimsemiştir. 'Türkiye'ye 'mozayiği' dayatılmakta, Almanya'nın 'mozayiği' ise yok sayılmakta ve yok edilmektedir."
>
> Hikmet Çetinkaya, "Avrupa'da radikal İslâmcı örgütlenme", *Cumhuriyet*, 31.12.2001

Avrupa ülkeleri için İslâm, 1960'lı yıllara kadar daha çok doğubilimciler (orientalist) ve Arap dilleri uzmanlarınca yürütülen felsefe, teoloji, dilbilim gibi disiplinlerin ağır bastığı, akademik bir araştırma alanı sayılıyordu. 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren ikili anlaşmalar yolu ile ülkelerine çağrılan "konuk işçiler" sadece farklı fiziksel görünümleri ve uyrukları açısından farkediliyor, kültür ve dinlerinden hemen hiç bahsedilmiyordu. Aynı şekilde, sınırlı bir süre için geldikleri kanısını taşıyan konuk işçiler de, ülkelerine döneceklerini hesaplayarak bulundukları toplumda toplumsal ve dinsel özlemlerini gerçekleştirme yollarını aramıyorlardı. Avrupa ülkelerinde acılı faşizm ve nazizm dönemleri unutturmak için, güçlendirilen sivil toplumun kendilerine yeni açılımlar sağlıyabileceğini de fark edemiyorlardı. Aras Ören'in deyişi ile, "Başta gidişimizin bir ziyarete ya da işe gitmekten farklı olacağını hesaplayamadık!"

1960'h yıllarda aynı fabrika ya da çevrede çalışan Türk işçileri Heim adı verilen yurtlarda kalıyordu. Bu yurtlarda önce namaz kılabilecekleri bir odanın ayrılmasını talep etmeye başladılar. Böylece ilk cami dernekleri kuruldu. Bunlara "arka avlu camileri" (Hinterhofmoscheen) adı verildi.

Almanya'da bir düğünde gelin, damat ve marklar...

Bu durum ise on yıl gibi kısa bir dönem içinde hızla değişti. Türkler Almanya'da 1963'te İtalyan, İspanyol, Yugoslav ve Yunanlılardan sonra 27.500'lik bir nüfus ile beşinci olarak yer alırken, 1973'te 615.827'ye ulaşan rakamla yabancı nüfus içinde birinci yeri işgal etmeye başladı. Bu birincilik, aynı zamanda başta Almanya olmak üzere Avrupa'ya İslâm dinine mensup yeni bir demografik unsurun girmiş olduğunu gösteriyordu. Almanya, Fransa ve İngiltere'nin büyük kentlerinin yapısında, kimi yerde % 4 gibi önemli bir yoğunluk gösteren ve "getto" tipi yaşamları nedeni ile farklı bir yaşam uslubu ortaya koyan bu gruba karşı, kamusal duyarlılıklar artmaya başladı. Böylece yabancı işgücü sorunu ile birlikte dinsel bir topluluk olarak İslâm da, Avrupa kamuoyunda bugüne dek bitmeyen bir tartışma konusu olarak başa yerleşti.

Geçicilikten Kalıcılığa

1974 yılı, enerji krizinin ortaya çıkması ile birlikte yabancı işgücü istihdamına son verilmesi nedeniyle, Türk göçmen kitlesinin dört etkenden dolayı önemli bir yapısal farklılaşmaya gittiğini göstermiştir. Bunların başında:

a. konuk işçilerin aile birleşmesi yolu ile sayısal varlıklarını kısa bir dönemde iki milyona çıkartmaları, geçici statü yerine kalıcılığı tercih etmeleri,

b. O tarihe kadar türdeş ve sadece erkeklerden oluşan bu nüfus grubunun yaşamın her kesiminde rastlanabilen kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan heterojen bir yapıya dönüşmesi,

c. Avrupa ile Türkiye arasındaki uluslararası ilişkilerin farklı bir düzeye oturtulması,

d. Özel yaşam çerçevesinde İslâmiyet'e ait kuralların günlük yaşamda öne çıkması gibi faktörler gelmektedir.

İslâm, kendini 1970'li yıllarda yoğunlaşan dernekleşmeyle belli etmiş, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinden çok, anayurda dönük etkinliklerle önem kazanmıştır. O dönemin Türkiye'sinde siyasal partiler, böyle bir durumda kendilerine açılan yeni tartışma platformlarının varlığını anlamakta gecikmedi. Avrupa'nın anayasal düzeninin sağladığı temel hak ve özgürlükler, yabancı işçilere oy hakkı tanımamakla beraber dernek kurma, gösteri yapma, iletişim alanında yayın yapma hakkını tanıdığı için Türkiye'de laiklik ve üniter devlet esaslarına karşı muhalif ilkeler benimseyen siyasal partiler, bu fırsattan yararlandılar. Aynı şekilde aşırı sol ideolojileri benimseyen siyasal partiler de, Avrupa'daki Türkler arasında taraftar buldu. Ancak ilgi en çok anayurtla kurulan bağlantılarda toplandı. Böylece ideolojileri gereği, Necmettin Erbakan'ın Millî Nizam ve kapatıldıktan sonra Millî Selâmet daha sonra Refah partileri ile Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi gibi siyasal kuruluşlar, 1970'lerde İslâmcı bir programı benimsemiş olan yurtdışı örgütlerle organik bir ilişki kurmaya daha büyük önem verdiler. 12 Mart 1971'de verilen askeri muhtıra nedeni ile Türkiye'den birçok kişi

TABLO 4.7.
Türk İşgücü ve Yurtdışındaki Türk Vatandaşları (1973-2000)

Yıllar	Türkiye nüfusu (1)	Yurtdışında T.C. vatandaşı (2)	(2)/(1) %	Türk işgücü (3)	Yurtdışında Türk işgücü (4)	(4)/(3) %
1973	38.072.000	948.531	2,29	14.670.000	735.363	5,01
1980	44.736.957	2.018.602	4,50	17.842.451	888.290	4,98
1990	56.473.035	2.539.677	4,49	20.163.000	1.149.466	5,70
1991	57.326.000	2.857.696	4,98	20.145.000	1.250.964	6,20
1992	58.584.000	2.869.060	4,89	20.073.000	1.313.014	6,54
2000	62.865.574	3.603.000	5,73	22.925.000	1.180.420	5,15

Kaynak: Ahmet İçduygu, *Sopemi report*, OECD 2000, Tablo 9.

TABLO 4.8.
Almanya'daki Müslüman Nüfus
(31.12.1998)

Türk	2.110.223
Bosna-Hersekli	190.119
İranlı	115.094
Faslı	82.748
Afgan	68.267
Lübnanlı	55.074
Toplam	2.621.525

Kaynak: F. Almanya Yabancılar Temsilciliği 2000, s.233.

siyasal nedenlerle Avrupa'ya kaçtı. Sığınmacı olarak gelen bu kimseler ilk desteği Türk derneklerinde aradılar. Böylece İslâm dini eksenli dernekler de daha çok siyasal bir kimliğe büründü. Günümüzde başta Almanya olmak üzere, Avrupa'daki örgütlenmiş Müslüman gruplar, bu alanda oldukça geniş bir yelpazenin varlığını kanıtlamaktadır.

Önemli bir kısmı kırsal kökenli olan Türkler başlangıçta "Halk İslâm"ı adı altında tanımlanan ve daha çok tarikatlara dayalı dinsel örgütler oluşturmaya başladı. Bunların bir kısmı, daha önce İngiltere, Fransa, Hollanda gibi eski sömürgeci ülkelerde kurulmaya başlanmıştı. Bu kuruluşları ayrıntılı bir biçimde incelemek, çalışmamız açısından önemlidir.

Tarikata Dayalı Sufî Dernekler

İslâm Kültür Merkezleri Birliği (İKMB)
Verband der İslamischen Kulturzentren, VIKZ

Almanya'daki dine dayalı dernekler içinde en eskisi olan ve etkinliği günümüze dek süren İslâm Kültür Merkezleri Birliği'dir (İKMB). 1973'te kurulan, 1983'te bir federasyona dönüşen bu dernek, ideolojisinin özünü 14. yüzyılda yayılmaya başlayan Nakşibendilikten almakta, kendini onların bir uzantısı saymaktadır. Tarikat Sünnî mezhebine bağlı olup Hanefî hukuk öğretisini benimsemektedir. Tasavvuf

öğretisi gereği üyeler tarikatın kurucusu Süleyman Hilmi Tunahan'a (1888-1959) bağlılıklarını "rabıta" olarak nitelendirilen özel bir ayinle ifade ederler. "Süleymancılar" olarak tanımlanan bu tarikatın en önemli özellikleri,

a. Kuruluşunu diğer katı dinsel kökenli derneklerden ayıran gizli öğretisi,

b. Siyasal hedefi,

c. Uyum sorunu karşısında takındığı tavırdır.

Alman Demiryolları 1960'lı yılların başında Türk işçilerine tren vagonlarında ibadet olanağı veriyor.

Süleymancı tarikat, öğretisinin gerçek amaçlarını kamuya açıklamayan gizli bir cemaattir. Siyasal açısından hedefleri, Türkiye'de İslâm dinine dayalı bir devlet kurmaktır. Üyelerine, Alman toplumuna düşmanca bakmasını ve kendilerini Almanlardan uzak tutmasını öğretmektedir. Hıristiyanların bayramlarına katılmak, onlar gibi giyinmek kesinlikle yasaktır. Süleymancılar ayrıca Alman okullarına devam eden çocukların müzik, resim ve spor derslerine devam etmelerini yasak etmektedir. Müzik dinlemek, resim yapmak, spor hem "zaman israfı" hem de yüz, el ve ayak gibi vücut uzuvlarının görülmesi nedeni ile günahtır.[114]

1970'li ve 80'li yıllarda sadece Kur'an kursları ve yatılı okullar ile faaliyet gösteren Süleymancılar, 1990'ların başında Almanya'da 250 şubeye sahip olduklarını bildirmişlerdi. Son zamanlarda Hıristiyan kurumlarla da diyaloğa açık olduğunu bildiren tarikat-derneğin hedef grubu ikinci ve üçüncü kuşaktır. Merkezi Köln'de olan bu dernek, ayrıca gıda marketleri işletmekte, fikriyatını ise *Zaman* gazetesin-

114 Binswanger, K. ve Sipahioğlu, F. *Türkisch-İslâmische Vereine als Faktor deutsch-türkischer Koexistenz*, Benediktbeuern, 1988, s.57-58.

Radikal dinci örgütlenmelerden AMGT'nin Hamburg Gençlik Teşkilâtı.

de yaymaktadır. Hamburg'daki camiler konusunda bir araştırma yapmış olan Ursula Mihçıyazgan'a göre Süleymancıların başta DYP (Doğru Yol Partisi) ve ANAP (Anavatan Partisi) olmak üzere tüm sağcı partilerde üyeleri bulunmaktadır.[115]

"Süleymancı" adını kullanmak istemeyen kuruluşun üye sayısı kendi ifadelerine göre 10.000-12.000 arasında bulunmaktadır. Ancak, genellikle üye olarak sadece aile başkanının yazılmasından dolayı, gerçek sayının bunun 4-5 katı olduğunu tahmin etmek mümkündür. Kuruluş, merkeziyetçi bir örgütlenme esasına dayandığı için Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde açılacak olan şubeler, inşa edilecek camiler, bu inşaatlar için sağlanacak olan krediler ve Kur'an kursunda görevlendirilecek olan hocaların eğitimi Köln'deki merkez tarafından kararlaştırılmaktadır. İKMB ayrıca 1988'de kurulan Almanya Müslü-

115 Mihçıyazgan, U. *Moscheen türkischer Muslime in Hamburg. Dokumentation zur Herausbildung religiöser Institutionen türkischer Mgranten*, Behörde für Arbeit, Gesundheit und Soziales, Hamburg, 1990, s.25.

manları Merkez Konseyi, Islamrat der Bundesrepublik Deutschland'in üyesidir.[116] Konseyin amacı Almanya'daki çeşitli İslâmcı dernekler arasındaki eşgüdümü sağlamak ve birleşmiş bir İslâm görüntüsü sağlamaktır.[117]

Nurculuk Cemaatı

Islamische Gemeinschaft Jama'at un-Nur

Almanya'da 1967'den itibaren varlık göstermiş ve hukuksal olarak dernek hüviyetini taşıyan Nurculuk tarikatının hedefi, aydın olarak nitelendirilen eğitimli kesimdir. Tarikatın kurucusu Said Nursi'nin (1877-1960) kaleme almış olduğu *Risale-i Nur* Kur'an'la birlikte öğretinin temel kaynağını oluşturmaktadır. Tarikatın amacı İslâm'ın çağdaş yaşamla bağdaşabilirliğini kanıtlamaktır. Diğer tarikat ve İslâmî kuruluşlardan farkı hiçbir yerde cami kurmamaları, Nurculuğun ilkelerini sadece bir tür medrese sayılabilecek olan eğitim merkezlerinde yaymaktır. İslâm'ı yayarak, bir anlamda misyonerlik faaliyetini de benimseyen tarikatın halen Almanya'da otuz kadar öğretim merkezi ve 6.000 üyesi bulunmaktadır. Nurcular özellikle Almanca dilinde yaptıkları yayınlar, *Nur* adlı Almanca dergileri ve Katolik kiliselerle girıştikleri yakın işbirliği ile dikkati çekmektedir.[118] Nurculuk hareketinin Müslüman kadın göçmenleri arasında rağbet görmesinin bir nedeni, camilerde kadınlara söz hakkı verilmemesine karşın, tarikatın kurduğu "medreseler"de dinsel diyalog ve tartışmaları sürdürebilme olanağının verilmesidir.

---

116 Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein-Westfalen, *Türkische Muslime in Nordrhein-Westfalen*, Köln, 2. baskı, 1995, s.101.

117 Westerlund, D. ve Svanberg, I. *Islam Outside the Arab World*, St. Martin's Press, New York, 1999, s.330.

118 Schiffauer, W. Religion und Identitaet. "Eine Fallstudie zum Problem der Re-Islamisierung bei Arbeitsmigranten", *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie*, cilt. 10, no. 2, 1984, s.485-516. Bu makalede bir Türk göçmen kadınının özel ve kamusal yaşamda karşılaştığı güçlükleri yenmede Nurculuk hareketinin kendisine sağladığı ruhsal denge, bir örnek olay olarak ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

Siyasal Kimlikli Dernekler

İslâm Toplumu Millî Görüş (IGMG)

Avrupa Millî Görüş Topluluğu, Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra 1998 yılında yeniden örgütlenmiştir. Eski AGMT'nin sahibi bulunduğu ve tüm Avrupa'ya yayılmış bulunan gayri menkuller "Avrupa Camileri Destekleme Derneği" (Europaeische Mosche und Unterstützungsgemeinschaft) EMUG'a devredilmiştir. Buna karşın İslâm Toplumu Millî Görüş (Islamische Gemeinschaft Millî Görüş) IGMG, Almanya'da 27.500 bulan üyelerinin dinsel ve toplumsal sorunlarını üstlenmiş bulunmaktadır. Derneğin *Millî Görüş & Perspektive* ve *Millî Gazete* adlı yayın organları bulunmaktadır. Üyelerinin çoğunluğunun Nordrhein-Westfalen eyaletinde bulunduğu, derneğin merkezi Köln'dür. 1976'da Mısır'daki Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan al-Banna ile yakın ilişkisi bulunan Irak kökenli Yusuf Zail al-Abidin tarafından kurulan dernek önce, Avrupa Türk Birliği adını taşıyordu. Millî Görüş adını 1985'te alan bu sivil toplum kuruluşu sırası ile Anayasa mahkemesi tarafından kapatılan Millî Nizam, Millî Selâmet ve Refah Parti'lerinin genel başkanlığını üstlenen Necmettin Erbakan'la çok yakın ilişki içinde bulunmuştur. Erbakan 1973'te yayınlamış olduğu kitabında üç siyasal yaklaşımın bulunduğuna işaret etmektedir: Sol (komünizm), liberal (nötr ve sömürücü), millî (sağ, müslüman, dengeli). Bunun yanısıra Almanya'da bulunan 2.200 camiden 539'unun denetimi altında bulunduğunu ifade etmektedir. Dernek 15 Nisan 2001'de Hagen'de yaptığı kongresinde başkanlığa Necmettin Erbakan'ın yeğeni M. Sabri Erbakan'ı seçmiş bulunmaktadır. Şu anda İslâm Top-

Radikal dinci kuruluşların etkin olduğu dönemlerde Almanya'da bir sokak.

Almanya'da Kaplancıların bir gösterisi.

lum Millî Görüş (İTMG) Almanya'daki Türk dinci örgütlerin en geniş tabanlısıdır. Yerel senatonun da desteğini alan Berlin örgütünün TV kanalı, yayınları, okulları, çeşitli yerlerde yüzlerce işyerleri bulunmaktadır. Çalışmalarının ağırlık noktası gençlere tatil kampları ile birlikte Kuran kursları düzenleme oluşturmakta, ayrıca iki kadın örgütü de bulunmaktadır. Bunlardan biri Türk kökenli diğeri Alman Müslüman kadınları için faaliyet yapmaktadır. İkincisinde ise yayın ve toplantılar Almanca dilinde yürütülmektedir.[119]

İTMG yeniden örgütlenmesi sonucu olarak "yasal" bir yöntem benimsemiş, hedefine "kurumları içten fethetme yolu" ile erişmeyi amaçlamaktadır.

İTMG halen Recai Kutan'ın başkanı olduğu Saadet Partisi ile de

119 Brandenburg Anayasa Koruma Örgütünün 2001 tarihli raporu, *Verfassungsschutzbericht Brandenbburg 2001*, s.145-146.

Cemaleddin Kaplan, oğlu Metin ve torunu.

yakın ilişkiler sürdürmektedir. Eski AGMT, yeni İTMG'nin talepleri Türkiye'ye yöneliktir. Bu örgüt Türkiye'de laik demokratik devlet yerine şeriata dayalı bir İslâm devletinin kurulması için çalışmaktadır. Birlik 1992'den beri Türkiye'deki İslâmcı girişimcilerin örgütü MÜSİAD ile işbirliği halindedir.[120] Bu hedefe ikna ve taraftar kazanmak sureti ile ulaşmak istediğini belirten dernek yöneticileri Almanya'da çeşitli kilise temsilcileri ve diğer sivil toplum örgütleri ile temas ve destek aramaktadır. Bazı Alman yayın organları bu örgütün gerçekleştirdiği Hıristiyan-Müslüman diyalogların aslında samimi olmayan çalışmalar olduğuna işaret etmektedirler. Yeni İGMT beyanlarında daha dikkatli olup Yahudi aleyhtarı sloganlara yer vermemeye başlamış bulunmaktadır.

Avrupa Türk İslâm Kültür Dernekleri Birliği (ATIB)

Bu dernek, 1978'de önce "Bozkurtlar" simgesi ile kurulmuştur. ATİB pantürkist, milliyetçi bir programı benimsemiş olan Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu'ndan ideolojik nedenlerden dolayı ayrılmış bir kuruluştur.[121] Türk-İslâm sentezine önem veren ve kuruluşundan beri Musa Serder Çelebi'nin başkanlık yaptığı bu topluluk 122 derneğe çatı örgütü görevi yapmakta, üye sayısı 11.000 olarak tahmin edilmektedir. ATİB en çok gençler üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Sosyal danışmanlık hizmetleri sunan, hac

120 Karakaşoğlu, Y. ve Nonneman, G. Muslims in Germany, with Special Reference to the Turkish-İslâmic Community, G. Nonneman, T. Niblock, B. Szajkowski, *Muslim Communities in the New Europe* içinde, Ithaca Press, Berkshire, 1997, s.257.

121 Alparslan Türkeş'e bağlı olan ADÜTDF parti içi mücadele sonucu olarak ikiye ayrıldıktan sonra üye sayısında büyük bir gerileme kaydetmiştir. 1994'te sadece 1.500 üyesi ve 60 kadar yerel şubesi kalmıştı. *Verfassungsschutzbericht des Landes Nordrhein-Westfalen,* 1994, s.150.

yolculukları düzenleyen kuruluş, Alman makamları ile işbirliği yapmayı önplanda tutmaktadır. Bu işbirliği sonucu olarak 1993'ten bu yana Dortmund'da Cuma günleri kamuya açık yerlerde ezan okunmaktadır.[122]

İslâm Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği (İCCB)

1982'de Almanya'daki Millî Görüş teşkilatı içinde başgösteren ideolojik tartışmaları sona erdirmek üzere, Türkiye'deki Diyanet İşleri tarafından Almanya gönderilen Adana müftüsü Cemalettin Kaplan'ın, kısa bir zaman içinde aşırı otoriter, uzlaşmaz ve köktendinci yaklaşımları nedeni ile Millî Görüş'ten ayrılarak kendi örgütünü kurması, yeni bir İslâmi örgütlenme yarattı. Türkiye'de İran'a benzer bir şeriat devleti kurmayı amaçlayan, Türkiye'deki hükümet ve yönetime ağır suçlamalarda bulunan Kaplan, 1984'te İslâm Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği (Föderation der Islamischen Gemeinden und Gemeinschaften) adlı örgütü kurduktan sonra Türk vatandaşlığından çıkarıldı. Alman makamları tarafından siyasal sığınma talebi kabul edilen Kaplan, daha sonraki etkinliklerini "Heimatlos" statüsü ile sürdürerek, etkinliklerini tüm Avrupa'ya yaymaya çalıştı. Batılı kamuoyunda "Köln'deki Humeyni", Türkiye' de ise "Kara Ses" olarak nitelendirilen Kaplan diğer İslâmcı kuruluşlarla her türlü işbirliğini reddetmiştir. Kaplan'a göre Türklerin Almanya ile bütünleşmeleri şöyle dursun, amaç şiddet yolu ile "cihad"ı dolayısıyla İslâm'ı yaygınlaştırmaktır. Bu maksatla İran'dan esinlenen bir ordu kurmaya da çalışmıştır. Alman Anayasa Koruma Teşkilatı

"Şeriat'ı kanun yapmak için yola çıkan" radikal İslâmcıların bir toplantı afişi.

122 *Zaman*, 24.04.1993; ayrıca dipnot 3'teki rapor, s.112-114.

1995'te Kaplan'ın "Türkiye Cumhuriyetini yıkmak, bir Anadolu İslâm Federasyonu kurmak ve oradan giderek İslâm'ı tüm dünyaya yaygınlaştırmak hedefi"ni güttüğünü yıllık raporunda belirtmişti.[123] Kaplan daha 1992'de kendini "Türkiye İslâm Cumhuriyeti" devlet başkanı ve "Halife" ilân etmişti. Sık sık tekrarladığı ilkelerin başında "Yeni devletin modeli Asr-ı Saadettir, Kur'an müşterek dil olup, herkes anadilinde serbesttir. Her şey fetvaya bağlıdır. Hâkimiyet milletin değil Allah'ındır. Tesbihi çeken eller, tetiği de çekebilir" türünden telkinler geliyordu. Birliğin, Bosna-Hersek savaşı sırasında Almanya'daki taraftarların bağışladıları on milyonlarca markın "kara para aklama" yöntemi ile Türkiye'ye Süleyman Mercümek'in hesabına havale ederek Refah Partisi'ne aktardığı Alman makamlarınca da saptanmıştır.[124] Kaplancıların Köln ve diğer Alman kentlerinde kurdukları yatılı okullar da, çocuklara yaptıkları telkinler ve baskıcı yöntemler nedeni ile birkaç kez Alman makamları tarafından kapatılmıştı. Cemalettin Kaplan'ın 1995'teki ölümünden sonra halefinin kim olacağı sorunu büyük çatışmalara yol açmış, kendini "Halife" olarak ilân edilen oğlu Metin Kaplan 1995'ten sonra görüş ayrılığına düştüğü eski üyelerden bir kısmının öldürülmesi olayı nedeni ile yargılanarak hapise konulmuştur. 11 Eylül 2001'den sonra Federal İçişleri Bakanlığı bu derneği ve bağlı olduğu tüm şubelerini "anayasal düzen ve uluslararası barışı tehdit ediyor" gerekçesi ile 8 Aralık 2001 tarihinde feshetmiştir.[125] İCCB'nin Avrupa ölçeğinde 5.000 kadar taraftarı olduğu tahmin edilmektedir.

---

123 Cemalettin Kaplan konusunda en ayrıntılı çalışma için bk. Atacan, F. *Kutsal Göç - Radikal İslâmcı bir grubun anatomisi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.132. Ayrıca bk. *Bundesamt für Verfassungsschutz, 1995 Bericht*, Bonn, 1996, s.10-11. Ayrıca bk. Schiffauer, W. *Die Gottesmaenner*, Türkische İslâmisten in Deutschland, Suhrkamp, Frankfurt, 2000. Ayrıca bkz. Fotoğraflar.

124 Hikmet Çetinkaya, Avrupa'da Radikal İslâmcı Örgütlenme, *Cumhuriyet*, 28.12.2001.

125 Almanya Anayasası'nı Koruma Örgütünün (Verfassungsschutzbericht) 2001 yılı raporlarında İslam Toplumu Örgütü'nün El Kaide, Lübnan Hizbullah ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler Örgütü'yle de ilişkisi olduğu belirtilmişti. Daha önce *Ümmet-i Muhammed* adı ile çıkan haftalık dergi 2002 den sonra *Beklenen Asr-ı Saadet* olarak yayınlanmaya devam etmektedir. Örgütün Brandenburg eyaletinde sahip olduğu "Hakk-TV" yasağa rağmen yayınlarına devam etmektedir.

Üyelerin profili açısından bunların Türk göçmen topluluğunun en alt kademesinde yer alan, işyerleri rasyonelleştirme amacıyla kapatılma tehlikesi taşıyan ve uzun süredir işsiz kalan kimselerden oluştuğu saptanmıştır.

Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu (AABF)

Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşayan Alevilerin, dinsel ve kültürel bir inanç topluluğu olarak örgütlenmeleri, Sünnîlerden çok sonra olmuştur. Bu alanda Berlin kentinin yaşama geçirmeye çalıştığı "çokkültürlülük" politikası belirleyici bir rol oynamıştır. Berlin'deki Alevîler, 1993'te Sivas ve 1995'te İstanbul'da Gaziosmanpaşa'daki olaylardan sonra, kimliklerini daha açık bir şekilde aleniyete vurma gereksinmesi duydular. Berlin Senatosu'nun özendirmesi ile güçlenen çeşitli Alevî dernekleri, kendilerine medyada verilen yer oranında bu inancın Anadolu'ya özgü geçmişini ve İran Şiilerinden hangi açılardan ayrıldıklarını ifade etmeye başladılar. Federasyon "Alevîlerin kültürel kimliğini ve dinsel değerlerini yaşatmaya" çalıştığını ifade etmekte, bu amaçla "Cemevleri" kurmakta, Alevi öğretisini okul programlarına kabul ettirmeye çalışmaktadır. AABF Türkiye'deki siyasal partiler yelpazesinde, son zamanlara kadar en çok CHP'ye yakınlık duyuyordu. AABF eski başkanlarından Ali Rıza Gülçiçek de bir dönem CHP milletvekilliği yapmıştı. AABF'nin 2000 yılında 86 şubesi ve yaklaşık 30.000 üyesi olduğu ifade edilmektedir. Federasyona, çokkültürlülüğün yapıcı bir unsuru olarak bakılabileceği gibi, bu azınlık grubunun yurtdışındaki çıkar mücadelesini dar bir kültürel çerçeveye hapsettiği de ileri sürülebilir.[126]

Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu (AFN)

1996'da kurulan bu dernek, faaliyetlerini "dergâh" tarzında yürütmektedir. Özellikle çocuk ve gençlerin eğitimi üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran dernek Hac farizesini gerçekleştirmek gibi hizmet-

126 Kaya, A. Multicultural Clientelism and Alevi Resurgence in the Turkish Diaspora: Berlin's Alevis, *New Perspectives in Turkey*, 18, Bahar 1998, s.23-50.

ler de yüklenmektedir. Dergâh kurucuları 1992'de MHP nin köktendinci kanadının bir uzantısı olarak ortaya çıkmış bulunan Büyük Birlik Partisi'ne yakınlık duymaktadır.

Kamusal Dinsel Kuruluşlar

Diyanet İşleri Türk-İslâm Birliği (DİTİB)

Halen Avrupa'da en fazla üyeye sahip bulunan DİTİB doğrudan doğruya T. C. devletinin resmî bir kuruluşu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir çatı örgütüdür. Laik anayasanın getirdiği sınırlandırmalar nedeni ile tarikat ve şeriat yanlısı faaliyetlerini, ancak yurtdışında geliştirebilen çeşitli dinsel derneklere karşı bir tepki olarak kurulmuş olan bu örgüt, 1984'ten beri faaliyette bulunmaktadır. DİTİB kendini Almanya'daki Türk yurttaşlarının resmî temsilcisi saymaktadır. 1999 yılında 776 şubesi olan ve 110.000 üyesinin var olduğu tahmin edilen DİTİB'in etkinlikleri, büyükelçilik ve konsolosluklar tarafından koordine edilmektedir. DİTİB yurttaşlara dinsel hizmetler verebilmek için, cami kurmayı da temel amaçlardan biri olarak saymaktadır. Son zamanlarda Mannheim, Pforzheim, Wesseling ve Neuss'de inşa edilen camiler DİTİB'in malı sayılırlar. DİTİB kadrolarına görevlendirilen imamlar, devlet memuru statüsünde olup beş yıllık bir süre ile atanmaktadırlar. 1993'te 414 din görevlisi bulunan DİTİB'in en önemli sorunu, görevlendirilen kimselerin eğitim düzeyi ve yabancı dil bilgisidir. Bu imamların genelde Almanca dilini bilmemeleri, ayrıca Türk yurttaşların karşılaştıkları sorunlar konusunda da bilgilendirilmemiş olmaları onların Alman makamları ile yapıcı temaslar kurmalarını engellemektedir. DİTİB ayrıca kültür, okul aile birliği ve spor amaçlı derneklerin de kurulmasına ve bunların birliğin hukuksal şemsiyesi altına girmesine önayak olmaktadır. DİTİB, Türkiye devletinin resmî bir organı olarak kendini Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin koruyucusu olarak saymakta, ancak Alman makamları ile olan temaslarında bağımsız bir örgüt olduğunu vurgulamaktadır. DİTİB anayurtta olduğu gibi

sadece Sünnî mezhebinin öğreti ve görüşlerini yaymaktadır ve son yıllarda kadın ve gençlerin eğitim işlerinde de öncü bir rol oynamaya çalışmaktadır.[127]

Cem Vakfı

1995 yılında Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi adı ile kurulan bu vakıf Alevilerle Sünni Türk yurttaşlar arasında bir yakınlaşma oluşturmaya çalışmaktadır. Merkezi Essen'de bulunan vakfın 1.000 üyesi olduğu ifade edilmektedir. Yarı resmî bir hüviyet taşıyan bu vakıf bazı yayın organlarında "Alevilerin DİTİB'ı" olarak nitelendirilmektedir.

Türk Olmayan Müslüman Örgütler

Arap kökenli Müslümanlar, Almanya'da 1960'tan itibaren örgütlerini kurmaya başlamışlardır. Önce Güney Almanya (Bavyera) sonra Batı Almanya'da örgütlenen Almanya'daki İslâm Cemaati'nin (İGD) odak noktaları Münih ve Aachen olmaktadır. Sonuncusu "Bilâl Camii" olarak da tanınmaktadır.

Almanya'daki İranlılar Şii cemaatlerinin merkezi olarak Hamburg'u seçmişlerdi. Daha 1953'te kurulan İran İslâm Cemaati faaliyetlerini İmam Ali Camii etrafında yürütmektedir. Şiilerin önemli şubeleri Hannover ve Münster'de bulunmaktadır.

Alman Müslümanlar

Son yıllarda karma evlilikler nedeni ile sayıları artan Alman Müslümanlar üye sayılarının kabarıklığından çok –tüm Almanya'da 10.000 olarak tahmin edilmektedir– kamuoyunun oluşumunda ve göçmen sorunları karşısında benimsedikleri tavır nedeni ile önem taşımaktadır.

---

127 Westerlund, D. ve Svanberg, I. *İslâm Outside the Arab World*, New York: St. Martin's Press, 1999, s.329. Gür, M. *Türkisch-İslâmische Vereinigungen in der BRD*, Brandes und Apsel, Frankfurt a. m., 1993. Alman gözü ile Alevilerle ilginç bir araştırma, Vorhoff, K. *Die Aleviten- eine Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Pera Blaetter no. 1, 1995, Orient Institut, Abteilung Istanbul. Ayrıca çok ayrıntılı bilgi için bk. http: //library. fes. de//fulltext/asfo/00803toc. htm.

Bu cemaati kucaklayan üç ayrı örgüt bulunmaktadır:

Alman Cumhuriyeti İslâm Şurası: Bu örgütün ana hedefi "laik devlet içinde bir İslâm modeli" oluşturmak ve Almanya'da yaşayan Müslümanları Alman toplumu ile bütünleştirmektir. Çatı örgütü olarak çalışan bu kuruluş Almanya'da faaliyet gösteren tüm tarikat ve mezhepleri temsil eden dernek ve örgütleri, üyeleri arasında saymaktadır. Şuranın Millî Görüş örgütü ile çok yakın bir bağlantı sürdürdüğü ileri sürülmektedir.

Almanya'daki Müslümanların Merkezi (Zentralrat der Muslime in Deutschland): Bu kuruluş merkez olarak Aachen'i seçmiştir. Başkanı Suudi kökenli Dr. Nedim İlyas'ın amacı Almanya'da "yaşayan tüm Müslümanların dinsel, kültürel, siyasal sorunlarını çözmede" Alman makamları karşısında bir sözcü olmaktır. Örgüt Almanya dışında faaliyet gösteren Avrupa bağlantılı derneklerle de işbirliği halindedir.

Almanya İslâm Arşiv Merkez Enstitüsü: 1927'de Berlin'de kurulmuş olan bu enstitü, halen Soest'de bulunmakta, İslâm Dünya Kongresi'ne bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Önemli görevlerinin başında, Alman kamu makamlarına bilirkişi hizmetleri sunmak ve ayrıntılı arşiv yardımı ile özgün belgeler saklamak gelmektedir. Enstitünün haftalık bülteni ve üç ayda bir çıkan dergisi bulunmaktadır.

İslâm odaklı bilim merkezleri: İslâm'la ilgili tartışmalarda hakemliğine sık sık başvurulan iki bilim merkezi vardır. Bunlardan biri olan ve 1845'te kurulan Alman Doğu Bilimciler Derneği (Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft, DGM) Alman hükümeti, Volkswagen Vakfı, Fritz Thyssen Vakfı tarafından parasal yönden desteklenmekte, özellikle Ortadoğu ve Orta Asya üzerinde yoğunlaşmaktadır. Enstitü 1987'den bu yana İstanbul'da da bir şube açmış olup, Türkiye'nin toplumsal, siyasal, dinsel sorunları üzerinde araştırma yaptırmaktadır.

İkinci önemli merkez Hamburg'da faaliyette bulunan Alman Ortadoğu Enstitüsü (Deutsches Orient Institut, DOI). Hamburg kenti

ve Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edilmektedir. Enstitü "siyasal ve toplumsal değişme unsuru olarak dinsel ve etnik faktörler" gibi konulara özel bir önem vermektedir.[128]

Alman Okullarında Din Eğitimi

Almanya'da din dersleri konusu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır. Alman Anayasasının 7. maddesi, okullarda din derslerinin diğer dersler gibi verilmesini emretmektedir. Bu olanak kamu tüzel kişiliğine sahip kiliselere, devlet okullarında din dersi verme yetkisini sağlamaktadır. Din derslerine devam 12 yaşından sonra isteğe bağlıdır. Türk göçmenler, Almanya ile yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde, çocuklarına Türkiye'den gönderilen öğretmenler tarafından zorunlu olmayan bir din dersi verilmesi olanağını sağlamışlardı. Almanya'daki federal sistem nedeni ile eyaletlere göre değişen bu uygulama gereği, Badem-Würtemberg, Berlin, Bremen, Saarland ve Schleswig-Holstein'de bu dersler ders saatleri dışında, Ankara'dan atanan ana dil öğretmenleri tarafından veriliyordu. Buna karşılık, Nordrhein-Westfalen, Hamburg ve Hessen'de anadildeki dersler eyalet kaynaklarından finanse edilmekte, öğretmenler de eyaletin memuru olarak görev yapmaktadır. Bu iki uygulama dışında, yani anadilindeki ek derslerin bir parçası olarak verilen din eğitiminin dışında İslâm din dersi okul müfredatı kapsamına girememişti. Bu konuda en önemli neden, hiçbir İslâmi kuruluşun, Almanya'da yaşayan bütün Müslümanları temsil edilebilir nitelikte görülmemesidir. Ancak sonunda yukarıda ayrıntılı olarak anlatılan Türk ve Alman kökenli dernek, vakıf ve merkezler bu konuyu yargı önüne çıkarmaya karar verdi. Nitekim Millî Görüş olarak bilinen İslâm Cemaatları ve Cemiyetleri Birliği (IGMG) konuyu Berlin İdarî Mahkemesi'ne götürdü. Mahkemenin 1998'de verdiği karara göre davacı bir kamu tüzel kişi ya da özel bir dernek olarak kurulduğuna bakılmaksızın "inanç konusunda bir oydaşma" yarattığı ölçüde temsil yeteneğine sahip bir kuruluştur. Berlin kent hüküme-

128 Inter-Nationes 1-2002, http: //www. inter-nationes. de/d/frames/presse/sonder/e/st01-2002-e. html.

ti, davacı olan İslâmcı federasyonun siyasal bir parti ile yakın ilişkide bulunması nedeni ile Alman anayasasının öngördüğü tarafsızlıkla bağdaşmayacağı noktasından hareketle bu kararı idarî yargının üst kademesine götürdü. Ancak 23 Şubat 2000 tarihinde verilen karar, bu itirazı haklı görmeyip Millî Görüş teşkilatına Berlin okullarında zorunlu din dersi verme yetkisini tanıdı. Bu kararla birlikte –birliğin kiliseler örneğinde olduğu gibi devletten mali destek de alabilmesi nedeni ile– mesele, belli bir siyasal görüşü yansıtan kuruluşun din yolu ile parasal açıdan da olağanüstü güçlenmesi anlamını taşımaktadır. Bu karar Almanya'nın diğer eyaletleri tarafından eleştirildiği gibi yepyeni bir yaklaşımı getirmiştir: Öneri İslâm derslerinin ana dilde değil, İslâm konusunda eğitilmiş öğretmenler tarafından Almanca dilinde verilmesidir. Halen 350.000 Türk çocuğunun zorunlu okul çağında bulunması konuyu kamuoyunda hararetle tartılmasına yol açtı. Nitekim, Bavyera Eğitim Bakanı Frellel "terörist saldırılar yabancı çocukların Alman okulları ile bütünleşmelerini engellememeli, İslâm dersleri Almanca dilinde verilmelidir!" tarzında bir beyanatta bulundu. Essen'deki Türkiye Araştırmalar Merkezi konunun, Alman resmî kurum temsilcileri, Müslüman öğrencilerin geldiği ülkelerin temsilcileri ve sivil toplum örgütlerin temsilcilerinden oluşan 15-30 kişilik üç ayaklı bir komisyon tarafından ele alınmasını önerdi. Din derslerinin Almanca verilmesi beraberinde Almanya'da İslâm İlâhiyat fakültelerinde kurulmasını getireceğinden ortaya çözümü güç, girift sorunlar çıkacağı kuşkusuzdur.

Ailelerin Din Dersi Tercihleri

Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin 2000 Mart ayında gerçekleştirmiş olduğu bir araştırmada, Almanya'da yaşayan Türk toplumuna İslâm dersinin hangi dilde verilmesi ve dersin içeriğinden kimlerin sorumlu olması gerektiği konusunda görüşleri sorulmuştur. Tablo 4.9 açık bir tercihi yansıtmaktadır.

Bu konudaki sorumluluğun kimde olması konusunda da Tablo 4.10'da olduğu gibi çok açık bir tercih görülmektedir.

TABLO 4.9.
Din Dersi Hangi Dilde Verilmelidir?

Almanca	% 23,5
Türkçe	% 64,8
Cevapsız	% 11,9
Toplam	% 100,0

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2000.

TABLO 4.10.
Din Dersinden Kim Sorumlu Olmalıdır?

Almanya'daki Müslüman cemaatler	% 9,4
T. C. devleti	% 52,0
Karma komisyon	% 25,6
Cevapsız	% 11,9
Toplam	100,0

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2000.

Her iki tablo da, ikinci ve üçüncü kuşağın iddia edildiği gibi anayurda karşı yabancılaşmış olduğu tezini doğrulamamaktadır. Genç "Euro-Türkler"in Alman toplumunun çalışma koşulları ve yaşam biçimini benimsemiş olmalarıyla beraber Türkiye ile olan bağlantılarının da canlı olduğu görülmektedir. Bunun başlıca nedeni günümüz kitle iletişim araçları ve elektronik medyanın "ulus-ötesi" (transnational) toplulukları yaratmak sureti ile iki kültür, iki toplum, iki dünya arasında bağlar kurabilecek kuşakları yaratmış olmasında yatmaktadır. Dolayısıyla amacı Türk kimliği yerine dinsel bir kimlik geçirmek olan yeni politikaların isabetini sorgulamak şarttır. Karşıt bir görüş, İslâm dininin Almanca olarak öğretilmesinin, genç kuşakları bağnaz ve tek yönlü cemaat telkinlerinden koruyabileceği yolundadır.

Alman ve Fransız "Ilımlı" İslâm'ı

Alp Hamuroğlu ve Hikmet Çetinkaya'nın[129] ortaya koydukları gibi Alman ve diğer Avrupa devletleri göçmen ya da sığınmacı olarak Türkiye'den gelen insanlara karşı eşitlikle bağdaşmayan bir politika gütmektedir. Göç alan tüm ülkelerde görülen anayasal yurttaşlık anlayışı ile alt kimliklerin birleşmesi, demokratik, özgürlükçü bir düzenin temel taşı olduğu halde Almanya'daki çalışmalar bunun tam aksini göstermektedir. Entegrasyon kavramı ile aslında asimilasyon amacını güden bu politikalar, çokkültürlülük politikasını tek bir boyuta, "dinsel alt kimlik"e indirgemeye çalışmaktadır. Türkiye'de Avrupa Birliği'nin oluşturduğu Kopenhag kriterleri doğrultusunda etnik ve dinsel gruplara olabildiğince özgürlük ve tercih hakkı tanınmasını isteyen Almanya, kendi sınırları içinde Riva Kastoryano'nun belirttiği üzere kimlik pazarlığında bir "ulus-ötesi azınlık" anlayışına yanaşmamaktadır.[130] Çözüm, Jürgen Habermas'ın önerdiği üzere etnik ve dinsel alt kimliklere dayalı Avrupalı bir kimliğe doğru gitmede yatmaktadır. Ne var ki, iç ve dış dinamikler gerek Almanya gerekse Fransa'yı ulusal özelliklerden kopmuş, Osmanlı geleneğine benzer dinsel temele dayalı gruplar oluşturmaya doğru itmektedir. Günümüz Avrupalı Türk kökenli genç, Alman vatandaşlığına geçmiş de olsa kendini "Avrupa Topluluğuna ait Türk asıllı Alman" olarak görmek istemektedir. Almanya'nın tüm İslâm devletleri arasında anayasal ilke olarak laikliği seçmiş olan Türkiye'nin yurtdışındaki vatandaşlarına, ulusal özellikleri toptan yok eden, sırf dinsel aidiyete dayalı bir kimlik dayatma isteği çok riskli bir oyundur. Zira sırf "etnik" ve "dinsel" kimliklerle uyumu gerçekleştirmeye çalışmak "diasporik kamusal alanlar"ın gücünü görmemek anlamını da taşımaktadır. Nitekim Almanya Avrupa kimliğini oluşturan ilişkiler içinde, azınlıkların rolünü görmezlikten gelmektedir. Oysa bu yeni anlamda, azınlık deyince, kendi kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dille-

129 Hamuroğlu, A. *Alman İslâmı*, Analiz Basımevi, İstanbul, 2001. Çetinkaya, H. *İrticanın Kara Yüzü*, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2002.

130 Kastoryano, R. *Kimlik Pazarlığı, Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.253.

rini korumak isteği ile hareket eden ve bu yoldan kolektif bir kimliğe sahip olan gruplar anlaşılmaktadır. Sosyolojik araştırmalarda, birkaç kuşaktan sonra bile bu bağlılıkların devam ettiğini belgelemektedir.

Kaldı ki, Almanya'nın bu tür politikalar benimsemesinde hangi ekonomik ve stratejik hesapların rol oynadığını anlamak hiç de zor değildir.

Dinlerarası Diyalog Göstermelik mi?

Küreselleşme sonucu hızlanan uluslararası göç, dinsel kimlikler alanında yoğun bir örgütlenme ve hareketlenmeyi getirdiği gibi Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatler arasında kurumsal düzeyde karşılaşmalar ve diyalog girişimlerine de yol açmıştır. Özellikle, 11 Eylül 2001 saldırısından sonra İslâm'ın tümden köktendinci olmadığını kanıtlamak üzere yoğun çabalar sarfedilmektedir. Bu çalışmaların en son ürünlerinden biri Avrupa Birliği ile İslâm Konferansı üye devletlerinin Ocak 2002'de İstanbul'da Medeniyetler Uzlaşması konulu toplantısıdır. Şu kadar ki yapılan toplantıların çoğunda tarafların, temsil ettikleri dinin hoşgörülü ve barışçı ögelerinin altını çizerken evrensel insan hakları ölçütlerine uymayan uygulamalarına değinmekten kaçındıkları görülmüştür. Böylece İslâm'ı bir devlet dini olarak kabullenen ülkelerde, kadınlara zorunlu olarak benimsetilen giysi kuralları, şeriatın öngördüğü idam, recm ve el kesme gibi cezalar tartışmanın dışında kalmaktadır. Cemaatler arası diyaloglarda insan haklarına saygı, azınlıkların toplumdaki yerleri ve laik devlet gibi temel kavramlar henüz gündemde yer almış değildir. Bu nedenle bu karşılaşmalara daha çok kurumsallaşmış din temsilcilerinin, siyaset alanındaki güçlerini pekiştirme gayreti olarak bakmak gerekir.[131] Teolojik karşılaşmalar bir bakıma siyaset alanına aktarılmış ideolojik tartışmalara dönüşmektedir. Bu konuda Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Mayıs 2002'de İslâmın temel ilkeleri ile ilgili yaptırdığı son çalışmalar bir reform niteliğini taşıdığını söyleyebiliriz.

131 Bölsche, J. Der verlogene Dialog, *Der Spiegel,* 51/2001, s.44-56.

SIĞINMA, YABANCI DÜŞMANLIĞI VE DİASPORA

> "Kolektif nefret, yalnızlık, güçsüzlük, iktidarsızlık, dışlanmışlık, terkedilmişlik duygusunu ortadan kaldırır. Bireyleri bir grubun üyesi oldukları için anlaşılmadıkları, başarısız oldukları düşüncesinden kurtarır. Önkoşulu olmayan garip bir kardeşlik yaratır. Ortaklaşa nefret duyulan bir nesneye karşı tahammülsüz olmak, belli bir önyargı ideolojisini paylaşmak kadar basit bir şey yoktur..... Almanlar, Araplar, Zenciler, Vietnamlılar, Macarlar, Çekler, Çingeneler veya Yahudilerin dünyadaki tüm haksızlık ve sefaletin nedeni olduğunu söylemek çok kolaydır..... Bir grubun açığa vurduğu nefret "meşruluk" varsayımını, en azından "ortak bir paylaşma" duygusunu yaratır.
>
> Vaclav Havel'in Oslo'da 28 Ağustos 1990 tarihinde verdiği konferanstan

> "Bugünüm bana yabancı.
> Geçmişim ise sisler ardında bıraktığım o kayıp şehirde kucak açmış beni bekliyor... Bundan böyle bizler, gerçek şehirler veya köyler değil, hayalî mekânlar yaratacağız, görünmeyen hayalî vatanlar..."
>
> Salman Rushdie, *Imaginary Homelands*, Londra, 1991, s.9

Siyasal ve Ekonomik Sığınma (İltica) Hareketleri

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde dünya çapındaki göç akımları kendilerini en çok sığınma hareketleri ve illegal işçi göçü olarak göstermiştir. Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın hemen tüm ülkelerinde süregelen savaş, baskıcı rejimler ve ekonomik yoksulluk 20 milyonu aşkın insanı canları pahasına başka kıtalara, başka ülkelere doğru kaçmaya itmiştir. Sığınma isteklerinin çoğunlukla yöneldiği Batılı ülkeler sığınmacı isteklerine yanıt verirken şu dört ölçütü gözetmişlerdir: Sığınmacıların (mülteciler) kabulü ya da reddi halinde kazanımlar nedir? Bunların kabulü dış politika açısından hangi yararı sağlar? Kabul eden ülkelerin işgücü gereksinmesi veya nüfuslarında azalma var mı? Önemli bir dinsel ya da etnik grup belirli bir sığınmacı grubunun kabulü için baskı yapmakta mıdır?[132] Bu sorular dönemin uluslararası politika iklimine göre farklı biçimlerde yanıtlanmıştır.

---

132 Cohen, R. *Frontiers of Identity: The British and the Others*, Longman, Londra, 1994, s.69-70.

1968'de Berlin'de pasaport harçlarının 69 marka yükseltilmesini protesto eden Türk işçileri (Fotoğraf: Güner Yüreklik).

1956'da Macaristan'daki başkaldırının Sovyetler Birliği tarafından bastırılması 200.000 kişiyi; 1968'de Prag'da, yine Sovyetler'in "Prag Baharı"yla başlatılması istenen demokratikleşme hareketini engellemesi, 100.000'e yakın kişiyi ülkelerini terke zorlamıştır. Ancak bu büyük çaptaki sığınma istekleri yadırganmamış, aksine ideolojik bir çerçeve içinde, komünizmi reddetme anlamına geldiği için önemli ölçüde desteklenmiştir.

Bu yaklaşım tarzı 1970'lerde değişmeye başlamış, Latin Amerika'da Şili ve Uruguay'da 1973'te, Arjantin'de ise 1976'da gerçekleştirilen askerî darbeler birçok insanın Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya sığınmasına neden olmuştur. Ancak bu olaylarda sığınma talepleri aynı hoşgörü ile karşılanmamıştır. Daha sonra 1980'lerde Afrika, Asya, Latin Amerika ve Ortadoğu'da ortaya çıkan iç savaşlar ve ciddî insan hakları ihlâlleri sığınmacıların sayısını olağanüstü artırmıştır. Bu siyasal olaylara koşut olarak, 1973'ten sonra petrol fiyatlarının yükselmesi bir-

çok ülkenin ekonomisini sarsmıştır. Avrupa'da göçmen işçi alımı durdurulunca, sığınma yolu ile daha elverişli ekonomik ve toplumsal şartlar sağlama, birçok insan için bir çözüm yolu olarak görülmüştür. Bu arada 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, Sovyet devletinin çözülmesi beklenmeyen çapta sığınma hareketlerine yol açmıştır. Dünya çapındaki sığınmacı sayısı 1976'da 2.8 milyon, 1980'de 8.2 milyon, 1985'te 11.6 milyon, 1990'da 18.2 milyona ulaşmıştı.[133] 1991 ve 1997'de Arnavutluk'tan İtalya'ya ve 1992'den sonra Yugoslavya'dan Almanya ve Fransa'ya sığınmaya çalışan büyük sayıdaki kitleler Avrupa'da kaotik durumlar yaratmışlardır. Bu durum, sığınmacıların hukuksal statüsünü belirleyen Cenevre sözleşmesine rağmen Avrupalıları insancıl düşüncelerden çok kendi çıkarlarını ve ülke bütünlüklüklerini korumaya doğru itmiştir. Nitekim Batılı ülkeler, Balkanlar'daki Bosna-Hersek ve Kosova savaşlarında ayırımcı politikalar izlemişler, Doğu'dan Batı'ya sığınmak isteyenlere kapılarına açmalarına karşınlık Güney'den gelenlere karşı daha kısıtlayıcı davranmışlardır.

Bu arada, sayılardaki büyük artışlar yeni hukuksal tanımları zorunlu kılmıştır. Avrupa'da 1970'lerde 13.000 sığınma talebi varken bu sayı 1980'de 158.500'e 1991'de ise 550.625'e yükselmiştir. Bu isteklerin % 60'ı Almanya, % 20'si ise Fransa'ya yönelmiştir. Bu durum Avrupa Birliği ülkelerini ortak önlemler almaya doğru itmiştir.[134] Bu önlemler, ilk önce altı AB ülkesi arasında Schengen anlaşmasında saptanan vize mükellefiyeti ile ortaya çıkmıştır. Onu takiben 1988'de Dublin sözleşmesi ile sığınma talebinin yalnız bir Avrupa ülkesine karşı ileri sürülebileceği hususunda anlaşma sağlandı. Daha sonra vize mükellefiyeti İngiltere dışında tüm AB ülkelerinde uygulanan Schengen sözleşmesi ile 1995'te yürürlüğe girdi. 1992'de Londra'da sığınma isteğinde bulunanların geri gönderilmeleri halinde hangi ülkelerin "güvenilir" olduğu kriteri saptanmış, 1997'de ise Amsterdam'da imzalanan sözleşme gereği, beş yıl sonra AB'ye yapılan tüm

133 Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *The State of the World's Refugees*, New York, 1994, s.3.

134 Joly, D ve Nettelton, C. *Refugees in Europe*, Minority Rights Group, Londra, 1990.

sığınma isteklerinin ortak bir yasa gereğince değerlendirilmesi karara bağlanmıştır.

Bu arada 1999'da Tampere'de toplanan Avrupa Konseyi temsilcileri bir kez daha "sığınma hakkına saygı gösterilmesi gereği"ni vurgulamış, idam ve zulüm öngören ceza sistemlerinin yürürlükte olan ülkelere sığınmacıları "geri göndermeme" (non-refoulement) ilkesini benimsediklerini ifade etmişlerdir.[135] Halen AB ülkeleri kendileri ile komşu ülkelerin her birini "güvenilir" (safe haven) olarak tanımlamış ve böylece Avrupa'yı kucaklayan bir "güvenlik kordonu" (cordon sanitaire) yaratmışlardır. Bu ülkelerden herhangi birinden AB'ye girip sığınma isteğinde bulunanlar, ilk talebin yapıldığı ülkeye geri gönderilmektedir.[136] Bu arada evrensel, insancıl değerleri savunan hümanist sivil toplum kuruluşları ile ulusların yaşamsal çıkarlarını koruyan kurumsal düzenleme taraftarları arasında etik planda önemli tartışmalar yapılmıştır. Sığınma hakkının sınırlandırılmaması gerektiğini savunan gruplar, Birleşmiş Milletler Sığınmacı Yüksek Komiserliği'ni (UNHCR) 1992'de 700.000'i aşkın Boşnak'ın Almanya ve diğer Batılı ülkelere girmesini kolaylaştırmak ve bu yoldan Sırpların "etnik temizlik" eylemini kolaylaştırmakla itham etmişlerdir.

Konuyu Türk sığınmacılar açısından ele almadan önce, 1980'den sonra en fazla sığınmacı girişlerinin ve soydaş dönüşlerinin cereyan ettiği Almanya'yı gözden geçirmekte yarar vardır.

Almanya'da 1980'den Sonra Göç ve Sığınma Hareketleri

Göçmen alan başlıca Avrupa ülkeleri arasında olan Almanya'nın –ısrarla bir göç ülkesi olmadığını belirtmesine rağmen– işçi alımına son verdiği 1973 yılından sonra topraklarında bulunan nüfusun % 7.3'ünü oluşturan 4.9 milyon yabancının anayurtlarına dönmeyeceği ilgili kamu kuruluşları tarafından anlaşılmıştı. Esasen bu yıllarda Al-

135 Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *The State of the World Refugees 2000, Fifty Years of Humanitarian Action*, Oxford University Press, Oxford, 2000, s.159.

136 Weiner, M. *The Global Migration Crisis - Challenge to States and Human Rights*, Harper Collins College Publ., New York, 1995, s 50.

"Türk öldürmek sevaptır. Yaşasın ırk ayrımı."

manya'da toplam yabancı nüfusunun % 59.7'si, on yıldan fazla bir zamandan beri bu ülkede kök salmıştı. Bu yabancılar geçirdikleri uzun yıllara rağmen sadece ekonomik yaşam ve kurumlar ile bütünleşmiş, her türlü siyasal haklardan yoksun bırakılmıştı. Bunların adı "yerli yabancı"lardı. 1980'lere girerken Alman kamuoyu bu yabancıların toplumla bütünleşmesi, çokkültürlülük, yabancılar yasasının daha esnekleşecek biçimde değiştirilmesi gibi konular ekseninde tartışmalar yürütüyordu. Ancak aynı dönemde, giderek artan bir yabancı düşmanlığı toplumsal barışı önemli biçimde tehdit etmeye başlamıştı. Bu durumun başlıca nedenleri şunlardır:

Birinci neden, politikacıların yabancılar sorunu ile sığınmacılar sorununu bilinçli şekilde karıştırıp, seçim taktiği gereği Alman toplumuna ürkütücü, olumsuz senaryolar sunmalarıdır.

İkincisi, eski Doğu Almanya ve Doğu Avrupa'dan gelen Alman soydaşlarının toplumda yer almalarıdır. Böylece ortaya ikili bir durum çıkmıştı: "Yerli yabancılar" ve "Alman yabancılar". Farklı hukuksal konumu olan bu iki grubun birbiriyle kıyaslanması ile ortaya genel bir yabancı düşmanlığı çıkmıştır.

Üçüncü neden, 1989'da Berlin Duvarı'nın çökmesi ve 1991'de iki Almanya'nın birleşmesi ile var olan toplum yapısına beş yeni eyaletin katılması ve nüfusun 71.2 milyona ulaşması gibi demografik olgulardır. Bu üç faktörden, en çok üzerinde durulması gereken ise ikincisidir.

Alman anayasasının yurttaşlık kavramı 2001 yılına kadar sadece "kan bağı" (ius sanguini) esasına dayanıyordu. Bu ilke hâlâ geçer-

liliğini muhafaza etmektedir. Dolayısıyla büyükbaba veya büyükanneden birinin Alman olduğunu kanıtlayabilen veya günümüz Almanya'nın sınırları dışında bulunup, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, yani 1937'de Alman topraklarında yaşamış olanlar Alman yurttaşlığı isteme hakkına sahiptirler. Sovyet sisteminin çözülmesi ile birlikte sadece Doğu Almanya değil, tüm sosyalist ülkelerde yaşayan Alman soydaşlar bu haktan yararlanmak istedi. Bu istek beraberinde konut, gelir, parasal yardım da sağladığından büyük bir çekiciliğe sahipti. Doğu Almanya'dan izinle Batı'ya yerleşenlere "Übersiedler"; savaş, sürgün, zorunlu göçe tâbi tutulup anayurtlarına dönmek isteyenlere "Aussiedler" (yeniden iskân edilenler) adı verildi. Doğu-Batı göç hareketlerinin en yoğun olduğu yıllarda Doğu Almanya'dan 1989'da 343.854, 1990'da 238.384 Übersiedler ve sığınmacı Almanya'ya gelmiştir. Bu gruba 1989'da Polonya, Romanya ve Sovyetler Birliği'nden gelen 720.909 kişi "Aussiedler" olarak katılınca, iki Almanya'nın birleşmesinden sonra Alman toplumuna dışarıdan gelen bir milyonu aşkın insan daha katılmış oldu. Bu gruba "yeni yurttaşlar" adı verildi.[137] Kohl hükümetlerinin milliyetçi politikasının bir sonucu olarak, Almanya'ya getirilen bu önemli sayıdaki "yeni Alman", ekonomik gelişmişlik açısından çok farklı bir konumda bulunan Batı Almanlar "Wessie"lerle, eski Doğu Almanya'da yaşamaya devam eden "Ossie"ler arasındaki çekişmeye yeni boyutlar getirdi. Zira bu "Yeni Alman"lar Batı Avrupa'nın yüksek hayat standardından tamamen uzak, farklı bir toplumsallaşma sürecinden geçmiş, kısmen kırsal bölgeden gelen insanlardı. Bunlar arasında Büyük Katerina tarafından Rusya'da Volga kıyısına yerleştirilen Almanlar, Naziler tarafından Kazakistan'a sürülmüş aileler, Romanya'nın Transilvanya bölgesinden gelmiş ve ana dilini muhafaza etmiş aileler olduğu gibi Polonya'da yaşadıkları toprağın dilini ve geleneklerini benimsemiş kişiler yer alıyordu. Bu farklı kökene mensup insanların ise Almanya'nın batılı kesimi tarafından yadırganması, şaşılacak bir durum değildi.

137 Bade, K. J. Hrsg. *Deutsche im Ausland - Fremde in Deutschland*, Verlag C. H. Beck, Münih, 1992, s.403.

Bu büyük çaplı nüfus değişimine, bu kez Asya, Afrika ve Latin Amerika'dan gelen ve 1980'den sonra boyutları genişleyen sığınmacılar sorunu eklendi. Alman anayasası 1993'e kadar sığınma açısından en liberal anayasa sayılyordu. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'nin 14. maddesinde belirtilen "can güvenliği sağlama ve zulümden kaçma, bir insan hakkıdır" ilkesinden hareketle, Alman anayasasının 16. maddesinin 2. fıkrası çok cömert bir ifade ile sığınma hakkını şöyle tanımlamıştı: "Siyasal nedenlerle takip edilenler sığınma hakkından yararlanırlar". Bu madde, diğer tüm yazılı anayasalar ancak egemen devlete sığınma hakkını tanımaya yer verdikleri için devletler hukukunda benzersiz bir yer işgal ediyordu. Başlangıçta büyük bir iyimserlik ve özgürlükçü bir anlayışla kabul edilen bu ilke, 1980'li yıllarda birdenbire kabaran büyük sayıdaki sığınma istekleri karşısında yoğun bir tartışmanın açılmasına yol açtı. Anayasa hükümleri ile gerçekler arasındaki önemli fark, hükümet partisi CDU ile ana muhalefet partisi SPD'nin uzlaşmaları sonucunda bu maddenin ikinci fıkrasının kaldırılmasına neden oldu. Bu sırada eyalet ve federal düzeydeki parlamentolarda korkutucu, demagojiye dayalı sesler yükseldi. Avrupa kalesinin doğusunda Demir Perde'nin aralanması ile tüm Asya halklarının Almanya'yı istila edeceği varsayımı formüle edildi. Tartışmaya etnik gerilimler, milliyetçi anlaşmazlıklar eklendi. 1990 yılında toplam 193.063 kişinin Almanya'dan sığınma hakkı talep etmesi, hoşgörü iklimini tümden değiştirdi. Bu yıllarda sığınma istekleri, ülkeler arasında en fazla Romanya, Yugoslavya, Türkiye ve Lübnan'dan gelmişti. Sığınmacı sorununun kamuoyunda yoğun eleştirilere neden olması bu haktan yararlanmak isteyenlere, isteklerinin gerçek olmadığı saptanıncaya kadar oturma yeri, çalışma izni sağlanması ve bu kişilerin sağlık masraflarının karşılanması durumundan ileri geliyordu. Bu hakkın kötüye kullanıldığı örnek olaylar ile saptandıkça, sığınmacılar kamuoyuna Almanya'yı sömüren, kötü niyetli asalaklar olarak tanıtıldı. Bu tartışmalar içinde en şiddetli demagoji, özellikle seçim kampanyaları sırasında siyasal partiler tarafından yürütüldü. Muhafazakâr Hıristiyan Demokrat (CDU) parti sözcüleri, sığınma tahkikatının hız-

TABLO 4.11.
1980-1997 Arasında Almanya'ya Başvuran Türk Sığınmacı (Sayı Olarak)

Yıl	1980	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1996	1997
Türk	57.913	4.180	7.528	8.693	11.426	14.873	20.020	22.082	23.877	23.814	16.840
Toplam	107.818	35.278	73.832	99.650	57.379	103.076	121.318	193.063	256.112	350.000	320.000

Kaynak: Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration*, 2000, Tablo 3.6, s.83.

la sonuçlanmasını, gerçek bir tehlike karşısında olmayan kişilerin süratle geldikleri ülkeye geri gönderilmesini talep ediyorlardı. Medya sürekli olarak sığınma sorununu "Sığınmacılar Seli", "Tufan", "Tüm Almanya Bir Sığınma Kampı Haline Geldi", "Ekonomide Yer Almak İsteyen Sahtekârlar", "Sığınmacılar Yabancılaşmayı Artırıyor" türünden manşetlerle körüklüyordu. Bu tartışmaların sonucunda 1993'te, Alman anayasasında yer alan sığınma hakkı önemli ölçüde kısıtlandı. Sığınma hakkından yararlanmak isteyenlerin ileri sürdükleri nedenin yerindeliğinin yargı mekanizması tarafından araştırılması süresince, sığınmacılara kolektif barınaklarda yaşamak, iş piyasasında çalışamamak, çocuk parası alamamak, öğrenim imkânından yararlanamamak gibi kısıtlamalar getirildi. Gerekçeleri kabul edilmeyenlerin ise derhal sınır dışı edilmesi öngörülmüştü.[138] 1 Temmuz 1993'te yürürlüğe giren bu yeni yasa ile 1992'de 438.000'i bulan sığınma istekleri 1995'te 128.000'e düştü. Almanya'yı örnek alan diğer Avrupa ülkeleri de benzer sınırlandırmaları benimsediler.[139]

Almanya'da, 1999'da Schröder hükümeti iş başına geçtikten sonra, Yabancılar Yasası'na da (Auslaendergesetz) siyasi uzlaşmalara dayalı önemli yenilikler eklendi. Uzun yıllardan beri Alman topraklarında yaşamış olanlara çifte vatandaşlık hakkı tanınmamakla beraber, Alman yurttaşlığı kazanmak için aranan şartlar kolaylaştırıldı, bu ara-

138 Weiner, M. *a.g.e.*, s.57-58.

139 Castles, S. ve. Miller, M. J. *The Age of Migration - International Population Movements in the Modern World*, The Guilford Press, New York, 2. baskı, 1998, s.89.

da "kan bağı" (ius sanguini) esası korunmakla birlikte kısmen "toprak esası" da (ius soli) benimsendi. Yasaya göre, 2001 tarihinden sonra Alman topraklarında dünyaya gelecek olan bireyler çifte tâbiyete sahip olacak, 23 yaşını doldurduktan sonra ise uyruklardan birini tercih edeceklerdir.[140]

Yabancı Korkusu, Yabancı Düşmanlığı, Yabancıya Duyulan Kin

Yukarıda belirtilen değişimler, Alman halkında göç ve sığınma konusunda giderek artan bir kutuplaşmaya yolaçtı. Almanya'nın toplumsal dokusunda uluslararası ilişkiler, stratejik düşünceler, ideolojik tartışmalar sonucunda beliren bu kutuplaşma kendini daha 1980'de giderek yaygınlaşan bir korku ve endişe biçiminde duyurmaya başlamıştı. 1985'te Almanya'da yapılan bir ankette, "Aramızda birkaç milyon yabancının yaşamasını nasıl buluyorsunuz?" sorusuna katılımcılardan % 45'i "taraftar değilim", % 21'i "taraftarım" ve % 34'ü "kararsızım" diye cevap vermişti. Dört yıl sonra, 1989'da ankete katılanların % 75'i "Gereğinden çok yabancı var" yanıtını vermiştir. Leggewie, bu korkunun bir ölçüde meşru olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre daha önce homojen bir toplumda yaşayan kişiler birdenbire yabancılarla çevrilmiş olduklarını farketmekte, dolayısıyla alışılmamış, bilinmeyen davranış ve tutumlar karşısında korkuya kapılmaktadırlar. Yabancılara karşı korku, çağın ruhu haline gelmiştir! Postmodern toplumların özelliği, tüm kurumları dağıtan bir hareketlilik taşımasıdır. Kentsel yığılma odakları bireylerin yabancılaşma duygusunu artırmaktadır. Bu arada birey çok basit yöntemlere başvurmaktadır: Ten rengi, beden dili, konuşma yeteneği, alışkanlıklar açısından farklı gördüğünü yadırgamakta, kendini onlardan ayrı tutmakta, kimi yerde ise "Ne Mutlu Almanım" demektedir.[141] Ne var ki, sosyal-psikolojik bir irdeleme ola-

140 Yeni Alman Yurttaşlık Yasası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alman parlamentosu üyesi Özdemir, C. *"Deutsch oder nicht sein?", Integration in der Bundesrepublik*, Batei Lübbe Verlag, Berlin, 2000.

141 Leggewie, C. "Stolz ein Deutscher zu sein - die neue Angst vor dem Fremden", Bade, K. J. *dipnot 6* içinde, s.428-429.

TABLO 4.12.
Batı ve Doğu Almanya'da Sığınmacılara Karşı
Kaba Kuvvet Kullanmaya Karşı Tepkiler (% Olarak)

	Toplam	İlkokul	Ortaokul	Gymnasium	Yüksek öğr.
Batı					
Kaba kuvvet kullanımını					
Onaylıyor	8,0	13,0	10,0	4,0	4,0
Onaylamıyor	91,0	86,0	89,0	96,0	96,0
Kaba kuvvetin kullanılmasından dolayı					
Utanıyor	66,0	54,0	66,0	73,0	72,0
Utanmıyor	25,0	32,0	23,0	24,0	20,0
Anlıyor	8,0	13,0	10,0	4,0	5,0
Doğu					
Kaba kuvvet kullanımını					
Onaylıyor	18,0	24,0	19,0	25,0	8,0
Onaylamıyor	82,0	76,0	81,0	74,0	91,0
Kaba kuvvetin kullanılmasından dolayı					
Utanıyor	58,0	47,0	55,0	54,0	73,0
Utanmıyor	11,0	18,0	11,0	11,0	5,0
Anlıyor	18,0	24,0	19,0	25,0	8,0

Kaynak: Einstellungen zu aktuellen Fragen der Innenpolitik 1992 in Deutschland, *Ipos*, Mannheim 1992.

rak sunulan bu yorum, 1990'lı yıllarda Almanya'da tırmanan yabancı düşmanlığı iklimini açıklamak için yeterli değildir.

İki Almanya'nın birleşmesinden sonra, 1992'de bir araştırma yapmış olan *Der Spiegel* dergisi, Almanların büyük bir çoğunluğunun artık eskisi gibi yabancılara karşı dostane duygular beslemediklerini ortaya koymuştur. Katılımcıların cevapları şöyledir: Yabancılar, "sosyal güvenlik sistemimizi istismar ediyorlar" (% 77), "Almanya'daki konut sıkıntısını artırıyorlar" (% 74), "Almanya'da işsizliğe yol açıyorlar" (% 60) ve "Sokaklarımızı tehlikeli bir hale getiriyorlar" (% 50).[142]

142 *International Herald Tribune*, 27 Ekim 1992, s.1.

Bu duyguların sadece bir eğilimi yansıtmadığı, sığınmacı, göçmen ve yabancılara karşı işlenen suçlarda da kendini göstermiştir. 1991 sonbaharında eski Doğu Almanya'nın küçük bir kenti sayılan Hoyerswerda'da, Alman gençlerden oluşan bir çete, yerli halkın alkış ve yüreklendirmeleriyle bir grup Asyalı sığınmacının barındırdığı bir yurda önemli bir saldırı düzenlemiş, kolluk kuvvetleri bu saldırı karşısında seyirci kalmıştır.. Bunu takiben 1992 yazında, Doğu Almanya'nın diğer bir kentinde, Rostock'ta, beş günlük bir saldırı sonucu boşaltma gereği duyulan bir sığınmacı yurduna yapılan ve güvenlik kuvvetleri tarafından müdahale edilmeyen saldırılar, yine yerel halk tarafından desteklenmiştir.

Yabancılara karşı duyulan korku, bir ölçüde doğal bir psikolojik tepki olarak değerlendirilse de, bu eğilimin açık bir "yabancı düşmanlığı"na dönüştüğü durumlarda farklı kamu politikalarının uygulanması gerekmektedir. Sorumlu kamu görevlileri, bu şiddet hareketlerini, yaygın bir yabancı düşmanlığı yerine bireysel suç olgusu ile açıklamaya çalışmışlardır. Oysa bu şiddet olayları "Dazlaklar" (Skinheads) türünden gençlik grupları tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu grupların aşırı milliyetçi partilere destek vermeleri, yabancı kökenli gençlere kamuya açık lokallerde dayak atmaları, metroya binmelerinin engellenmesi için radikal önlemler gerektiriyordu.

Hele "yabancı düşmanlığı"nın açık bir "yabancıya karşı kin"e dönüşmesi, "ırkçılık"ın yeniden ortaya çıkmış olduğunu gösteriyordu. Bu konuların içerdiği tehlikeler sorumlu kamu kurumları tarafından belirtilmesine rağmen yasal önlemler siyasal mekanizmanın yavaşlığı nedeni ile gecikmiştir.

1990'lı yıllarda tüm Avrupa'yı saran bu yeni ırkçılık akımı kendini en geniş ölçüde Almanya'da duyurmuştur. Programını sadece "Yabancılar defolun!" sloganına dayandıran ve kamuoyuna hitap edecek yerde kampanyasını posta yolu ile yollanan kin mektuplarına hasreden Alman Halk Birliği (FVU), 1998'de eski Doğu Almanya eyaletlerinden Saxen-Anhalt'da oyların % 13'ünü almıştır. Bavyeralı milyarder bir işadamı tarafından kurulan bu parti Avrupa'da benzer prog-

ramlar savunan partilerle işbirliği yapmaktadır. Bunların başında Fransa'daki Milliyetçi Cephenin lideri Le Pen, Rusya'daki Jirinovski ve Danimarka'daki Kjaesgaard gelmektedir. 2001 seçimlerinde koalisyon ortağı olan Danimarka Halk Partisi'nin (DDP) kadın lideri ırkçı olduğunu reddetmekle beraber, Hıristiyan bir ülkede Arap ve Müslümanları istemediğini vurgulamaktadır. Almanya'nın ırkçı bir programa sahip olan Alman Milliyetçi Demokratik Partisi de (NPD) 1 Mayıs kutlamalarında binlerce taraftarları ile Leipzig'de gösterilerde bulunmuştur. Siyasal yelpazenin radikal sağ ucunda yer alan bu küçük partiler büyük partilere de etki yapmaktadır. Nitekim Bavyeralı Yeşiller'den Siegfried Benker Bavyera'nın Hıristiyan Sosyal Birliği (CSU) partisinin 2002 genel seçimlerinde yabancıları geri gönderme, dışlama ve kutuplaştırma gibi konulara geniş yer ayıracağını ifade etmiştir.

Karikatür: M. Ralf Ersoy.

Bu siyasal akımlarla birlikte, aşırı sağ partilerle Neo-Nazilerin işledikleri ırkçı saldırıların sayısında da önemli bir tırmanma olmuştur. Alman Anayasayı Koruma Teşkilatı'nın yayınlamış olduğu raporlara göre 1993'te yılda 10.791 ırkçı saldırı bildirilmesine karşılık, bu sayı 1997'de % 34'lük bir artışla 11.719'a yükselmiştir. Bu sayılar dazlakların giderek cüretlerini artırdıklarını ve özellikle zencileri, Türkleri, punkları hedef aldıklarını göstermektedir.[143] Dazlaklar sayıca en çok olarak (5.000) Almanya'da rastlanmakla beraber Macaristan, Polonya, ABD ve İngiltere'de de bulunmaktadırlar. İlk olarak İngiltere'de örgütlenen bu Neo-Nazi gruplar genelde 13-25 yaş arasındaki beyaz erkeklere hitap etmektedirler. İnançları koyu Yahudi

143 Mohammad A. Shaikh, Germany leads new tide of racism and xenophobia sweeping Europe, *Muslimedia*, 16 Mayıs 1998, http//www. muslimedia. com/archives/world98/euracism. htm

aleyhtarlığı, aşırı milliyetçilik ve Ortodoks Nazizm ilkelerine dayanmaktadır. Dış görünüşleri açısından sıfır numara tıraşlanmış başları, Nazi simgelerini yansıtan dövmeleri ve deri, zincir gibi giysileriyle dikkati çekmektedirler.

Türklere Yönelen Yabancı Düşmanlığı

Bu gelişmeler Almanya'da 1970'den sonra en kalabalık etnik grup haline gelen Türkleri, 1980'den sonra yayılan yabancı düşmanlığının ana hedeflerinden biri haline getirdi. Bu eğilim, 1990'dan sonra ürkütücü boyutlara ulaşmıştır. 1991 ve 1993 yıllarında Almanya'nın Mölln ve Solingen kentlerinde sekiz Türk yurttaşının yaşamlarını kaybetmesiyle sonuçlanan kundaklama suçları işlendi. Bu ürkütücü olaylar karşısında, barışçı duygular besleyen Almanlar yoğun protesto yürüyüşleri ile bu ırkçı davranışları kınadıklarını ortaya koymuşlardır. Ancak Türkleri hedef alan kanaat ve görüşlerin, tüm Avrupa'yı sarsan Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Almanya'nın birleşmesinin yarattığı sarsıntı ile bağlantılı olarak yorumlamak yalnış olur. Bu hareketlerin kökü daha gerilerde, Almanların zaman zaman unutmak istedikleri geçmişlerinde, Nazi döneminin benimsetmeye çalıştığı fikirlerde yatmaktadır.

23 Mayıs 1993'deki Solingen faciasından sonra kucağında çocuğu ile evi yakılan bir Türk işçisi.

Barre Toelken bu tutumların köklerini bulmak amacı ile 1980'li yıllarda Alman basınında

çıkan ve konuk göçmen işçilere yönelen "şakalar"ı tahlil etmiştir.[144] Bunlardan birisi şöyledir:

– Beyaz çizgi ile bir Türk arasındaki fark nedir?
– *Arabanı beyaz çizgi üzerinde süremezsin!*

Bu "latife"de alay etmenin ötesinde cana kıyma ögesi de yer almaktadır. Şakada kelime oyunu, alay ve imaj birleştirilmiş bulunmaktadır. Gerçi tüm kültürlerde, belli bir yöreyi temsil eden kimseler hakkında fıkralar, şakalar dolaşmaktadır. Ancak Almanlar tarafından Türkler hakkında anlatılan şakaların türü, alay ve istihzanın ötesinde bir yok etme arzusunu yansıtmaktadır. Birkaç şakaya daha bakalım:

– Ağaca tünemiş ve siyah olan şeye ne denir?
– *Orman yangınından sonra bir Türk.*

– Bir Türk kadının ırzına nasıl geçilir?
– *Etek yukarı, pantolon aşağıya!*

– Duydun mu? Türkler sabit bıçaklar taşıyabilirler, omuzlar arasında, 10 santim derinlikte!

– En son mikrodalga fırınını gördün mü? İçinde bütün bir Türk ailesi için yer var!

– Bir Yahudi ile bir Türk aynı anda uçaktan atlıyorlar. Hangisi önce yere çakılır?
– *Fark eder mi?*

– Kalabalık bir Türk treni İstanbul'dan hareket ediyor, fakat Frankfurt'a bomboş varıyor. Neden?
– *Tren Auschwitz'den geçti de ondan!*[145]

---

144 Toelken, B. "Türkenrein and Türken, 'Raus' Images of Fear and Agression in German Gastarbeiterwitze" içinde, Başgöz, İ. ve Furniss, N. *Turkish Workers in Europe*, Indiana University, 1985, s.151-164.

145 Albrecht, R. "Was ist der Unterschied zwischen Türken und Juden?", *Zeitschrift für Volkskunde*, 78, 1982, s.220-229.

Bu şakalar, Richard Albrecht'e göre Almanya'daki potansiyel faşizm özlemi ve radikal sağcı görüşlerin bir yansımasıdır. Bu düşünce ve duyguların, ne kadar köklü olduğu başka yazarlar tarafından da dile getirilmiştir. Dolayısıyla, yabancı düşmanlığını ve özellikle Türk düşmanlığını, sadece 1990'dan sonra sığınmacı sayısındaki olağanüstü artış ve iki Almanya'nın birleşmesinden ileri gelen gerginlikle açıklamaya imkân yoktur. Bu şakalar yanında, Christian Habbe'nin açıkladığı üzere Alman politikacılarına gönderilen seçmen mektuplarındaki ifadeler de bu kin ve sevgisizliğin uzun bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Bu arada, Nazi döneminin vurgulamaya çalıştığı Yahudi aleyhtarlığının aynen Türklere kaydırılmış olduğu da dikkate değer. Mektuplar açıkça üstün bir ırkın özlemini dile getirmektedir:

> "Alman vergi mükellefi bu pisliği neden yedirsin içirsin? Yahudilere, konuk işçilere ve çingenelere hizmet ediliyor. Başka ülkelerde olduğu gibi kadınların rahmini kazıyıp erkekleri hadım etmeli, çünkü bunlar tahtakurusu ve fare gibi ürüyorlar."
>
> "Yabancı düşmanlığı dediğiniz şey, bu ülkenin bir İslâm işgaline karşı duyduğu dirençtir."
>
> "Sığınmacıların buraya gelir gelmez bizim paramızla genelevlerden taksi ile fahişe getirmelerine yurttaş ne desin?"
>
> "Anadilimiz, kültürümüz, dinimiz her şeyimiz elden gidiyor!"[146]

Bu örnekler, medyanın kışkırtıcı yayınlarından bir seçki olmakla beraber yabancı düşmanlığının Alman uzak ve yakın tarihinin köklerine kadar uzandığını ve "öteki"ni suçlarken peşin yargıların da önemli bir rol oynadığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Irkçılık iş bulma, giyim, yemek farklılıkları, dil güçlüğü, aile büyüklüğü, eş arama gibi konularda yapılan tartışmalarda kendini inceden inceye fark ettirmekte, hassas bir konuda ise aniden şiddetli bir tepkiye de dönüşebilmektedir.

---

146 Habbe, C. Hg. *Auslaender - die verfemten Gaeste*, Spiegel-Buch, Hamburg, 1983, s.157-166.

Bununla beraber Almanya, 1990-1995 yılları arasında, gerek eyalet gerekse federal düzeydeki hükümetlerin girişimi ile Neo-Nazizmin hortlamaması için bir dizi yasa kabul etti. 1993'te Alman parlamentosu, ırkçı saldırılara maruz kalan yabancılara, Almanlarla eşdeğer tazminat ödenmesini öngören bir yasayı geçirdi. Bir yıl sonra Nazi simgelerinin kamuya açık yerde sergilenmesi suç sayıldı. Bir bakıma göçmenlerin en büyük hasımları, onların imdadına yetişti. Alman toplumu, ırkçı damgasını yememek için önleyici girişimlerde bulundu. Ne var ki, bütün bu önlemlere rağmen özellikle oy potansiyeli sınırlı küçük partiler, bu konuyu kullanmaya devam etmektedirler.

Türkiye'den Gelen Sığınmacılar ve Örgütleri

1990'lu yılların getirdiği büyük dönüşümler, kimlik arayışına, demokratik hakların kullanımına ve etnik gruplara aidiyet meselelerine yeni boyutlar getirmiştir. Böylece 1990'lı yıllarda, yeniden uluslararası arenaya çıkan, toplumlarda ulusu oluşturan kurucu ögeler olarak dinsel, etnik ve kültürel kimliklerin siyasallaşması gündeme geldi.[147] Bu sorun Avrupa'da ve Türkiye'de farklı tepkiler yarattı. Avrupa ülkeleri yeniden güçlenen liberalizmin etkisi ile "farklılık politikası"nı benimseyerek etnisite, din, kültür ve cinsiyete yeni alanlar açma kararma vardılar. Buna karşılık Türkiye, dinsel ve etnik farklılıklara dayalı, özerklik ya da bağımsızlık peşinde koşan bu grupların isteklerine karşı sert bir tavır takındı. Ortaya çıkan kutuplaşma yurtdışında var olan geniş demokratik haklar yelpazesinden yararlanan etnik grupların yoğun biçimde örgütlenmesine yol açtı. Yurtiçinde ise, şiddet ve teröre başvuran bu grupların uzantılarına karşı silâhlı kuvvetlere, ülke bütünlüğünü savunma görevini yüklendi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sürdürülen askerî harekât sonucunda her iki taraf, on beş yıl içinde 30.000'i aşkın kayıp vermiştir. Bu farklı politikalar, sığınma ve kimlik sorununa yeni bir görünüm kazandırdı.

Almanya'nın 1973'ten sonra göçmen işçi alımını durdurmasıy-

147 Cizre, Ü. Türk Siyaseti: Geçmeyen Geçmiş, Gelemeyen Gelecek, *Görüş*, sayı: 18, 1994/95, s.22.

la, aslında yeni bir iş bulmaya yönelik ekonomik talepler, siyasal nedenlere dayandırılan sığınma taleplerinin ardına saklanmaya başladı. 12 Eylül 1980'de yapılan askerî müdahale ve onu izleyen baskı rejimi, bu kez sığınma hareketinin karakterini siyasallaştırdı. Daha sonraki yıllarda ise etnik grupların oluşturdukları güçlü örgüt ve ağlar sığınma taleplerinin sürekliliğini sağladı.

TABLO 4.13.
1985-1994 ve 1996-2001'de Almanya'ya Sığınma Talebinde Bulunan Türk Yurttaşları[148]

1985-1994	175.048
1996	23.814
1997	16.840
1998	11.754
1999	9.065
2000	8.968
2001	10.869

Kaynak: Eurostat ve Bundesamt für ausl. Flüchtlinge ve www. baft. de Yukardaki tabloda 1996'dan sonra belirtilen sayılar, Almanya'da sığınmacılar sorunundan sorumlu federal kurum (*Bundesamt für die Anerkennung auslaendischer Flüchtlinge)* tarafından hesaplanmıştır. Bu sayılar grafik yoldan sunulduğunda beşte dört oranında Kürt kökenli olarak gösterilmiştir.

12 Mart 1972'de ordu tarafından hükümete verilen muhtıra sonucunda yapılan askerî müdahale, Türkiye'deki şolcu aydınlarla Kürt milliyetçiliğini benimseyen unsurları tasfiye etmeyi amaçlamıştı. Bunun sonucunda önemli bir grup Almanya'ya sığınmış, ancak bunların küçük bir kısmı sığınma statüsü talep etmişti. 1980'de yapılan 12 Eylül müdahalesi daha sert, kalıcı ve uzun soluklu önlemler getirmiştir. Bu defa da Almanya'ya sığınanların büyük çoğunluğunu solcu grup ve/veya Kürt örgütlere mensup olanlar oluşturuyordu, ancak onlarla birlikte köktendinci İslâmcılarla aşırı sağcılar da ülkeyi terketmişti.

Türkiye'de yeni anayasanın 1983'te yürürlüğe girmesinden sonra da Türk sığınmacıların önemli bir kısmı, sığınma istekleri kabul

148 Böcker, A. Refugee and Asylum-Seeking Migration from Turkey to Western Europe, *Boğaziçi Journal*, cilt: 10, no: 1-2, s.57.

edilmediği halde, önce geçici, daha sonra sürekli oturma hakkına kavuşturuldu. Yapılan tahminler o yıllarda gelen sığınmacıların % 75-85'inin temelli yurtdışında kalmaya karar vermiş oldukları yönündedir.[149] 1990'lı yıllardan sonra, sığınma talebi ile yurt dışına gidenlerin hukuksal statüleri elverişli olur olmaz, sığındıkları ülkenin vatandaşlığına geçtikleri görülmektedir. Bunların çoğu, kentli ve eğitimli olmaları sayesinde, aynı etnik gruba mensup göçmenlere hizmet veren sosyal hizmet uzmanlıklarında ve yerel yönetimlerde iş bulmuşlardır.

Almanya'daki Kürt Örgütleri

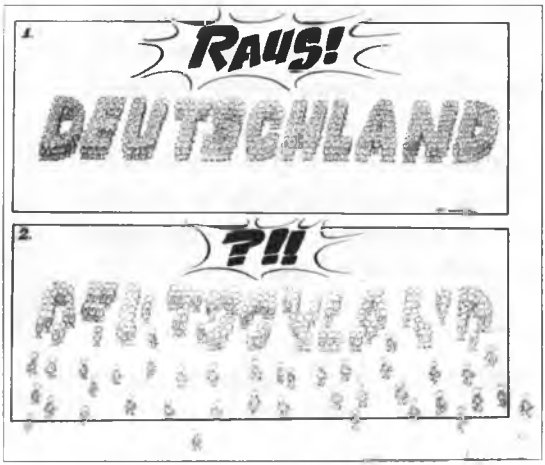
Almanya, göçmen işçi akımının başından itibaren dernekleşme faaliyetlerini desteklemiştir. Kamusal ödeneklerle özendirilen bu süreç, önce fazla ilgi görmedi. Ancak zamanla bu örgütlenme hareketi giderek belli etnik grupların ayrışmasına, bir kısmının radikalleşmesine yol açtı.

1970'li yıllardan itibaren Türk ve Kürt kökenli göçmenler önce kurdukları örgütlerin isimlerini "Türk" yerine "Türkiyeli" olarak değiştirmeye başlamışlardır. Daha sonra sıra kültürel etkinliklere gelmiştir. İlk büyük Nevruz şenliği 1978'de Duisburg'da düzenlendi.[150] Daha sonraki yıllarda Kürt örgütler arasında ideolojik bir ayrışma gözlemlendi. Birçok Kürt kökenli göçmen Türklerle birlikte kalmayı yeğlerken, diğer bir kısım, örgütlerinin programları nedeni ile farklı doğrultulara yöneldiler. Böylece 1979'da Kürt işçileri tarafından ilk önce KOMKAR (Almanya'daki Kürt İşçilerin Federasyonu) kuruldu. Üç yıl sonra KKDK (Kürdistan Demokratik İşçi Dernekleri Federasyonu) ortaya çıktı. 1984'te ise şiddet yanlısı eylemleri savunan PKK ile sıkı ilişkiler geliştiren Feyka-Kurdistan'a bağlı kentsel ve bölgesel örgütler ortaya çıktı.

1985'ten itibaren KOMKAR ve KDKK anayurdun siyasetini etkilemeye çalışmakla beraber, Almanya'daki Kürt grupların çıkarlarını

149 Widgren, J. "Movements of Refugees and Asylium Seekers. Recent Trends in a Comparative Perspective", *The Changing Course of International Migration* içinde, OECD, Paris, 1993, s.87-95.

150 Gitmez, A. ve Wilpert, C. "A Micro-society or an Ethnic Communityy? Social Organization and Ethnicity among Turkish Migrants in Berlin", J. Rex, et. al. *Immigrant Assocations in Europe* içinde, Gower, Aldershot, 1987, s.109-110.

Karikatür: Erdoğan Karayel.

savunmaya başladılar. Bu bağlamda, Kürtlerin Türklerden ayrı bir etnik grup olarak tanınması için yoğun çaba sarfedip, Kürt kökenli çocuklar için okullarda anadilde eğitim verilmesi, radyo ve TV'de Kürtçe yayınların yapılması konularında yaygın kampanyalar düzenlediler.[151] Bu kampanyalar sadece Kürt örgütleri tarafından değil, diğer Türk solcu dernekler, Alman kiliseler, sendikalar ve SPD (Sosyal Demokrat Parti) tarafından da desteklendi. Yukarda belirtilen iki dernek, Kürtlerin bundan sonra temelli olarak Almanya'da kalacakları noktasından hareketle, çalışmalarını genel olarak Almanya'daki göçmen ve sığınmacıların hukuksal durumunun düzeltilmesine yönlendirdi. Bu arada diğer Avrupa üllkelerinde bulunan Kürt dernek ve kuruluşları ile sıkı bir işbirliğine gidildi. Bu işbirliğinin en önemli göstergelerinden biri, Nisan 1995'te Lahey'de toplanan "Sürgündeki Kürt Parlamento"su olmuştur. Toplantının ana amacı Kürt sorununa siyasal bir çözüm bulmaktı.

Avrupa'daki geniş demokratik özgürlükler sayesinde etnik kimlik bilincini güçlendiren çalışmalar sürdüren bu iki dernekten ayrılan Feyda-Kürdistan 1991'den itibaren PKK ile sıkı bir işbirliğine girip, Alman hükümetinin Türkiye'ye askerî ve siyasal destek vermemesi için şiddete dayalı tehditlere başvurdu. Bu tehditler 1993 Haziranında başta Berlin ve Münih olmak üzere 29 Avrupa kentinde Türk diplomatik temsilciliklerine ve banka, turizm acentelerine karşı bombalı saldırıların düzenlenmesiyle sonuçlandı. Bu saldırılar aynı yılın Kasım ayında

151 Şenol, Ş. *Kurden in Deutschland. Fremde unter Fremde*, Haag und Heerchen, Frankkfurt am Main, 1992, s.186-202.

tekrarlanınca, Alman hükümeti PKK, ERNK (Kürt Ulusal Kurtuluş Cephesi) ve onlara bağlı diğer 33 derneği kapattı.

Diğer Avrupa devletleri "PKK, kapatılması halinde yer altına girer" gerekçesi ile bu dernekleri yasaklamadı. Dolayısıyla, şiddet ve teröre bağlı olarak ortaya çıkan bu hareketler, Avrupa çapındaki ağların işbirliği nedeni ile ortadan kalkmadı, sadece Almanya'da bir ölçüde zayıfladı. Alman Anayasa Koruma Teşkilatı'nın hesaplarına göre Almanya'ya yerleşmiş olan 400-500 bin Kürt'ün büyük çoğunluğu PKK ile herhangi bir ilişki kurma arzusunda değildir. 1996'da yapılan tahminlere göre PKK'nın 7.500 "aktif" üyesi ve 40-50.000 sempatizanı bulunmaktadır.[152]

Göçmen, Sığınmacı ve Diaspora

Çağdaş göçün en önemli ögelerinden biri gönüllü ya da zorunlu olarak uluslararası göç hareketine katılmış olan etnik grupların oluşturdukları diasporalardır.[153] Yaygınlaşan çokkültürlülük ve birçok devletin kendi topraklarında faaliyet gösteren etnik grupları denetim altına alma konusunda yeterli önlemleri alma imkânlarından yoksunluğu ya da isteksizliği, dünyanın her yerinde eski ve yeni diasporaları güçlendirmektedir.[154]

Bir etnik ya da dinsel gruba "diaspora" gözü ile bakılmasını belirleyen üç öge vardır: Kimlik bilinci, örgüt ve anayurtla anlamlı temaslar. Bu üç öge aynı zamanda diasporaların anayurt ve ikinci yurt ile ilgili anlaşmazlıklarını ve çatışmalarını da açıklamaktadır. Diasporaların bir özelliği daha vardır: Göçmen ve sığınmacılarla illegal işçilerin statüleri hukuk yolu ile belirlenir, ama kişinin diasporanın bir

152 Hoch, M. "Türkische Politische Organisationen in der Bundesrepublik Deutschland", *Zeitschrift für Auslaenderrecht und Aulaenderpolitik*, 1994, 14, s.17-22

153 İlk önce sadece Mısır'dan sürüldükten sonra değişik ülkelerde toplanan Yahudiler için kullanılan bu terim son elli yıldır "anayurdu ile duygusal ve maddî bağları sürdüren bir azınlık göçmen grubu" anlamında kullanılmaktadır.

154 Bu konuda çok zengin bir literatür vardır. Bazı önemli yapıtlar şunlardır: Constas, D. ve. Platias, A. ed. *The Greek Diaspora in a Comparative Perspective*, Macmillan, Londra, 1992; Miller, M. J. *Foreign Workers in Europe: An Emerging Political Force*, Praeger, New York, 1981; Sheffer, G. ed. *Modern Diasporas in International Politics*, St. Martins, New York, 1986.

üyesi olması ve bağlarını sürdürmesi iradî bir tercihtir. Göçmen ve sığınmacıları kabul eden devletler de diasporalar karşısında bir çıkmazla karşı karşıyadırlar. Bu devletler etnik grupların kimliğini kendi kültürleri içinde eritmek, iletişim ağlarını sınırlandırmak, yeni yetişen kuşakları asimilasyon yolu ile devşirmeye kalkışmalarına rağmen, birçok durumda başarılı olamamaktadırlar. Bunun en açık örnekleri şunlardır: 1989 öncesi Sovyetler Birliği'ne karşı çalışan Rus diasporası; ABD ve Fransa'daki Ermenilerle Yunanlılar; Almanya, Belçika ve Hollanda'daki Kürtler; Sri Lanka'ya karşı mücadele eden Tamiller; ABD'deki İsrail lobisine karşılık, değişik kıtalarda mücadele veren Filistinlilerdir.

Küreselleşme, diasporaları özellikle kamusal alanda görünürlük kazanabilmek, azınlık olarak yeni haklar elde edebilmek üzere güçlendirmiştir. Bu konuda "kültürel" istekler ağırlık kazanmıştır. Diaspora'lar kök saldıkları ülkelerde kendi dillerini geliştirmek, bu dillerde iletişim araçlarından yararlanabilmek için mücadele etmektedirler. Etnik diasporaların tercih ettikleri yeni bir strateji yaşadıkları ülkelerde "cemaatçilik" (communalism) adı altında belli bir özerklik sağlamaktır. Bu yeni özgürlükler yardımı ile diasporalar cami, kilise, havra gibi dinsel kurumlar geliştirmekte, sağlık ve sosyal yardımlaşma hizmetleri sağlamakta, özel okul ve üniversiteler kurmaktadırlar. Bu çabalar konusunda sadece büyük parasal destek alan grupların değil, daha sınırlı gelir kaynaklarına sahip olan Cezayirli, Faslı, Türk, Kürt gibi grupların da grup dayanışması yolu ile kendilerine özgü örgütler oluşturabilecekleri görülmüştür. Nihayet internet zengin veya kaynakları sınırlı olsun tüm diasporalara çok geniş iletişim imkânları ve gereğinde eşgüdüme dayalı eylem olanakları sağlamaktadır. Bu arada gözönünde bulundurulması gereken en önemli konulardan biri, diasporaların bağlı oldukları anayurttaki muhalefet grupları ile sürdürdükleri organik bağlardır. Çatışmaların önemli bir kısmı, güvenlik endişelerinden ve zorla kabul ettirilmek istenen bir yurttaşlık anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu konuda en çarpıcı örnek, Temmuz 1999'da Alman Dışişleri Bakanı Joschka Fischer'in yaptığı resmî ziyaret sırasında

idam cezasının kaldırılmasını talep etmesi, gerekçe olarak Alman toplumunda yaşayan Kürt kökenli göçmenlerin girişecekleri protesto eylemlerinin kanlı sonuçlar verme ihtimalinden söz etmesidir. Fischer'e göre Öcalan'ın cezasının infaz edilmesi, Avrupa'da güvenlik ve istikrarı zedeleyecek süreçlere yol açabileceği gibi, Türkiye'nin Avrupa Birliğine katılma sorununu çözümsüz bırakacaktır.[155]

"Türkler Dışarı..."

Dış dinamikleri yansıtan diasporaların yaptırım ya da engelleme gücü, aynı sorunun 2001 yılında da Türkiye'deki koalisyon hükümetinde önemli bir görüş ayrılığına yol açmasında açıkça görülmektedir.

Görüldüğü üzere, 1980'den bu yana sayıca artan Kürt sığınma hareketleri Appadurai'in ifadesi ile "diasporik kamusal alanlar" yaratmıştır.[156] Ortaya "uzun mesafeli bir ulusçuluk" çıkmış bulunmaktadır. Bağlantılarını ulusal sınırlar yerine kolektif bellek, hayal gücü ve elektronik medyanın yaymakta olduğu simgelerden alan bu ulus-ötesi (transnational) ulusçuluk, klasik ulusçuluk ve onun koyduğu parametreleri sorgulamaktadır. Günümüz dünyasının etnik kimlik sorunları, ulusal devletin hegemonyasının sorgulanmasında yatmaktadır.[157] Küresel medya ve göç hareketleri çağdaş siyasal ve toplumsal değerlerin evrensel çapta tartışılmasına yol açmıştır. Bu sürecin sonucunda "ulusal sınırların kayganlığı" (shifting boundaries) olgusu ağırlık kazan-

155 *Milliyet*, 23 Temmuz 1999.

156 Appadurai, A. *Modernity at Large*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, s.4.

157 Cizre, Ü. "Turkey's Kurdish Problem: Borders, Identity, and Hegemony", B. O'Leary, J. S. Lustick, T. Callaghy, ed. *Right-Sizing the State* içinde, Oxford University Press, Oxford, 2000, s.249.

mıştır. Appaduarai'in terimleri ile ulus-devletin önemli toplumsal değişimler karşısında tek hakem olması yerine, "diasporalara dayalı kamusal alanlar" (diasporic public spheres)[158] geçmektedir. Böylece diasporalar kimlik pazarlıklarında ulus-devletlerin karşısında etkinlik kazanmaktadırlar.

158 Appadurai, A. *Modernity at Large- Cultural Dimensions of Globalization,* University of Minnesota Press, Minneapolis, 4. baskı, 1996, s.4.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Küreselleşme ve Göç

KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE ULUS-DEVLET

> "Artık devlet de gitgide 'küreselleşmekte' veya 'uluslararasılaşmakta'; yani devletin politika yönelişi kendi topraklarından dışarı kaymakta ve devlet ulus-aşırı bölgesel ve küresel piyasa güçlerinin yararına bir araç olarak çok-uluslu şirketlerin, bankaların ve gittikçe artan derecede para tacirlerinin istekleri doğrultusunda hareket etmektedir."
>
> Richard Falk, *Yırtıcı Küreselleşme*, 2001, s.51-52

> "Emperyal egemenlik düzeninde, ulusal devlet bir ulusal kimlik kalıbı etrafında toplumu homojenleştirmesinin yerine, her türlü kimlik ve yapının esnekleşip melezleşmesini öne çıkarır, emek dünyasında ırk, cinsiyet, dil, kültür arasındaki sınırları ve ayırımları artırır".
>
> Michael Hardt/Antonio Negri, *Empire* 2001, 7. baskı, s.399

Günümüz dünyasında yaşamımız birbiriyle çelişen iki önemli etken tarafından şekillendirilmektedir: Küreselleşme ve kimlik arayışı. İletişim teknolojisinin yarattığı devrim ve 1990'dan sonra kapitalizmin yapılanma biçimi yeni tür bir toplum yaratmıştır. Manuel Castells bu yeni türe "ilişkiler ağı (network) toplumu" adını vermektedir.[1] Bu topluma yön veren öğe, belirli stratejileri gerçekleştirmeye çalışan ekonomik faaliyetlerdir. Mekân ve zaman kavramlarının ortadan kalktığı bu

1 Castells, M. *The Power of* Identity, Blackwell Publ., Oxford, 1997, s.1-2.

örgütlenme biçiminde iş türleri esnek ve istikrarsız hale gelmekte, birbiriyle eklemlenmiş medya, sanal gerçeklikler kültürleri yaratmaktadır. Tüm dünyayı saran bu yeni örgütlenme biçimi kurumları sarsmakta, kültürleri alt üst etmekte, eşitsizliğe yol açan büyük zenginlikler ve ürkütücü fakirlikler yaratmaktadır. Richard Falk'ın deyimi ile ortaya "yırtıcı bir küreselleşme" çıkmaktadır. Çapı ve etki derecesi geniş anlamda kamuoyları tarafından algılanamayan bu sosyo-ekonomik süreç, tarihsel kökler üzerine bina edilmiş olan egemen ve temsilî olduğunu ileri süren ulus-devletleri de sarsmaktadır. Böylece karşımıza,

a. Çokuluslu şirketlerin belirledikleri "Yeni Ekonomik Düzen",

b. Toplumsal, cinsel, dinsel, ulusal, etnik farklılıklar ve toprağa bağlılıkların oluşturduğu kimlik mücadelelerinin sonucu olarak ortaya çıkan "ulus-ötesi" (transnational) hareketler,

c. Hegemonik güçleri kullanmaya kararlı devletlerden oluşan bir üçgen çıkmaktadır. Bu üç birbirinden farklı ana etken, uluslararası göçün görülmemiş ölçüde artması nedeni ile ulus-devletinin yanıbaşında yepyeni siyasi ve toplumsal oluşumlara da yol açmaktadır. Küreselleşme, tek taraflı ya da karşılıklı yeni bağımlılıklar, ulus-ötesi topluluklar, bölgesel ve/veya ikili işbirlikleri yaratmaktadır. Bütün bu gelişmeler yurttaşlık anlayışında, ulus-devletin yaptırım yetkisinde, kimlik oluşumunda önceden kestirilemeyen yeni toplumsal ve ekonomik olguları ortaya çıkarmaktadır.

Küreselleşmenin getirdiği ekonomik yeniden yapılanma süreci ile birlikte ileri derece endüstrileşmiş ülkeler son yirmi beş yılda emeği ve piyasa ekonomisinin barındırdığı farklılıkları, değişik bir değerlendirmeye tâbi tuttular. Bu dönemde şu önemli değişiklikler göze çarpmaktadır:

a. ABD'nin başını çektiği finans kapital, küresel yatırım biçimlerinde köklü değişiklikler yapmakta, azgelişmiş ülkelere sermaye ihracı ile birlikte bu ülkelerde imalat endüstrileri de kurma yoluna gitmektedir.

b. Elektronik devrim yarı-nitelikli işgücüne duyulan gereksinmeyi ortadan kaldırmıştır. Merkez devletler "bilgi toplumu" tekelini

elde tutabilmek için çevre ülkelerden gelen "beyin göçü"nün sürekliliğini pekiştirmeye çalışmaktadırlar.

c. İleri derece gelişmiş ülkelerde el becerisine dayalı geleneksel meslekler tükenmektedir

d. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomisinde kayıt-dışı, (informal) sektörler hızla büyümekte, dolayısıyla örgütlenmemiş emekçiler korumasız bırakılmaktadır

e. İstihdam alanında yarı-zamanlı işyerlerinin sayısı artarken, istikrarlı ve güvenli istihdam olanakları azalmaktadır.

f. İşgücü alanında yaş, etnik köken ve toplumsal cinsiyet (gender) gibi etkenler nedeni ile iş piyasası farklılaşmış mekanizmalarla çalışmaya başlamıştır. Bu mekanizmalar, kadınlarla gençleri ve azınlık mensuplarını informal sektöre yönlendirmekte, modası geçmiş becerilere sahip işçileri erken emekliliğe zorlamaktadır.[2]

Yukarıda kısaca işaret edilen gelişmeler aslında "tek merkezli" bir dünyada yaşamamızdan ileri gelmektedir. Gülten Kazgan'ın isabetle belirttiği üzere "merkez" ülkeleri arasında hiyerarşik bakımdan en üst düzeyde yer alan ABD ve onun ardından G-7 olarak tanımlanan diğer güçlü devletler dünyaya yön vermektedirler.[3] Nüfuzları altına aldıkları etki alanlarının başlıcaları şunlardır:

- Yeni buluşlar ve teknolojilerin geliştirilmesi ve değiştirilmesi,
- İletişim yolu ile düşünce kalıplarının oluşturulması ve pazarlamanın biçimlendirilmesi,
- Finans alanlarının egemenlik altında tutulması,
- Uluslararası kurumlarda en üstün otorite olmaları,
- Rekabeti önleme amacı ile tekellerin güçlendirilmesi, çokuluslu şirketlerin kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirilmesi.[4]

Bu panoramik tablo "gelişme" kavramına endeksli stratejilerin

---

2 Castles, S. and. Miller, M.. J. *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*, 2. baskı, The Guilford Press, New York-Londra, 1998, s.78.

3 ABD'yi Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere, Kanada ve İtalya izlemektedir. 1997'den sonra bu takıma Rusya Federasyonu da kenardan katılmıştır, son durum G-7 artı Rusya olmuştur.

4 Kazgan, G. *Küreselleşme ve Ulus-Devlet - Yeni Ekonomik Düzen*, Genişletilmiş Basım, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.56-76.

neden iflas ettiğini açıklamaya yeter. Gerçekten bir zamanlar kalkınabilecekleri sanılan "Üçüncü Dünya" ülkelerinin çoğu doğal kaynakların kötü kullanımı ya da kötü kullandırılması, tarımın bilerek ihmal edilmesi, denetimsiz kentleşme, yoksulluk, yaşam standardının düşüklüğü gibi nedenlerle ülke nüfusuna yeterli bir iş alanı sağlıyamamışlardır. Buna ayrıca doğrudan veya dolaylı olarak körüklenen etnik, dinsel, bölgesel anlaşmazlıklar yüzünden ortaya çıkan silâhlı direniş hareketleri, iç savaşlar ve terör hareketleri eklenince göç ve sığınma alanlarında neden yeni gelişmelerle karşı karşıya bulunduğumuz anlaşılmaktadır.

KÜRESELLEŞME VE ULUS-DEVLET

Küreselleşme, evrensel çapta iş piyasalarının yapı ve yönlerini değiştirdiği gibi ulus-devletin işlev ve yetkilerinde de köklü bir değişmeye neden olmuştur. Günlük basında zaman zaman bahsedildiği gibi "ulus-devlet" yok olmamaktadır, işlevi ve etki alanı değişmektedir. Özellikle göç ve sığınma konularında ulus-devlet, anti-demokratik olma pahasına en köktenci yasal önlemleri almakta, özgürlükleri sınırlandırıcı yasaları geçirmekte tereddüt etmemektedir.

Ulus-devlet kavramı aslında kısa bir geçmişi olan bir kavramdır. Avrupa'da 1648'de Westfalen Barış Antlaşması ile biten uzun soluklu din savaşları aynı zamanda "modern devlet" kavramının ana ögelerini ortaya koymuştur. Buna göre "modern devlet",

- Belirli bir coğrafya parçası üzerinde, uluslararası antlaşmalarla güvenceye bağlanmış "egemenlik hakkı"na sahip bir kurumdur
- Sahip olduğu "özerklik"e dayanarak belli bir toprak üzerindeki ekonomik, kültürel ve toplumsal yaşamı denetler.
- Sınırları üzerinde "mutlak bir denetim" hakkına sahiptir. Bu denetim sınırları geçen mallar, sermaye ve kültürel ürünler üzerinde olmaktadır.

Başlangıçta bu üç ögeye sahip olan mutlakiyetçi devlet, zamanla Avrupa ve Kuzey Amerika'da "ulus-devlet"e dönüştü. Ekonomik açıdan güçlenen orta sınıflarla işçi sınıfları, mutlakiyetçi yönetim bi-

çimlerine karşı koymak suretiyle ortak tarih, kültür ve dile dayandırılan "ulus" fikrini geliştirdiler. "Ulusal irade" kendini temsil ve oy verme şeklinde ifade etme fırsatını bulduğu ölçüde, demokrasi kavramı da kökleşmeye başladı. Ulus kavramı ile ilgili ideolojik tartışmalarda, bu kavramla aslında "Hayalî Cemaatler"in[5] kastedildiği ileri sürülüyorsa da, bu bölümde ulus bağımsız bir veri olarak ele alınmaktadır.

Ulus devlet ortaya çıkarken, beraberinde siyasal ve sosyal hakları talep etme mücadelesini de getirdi. Bu isteklerin yerine getirilmesi ise asgarî bir eğitim ve refah derecesini gerektirdi. Böylece modern "ulus devlet"e şu ögeler eklendi:

• Siyasal meşruluğu belirten "hukuk devleti", "demokrasi" ve "yurttaşlık" kavramları. Demokrasi uğruna yapılan devrimler yurttaşlara anayasal teminata kavuşturulan haklar sağladı. Demokratik seçimlerin sonucu olarak ortaya çıkan organlarda ise yurttaşlar temsilî yoldan yasama faaliyetine katılmış oldular.

• Belirli bir toprak parçası üzerinde egemenliğini kabul ettiren "devlet" ile kültürel bir topluluk sayılan "ulus" yurttaşlıkla, tâbiyeti birleştirmiş oldu.

• İşçi eylemleri ve toplumsal hareketler, ulus-devlette yurttaşın siyaset alanına tam katılımını sağlamak üzere "sosyal hukuk devleti"ni yarattı. Devletin egemenliği ve özerkliği iş piyasalarının düzenlenmesini ve yurttaşlara sosyal hizmetlerin sunulmasını mümkün kılmıştır.

Tarihsel gelişme içinde, bugün örnek olarak gösterilen ulus-devletlerin önemli bir kısmı fütuhat ve sömürgecilik yolu ile başka devletlerin egemenliklerini yıkmışlardır. İnsanlık, sömürgeciliğin tasfiyesi için 1945'i beklemek zorunda kalmıştır. Bununla beraber 20. yüzyılın sonuna doğru hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik hukuk devleti bütün dünyanın gerçekleştirmeye çalıştığı bir ideal haline gelmiştir.

---

5 Anderson, B. *Hayali Cemaatler - Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları, İstanbul, 2. Basım, 1995, s.20.

Ulus-Devlet ve Uluslararası Göç

20. yüzyılın sonuna doğru ulus-devletlerin büyük çoğunluğu, ekonomik, kültürel, siyasal ve toplumsal alanlarda ortaya çıkan uluslararası bağlantıların yaygınlık kazanmasının ve ulusal sınırları aşan büyük çaptaki göç hareketlerinin etkisi altında kaldı.[6]

Küreselleşme, ulus-devletin bellibaşlı özelliklerinin tümünü gölgelemeye, tehdit etmeye başladı.

"Ulusal egemenlik" kavramının kapsamı insan hakları ilkeleri ve devletler hukuku nedeni ile daraltılmaktadır. "Uluslararası topluluk" (international community) Yugoslavya, Kosova, Afganistan, Filistin-İsrail durumlarında olduğu gibi dış müdahaleleri meşru hattâ zorunlu saymaktadır.

a. Çokuluslu şirketler ve "devletlerüstü"(supranational) kuruluşlar devletin "özerklik"ini sınırlandırmakta, devletin ekonomik, siyasal toplumsal alanda almak istediği kararların önüne geçmektedirler.

b. Sınırların denetimi malların, fikirlerin, göçmenlerin, sığınmacıların akını ve zorlaması nedeni ile gevşemektedir.

c. Demokratik sistem, seçilmiş parlamentoların yetkileri "devletlerüstü"(supranational) kuruluşlara devredildiği ölçüde zayıflamaktadır.

d. Türdeş olmayan nüfusların bulunduğu yerlerde "ulus ile yurttaş" arasındaki bağ çözülmektedir. Birey, farklılaşmış bağlılık ve sadakat ilişkilerine girmektedir.

e. Çokuluslu şirketler ve uluslararası piyasalar özerkleştirme ve tekelleri tasfiye talebi ile hükümetleri baskı altına aldıkları zaman, "sosyal hukuk devleti" gücünü kaybetmekte, tasfiyeye zorlanmaktadır..

Bu önemli yapısal değişiklikler, toplumların demografik yapılarında ortaya çıkan köklü değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Ulus devletin dayanmakta olduğu "ulusal birlik" kavramı ortadan kalkmamakla beraber, sosyal bilimlerin yeni yeni irdelemeye başladıkları oluşumlar nedeniyle değişik bir veçhe kazanmaktadır. İnsanların yüksek

6 Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. ve Perraton, J., *Global Transformation: Politics, Economics and Culture*, Polity Press, Cambridge, 1999.

devingenliği, ekonomik ya da siyasal nedenlerle doğup büyüdüğü ülkeden farklı bir yerde yerleşmesi, gerek gittiği gerekse yeni geldiği toplumun dokusunda yeni birleşmelere yol açmaktadır. Bu oluşumların bir kısmı sanal olmakla beraber, büyük çoğunluğu toplumsal gerçeklere dayanmaktadır. Bilimsel literatür bu oluşumlara "ulus-ötesi topluluklar" (transnational communities) adını vermektedir. Bu konuya ileride tekrar dönülecektir.

Farklılıkların Denetimi

Uluslararası göç sonucunda, ulus-devletlerin bünyesine yerleşen etnik gruplar sürekli olarak sorun yaratmıştır. Ancak son yıllarda iletişim araçlarının ördüğü evrensel ağlar ve ulaşım sisteminde ortaya çıkan kolaylıklar, ulus-devletin sınırları içinde barınan etnik grupların bağımsız bir yaşam sürmelerine olanak vermektedir. Dolayısıyla, kamusal politikalar alanında sürdürülen tartışmanın yoğunluğu artmıştır. Ulus-devletler bu göç hareketlerini Almanya'nın uygulamaya çalıştığı "konuk işçi" (Gastarbeiter) modelinde olduğu gibi kısa vadeli olarak saydıkları sürece, bunların denetimine fazla önem vermemişlerdir. Ancak yeni nüfus gruplarının kalıcılığı belli olunca, ulus-devletler yitirdikleri egemenlik haklarını bu alanda yeniden kullanma arzusunu açığa vurdular.

Göçmen kabul eden devletler, ortaya çıkan etnik farklılıkları belli politikalarla denetim altına alabilmeyi denemişlerdir. Bu politikalar bellibaşlı üç kategori içinde ele alınabilir: Eritme (Assimilation), Farklılaştırılmış Dışlama (Differential Exclusion) ve Çokkültürlülük (Multiculturalism).[7]

Eritme (assimilation) politikası, göçmenleri ulusal dili öğrenme ve yeni yerleştikleri topluluğun toplumsal ve kültürel pratiğini olduğu gibi benimseme yönünde yapılan telkinlere ve kimi yerde vatandaşlık statüsünü değiştirmeye dayanmaktadır. Jacqueline Costa-Lascoux'ya göre eritme "yabancı niteliğinin yok olması" sonucunu vermektedir.[8]

7 Castles, S. and. Miller, M. J. *The Age of Migration- International Population Movements in the Modern World*, The Guilford press, 2. basım, New York, 1998, s.244.

8 J. Costa-Lascoux, J. *De l'immigré au citoyen*, La Documentation Française, Paris, 1989, s.10.

Bu politikanın temel amacı, göçmeni çoğunluğu oluşturan toplumdan farksız bir hale getirmektir. Bu politikanın özü, okullarda sadece ulusal dilin öğretilmesine dayanmaktadır. ABD'de "eritme potası" (melting pot) olarak özetlenebilen bu yaklaşım, 20. yüzyılın ortasından itibaren beklenen sonucu vermediği gibi sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra Avrupa'ya farklı gerekçelerle giren göçmenleri kabul eden ülkelerin önemli bir kısmında da, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böylece bu ülkelerin tümü daha yumuşak ve esnek politikalara dönmek zorunda kalmışlar, bütünleşme süreci daha uzun vadeli bir zaman çerçevesi içine oturtulmuş ve amaç, gelenleri kabul eden toplumla uyumlu bir hale getirmek olarak belirlenmiştir. Bu politikaya "integration" (bütünleşme) adı verilmiştir. J. Costa-Lascoux'ya göre "integration" bir alışveriş dinamiğini ifade eden bir süreçtir ve bütünleşme de beraberinde karşılıklık düşüncesi ile farklılıklara saygı arasında bir bağlantı getirmektedir.[9] Aslında bu politika katı eritme yönteminin sadece yumuşatılmış bir biçimidir ve içeriğinde yine dışlama ögesi taşımaktadır. Başka bir deyimle bu politikalar "farklılaştırılmış dışlama" (differential exclusion) sayılabilirler.

1980'lerden sonra göçmenler artan aile birleşmeleri ve yeni kuşakların orada büyüyüp yetişmeleri nedeni ile –yeni bir vatandaşlık statüsünü kazanıp, kazanmama durumuna bakılmaksızın– bulundukları ülkede kalıcı olmaya karar verince; kabul eden ülkeler değişik göç politikaları izleyerek, Avrupa ülkelerinde yaşayan 17 milyonu aşkın yabancı, farklı özellikler taşıyan etnik topluluk ve kurum yaratmışlardır. Bu farklılık, her şeyden önce ev sahibi ülkenin uygulamakta olduğu ulusal politikalardan kaynaklanmaktadır.

Yasemin Nuhoğlu Soysal Avrupa Birliği'nde birey, topluluk ve devlet ilişkilerine göre farklı biçimlere bürünen bu politikaları dörtlü bir tasnif içine toplamış bulunmaktadır.[10] Bu modellerin en önemli özelliği, göçmenleri belli bir ölçü içinde ulusal devletin yapısı ile "bütünleştirmek"tir. Yasemin N. Soysal Amerika'daki bilimsel ve siyasal

9 J. Costa-Lascoux, J. *a.g.e* s.10-11.

10 Soysal, Y. N. *Limits of Citizenship - Migrants and Postnational Membership in Europe*, The University of Chicago, Chicago, 1994, s.37.

tartışmada kullanılan "incorporation" (katıştırma) terimini tercih etmektedir. Soysal'a göre var olan farklılıklar korporatist, liberal, devletçi ve parçalı (fragmental) olarak. dört boyuta indirgenebilir:

Merkeziyetçi Katma, Korporatist Katma

Burada korporatist terim devlet, toplum ve bireyin ortaklaşa kurduğu örgütler anlamına gelmektedir. Buna göre korporatist gruplar, meslekî, etnik, dinsel ya da cinsiyete dayalı ölçüte bağlı olarak yetki ve eylemin kaynakları olmaktadır. Bu gruplar, devlete karşı bazı "doğal" haklar ileri sürebilmekte, ancak yine de yaşadıkları ülkenin kamu yönetimine bağlı bulunmaktadırlar. Modelin, toplumsal grupların refahı ve kamu yararı için kurulduğu ileri sürülmektedir. Aynı mantık içinde korporatist modelin, göçmenlerin karar alma mekanizmalarını etkilemek için oluşturulduğu ifade edilmektedir. Bu modeli benimseyen ülkelerin başında, İsveç ve Hollanda gelmektedir. Devlet ve yerel yönetimler göçmenlerin isteğine uygun olarak derneklerine parasal yardımda bulunmakta, ana dil öğretimi yapan okulların kurulmasını desteklemektedir. Her iki ülke siyasal söylemlerinde göçmenlerden "etnik azınlık" olarak bahsetmektedir. İsveç'in 1975'te benimsemiş olduğu göç politikasında üç amaç belirlenmişti: İsveçlilerle göçmenler arasında eşitliği kurma, göçmenlere kültürel alanda tercih serbestisini sağlama ve göçmenlerin yerli İsveçlilerle işbirliği ve dayanışma içine girmeleri. Bu amaçların pratiğe dönüşmesi "farklı dil konuşan" azınlıkların çocuklarına ana dil öğretimi sağlama ve göçmen dilinde radyo ve televizyon programı yayımlama yollarıyla gerçekleşebilir.

Karikatür: Hasan Fazlić/Yugoslavya.

Hollanda'nın göç politikası da, İsveç'e benzer şekilde kolektif kategoriler kapsamaktadır: Surinamlılar, göçmen işçi ve aile bireyleri, Romanlar ve sığınmacılar. Gerek İsveç gerekse Hollanda'da azınlıklar ulusal ve yerel düzeyde özel olarak belirtilmiş bütçelere sahiptirler. Parasal yardımlardan dinsel örgütler de yararlanmaktadır.

Ademi-Merkeziyetçi, Toplum Odaklı Katma

Liberal olarak nitelendirebileceğimiz model bunun tam karşıtıdır. Bu modelde birey tüm eylem ve otoritenin kaynağı sayılmaktadır. Liberal politikalar, genellikle gevşek örgütlenmiş kamu yönetimleri tarafından yürütülmektedir: Karar alma süreci ademi merkeziyetçi biçimde örgütlenmiştir ve girişimlerin muhatabı genellikle yerel yönetimler olmaktadır. Bu modelin başlıca uygulayıcısı İsviçre ve İngiltere'dir.

İsviçre'de federal düzeyde göçmenlerle ilgili olarak alman kararlar, sadece yıllık kontenjanların saptanmasına ilişkindir. İsviçre, her yıl kabul edeceği göçmen konusunda bir kota tespit etmektedir. Kotaların çapını ölen ya da dönen göçmenlerin sayısı belirlemektedir. Şu kadar ki, sığınma konusunda tercih hakkı, sığınmak isteyen bireye aittir. Bu tercih son zamanlarda önemli ölçüde artmıştır.[11] Yabancıların gereksinme ve istekleri federal düzeyde karma bir danışma komisyonu tarafından saptanmaktadır. İlke olarak, göçmenlerin yerel yönetimin sunduğu sosyal hizmetlerden yararlanması esası kabul edilmiş bulunmaktadır. Son yıllarda komün ve kanton düzeyinde danışma komisyonları kurulmuştur. Vatandaşlığa almada son karar da yine kantonlarla komünlere bırakılmıştır.

İngiltere'de göçmenleri toplumla kaynaştırma, bütünleştirme görevi, 1976'da kurulan Irklar Arasında Eşitlik Komisyonu'na (Commission for Racial Equality) emanet edilmiş bulunmaktadır. İçişleri Bakanlığı'na bağlı bulunan bu komisyon, ırka dayalı ayırımcı işlemlerden zarar gören bireyi korumakla görevlidir. Bunun dışında İsviçre'ye benzer şekilde, yerel yönetimler göçmenlere sosyal hizmet vermektedir.

11 Hoffmannn-Nowotny, H. J. (Hrsg.), *Das Fremde in der Schweiz*, Seismo Verl., Zürih, 2001, s.16.

Son yıllarda İsviçre ve İngiltere'de daha koordineli kamu hizmetleri sunmak üzere yönetsel birimler kurulmuş bulunmaktadır.

Merkeziyetçi, Devlet Odaklı Katma

Devletçi model, liberal modelin tersidir. Burada devlet güdülen politikaları merkezden yönlendirmektedir. Devletçi politikalar bireyi muhatap almakla beraber göçmen politikasının kararları yukarıdan aşağıya iletilmektedir. Fransa tarafından benimsenen bu modelde göçmen politikasının uygulanmasından sorumlu olan Sosyal İşler ve Entegrasyon Bakanlığı'dır. Göçmenlerin Fransız toplumuyla bütünleşebilmeleri için dokuz üyelik bir Yüksek Uyum Konseyi kurulmuş bulunmaktadır. Bakanlığa bağlı Toplumsal Eylem Fonu (FAS) yerel düzeye kadar inen göçmen dernek ve kuruluşlarını finanse etmektedir. Ancak cumhuriyetçi geleneğine sadık kalan Fransa hukuk açısından "cemaat" kavramını ve buna bağlı olarak özerkliğe gidebilecek olan girişimleri tanımamaktadır.[12]

Devletçi-Korporatist Katma

Almanya'da göçmenlerin Alman toplumuyla bütünleşme görevini merkeziyetçi, yarı-kamusal kurumlar yürütmektedir. Bir yandan Federal hükümetin Yabancılar Sorunundan Sorumlu Kamu Kurumu (Bundeslandbeauftragte für Auslaenderfragen) bulunmakta, öte yandan Alman devlet bürokrasisi Katolik kilise, Protestan kilise, Sosyal Demokrat Partiye bağlı "Arbeiterwohlfahrt"ın kurduğu Türk-Danış gibi örgütler yardımı ile göçmenlerin sorunlarına çözüm bulmaya çalışmaktadır. Yerel düzeyde eyaletlerin ekonomik güçleri ve yabancıların yoğunluğu oranında yabancılarla ilgili yönetsel birimler kurulmuştur. Berlin kentinin özel bir yabancılar sorunlarından sorumlu temsilciliği bulunmaktadır. Almanya'da kültürel planda kimlik oluşturulması özendirilmekte, böylece ortaya "etnik koloniler, dinsel cemaatler" çıkmaktadır.

Parçalanmış (fragmental) modelde devlet egemenliği elinde bu-

12 Kastoryanu, R. *Kimlik Pazarlığı- Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.95-96.

lundurmakla beraber toplumla etkileşim halinde değildir. Onun yerine topluma ve kamusal yaşama aile, klan, kilise gibi "ilksel" (primary) gruplar egemendir. Bu durumda göçmen nüfusun toplumla bütünleşmesi kısmî kalmaktadır, göçmenler iş piyasası ile bütünleşmekte, fakat toplumsal yaşamın dışında kalmaktadır. Bu model özellikle petrol ihraç eden ülkelerle Asya'da yaygındır.

Yukarıdaki modellerden sonuncusu hariç tutulunca, Avrupa devletleri çizmiş oldukları ulusal politika çerçevesinde yabancılara daimi oturma hakkı, eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal yardım ve iş arama, iş bulma, çalışma hususunda o ülkenin yurttaşlarından farksız bir hukuksal statü tanımaktadır. Dolayısıyla vatandaşlarla yasal oturma ve çalışma statüsüne sahip yabancıları ayıran başlıca ölçü, ulusal seçimlerde oy kullanma hakkıdır. Bu arada yabancılara dernek kurma, sendikalara ve siyasi partilere üye olma hakkı da tanınmaktadır.

Böylece görülüyor ki, soyut anlamda farklı bir yasal statüye sahip kişilerin yabancı bir ülkede sürekli olarak yaşaması onları yerel nüfusla paralele yakın bir statüye getirmiş bulunmaktadır. Bu süreç şu değişimlere yol açmıştır;

a. Yurttaşlık kavramında devlet-toprak bağlılığı kopmaktadır. Günümüzde birey bir devletin yurttaşlığını taşırken diğer bir ülkenin hak ve ayrıcaklıklarından yararlanabilmektedir. Bu akışkanlık "çifte vatandaşlık" uygulamasının yaygınlık kazanması ile daha da genişlemektedir.. Bugün Avrupa'da İsveç, Hollanda, Belçika çifte vatandaşlık statüsünü kabul etmiş bulunuyor. Almanya da 2000 yılından sonra doğacak olan yabancı çocuklara 23 yaşma kadar Alman vatandaşlığını da vermekte, o yaştan sonra kişiyi tercih yapma zorunda bırakmaktadır.

b. İkinci önemli değişme yurttaşlığa bağlı statüde ortaya çıkan farklılaşmadır. Günümüzde Avrupa'da sürekli oturma ve çalışma hakkına sahip olan veya olmayan, sığınmacı statüsünde bulunan, çifte vatandaş sayılan, Avrupa Birliği ülkeleri vatandaşlığını taşıyan değişik hukuksal konumda bulunan bireyler bulunmaktadır. Bu karmaşık hukuksal durum, kişileri özgün kültürel kimliklere sahip olma yönüne doğru itmektedir.

c. Yurttaşlığın temeli ve meşruluk nedeni de değişmiş bulunmaktadır. Klasik modelde, bireysel haklar ulus-devletin sınırları içinde yaşamak ve ona bağlı olmakla kazanılmaktadır. Yeni modelde bireylerin yurttaşlık statüsü, sadece bağlı oldukları uyrukluk statüsü ile kalmamakta, birey insan haklarının evrensel ideolojisinden kaynaklanan hak ve ayrıcalıklarına da sahip olmaktadır. Uluslararası antlaşmalar, sözleşmeler ulus-devletin kararlarını aşarak geçerlik kazanmaktadır. Böylece birey, yurttaşı aşan bir konuma ulaşmaktadır. Yasemin Nuhoğlu Soysal bu yeni durumu "ulus-sonrası" (postnational)[13] olarak nitelendirmektedir.

Çokkültürlülük (Multiculturalism)

Çokkültürlülük, homojen ve tek kültürlü ulus-devleti mitosunun terki anlamına gelmektedir. Bunun yanısıra ulus-devletle farklılıkları denetleme anlamını taşımaktadır, çünkü bu kavram çerçevesinde toprağa bağlılık ilkesi terkedilmemektedir. Kavram aslında iki düzlemde kullanılmaktadır: Felsefî ve siyasal planda. Charles Taylor'un tanımladığı biçimde çokkültürlülük "kültürel kimliklerin tanınması" gibi felsefî bir yaklaşım biçiminde ortaya çıkabilir. Bu takdirde, kimlik kavramı esas alınmakta ve toplumdaki "alt" gruplara da eşit saygı gösterme arzusu yatmaktadır.[14] Diğer bir yaklaşım ise tek bir hegemonyacı kültüre karşı bir denge yaratma amacı ile kamu yönetimlerinin farklı kültürlere özel bir yer ayırmasıdır. Bu tür hizmetler, eşitlik adına alınmakla beraber gereğinde yeni kutuplaşmaların yaratılmasına da yol açabilmektedir. Örneğin Berlin kentinde, Millî Görüş derneğini Müslüman göçmenlerin meşruu temsilcisi sayan Yüksek İdare Mahkemesi'nin kararı gereğince 2002 güzünden itibaren tüm okullarda Almanca dilinde İslâm'ı seçimlik ders olarak verme yetkisini alması, aynı doğrultuda bu hakkın Alevîler Federasyonu'na da tanınması, göçmen politikasının dolaylı olarak denetlenmesi anlamına gelmektedir. Çokkültürlülük kamu otoritelerinin denetim aracı kaldığı sürece,

13 Soysal, Y. N. *op. cit.*, s.156-162.

14 Taylor, C. *Çokkültürcülük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.51.

Karikatür: Vangelis Pavlidis/Yunanistan.

demokratik "hoşgörü" iklimini yaratacak yerde sert kutuplaşmalara giden bir kimlik pazarlığına dönüşme ihtimali daha ağır basmaktadır.

Ayhan Kaya'nın isabetle hatırlattığı gibi çokkültürlülüğü amaçlayan kuruluşlar, önemli bir işleve sahip olsalar da, aslında yardımcı oldukları şey "kültürleştirme" (culturalisation) sürecidir. Bu süreç, etnik azınlıkların gruplarının varlıklarının sadece folklorik açıdan kabul edilmesine, öte yandan bölüşüm ve paylaşım süreçlerinde dikkate alınmamasına yol açan bir yaklaşımdır. Başka bir deyimle, çokkültürlülük ideolojisi, toplumsal eşitsizliği kültürel farklılıkların bir sonucu olarak göstermeyi amaçlamaktadır.

Ulus-Ötesi Topluluklar

Ulus-ötesi topluluklar konusundaki araştırmalar, sosyal bilimlerde yeni bir alan sayılıyor. Bu kavram en çok göç, etnisite, kültür ve ulusçulukla ilgilidir. 21. yüzyıla girerken ulus-devletin en önemli unsurlarından biri olan, üzerinde kurulmuş bulunduğu toprak parçası (national territory) belirli ölçüde önemini kaybetmektedir. Artan coğrafî hareketlilik, geçici, devrevî ya da yinelenen göçlerin artışı, ucuz ve kolay yolculuklar, yeni teknolojilerin sağlamakta oldukları sürekli iletişim bireyin tek bir ülkeye, tek bir ulusa ait olduğu düşüncesini zayıflatmaktadır. Bu topluluklara mensup bireyler kimliklerini belli bir coğrafyaya bağlı olmaksızın oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla, küreselleşme beraberinde yerelleşmeyi de getirmektedir. Bu nedenle "küreselleşme" (globalisation) ile birlikte "yerelleşme" (glocalisation) kavramı da kullanılmaya başlanmaktadır. Küreselleşme kuramcılarından Ronald Robertson'a göre globalleşme ancak yerel kültürlerin çatış-

ması bağlamında yeniden tanımlanabilir bir olgudur.[15]

Ulus-ötesi topluluklar kimliği belirli bir toprak parçasına bağlı olmaksızın ortaya çıkan gruplardır. Bu alanda değişik tanımlar olmakla beraber göç konularının ünlü uzmanlarından A. Portes ulus-ötesi faaliyetleri şöyle tanımlamaktadır:

> "Sınırları aşan ve katılmacıların düzenli ve anlamlı ölçüde zamanlarını alan etkinlikler. Bu tür faaliyetler ulusal hükümetler ve çokuluslu şirketlerin temsilcileri gibi güçlü aktörler tarafından yürütülebildiği gibi göçmenler ve onların yakınları gibi daha mütevazı şahıslar tarafından da gerçekleştirilebilir. Bu etkinlikler ekonomiyle sınırlı olmayıp siyasi, kültürel ve dinî girişimleri de kapsayabilir."[16]

Portes, ulus-ötesi ulusçuluk konusunda yararlı bir ayırım yapmaktadır: "Yukarıdan gelen ulus-ötesi ulusçuluk", yani çokuluslu şirketler ve devletler tarafından yapılan faaliyetler ve "tabandan gelen ulus-ötesi ulusçuluk".

Alttan gelen ulus-ötesi ulusçuluk hareketlerinde önemli rolü oynayan gruplardan biri ayrımcılık ve hak kaybına uğratılan göçmenlerle, onları izleyen ikinci, üçüncü kuşaklardır,

Ulus-ötesi topluluklar genelde hükümetlerin, güçlü şirketlerin ve hükümetler arası kuruluşların baskıcı politikalarına karşı geliştirilen kurumsallaşmış tepkilerdir. Bu hareketler literatürde daha önce "diaspora" kavramı ile ifade edilmişti. Günümüzde sosyal bilimler, daha nötr bir kavram olan "ulus-ötesi topluluklar" terimini tercih etmektedir. Bu topluluklar, kurallara bağlı örgüt yapıları da geliştirebilirler, ancak genelde etkinliklerini formel olmayan ilişki ağları biçiminde sürdürmektedirler. Bu dağınık, kavranması güç olan örgütlenme biçimi hükümetlerin denetimini zorlaştırmaktadır.

---

15 Robertson, R. "Globalization: Time-space and Homogeinity-Heterogeinity", M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson, ed. *Global Modernities*, Londra, 1995 içinde, s.25-44.

16 Portes, A.. Guarnizo, L. E., Landolt, P. "The study of transnationalism: pitfalls aand promise of an emergent research field", *Ethnic and Racial Studies*, 1999, 22(2), s.217-237.

Bu noktada önemli bir hususa değinmek gerekir: Herkes ulus-ötesi göçmen değildir. Bu terimi kullanabilmek için bireyin iki veya daha fazla devletin sınırlarını aşarak toplumsal, ailevi, siyasal, ekonomik ya da dinsel örgütler geliştirmiş olması gerekmektedir. Burada en önemli öğe "ulus-ötesi faaliyetin bireyin hayatının en önemli kısmını" oluşturmasıdır.[17]

Stephen Castles ulus-ötesi topluluklarla ilgili olarak şöyle bir tipoloji önermektedir:

• Küçük ve orta boy işletmeler (KOBİ) ya da çokuluslu şirketlerin sınır-ötesi temaslar yolu ile oluşturdukları ticarî ortaklıklar ve işletmeler. Geldiği ülkenin ürünlerini içinde yaşamakta olduğu etnik mahallede satan ve geldiği ülkeye hazır mallar ve para gönderen küçük işletme "tabandan gelen ulus-ötesi bir girişim" sayılır. Buna karşılık kurulduğu ülkenin kültürünü terkedip uluslararası çapta bir şirketin çalışma etiğini kabul eden çokuluslu şirket "üstten gelen ulus-ötesi bir kuruluş" sayılır.

• Ulus-ötesi siyasal topluluklar. Bu konuda iki ya da daha fazla ülkede yaşayan etnik topluluk tarafından ülkede siyasal değişiklikler yaratmak veya belli bir etnik/sosyal grubun durumunda arzu edilen bir değişiklik oluşturmak üzere girişilen faaliyetlerdir. Bu konuda Ermeni, Yahudi, Rum, Kürt toplulukların daha önce kurumlaşmış olan diasporalarla kurdukları bağları güçlendirerek, uluslararası platformda yaptırımlar gerçekleştirmeleri akla gelmektedir. Ermeni diasporasının Fransa'da meclisten geçirdiği yasa tasarısı ve Türkiye/Ermenistan temaslarının engellenmesi, Avrupa'daki Kürt göçmenlerin PKK'nın siyasallaşması konusunda Avrupa Birliği nezdinde giriştikleri barış önerisi bu tür girişimlerin en yeni örnekleridir.

• Ulus-ötesi kültürel topluluklar ülkenin kültür mirası ve dilleri için mücadele ederler. Köken ülkeden kopmak istemeyen, manevî bağlarını muhafaza etmeye önem veren bu tür topluluklar yurtdışında bu-

17 Schiller, N. G. "Citizens in transnational nation-states: the Asian experience", K. Olds, P. Dicken, P. F. Kelly, L. Kong ve H. W. C. Yeung, ed., *Globalisation and the Asia-Pacific* içinde, Routledge, Londra, 1999, s.203.

lundukları sırada oy kullanma hakkını talep ettikleri gibi anayurttan da sürekli kültür hizmetleri isterler. Türkiye açısından özellikle Avrasya ülkeleri ile olan temaslarda bu tür toplulukların önemli rol oynadıkları göze çarpmaktadır. Öte yandan, aynı tür ulus-ötesi kültür toplulukların, Berlin'de Cartel, Azize-A müzik gruplarında olduğu gibi protesto işlevleri de üstlendikleri görülmektedir.[18] Azize-A müziğine şu anlamı yüklüyor:

> "Ben, insanlara Türk kadınının daha farklı yetenekleri ve özellikleri olduğunu anlatmak istiyorum. Benim amacım, bizlerin sürekli kafasında olan 'Biz Türk müyüz yoksa Alman mı?" sorusunu ortadan kaldırmak ve bizlerin çokkültürlü ve kozmopolitan insanlar olduğumuzu haykırmaktır. Ben, bizlerin iki sandalye arasında oturmadığımızı, aksine o iki sandalye arasında bulunan üçüncü sandalyede oturduğumuzu anlatmak istiyorum!"

• Ulus-ötesi sosyal topluluklar. Bunlara kısaca işgücü diasporaları adı verilebilir. İşlevleri düzenli olarak sınır aşan göçmenlerin sorunlarını çözmek, sığınma durumlarında destek kurumlar bulmak, yol göstermektir. Bazı durumlarda bu ulus-ötesi sosyal topluluklar kendilerine özgü bir yaşam üslubu geliştirmekle, grubun üyelerine âdeta yurttaşlığa benzer bir statü kazandırmaktadırlar. Arjun Appadurai bu durumları "yeni diasporik alanlar" yaratmak şeklinde tanımlamaktadır. Örnek olarak İngiltere'de yaşayan Sihlerin sanal bir Kalistan yaratmaları, bağımsızlığa kavuşmadan önce Güney Afrika yerlilerinin apartheid'den arınmış bir Güney Afrika Cumhuriyeti düşlemeleri, Sri Lankalı sığınmacıların Tamillere özgü bir bölge tasarlamaları gösterilebilir.

• Bununla beraber, ulus-ötesi topluluklar, arzuladıkları politik değişimi düşünmeksizin yepyeni kültürel mekânlar yaratmak suretiyle de fikirlerini gerçekleştirmeye çalışabilirler. Çevre sorunları, insan hakları, kadın sorunları üzerinde yoğunlaşan bu etkinliklerde, gruptaki aydınlar ve öğrenciler belirleyici bir rol üstlenmektedir.

---

18 Kaya, A. *Berlin'deki Küçük İstanbul- Diyaspora'da Kimliğin Oluşumu*, Büke Yayınevi, İstanbul, 2000, s.156-157.

• Moderniteyi irdeleyen Arjun Appadurai'ye göre bu topluluklar, globali yorumlamak suretiyle yerel kültürleri kendi otantik özellikleri açısından yeniden tanıma olanaklarına kavuşmaktadırlar.

Appadurai kültürel globalleşmeyi yaratan bu mekânları ve özelliklerini şu noktalarda toplamaktadır:

a. Etno-mekân: İçinde yaşadığımız dünyayı değiştiren insanların (turistler, göçmenler, mülteciler, hareket halindeki insan grupları) oluşturduğu mekân.

b. Tekno-mekân: Yüksek ve düşük, mekanik ve enformatik teknolojinin kapalı sınırlarını bile aşacak yaygınlıkta ve hızda akışının yarattığı mekân.

c. Finans-mekân. Uluslararası piyasa işlemlerinin görüldüğü mekân.

d. Medya-mekân. Gazete, dergiler, TV istasyonları, film stüdyoları gibi iletişim araçlarının elektronik olarak üretildiği ve yayıldığı mekân.

e. Fikrî-mekân. İdeolojilerin ve fikirlerin, özellikle özgürlük, refah, haklar, egemenlik, temsil ve demokrasi gibi kavramların yayıldığı alan.

Appadurai'nin resmettiği mekânların etkileşimi beraberinde "deterritorialization"u (topraksızlaşma) getirerek eylemin ve fikrin kendisini rahatça ifade edebileceği, hattâ meşrûlaştırabileceği bir ortam bulmasını da sağlamaktadır. Bu durumun bir adım ötesi global sanallaşma olup, toplulukların "siber alan"da (cyperspace) ilişkiye girmeleridir.[19]

Ulus-Ötesi Toplulukların Getirdikleri

Ulus-ötesi toplulukların önemli sonuçlarından biri "türdeş (homojen) ulus-devlet" düşünün sona ermesidir. Bugün Berlin Alman olduğu kadar Türk; Paris Fransız olduğu kadar Arap; Londra İngiliz olduğu ka-

19 Appadurai, A. *Modernity at Large- Cultural Dimension of Globalization*, Minneapolis: The University of Minnesota, 4. basım, 1998, s.33; ayrıca bk. bu kavramları etraflıca irdeleyen Sarıbay, A.Y., *Global bir Bakışla Politik Sosyoloji*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2000, s.190-191.

dar Hintli ve Karayipli bir kenttir.[20] Dünya artık sayıları giderek artan kozmopolit altkimliklerle, ulus-ötesi kimlikler taşıyan insanların barındığı kentlerden oluşmaktadır. Giderek daha çok sayıda ülkenin göç olgusu ile karşılaşması ile "etnik türdeşliğe dayalı ulus-devlet" fikrini sürdürme olasılığı giderek zayıflama eğilimini göstermektedir. Dolayısıyla, ulusal kimlik ve ulusal kültür kavramlarını bir kez daha gözden geçirme zorunluğu belirmektedir. Çokkültürlü ve ulus-ötesi kimlik taşıyan toplulukları bütünleştirmeye çalışırken, duygusal aidiyetlerin hangi yoldan sağlanabileceği, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

Bu gelişmelerin diğer bir sonucu, göçmenlerin kendilerini kabul eden ülke ile ne şekilde bütünleştirilmesi gereğinin ortaya çıkmasıdır. Eritme (assimilation) modeli tümden geçerliliğini kaybettiğine göre "tabandan gelen ulus-ötesi topluluklar" acaba bütünleşmeye yardımcı olabilirler mi? Ulus-ötesi sosyo-kültürel etkinlikler ikinci kuşak göçmenlere dış baskılara direnebilmek için kültürel destekler sağlıyabilirler mi? Ayhan Kaya'nın çok güzel bir biçimde belirttiği üzere Berlin'de yaşayan Türk hip-hop gençliği, oluşturduğu diasporik bilinç ile bir sosyolojik özne olarak anavatandan uzakta yeni bir vatan ve yeni bir kültürel kimlik yaratabilmiştir. Kreuzberg, diasporik bir mekân olma özelliğiyle Türkler için ırkçılığa, yabancı düşmanlığına, işsizliğe, ayrımcılığa, dışlanmaya ve önyargılara karşı koyan sembolik bir duvar gibidir. Buna göre farklı tarih ve gelenekleri olan başka bir ulusa aidiyet ya da "öteki" olma durumu, diasporik özneye bir farklılık ve ayrıcalık kazandırmaktadır.[21]

Başka bir deyişle etnik kaynaklar, dayanışma ve simgeler göçmenlere dışlanma durumlarının üstesinden gelmede yardımcı olabilir. Portes'e göre "tabandan gelen ulus-ötesi ulusçuluk" bu sonradan gelen ikinci sınıf yurttaşların yeni geldikleri ülkenin en alt tabakası ile özdeşleşmesini önleyebilir.

Ulus-ötesi ulusçuluğun bir diğer sonucu "topraksız devlet" fikrinin yaygınlaşmasıdır. Bu süreç beraberinde aşırı ulusçuluğu da geti-

20 Sassen, S. *Globalization and Its Disontents*, The New Press, New York, 1998, s.179-180.
21 Kaya, A. *a.g.e.*, s.199-200.

rir. 11 Eylül 2001 olaylarından sonra Avrupa ve ABD'de belli uluslara ve dinlere mensup kişilere karşı gösterilen hoşgörüsüzlük ve insan hakları ile bağdaşmayan tutumlar bu sürecin bir tezahürü sayılabilir.

"Ulus-ötesi topluluklar"ın hedeflerinden biri, yurttaşlık kavramının yeniden değerlendirilmesidir.

Ortaya çıkan çoklu kimlikleri kurumlaştırmanın bir yolu "çifte veya çoklu vatandaşlık"m kabulüdür. Sürekli dışlanan, kamu hakları açısından farklı statülerde yaşatılan azınlıkların varlığı, yaşadıkları toplumları sürekli gerginlik içinde tutmaktadır. Avrupa'da yaygın olan "iki vitesli toplumda yaşam" biçimi dışlamanın en açık ifadesidir.

Ulus-ötesi ulusçuluğun kabul görmesi, vatandaşlık statüsünün kolayca değiştirilebilmesi ve çifte vatandaşlık günümüzde birçok ülkede henüz bir düştür. Fakat sosyal gerçekler toplum yapısını değiştirmeye devam etmektedir. Bir noktadan sonra Jellineck'in dediği gibi, "fiilî durumlar yasa koyucuları normatif bir düzenlemeye doğru zorlamaya" başlayacaklardır.

ALTINCI BÖLÜM

Yirmibirinci Yüzyıla Girerken

KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE ÇELİŞKİLER

> "'Çokkültürlü' vatandaşlık kurumu bazı politikaları ve düzenlemeleri gerektirmektedir. Her vatandaşın kimliği, ortak kimlikle içiçe geçtiği ve karşılıklı saygı ilişkileriyle istikrarlı bir hale getirilmeye gereksinme duyduğu için çokkültürlü toplumlarda bir 'saygı siyasetinin' uygulanması vazgeçilmez hale gelmiştir. (...) Siyasal kültür bunu başaramadığı yerde toplum birbirini karşılıklı yok etmeye çalışan alt kültürlere bölünecektir."
>
> Jürgen Habermas, *Die Postnationale Konstellation, Politische Essays*, Suhrkamp, Frankfurt, 1998.

Çağımızda en güçlü toplumsal değişme yaratan, süreç küreselleşmedir. Bu süreçte çok sayıda insanın kendisine yeni bir yurt araması, gönderen ve gönderilen ülkelerin toplumsal dokusunda olağanüstü büyük sarsıntılar yaratmaktadır. Göçün ilk etkisi ekonomik alanda farkedilmekle beraber, zaman içinde toplumsal ilişkiler, kültür, ulusal politikalar ve uluslararası ilişkiler alanlarında da kendini duyurmaktadır. Göçün en önemli etkisi, ulus-devletin yapısında görülmektedir. Ulus-devletin manevra alanı daralmakta, küreselleşmenin getirdiği liberal piyasa ekonomisi nedeni ile ulusal kamu yönetimlerinin sunabilecekleri sosyal destek hizmetleri azalmakta veya ortadan kalkmaktadır. Demografik hareketlilik, ulus-devletin sınırları içinde daha yüksek bir etnokültürel farklılaşma yaratmakta, böylece kimlik ve geleneksel sınırlar alanındaki hatların birbirine karışmasına yol açmaktadır.

Göç araştırmaları alanında isim yapmış toplumbilimci Stephen Castles'e göre, bu büyük çaptaki göç süreçleri, beraberlerinde yedi önemli çelişki getirmektedir.[1]

Kapsama (Insertion) ve Dışlama (Exclusion) Arasındaki Çelişki

Yeni ekonomik düzende, kendi kendine yeterli üretimde bulunan aile ve topluluklar ulusal ve uluslararası pazarlara katılmaları nedeni ile yıkılmaktadır. Küresel piyasaya ayak uydurabilmek için aranan niteliklere sahip yurttaşlara medeni, siyasi ve sosyal haklar tanınmakta, onlar küresel piyasalar tarafından kucaklanmaktadır. Küresel piyasanın aradığı koşulları yerine getiremeyen, birey ve gruplar ise çalışma ve beslenme gibi en temel haklardan yoksun bırakılarak, bu düzenin dışına atılmaktadır.

Uluslararası göç hareketleri işte bu "kapsama" ve "dışlama" süreçlerinden çok yakından etkilenmektedir. Büyük mesafeleri aşmaya çalışan bu insanlar –sıfatları işçi, uzman ya da sığınmacı olsun– genellikle ulus-ötesi ilişki ağlarının yardımı ile ailelerine, yakınlarına kavuşmaktadırlar. Başlangıçtaki niyet ne olursa olsun, sonuçta bu göç hareketleri ailelerin birleşmesi ve yeni ülkede yeni etnik grupların ortaya çıkması şeklinde sonuçlanmaktadır. Bugün doğdukları ülkenin dışında yaşayan insanların sayısı 120 milyonu aşmaktadır.

Göç veren ülkeler de derin ve sürekli değişimlere uğramaktadır. Bu ülkelerden göç eden insanların önemli bir kısmı kendi ülkeleri tarafından "dışlandıkları" kanaatine ulaştıkları için kısmetlerini başka yerde aramaktadırlar.

Göç alan ülkeler de benzer bir değişimin içine girmiştir. Kentlerin yapısı değişmektedir, değer sistemleri sorgulanmaktadır. Göçmenler bu ülkede de, bir kısım haklar kendilerinden esirgendiği için dışlandıkları kanaatine ulaşmaktadırlar. Böylece gerek gönderen gerekse kabul eden ülkelerin göçmenlere karşı izledikleri politikalar, göçmenlerin kimlik iddiaları ve toplumsal ilişkileri sürekli çatışmalara yol açmaktadır.

1 Castles, S. *Globalization and Migration-Some Pressing, Contradictions,* UNESCO-MOST Intergovernmental Council'de verilen konferans, 16/06/1997

Piyasa ve Devlet Arasındaki Çelişki

Kimilerinin iş hayatına alınması, ya da dışlanması süreci anonim piyasa güçlerinin eseri olarak ortaya çıkmaktadır. Milyonlarca insanı fakirliğe düşüren bu gelişmenin sorumluluğunu hiçbir birey, kurum veya devlet üstlenmek istememekte, ulusal ve uluslararası düzeydeki piyasaların zaferi nedeni ile ortaya çıkan eşitsizlik görünmez hale gelmektedir. Bu durum ekonomik sistemin verimliliği ile açıklanmaktadır. Denetim dışında kalan piyasaların yarattığı huzursuzluk 19. yüzyıldan beri duyuluyordu. Sınıf mücadeleleri ve iki dünya savaşı 20. yüzyılda refah devleti kavramını geliştirdi. Ancak 1980'li yılların sonunda komünist sistemin çökmesi, küresel sermayenin çıkarlarının tüm insanlığın çıkarları ile bir olduğu tezini ortaya çıkarttı.

Günümüzde dünya ekonomisini tek bir merkezden yöneten bir güç yoktur. Ancak Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu gibi güçlü ulus-üstü kurumlar seksen küsur ülkeyi piyasa ekonomisinin koşullarına uymaya zorlamaktadır.

Bu arada dünya piyasaları ile devletler arasındaki çelişki, kendini özellikle göç konusunda göstermektedir. Bir kısım devletler, kapsamlı yatırımlar sonucu kazandıkları nitelikli işgücünün başka ülkelere yerleşmesini "beyin göçü" olarak nitelemektedirler. Buna karşılık, kabul eden ülkelerin işverenleri bu nitelikli göçmenlere kucak açmaktadır. Niteliksiz göçmen için ise durum tersinedir; göçmen veren ülkelerin hükümetleri bu gidiş döviz sağlayacağından ve işsizliğin yarattığı baskıyı hafifleteceğinden onları özendirmektedir. Niteliksiz göçmenlerin yöneldikleri ülkeler ise bu insanları istememekte, olsa olsa bunların belli süreler için kaçak işçi olarak çalışmalarına göz yummaktadır.

Hükümetler bu insan akımını durdurmaya kalkıştıkları zaman ortaya küresel göç piyasası çıkmaktadır. Göç olgusunun bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal ilişki ağları yasal veya illegal göçü kazanç karşılığı düzenlemektedir. Hükümetler sermaye, mal ve fikirlerin akışkanlığına izin verip, insanların hareketliliğini durdurmaya çalıştığı zaman başarısızlığa uğramaktadır. Ortaya çıkan insan ticareti en elverişsiz koşullarda devam etmekte ve yeni çatışmalara yol açmaktadır.

Artan Zenginlik ve Yoksullaşma Arasındaki Çelişki

Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerin tümünde toplumsal bir kutuplaşma gözlemlenmektedir. Serbest piyasa mekanizmaları ve müdahale etmeyen devlet yapıları giderek artan bir gelir eşitsizliği yaratmaktadır. En büyük eşitsizlik, gelişmeyi yakalayamamış bir kısım Asya ve Afrika ülkelerinde göze çarpmaktadır. Buralarda eğitim fırsatları, sağlık standardı ve yaşam beklentisi iniş halindedir. Bu eşitsizliğin yarattığı çatışmanın kesişme noktalarında bir değişiklik olmuştur. Eskiden mücadele işçilerle sermayedarlar, liberal-demokratik ve komünist modeller arasında cereyan ediyordu. Günümüzde durum daha karmaşıktır. Her toplumda ekonomi ve toplumsal yaşamın ana akımına katılmışlarla, dışlanmışlar arasında bir bölünme görülmektedir. Toplumbilimciler, sınıf toplumu yerine "iki vitesli toplum"dan söz etmeye başladılar. Bu kavramdan kasıt çoğunluğun toplumla bütünleşmiş, giderek büyüyen bir azınlığın ise dışlanmış olmasıdır. Bu azınlık grupları içinde kadınlar, etnik veya ırka dayalı azınlıklar yer almaktadır. Bu azınlıkların oluşumunda ise göç olgusu başlıca rolü oynamaktadır. Son elli yıldır göçmen kabul eden tüm ülkelerde yeni azınlıklar ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bunlar yeni bir yurtaşlık kazanmış da olsalar ırk, etnik kimlik veya din nedeni ile dışlanmaktadırlar. Ortaya marjinalleşmiş, yoksullaşmış kümeler çıkmaktadır. Bunlar ise yeni çatışmaların taşıyıcısıdırlar.

"İlişkiler Ağı" (Network) ve "Ben" Arasındaki Çelişki

Modernitenin ortaya çıkardığı en önemli sorunlardan biri, rasyonel ekonomik ve toplumsal örgütlerle birey ve grupların sonsuza dek uzanan istekleri arasındaki gerginliktir.

Manuel Castells'e göre, toplumlarımız giderek "ilişkiler ağı (network)" ile "ben" arasındaki yapılaşmalardan dolayı kutuplaşmaktadır.[2]

Castells'in belirtiği gibi yeni iletişim teknolojileri servet, iktidar ve görüntüden oluşan küresel ağlar yaratmaktadır. Bu ağlar diledikle-

2 Castells, M. *The Rise of the Network Society*, Blackwells, Oxford, 1996, s.3.

ri biçimde bireyleri, grupları, bölgeleri hatta ülkeleri, görünür ya da görünmez kılabilmektedir. Ekonomik açıdan verimli olabilen bu sistem, insanların yaşamına bir anlam sağlayamamaktadır. Bu tür soyut evrensellikten kaçmanın bir yolu bireylerin giderek etnisiteye, dine, bölgeciliğe ya da milletyetçiliğe dayalı kimlikler edinmeleridir.

Bu durum birçok çatışmanın neden "rasyonel" ekonomik ve toplumsal çıkarlardan dolayı çıkmadığını açıklamaktadır. Kimi yerde küreselleşen güçlere karşı direniş, haysiyet ve vakarla ilişkili kültürel simgelerle gerçekleştirilmektedir.

"İlişkiler Ağı" ile "ben" arasındaki çatışma göçle ilgili olarak iki düzlemde göze çarpmaktadır. Birincisi ırkçı bir karakter taşıyan göç aleyhtarı hareketlerdir. Bunlar daha çok türdeş toplumlarda göze çarpmaktadır. Küreselleşmenin yarattığı yapısal değişiklikleri algılayamayan kişiler, bu değişikliğin onu görünür hale getiren göçmenlerden ileri geldiğini sanmaktadır.

İkinci tür tepki ise doğrudan doğruya göçmen topluluğundan kaynaklanmaktadır. Bu durumu değiştirmek isteyen marjinal gruplar ayrımcılık yapmakta veya köktenci görüşler edinmekte veya kimliği netleşmiş bir kültürel grup olarak demokratik seferberlik yolu ile hak ve tanınma uğruna bir mücadeleye girişmektedirler.

Küresel ve Yerel Arasındaki Çelişki

Küresel ile yerel arasındaki çelişki belki de, çatışmaların en önemlisidir. Küresel bütünleşme ve ekonomik gelişme insanlar için yararlı olacaksa, alınan kararlarda yerel birimlerin de payı olmalıdır. Piyasa mekanizmaları bunu yapamamaktadır, devletler ise çoğu kez "ulusal çıkarlar"ı daha fazla önemsemektedir.

Uluslararası göç aslında en çok yerel düzlemde etki yapmaktadır. Faal nüfusun önemli bir kısmı göç edince, tarımsal üretimle elişleri sanatları çökebilir. Göçün yarattığı yerel sorunlar siyasal eylem ve araştırmada merkezî bir rol oynamaktadır. Daha önce ayrıntılı olarak anlatılan 1974-75'te Yozgat ilinin Boğazlıyan ilçesinde yapılan geniş çaplı araştırmanın gösterdiği gibi Boğazlıyan ilçesine bağlı

kırk köy ve ilçeye akan tasarruf ve yatırımların beşte dördü yörenin dışına yönelmişti. Küreselleşme ve yerelleşme sorunsalı Türkiye'de en ayrıntılı biçimde Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün Ankara'da 1-2 Kasım 2000 tarihlerinde düzenlediği sempozyumda ele alınmıştır.[3]

Ekonomi ile Çevre Arasındaki Çelişki

Sürekli ekonomik büyüme, doğal kaynakları ve ekolojik sistemi kullanma anlamına gelmektedir. Piyasa güçleri çevre yozlaşmasını önleyememektedir, çünkü piyasada faal rol alan oyuncular uzun vadeli etkileri hesaba katmamaktadır. Ormanların seyrekleşmesi, hava kirlenmesi ve kaynakların kurutulması sınırlarla ilgili olmadığından ulusal yasalarla da durdurulamıyor. Bu alandaki ulus-üstü düzenlemeler de her yerde gecikiyor.

Bazı bölgelerde çevre yozlaşması doğrudan doğruya göç akımlarına yol açmaktadır. Toprağın çöle dönüşmesi, ormanların eksilmesi, toprağın verimliliğini yitirmesi, kuraklık ve seller gibi doğal afetler insanları yer değiştirmeye itmektedir. Sonuç olarak günümüz klasik siyasal mültecisine yeni bir "çevre mültecisi" tipi eklenmektedir.

Hızlı ve denetimsiz kentsel büyüme, plansız turizm de çevre sorunlarını ağırlaştırabilmektedir. Bütün bu sorunlar nüfusların hareketliliğini anlamak ve yönlendirmek hususunda küresel bir eşgüdümün gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Modernizm ve Post-Modernizm Arasındaki Çelişki

Bazı çağdaş kuramcılar, yaşamakta olduğumuz günümüzün sorunlarını, modernizmden post-modernizme geçişin acıklı öyküsü olarak tanımlamaktadır. Modernizm tarihi, Aydınlanma felsefesi ışığında tarif edilirse ilerleme "iyi" toplumu yaratacaktır. Post-modernizm bunun tam aksine "Büyük Söylem"i (Mega Story) bir kenara itip politikaların, kültürlerin ve kimliklerin parçalanmasını içermektedir. İkinci yaklaşımda görelilik

3 TODAİE, *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: 2000. Konu en ayrıntılı biçimde "Küreselleşme - Yerelleşme" bölümünde ele alınmıştır. s.597-678

ve kötümserlik egemendir. Stephen Castles bu görüşü paylaşmamaktadır. Ona göre "Büyük Söylem" günümüzde her zamandan daha güçlüdür. Piyasaların küreselleşmesi, Aydınlanma projesinin tek taraflı gerçekleşmesidir. Üretim, denetim ve iletişim teknolojileri evrenseldir. Küreselleşme gerek ekonomik gerekse kültürel açıdan modernizmin has çocuğu sayılır. Burada eksik olan nokta, modernizmin siyasal ve sosyal projesidir. Bu proje güçlü demokratik bir devletin herkes için eşit haklar ve iyi bir hayat sağlamak üzere müdahale etmesidir. Oysa işte tam bu noktada parçalanma başlamaktadır. Bu parçalanmaya neden serbest piyasalardır. Dolayısıyla küreselleşme, bütünleşmiş modern bir ekonomi, fakat post-modern parçalanmış siyasal bir alan oluşturmaktadır.. Bu çelişki özellikle göçle ilgili olarak çok açık biçimde göze çarpmaktadır.

Neo-klasik ekonomistler, emeğin serbest dolaşımının ülkeler arasında ücretlerin dengelemesine yol açtığını ileri sürmektedirler. Oysa siyasal bir çerçevenin yokluğu göçmenlerin insan haklarından yararlanmalarının ve sosyal gereksinmelerinin karşılanmasına olanak vermemektedir. Ücretlerin eşitlenmesi şöyle dursun, göç ülke içi ve ülkeler arası yeni eşitsizliklere yol açmaktadır.

Piyasalar ne kadar rasyonel ve verimli olursa olsun, eşitlik ve sosyal denge yaratamamakta, ulus-devletler de ulus-ötesi sorunları çözememektedir. Ulus-üstü düzenlemelerin yapıldığı durumlarda bile yeni bütünleşme ve dışlamalar olmaktadır. Avrupa Birliği bir üye devletten diğerine geçen beş milyon insanın haklarını eşitlemek için olumlu çabalar sarfetmiş, ancak Avrupa Birliği üyesi olmayan devletlere ait on milyon göçmen için çok az katkıda bulunmuştur.

Ulusal Vatandaş ile Küresel Yurttaş Arasındaki Çelişki

Ulus-devlet modelinin en önemli tarihsel başarısı, demokratik yurttaşı yaratmasıdır. Bir topluma mensup birey sadece hak sahibi olmakla kalmamakta, ayni zamanda yasa yapma ve karar alma sürecinde aktif bir katılımcı olmaktadır. Demokratik vatandaşlık gerçi çok az ülkede tam anlamı ile gerçekleşmiş, fakat bir özlem olarak dünyadaki halkların büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Şu kadar ki, demok-

ratik vatandaşlıkta bir muğlaklık gizlidir: Ulus-devletin üyesi olarak birey hem siyasal bir topluluğun, hem de kültürel açıdan ulusal bir topluluğun üyesidir. Siyasal toplulukta bütün vatandaşlar eşit sayılır toplumsal cinsiyet, etnik ve dinsel kimlikler gibi bireysel özellikler önemsizdir. Oysa ulusun inşası süreci, genellikle farklı etnik grupların ulusal bütünle kaynaştırılması anlamına gelmektedir. Bunlar kültürlerinden vazgeçme pahasına ulusun içinde eritilmekte ya da farklılıklarını uzun bir zaman dilimi içinde unutmaktadırlar.

Kültürel türdeşlik her zaman sorun yaratmıştır, çünkü azınlık kültürleri sanıldığından çok daha dirençlidir. Bu güçlük günümüzdeki "göç çağı"nda daha da ağır basmaktadır. Esnek, sık sık değişen sınırlar ve etnokültürel farklılıkların büyümesi kültürel türdeşliği imkânsız bir hale getirmektedir. Bugün birçok insan ülkeler arasında gidip gelmekte ve sınırların ötesinde ailevi, toplumsal ve ekonomik bağlarını muhafaza etmektedir. Bu tür insanların birden çok kimlikleri vardır. Hükümetler bu durumu engellemek isteseler de bir kısım bireyler iki ya da daha çok yurttaşlık sıfatına sahiptir. Kültürel alışveriş ve kültürler arası evlilikler, bu yeni bilinçlenmenin harmanlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu deneyler şimdilik sınırlı sayıda insanların durumunu yansıtmaktadır, ancak bu eğilim küreselleşme ile birlikte artacaktır. Herkesin siyasal ve kültürel açıdan sadece ulus-devlete ait olması ilkesi güç işler bir hale gelmiştir. Bugün aranan statü, bir yere bağlı olmanın sonucu olarak verilen haklar yerine insan olma sıfatı ile hak sahibi olunan "küresel" bir yurttaşlıktır.

GÜNÜMÜZDE GÖÇMENLERE UYGULANAN FARKLI HUKUK REJİMLERİ

Yukarıda belirtilen bu çelişkiler karşısında göç dalgalarına maruz kalan devletler ne yapmaktadır? Gerek Avrupa gerekse Arap devletleri ve özellikle ulus-devlet yapısını göç yolu ile geliştiren ABD, Kanada, Avustralya gibi devletler göçle ilgili politikalarını koşullara göre değişen ayrıntılı yasal düzenlenmelerle biçimlendirmeye çalışmaktadırlar.

Onlar yeni gelenlerin statülerini, hak ve mükellefiyetlerini hukuk yolu ile ayrıntılı olarak saptayan kategoriler kullanmaktadırlar. Son on yılda yaygın olarak kullanılan kategoriler şunlardır:

• Süreli göçmen işçiler. Bunlara konuk işçi ya da denizaşırı kontratlı işçi adı da verilmektedir. Bu gruba mensup kadın erkek işçiler birkaç aydan başlayarak birkaç yıla uzanan sınırlı bir süre için bir istihdam ilişkisine giren ve tasarruflarının önemli bir kısmını yurtlarına yollayan bireylerdir.

• Yüksek nitelikli göçmen. Bu gruba yönetici, işletmeci, teknisyen, uzman gibi kişiler girmektedir. Bu grupta yer alanlar uluslararası kuruluşlar, çok-uluslu şirketler, gelişmiş ülkelerin sağlık kurumları gibi kuruluşlarda çalışmaktadır. Birçok ülke "yüksek nitelikli işgücü ve işadamları"nı ülkelerine çekmek için özel programlar oluşturmaktadır. Bu gruba mensup olanlar neo-liberal ekonominin gerektirdiği herhangi bir ülkede belli bir süre için çalışmakta, kendini anayurduna ya da en çok beğendiği yeni bir ülkeye bağlı saymakta ve daimî oturma yerini orada kurmaktadır.

• İllegal ya da belgesiz göçmen. Bu grubu bir ülkeye gerekli izin ve belgelere sahip olmadan giren kişiler oluşturmaktadır. Korunmasız olan bu kişiler en fazla sömürülen kişilerdir. Özellikle kadınlar emek ve cinsiyetleri nedeni ile çifte sömürüye maruzdur.

Bir kısım ülkeler, işvereni sosyal yükümlülüklerden ve göçmenleri koruyacak masraflardan kurtarmak için bu tür göç hareketlerine göz yummaktadır. Bu duruma özellikle tarım ve inşaat sektöründe rastlanmaktadır.

• Mülteciler. Birleşmiş Milletlerin 1951'de kabul ettiği Mültecilere İlişkin Sözleşme'ye göre mülteci "ırk, din, vatandaşlık veya belli bir sosyal gruba mensubiyet ya da siyasi görüşlerinden dolayı eziyete uğrama konusunda haklı bir korku" taşıyan ve bu nedenle ülkesinin dışında yaşamını sürdüren kişidir. Bu sözleşmeyi imzalayan devletler mültecilere ülkelerine kabul etmeyi ve kendilerine geçici ya da sürekli bir oturma izni vermeyi taahhüt etmektedirler. Mültecilerle uğraşan kuruluşlar, özellikle Birleşmiş Milletlerin Mülteciler Yüksek Komiserliği mülteci/sığın-

macı ile göçmenler arasında ayırım yapmaya özen göstermektedir. Ne var ki göçmenlerle mülteci/sığınmacılar özellikle sosyal gereksinmeleri ve kültürel etkileri açısından birçok ortak özellikler taşımaktadır.

• Sığınmacılar. Korunmak üzere sınırları aşan, fakat 1951 sözleşmesinin belirlediği kriterlere uygun bir duruma sahip olmayan kimselerdir. Günümüzde birçok gelişmekte olan ülkede patlak veren çatışmalarda kişisel kovuşturma korkusundan kaçanlarla yaşamı olanaksız kılan ekonomik ve sosyal alt yapının tahribatından ileri gelen sığınma hareketleri arasında fark gözetmek hemen hemen imkânsızdır. Sömürge sistemlerinin tasfiyesi ve küreselleşme ile birlikte ortya çıkan şiddet hareketleri sığınma hareketlerini büyük çapta artırmıştır. Türkiye'ye ilişkin en önemli olay Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın giriştiği zehirli gaz saldırısını takiben Türkiye sınırlarını aşmaya çalışan 500.000'e yakın Iraklı sığınmacının durumu ve o dönemin hükümetinin bu akıma karşı sınırı kapatmasıdır..

• Zora dayalı göç. Bu kavramla mülteciler ve sığınmacılarla birlikte çevresel felâketler ya da baraj, fabrika gibi gelişme projeleri nedeni ile göçe zorlanan nüfus grupları kastedilmektedir.

• Evlenme veya aile birleşmesi yolu ile gelen göçmenler. Bu kategori daha önce göç etmiş kişilerle yasal göç yolu ile birleşen aile bireylerini veya onlarla evlenerek yeni bir aile kuranları kapsamaktadır. Birçok ülke başta ABD, Kanada, Avustralya ve AB ülkeleri olmak üzere ilke olarak yasal göçmenlere aile birleşme hakkını tanımaktadır. Diğer bir kısım ülkeler, özellikle Arap ülkeleri, mukavele yolu ile süreli işgücü ithal ettiklerinden, aile birleşme hakkını tanımamaktadırlar. Bu durumlarda aile bireylerinin bir kısmı ülkeye kaçak olarak girmektedir.

Son zamanlarda Batı Avrupa'da yaşayan bir kısım ikinci, üçüncü kuşak göçmenin eşlerini geldikleri ülkeden seçmeleri nedeniyle yeni yetişecek kuşakların toplumsallaşma sürecinde geleneksel yöntemlerin ağır basma olasılığına karşı; daha çok sağ hükümetlerin işbaşında bulunduğu ülkelerde yabancıların evlenme haklarına bile kısıtlamalar getirilmiştir. Bunun en yeni örneği 2001'de iktidara geçmiş olan Danimarka hü-

kümetinin yabancı gençlerinin 24 yaşından önce Danimarkalı olmayan bir kimse ile evlenmesini yasak eden bir yasayı kabul etmesidir.[4]

• Dönen göçmenler. Bir süre dış ülkelerde çalışmış olan göçmenlerin kesin dönüş yapanlarına verilen addır. Dönen göçmenler beraberlerinde tasarruflarını, sermaye, deneyim ve becerilerini getireceklerinden anayurt tarafından olumlu bir şekilde karşılanmaktadır. Göçmen alan bazı ülkeler de "dönüşü özendirme" politikaları uygulamaktadırlar. Türk göçmenler konusunda 1980'lerde Almanya ve Fransa bu tür politikalar uygulamışlardır. Körfez Savaşı'ndan sonra ise bir kısım Arap ülkeleri, ulusal işgücünü seferber etmek amacı ile süreli olarak ülkelerine çağırdıkları işçileri parasal tazminatlarla kesin dönüş yapmaya davet etmişlerdir. Keza Almanya, Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra gelen Romen göçmenleri geldikleri ülkeye dönmeleri için Romanya'ya önemli bir tazminat ödemiştir.

Ancak bazı hükümetler, kendi ülkelerine dönen göçmenlerin toplumsal veya siyasal değişiklikler yapmak isteyeceklerini düşünerek bu gruplara kuşku ile bakmaktadır.

Bu kategorilerin dışında bir kısım ülkeler belli bir ırk veya etnik gruba mensubiyet dolayısıyla dönen göçmenlere ayrıcalıklar tanımaktadır. Bu bağlamda Almanya'nın üç yüzyıl önce Volga kıyılarına iskân etmiş olduğu "etnik Almanlar"a iki Almanya'nın birleşmesini izleyen ilk üç yılda anayurda dönmek üzere tanıdığı özendirici önlemler, İsrail'in dünya ölçeğinde yaşayan Yahudilere sunduğu olanaklar ve Brezilya'ya yerleşmiş olan "Nikkeijin"lerin Japonya'ya dönmeleri için yapılan çağrılar sıralanabilir.

SİYASAL KATILMA BİÇİMLERİ

20. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulusal devlet, kendi sınırları içinde yaşayan kimselere kan (ius sanguini) ya da toprak bağı (ius soli) kuralına göre vatandaşlık hak ve mükellefiyetleri tanıyor, ekonomik, toplumsal ve siyasal hakların kullanımını bu ölçülere göre belirliyordu.

4 *Migration News*, 03.04.2002, s.1.

Günümüzde Avrupa ülkelerinin bir kısmı, yabancılardan oluşan kalabalık gruplara yurttaş sıfatını kazanmadıkları halde yerel yönetim düzeyinde siyasete katılma hakkını tanımaktadırlar. Halen yabancıların yerel seçimlerde oy kullanabilecekleri ülkeler şunlardır:

İrlanda 1973 (yerel, altı yıllık oturmadan sonra), İsveç 1975 (yerel ve bölgesel, üç yıllık oturmadan sonra), Danimarka 1981 (yerel ve bölgesel, üç yıllık oturmadan sonra), Norveç 1983 (yerel, üç yıllık oturmadan sonra), Hollanda 1983 (yerel, üç yıllık oturmadan sonra).

İsviçre'de Neuchatel ve Jura kantonları yabancılara yerel seçimlere katılma ve aday olma hakkını tanımaktadır.[5]

Böylece görülüyor ki yasal bir statüye sahip yabancılar giderek seçtikleri yeni ülkenin yurtdaşları ile paralel bir statüye gelmiş bulunuyorlar. Bu uygulamalar önemli sonuçlar yaratmaktadır. Yurttaşlık kavramında devlet/toprak bağlılığı kopmaktadır. Birey bir devletin yurttaşlığını taşırken, diğer bir ülkenin hak ve ayrıcalıklarından yararlanabilmektedir. Bu alışkanlık "çifte vatandaşlık" kurumunun giderek yaygınlık kazanmasına da yol açmaktadır.

Günümüzde ABD, Kanada ve Avustralya'da uygulanmakta olan hızlı yeni vatandaşlık statüsü verme politikası AB devletlerince de izlenmektedir. Nitekim, vatandaşlık statüsü vermede çok yavaş davranan Almanya, 1990'lara kadar yılda 2.000'i aşmayan sayıda kişiye vatandaşlık statüsü vermişken 1999 yılında 103.900 Türk'e Alman vatandaşlık statüsü vermiştir.

Bu yeni seçmen grubunun, büyük olasılıkla göçmenlere ve sığınmacılara ilişkin liberal görüşler taşıyan Yeşilleri ve sosyal demokrat partileri destekleyecekleri tahmin edilebilir.

Almanya'da yaşayan ve henüz çifte vatandaşlık statüsünü kazanmamış olan Türklerin siyasal eğilimleri –oy kullanamayacakları bilindiği halde– kamuoyu araştırması yapan kurumlarca da izlenmektedir. Bu girişimler fiilî bir temsilin varlığını ortaya çıkarmasa da bu göçmen grubunun siyaset alanında bir varlık olarak sayıldığını göstermektedir.

5 Soysal, Y. N. *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*, University of Chicago, Chicago, 1994, s.128, tablo 7.6.

Ayrıca Almanya ve Fransa'da yerel yönetimlere yol göstermek üzere seçim yolu ile kurulan "Danışma Konseyleri" (Auslaenderbeiraete) özellikle okullara, kreşlere, yeşil alanlara ya da ticarethanelere ilişkin ortak çıkarlarını belediye nezdinde temsil etmek üzere yabancıları örgütlenmeye yöneltti. Bu mevkilere adaylık konusunda özerk listeler çıkarılması güçlü bir rekabet doğurmakta ve bazı kentlerde etnisiteler arası gerginliklere neden olmaktadır.[6] Görülüyor ki yabancıların T. H. Marshall'ın betimlediği gibi, hukuk düzeyinde kazandıkları "toplumsal yurttaşlık" onlara doğrudan bir siyasal katılım sağlamamakla beraber yine de hak ve siyaset arasındaki bağı sarsmaktadır. Siyasetin dışında bırakılanlar siyaset arenasında bulunanlara belli ölçüde baskı yapmaktadır.

Bu durum Fransa'da 1989, 1995 ve en son 2002'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde açıkça görülmüştür. 1990'ların başında Fransa'da 820.000 Cezayirli, 516.000 Faslı, 200.000 Tunuslu bulunuyordu. Bu kabarık Müslüman göçmen kesiminin siyasal haklara kavuşmamış yüksek sayıdaki gençleri –Beur'ler– sokaklarda Le Pen'in Milliyetçi Cephesi'ne karşı gösterilere katılmış, Fransız seçmenlerine yurttaşlık ödevlerini hatırlatmışlardır.

Bu arada göz önünde bulundurulması gereken önemli diğer bir husus, sayısı bilinmeyen "ulus-ötesi topluluklar"ın (transnational communities) anayurttaki siyasal kurumlara yaptıkları etkilerdir. Türkiye'nin AB adaylığı konusunda ana dili öğretme ve kamusal alanlarda kullanabilme durumu kuşkusuz Almanya'ya özellikle 1980'den sonra sığınmış yüksek sayıdaki Kürt kökenli sığınmacılar tarafından çok yakından izlenmektedir. Bu diasporik çevrelerin Türkiye'nin yasama organına dolaylı olarak da olsa etki yapmayı hedefledikleri kuşkusuzdur.[7] Benzer şekilde internet yolu ile İslâmın yaygınlaştırılması, hilâfetin yeniden ilânı, İslâmcı örgütlere kamu tüzel kişiliği tanımak su-

6 Kastoryanu, R. *Kimlik Pazarlığı*. İstanbul: İletişim, 2000, s.208. Ayrıca bk. Yalçın-Heckman, L. "The Perils of Ethnic Associational Life in Europe: Turkish Migrants in Gemany and France", Moodod T. ve Werbner, T. *The Politics of Multiculturalismin the New Europe: Racism, Identity*, Community, Zet, Londra, 2001 içinde.

7 Faist, T. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Clarendon Press, Oxford, 2000, s.195.

reti ile onların İslâm toplulukları resmen temsil etme yetkisini kazanmaları için siber alanda (elektronik iletişimin erişebildiği tüm ülkelerin) aralıksız etkinliklerde bulunan sanal topluluklar uluslararası alanın görünmeyen, fakat olağanüstü güçlü yeni aktörleridir.

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK POLİTİKALARI

Günümüz demokrasi anlayışında, bireyin toplumsal yaşamda hak etmiş olduğu saygıya kavuşup kavuşmadığı hususu, insan hakları çerçevesinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla klasik demokraside, seçmene tanınan haklarla yetinilmemekte, bireyin kimliği, üyesi bulunduğu etnik veya dinsel grup, bu grubun kültürel değerleri ve toplumdaki yeri yoğun bir tartışma konusu olmaktadır. Felsefe ve toplumbilim alanında bu tartışma yı "yabancı" ve "azınlık" kavramları etrafında sürdüren Jürgen Habermas, Michael Walzer, Alain Touraine, Michel Wieworka'nın görüşlerine burada yer ayırmaya olanak yoktur. Ancak uluslararası göçe ilişkin tartışmanın odaklandığı ana kavramlar üzerine eğilmek gerekir.[8] Bu ana kavramlar şunlardır: Kültürel çoğulculuk, çokkültürlülük, kültürel görecilik (relativism) ve sivil toplum. İlk bakışta bunların hepsinin demokrasinin özü sayılan eşitliğin yeniden paylaşımı tezi etrafında toplandığı görülmektedir. Düne kadar yasa karşısında eşit sayılan tüm yurttaşlar, gerçek yaşamda farklı kültürlere mensup oldukları için dışlanmaktadırlar. Çokkültürlülük gibi politikalar işte bu toplumsal ayrımcılığı düzeltme aracı olarak kullanılmaya çalışılmaktadır.

Kültürel çoğulculuk, birbirinden farklı grupların sınırlı bir hoşgörü atmosferi içinde kendi kültürel gereksinmelerini karşılamak ve öğrenmek hususunda yan yana, organik bir etkileşime gitmeksizin "birlikte yaşamaları"dır. Türkiye açısından bunun en açık örneği "millet" sistemine dayalı Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal düzenidir.

Çokkültürlülük (multiculturalism) bir toplumda farklı kültürlerin bir arada yaşamasını onaylayan bir "tanıma politikası"nı yansıtıyor. Kapsamlı olan bu kavramın iki ögesi vardır: a) Bireyin kendi kültürel

8 Wieworka, M. ve diğerleri, *Une Société fragmentée - Le multiculturalisme en débat*, La Découverte/Poche, Paris, 1997.

mirasını anlaması ve değerli bulması, b) Kendi grubundan başka gruplara ait kültürel mirasa karşı saygı ve ilgi göstermesi. Bir adım daha ileri gidildiğinde ise çokkültürlülük, demokratik bir boyut kazandığında birey ve gruplara siyasetin yapıldığı kamusal alanda da yer açılmasıdır. Bu aşamaya gelindiğinde artık demokratik çoğulculuk söz konusudur.[9] Bu konuda önemli bir fikir öncüsü rolünü oynamış olan Kanadalı filozof Charles Taylor'a göre demokraside farklılıklara karşı kör kalınmamalı, var olan farklılıklar tanınmalıdır.[10] Çokkültürlülük böylece kültürel kimlik üzerine bina edilmektedir. Bu kültürel kimliğin kamusal alanda temsil edilmesi, bu grup/gruplara kurumlaşmış bir temsil yetkisi vermek sureti ile gerçekleştirilebilir. Örneğin azınlık hakları, azınlıklara parlamentolarda temsil payı, din veya etnik kökene dayalı okullar, hastaneler gibi. ABD, Kanada, Avustralya gibi ülkelerde çokkültürlülük politikası bir yandan etnik/dinsel gruplara özgü ayrı örgütler, politikalar oluşturulmasına yol açmaktadır, o grubun dilinde öğretim yapılmasına olanak vermektedir. Öte yandan "olumlu ayrımcılık" (affirmative action) gibi politikalar kamusal alanda yeteri derecede temsil edilmeyen zenciler, kadınlar gibi gruplara kota ayırmak sureti ile parlamentolara seçilme, üniversitelere girme hakkını elde etme gibi olanaklar yaratmaktadır.[11] Gerek Anglo-sakson dünyasında, gerekse Avrupa'da değişik biçimde uygulanan bu çokkültürlülük politikaları ırkçılığı, etnik ayırıcımlığı yenmek için "hoşgörü" gibi bir etik değeri siyasal güç mücadelesinin bir aracı olarak siyaset arenasına soktu.

80'li yılların Almanya'sında güzel bir görüntü.

9 Abadan-Unat, N. "Çokkültürlülük ve demokrasi", Kabasakal, M. ed., . *Çağdaş ve Demokratik Türkiye Arayışları*, Aydoğan Basımevi, İstanbul, 2002 içinde, s.81-93.

10 Taylor, C. *Çokkültürcülük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.52-53.

11 Goldberg, D. T *Multiculturalism-A Critical Reader*, Blackwell, Cambridge, 1995.

Çokkültürlülük politikaları günümüzde göçmenlerle ilgili olarak en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir. Kimlik sorununun demokratik yöntemlerle çözülmesinin toplumsal barışı getirebileceği bir varsayım olarak kabul edilmektedir. Şu kadar ki, kültürel değerler sadece dinsel inanca indirgendiğinde ve bu gruplara kamusal alanda ayrı kurumlar ayrıldığında "getto"tipi ayrılık adaları yaratılmış olmaktadır. Hele kültürel görecelik noktasından hareketle, her gelenek ve örfün evrensel insan hakları değerleriyle eşit ağırlıkta olduğu görüşü ağırlık kazandığında kız sünneti, onur cinayetleri, ataerkil baskılar, fiziksel şiddet gibi köhne gelenekler demokratik bir çerçeveye oturtulmuş bulunmaktadır. Günümüzde Avrupa'da yüksek sayıda göçmen barındıran devletler kimlik pazarlığında farklı uygulamalar yürütmektedirler. İngiltere, Belçika ve Hollanda dinsel kimliğe dayalı siyasal kurumların, okulların kurulmasını desteklemekte, parasal destekte bulunmaktadır. Fransa, cumhuriyetçilik ilkesinden ödün vermeksizin sosyolojik oluşumları FAS gibi sosyal yardım fonları ile Fransa'nın toplumsal yapısının içinde eritmeye çalışmaktadır. Almanya bir Müslüman azınlık kavramını reddederek yerel düzeyde yabancılara göreli bir söz hakkı tanıyan kurumlar yolu ile farklı kimliklerin taleplerine yer vermektedir.

11 Eylül olaylarından sonra ABD ile birlikte Avrupa'nın göçmen alan tüm ülkeleri, günümüzde baskıcı, otoriter, İslâmın kuruluş yıllarına dönmeye kararlı bir İslâm yerine cinsiyete ve farklı dinlere karşı ayrımcı uygulamalardan arınmış bir "Avrupa İslâmı", "Alman İslâmı", "İsveç İslâmı" yaratmayı amaç edinmiştir. Bu politikayı benimseyen çevrelere göre, İslâm dinini yeniden açılacak olan içtihat kapıları yardımı ile günümüz insan hakları ile barıştırmak gerekir. Bu alanda Avrupa'da yaşayan Müslümanlar insiyatifi ele almalıdır.[12] Bu görüşü paylaşanlara göre, yoğun bir kültürel diyaloğun yürütüldüğü, İspanya'daki 14. yüzyılın Granada'sında "Elhamra" modeli olumlu bir model olabilir. Onlara göre İslâm, reformcu ve modern bir hüviyete kavuştuğunda, günümüzde köktendinci elemanların yarattığı ku-

12 Carlsson, I. *İslâm ve Avrupa-İnanç Ayrılığı-Yaşam Birliği*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.

tuplaşma ortadan kalkacaktır. Aksi takdirde, bu ülkeler radikal İslâmın kışkırtmayı hedefleyen bir gerilla savaşına hedef olabilir.

Oysa, Habermas'ın belirttiği gibi çokkültürlü toplumlarda yaşam biçimlerinin eşit haklarla birlikte korunması, her yurttaşa bir kültürel miras dünyası içerisinde büyüme ve çocuklarını bu yüzden ayrıma uğramaksızın aynı dünya içinde büyütme fırsatını sağlamak anlamına gelir. Bunun yolu belli dinlere özel yer verme, özel işlevler yükleme değildir. Habermas'ın haklı olarak belirttiği gibi, kendini kabul ettirme eğilimleri; gerek tanınma savaşımı veren azınlığın güçsüz oluşu nedeniyle gerileyen bir konuma sürüklenmesi, gerekse yeni oluşmuş bir kimliği dile getirmek ve bilinç uyandırmak amacı ile kitleyi örgütleyip, ayağa kaldırmak zorunda kalması, köktendinci ve ayrılıkçı karakter aldıkça sorun daha da acılı olur.[13] Günümüzde Türk göçmenlerin İslâmcı, Alevî, Kürt kimliğinin, kamuoyunun gündemine oturtma çabaları, yurtdışında ve içinde aşırı milliyetçiliği güçlendiren bir yabancı düşmanlığını da körüklemektedir.

Bu arada etnik ve dinsel farklılıkların aslında tüm gelişmiş ülkelerde refahtan pay alamayan dışlanmış bir "alt sınıf"ın gizlenmesine yaradığı gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Danimarkalı toplumbilimci Carl-Ulrik Schierup'un işaret ettiği üzere küreselleşmenin yaygınlaştırmış olduğu etnik kökene dayalı yeni işbölümü en çok kısa süreli göçmen, kaçak işçileri olumsuz etkilemektedir. Birleşik Amerika'nın "Fordizm sonrası" olarak yaygınlaştırdığı ve özellikle mega-kentlerde varlığı duyulan bu yeni "proletarya"nın durumunun iyileştirilmesi, asgariye indirilmeye çalışılan sosyal refah devletinin tümden tasfiye edilmemesine bağlıdır. Avrupa'da tüm direnişe rağmen sürdürülen ulusal sosyal güvenlik politikalarının Avrupa Birliği çerçevesinde azaltılması halinde yeni "alt sınıf"ın yeni gerilim ve bunalımlara yol açacağı kesindir.[14]

---

13 Habermas, J. "Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı", C. Taylor, *Çokkültürcülük* içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.120-121.

14 Schierup, C. U. "Multipoverty Europe: Migration, Citizenship, and Social Exclusion in the European Union and the United States", Gundara, J. ve. Jacob, S. ed. *Interculturalism in Europe: Cultural Diversity and Social Policy in the European Union* içinde, Arena, Aldershot, 1999.

Bize göre, sorunun çözümü sivil toplumun yorumunda, sivil toplumun etkinlik alanının açık ve seçik belirtilmesinde, devlet ve bireyin karşılıklı ilişkilerinde, yurttaşlık kavramının yeniden tanımlanmasında, Habermas'ın önerdiği "anayasal vatandaşlık" anlayışının yaygınlaşmasında yatmaktadır. Ancak İslâm'ın temelinde ulus-devleti reddeden bir "ümmet" kavramının yer alması, onun küreselleşme sürecine rağmen varlığı sürmeye devam edecek olan ulus-devlet fikri ile bağdaştırılması çok güç bir sorundur. Çünkü ulus-devlet biçim değiştirmiş ve karar alma alanı daralmışsa da, ulus-devlet varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Göçmen nüfusunun önemli rol oynadığı ülkelerin kamu yöneticilerinin ise güncel gerilim ve anlaşmazlıkları artan ölçüde "kültürler arası diyalog"larla çözmeye çalışacakları anlaşılmaktadır

TÜRK GÖÇMENLERİNİN YARINI

Günümüzde 3.090.013'ü Avrupa'da, 23.050'si Türkî cumhuriyetlerinde, 106.930'u Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinde, 130.000'i ABD'de olmak üzere toplam 3.487.112 Türk vatandaşı yurtdışında yaşamaktadır.

Büyük göç dalgasının başlangıç tarihi sayılan 1960'lı yıllardan bu yana kırk yıl geçmiş bulunmaktadır. Kuşaklar arasındaki değişimleri yeter derece ayrıntılı verilerle ölçememekle beraber şu önemli eğilimleri saptamak mümkündür:

2000'li yıllarda Almanya'da Bad Schwalbach'da yaşayan Gülmez ailesi (Kaynak: Deutschland Nr.6, Aralık-Ocak).

• Avrupa'daki Türk nüfus yapısı. Çoğu Avrupa ülkelerinde "konuk işçi" programı olarak başlatılan dış göçün 1973 yılında durdurulması, Türk ekonomisinin büyük çalkantılar geçirerek artan nüfusa yeter derece yeni işyerleri açamaması nedeni ile sürekli ola-

TABLO 6.1.
Yurtdışındaki Vatandaşlarımızla İlgili Sayısal Bilgiler (Nisan 2002)

Ülke adı	Vatandaş sayısı	İşçi sayısı	İşsiz sayısı	Vatandaşl. işsizlik %	Genel işsizlik %
A) B. Avrupa					
F. Almanya	1.998.534	713.775	159.823	20,70	8,00
Fransa	325.887	87.992	25.105	17,20	9,00
Hollanda*	308.890	54.00	11.000	20,00	2,20
Avusturya	134.229	57.098	4.836	9,76	4,30
Belçika	69.183	25.021	9.083	34,26	8,33
İsveç	36.062	5.700	1.200	20,20	4,30
İngiltere	79.000	44.000	–	11,50	5,20
Danimarka	33.383	14.396	3.726	20,20	5,00
İtalya	10.000	–	–	–	9,40
Finlandiya	3.325	–	–	–	9,10
İspanya	1.000	–	–	–	12,90
Lüksemburg	210	60	–	–	2,50
İsviçre	79.501	33.888	2.427	6,60	1,70
Norveç	10.000	6.000	–	–	4,50
Liechtenstein	809	339	49	7,80	4,00
Toplam	3.090.013	1.042.269	217.249		
B) Türk Cumhuriyetleri					
Azerbaycan	5.000	2.000			
Türkmenistan	5.000	–			
Özbekistan	3.700	1.881			
Kazakistan	7.000	–			
Kırgızistan	2.050	1.500			
Tacikistan	300	–			
Toplam	23.050	5.381			
C) Ortadoğu ve Kuzey Afrika					
Suudi Arabistan	100.000	95.000			
Libya	2.400	1.934			
Kuveyt	3.000	2.750			
Ürdün	1.130	200			
Katar	400	400			
Toplam	106.930	100.284			
D) Diğer Ülkeler					
Rusya Federasyonu	30.000	10.514			
Beyaz Rusya	70	4			
Gürcistan	1.200	500			
Ukrayna	800	350			
Moldova	200	–			
İsrail	15.000	–			
Japonya	1.729	1.729			
ABD	130.000	–			5,30
Kanada	35.000	–			6,70
Avustralya	52.620	13.500	2.278	16,87	6,60
Güney Afrika	500	250	–		
Toplam	267.119	26.847	2.278		
Genel Toplam	3.487.112	1.174.781	219.527		

Not: İşçi sayılarına işsiz sayıları dahildir. (B) ve (D) bölümlerindeki veriler kısmen tahminidir.
(*) Vatandaş sayılarına çifte vatandaş statüsünde olanlar da dahildir.
Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

rak gitmeyi planlayan Türk göçmenleri kalıcı şıkkı tercihe zorladı. Bu kararın temelinde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde uygulanan cömert sosyal güvenlik yasaların sağladığı sağlık ve işsizlik sigortası, sosyal yardım, eğitim kolaylıkları yatmaktadır. Günümüzde 2 milyon Türk'ün yaşamakta olduğu Almanya'da bu sayının 693.900'ü (% 34,9) yirmi yıldan fazla bir süre bu ülkede oturmakta, 142.718'i ise 60 yaş ve yukarı yaş grubunda yer almaktadır.[15]

TABLO 6.2.
Almanya'daki Türklerin Oturma Sürelerinin Dağılımı
(Yıllara Göre, Bin Olarak, 31.12.2000 Tarihinde)

Ülke	1 yıldan az	1 -4	4-6	6-8	8-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30 ve daha fazla
Almanya	33.1	187.1	149.1	138.4	151.5	308.5	174.9	318.7	348.7	189.0
İtalya	16.3	53.1	37.3	29.3	27.2	71.1	55.1	76.5	87.2	166.0
Yunanistan	8.7	29.0	20.8	19.0	26.0	54.5	21.5	27.1	56.9	102.0

Kaynak: *Statistisches Bundesamt*, 2001,Tablo 10, s.30.

Önemli bir kısmı emeklilik sınırı olan 65 yaşı aşmış olan bu kişiler yaşamlarının sonbaharını yurtdışında sürdürmektedirler.[16] Diğer Avrupa ülkelerinde yaşayan yaşlı Türkler de, benzer şekilde çoğunlukla yurtdışında kalmayı yeğlemektedirler Buna koşut olarak, Avrupa ülkelerinin nüfusu da benzer şekilde yaşlanmaktadır. Yapılan tüm nüfus projeksiyonlarına göre önümüzdeki yıllarda yeni göçmenler alınmadıkça, var olan sosyal güvenlik ve emeklilik sistemlerinin sürdürülmesi olanaksız hale gelecektir. Doğurganlık oranı, yerli nüfusa kıyasla daha yüksek olan Türk göçmen nüfusu bile, bu açığı kapatmaya yeterli olmayacaktır.

Şu kadar ki, bu kez alınacak olan yeni göçmenler kalifiye, uz-

15 Şen, F. Ulusoy, G. Öz, *Avrupa Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999, tablo 11; *Statistisches Bundesamt*, 2000, s.26, tablo 6.

16 Yaşlanan Türk işçiler konusunda araştırma: Zentrum für Türkeistudien, 1992. *Zur Lebenssituation aelterer auslaendische Einwohner*, Essen.

manlaşmış bilgilere sahip kişiler olmak zorundadır. Bu yeni durum ağır parasal fedakârlıklarla yeni kuşaklar yetiştiren Türkiye'den yeniden "beyin göçü"nün hızlanmasına neden olacaktır.

• Avrupa'daki Türklerin ikinci ve üçüncü kuşaklarının toplumsallaşması. Türk gençlerin yıllar boyu daha yüksek oranda meslekî formasyon kazanmaları, bu arada yüksek öğrenim kurumlarına girmeleri kuşkusuz gelecek için dinamik bir uzmanlaşmış kesim yaratacaktır. Almanya'da 1999/2000 ders yılında 23.762 Türk genci Alman üniversitelerine devam ediyordu. Yüksek öğrenim görme oranı yirmi yıl içinde % 11,3'ten % 14,5'e yükselmiş bulunmaktadır. Bu arada kız öğrencilerin artan ölçüde yüksek öğrenim görmesi dikkate değer. Kız öğrencilerin payı 1980'de % 12,4 iken 1997'de % 36'ya çıkmıştır. Türk gençlerden erkekler mühendislik, hukuk ve iktisat'ı (her ikisi de % 35,9), kız öğrenciler sosyal bilimleri (% 42,4) tercih etmektedirler. Buna karşın tıp alanında kızlar % 9,7 ile erkek öğrencilerin önünde yer almaktadırlar

TABLO 6.3.
Vatandaşlık, Kıta, Cinsiyet ve Yaşa Göre
Federal Almanya'daki Yabancıların Durumu
(31 Aralık 2000)

Vatandaşlık	Toplam	Erkek	Kadın	60-65 yaş arası - 65 yaş üstü sayı ve % olarak			
Toplam yabancılar	7.296.817	3.959.290	3.337.527	282.866	3,9	133.093	7,1
Türkiye	1.998.534	1.083.102	915.432	83.367	4,2	59.351	3,0
Yugoslavya	662.495	366.635	295.860	27.665	4,2	29.538	4,5
İtalya	619.060	368.576	250.484	28.533	4,6	34.400	5,6
Yunanistan	365.438	200.741	164.697	23.874	6,5	24.913	6,8
Polonya	301.366	154.095	147.271	5.393	1,8	13.385	4,5
Hırvatistan	216.827	111.699	105.128	14.336	6,6	11.128	5,1
Bosna Hersek	156.294	80.946	75.348	5.983	3,8	4.717	3,0
Portekiz	133.726	75.952	57.774	5.897	4,4	4.249	3,2
İspanya	129.471	67.727	61.744	8.733	6,7	14.191	11,0
Afrika	299.255	194.196	105.059	5.715	1,9	5.797	1,9
Asya	299.255	194.196	105.059	12.910	1,5	19.306	2,3

Kaynak: *Statistisches Bundesamt*, 2000, Tablo 6, s.26.

Şu kadar ki, üniversiteye kaydolan kız öğrencilerden ancak % 33,8'i üniversiteyi bitirebilmektedir. Bunun nedenlerinin başında kız öğrencilerin evli olma durumunun erkeklere kıyasla daha yüksek oluşu ve mensup oldukları çevrenin kendilerinden ev içi farklı yükümlülükler beklemesi gelmektedir.[17] Diğer ülkelerde de benzer gelişmeler olmaktadır.

Avrupa'da zorunlu öğrenim çağında bulunan gençlerin en önemli sorunları hızla bilgi toplumuna geçen Avrupa piyasalarında aranan eleman konumuna gelebilmek için yapmaları gereken stajlarını tamamlayıp, meslekî bilgilerini kazandıktan sonra daha üstün dil bilgisine sahip akranları ile rekabet edebilecek açık işyerlerinde çalışabilmektir.

Türklerin Girişimciliği

Türk göçmenleri göçün ilk yirmi yılında birikimlerini tamamlayıp anayurda dönünce, kendi başlarına bağımsız bir iş kurma hayali ile yaşıyorlardı. Bu düş, ekonomik kriz, küreselleşmenin etkisi gibi faktörlerle dağılınca maddî ve deneylere dayalı birikim sahibi Türk işçilerden önemli bir kısmı bağımsız işyerleri kurmaya başladı. 1983 ile 1992 yılları arasında Almanya'daki bağımsız işyerleri üç misli artarak 10.000'den 35.000'e fırladı. Son beş yılda ise bunların sayısı Almanya'da 55.000'e, Hollanda'da ise 7.500'e ulaştı.

Bu işyerlerinin önemli bir kısmı her ne kadar gıda endüstrisi -lokantalar, bakkal mağazaları- ve seyahat acenteleri alanına giriyorsa da % 10 gibi bir kısım önemli şirketler oluşturabilmişlerdir. Dayanma süresi açısından da ilginç gelişmeler olmuştur. Bu teşebbüslerden % 14,4'ü 15 yıldan daha uzun bir süreden beri faaliyet gösterebilmiştir. Uluslararası göç literatürü bu tür girişimciliği genel olarak "niche (oyuk) ekonomisi" olarak nitelendirmekte ve bu ekonomik faaliyetlerin daha çok etnik bir pazara yönelik olduğuna işaret etmektedir. Ancak son zamanlarda bu alanda önemli bir gelişme olmuştur. "Ekonomik ulus-ötesi ulusçuluk" akımı, bu girişimcileri "oyuk ekonomi"sin-

17 Şen, F. Akkaya, Ç. Güntürk, R. *2000 yılının eşiğinde Avrupa ve Türkiye*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999, s.45-63.

TABLO 6.4.
Avrupa Birliği'nde Türk Girişimcilerin Gelişimi (1000)

Ülke	1995	1996	1997
AB-15 ülke	54,3	56,5	62,1
Belçika	1,3	1,4	1,5
Danimarka	0,5	0,5	0,5
Almanya	40,5	42,0	47,0
Fransa	4,2	4,5	4,7
Hollanda	4,0	4,2	4,3
Avusturya	2,8	2,9	3,0
İsveç	0,3	0,3	0,3
Büyük Britanya	0,6	0,6	0,7
Diğer AB ülkeleri	0,1	0,1	0,1

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi.

TABLO 6.5.
Türk İşletmelerinin 1997 Yılında
Çalıştırdıkları Eleman Sayısına Göre Büyüklük Sınıflandırması

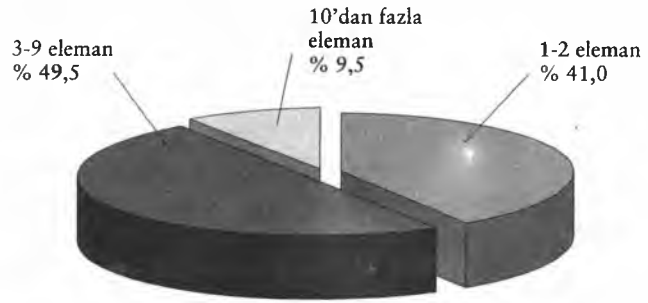
İşletme büyüklüğü	Sayı	Oran (%)
1-2 çalışan eleman	19.270	41,0
3-9 çalışan eleman	23.265	49,5
10'dan fazla çalışan eleman	4.465	9,5
Toplam	47.000	100,0

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi.

den "ulus-ötesi işletmeci"liğe doğru itmiştir. Bu gelişme sonucu bir kısım Türk girişimcileri örneğin tekstil alanında Almanya ve/veya Hollanda sermayesi yardımı ile Türkiye'de imalathaneler kurup, bu ürünleri üçüncü ülkelere pazarlamaktadırlar. İlişki ağlarının (network) kurulmasında, aile ve hemşerilik bağları belirleyici rolü oynamaktadır. Bu tür şirketlerin % 65'i aile fertleri tarafından kurulmakta ve genelde şirket sahibi aile bireylerini istihdam etmektedir.[18]

18 Zentrum für Türkeistudien. 1989. *Türkische Unternehmungsgründungen. Von der Nische zum Markt?*, Westdeutscher Verlag, Opladen, s.177-78.

GRAFİK 6.1.
Türk İşletmelerinin 1997 Yılında Çalıştırdıkları Eleman Sayısına Göre Büyüklük Sınıflandırması

Kaynak: Faruk Şen, Yunus Ulusoy- Güray Öz, *Avrupa Türkleri*, Cumhuriyet Kitapları, 1999, s.85.

Faist'in gözlemine göre, gereğinde sığınmacı sıfatıyla, akrabalığa dayalı ve evlenme yoluyla gerçekleştirilen göç, Türk girişimcile ucuz ve uysal bir işgücü sağlamıştır.[19]

• **Vatandaşlık edinme.** Avrupa'ya giden Türkler uzun yıllar boyu çifte vatandaşlık hakkını almak için dileklerini açığa vurmuş, çeşitli etkinliklerde bu isteklerini ilgili kurumlara duyurmuşlardır. Çeşitli Avrupa devletlerinde yapılan yasal düzenlemeler sonucu yeni yurttaşlık alma işleminde ve bu isteği yerine getirmek için talep edilen parasal yükümlülüklerde göçmenlerin lehine düzenlemeler yapılmıştır. Başta İskandinav ülkeleri ve İsviçre olmak üzere bir kısım devletler, çifte vatandaşlığı kabul etmişlerdir. Almanya ise 2000 yılından sonra Almanya'da dünyaya gelen çocuklara 23 yaşına kadar Alman vatandaşlık hakkı tanımayı, o tarihten sonra ise varsa iki vatandaşlıktan birini tercih etme kuralını benimsemiştir. Vatandaşlık hakkının getirdiği ayrıcalıkları göz önünde bulunduran Türkler, son yıllarda bu haktan hızlı bir şekilde yararlanmaya başlamışlardır. 1972'de 182 Türk Alman vatandaşlığına geçerken 1999'da bu sayı o yıl için 103.900'e fırlamış-

19 Faist, T. *The Volume and Dynamics of International Migration.* Clarendon Press, Oxford, 2000, s.215-216.

TABLO 6.6.

Avrupa'daki Türk Girişimcilerin Ekonomik Gücü

	1995	1996	1997	1998	1999
Sayı	54.300	56.500	62.100	67.400	73.200
İşletme başına ortalama yatırım (DM)	189.700	194.700	190.000	205.000	210.000
Toplam yatırım (milyar DM)	10.3	11.0	11.8	13.8	15.4
İşletme başına ortalama ciro (DM)	777.000	756.000	812.000	832.000	836.000
Toplam yıllık ciro (milyar DM)	42.2	42.7	50.4	56.1	61.2
İşletme başına ortalama çalışan sayısı	3.9	4.1	4.1	4.8	5.0
Toplam çalışan sayısı	212.000	232.000	254.000	323.000	366.000

Kaynak: Ç.Akkaya, S.Koray, F.Şen, Yunus Ulusoy, Avrupa Birliği'ndeki Türk Ekonomisi, Türkiye Araştırma Merkezi, Essen, 2000, s.32.

TABLO 6.7.

Yeni Vatandaşlık Kazanma

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Almanya	1.713	2.034	3.529	7.377	12.915	19.590	31.578	46.294	40.396	56.994
Avusturya	723	1.106	1.809	1.994	2.688	3.379	3.209	7.499	5.068	5.683
Belçika	–	–	879	3.886	3.305	6.273	6.572	6.609	6.884	6.177
Danimarka	195	107	376	502	560	915	797	917	1.036	1.243
Fransa	921	914	1.124	1.296	1.515	3.197	2.143	3.447	3.977	4.530
Hollanda	3.280	1.950	6.110	11.520	18.000	23.870	33.060	30.700	21.190	13.480
İsveç	832	832	1.358	1.569	4.201	2.742	2.836	2.030	1.402	1.694
İsviçre	238	211	333	614	820	966	1.205	1.432	1.814	2.093
Norveç	280	304	474	238	393	752	793	836	837	705
Toplam	8.182	7.458	15.992	28.996	44.397	61.684	82.193	99.764	82.604	92.599

Kaynak: EUROSTAT, Country Report - Turkey, 1998.

Daha çok akraba ve hemşehri işgücünü tercih eden yurtdışındaki Türk girişimcileri.

tır. Son zamanlarda bu eğilimin güçlenmesi karşısında bir kısım ülkeler, örneğin Avusturya vatandaşlık hakkını almak isteyenlerin yabancı dil sınavı vermesi koşulunu getirmişlerdir. "Euro-Türk" olarak nitelendirilebilen bu yeni nüfus grubunun ileriki yıllarda siyasal partilerin ilgisini çekeceği, dolayısıyla bu seçmen grubunun istekleri doğrultusunda politikalar güdülebileceği varsayılabilir. Ancak Avrupa'da hoşgörülü, liberal politikalara koşut olarak koyu milliyetçi, ırkçı eğilimlerin de güçlenmekte olduğu ve Avusturya, İtalya, Danimarka'da iktidara geçmiş bulunmaları bir gerçektir.

• **Sığınmacıların etnik kökeni.** Avrupa'nın göçmen kabul eden tüm ülkelerine, özellikle 1992'ye kadar sığınma konusunda çok liberal bir anayasal düzenlemeye sahip olan Almanya'ya, sayısı her yıl artan sığınma talepleri gelmiş bulunmaktadır. Balkanlardaki savaşların neden olduğu önemli sığınma dalgaları yanında, PKK'nın Avrupa'da faaliyet göstermesi de bu akımı güçlendirmiştir. Nitekim Almanya'ya 2000 yılında sığınma talebinde bulunan 8.968; 2001'de ise 10.869 kişinin % 85'i Kürt kökenli olduğunu beyan etmiştir.[20] Böylece Avrupa'da, Kürt kökenli önemli nüfus yığılmaları ortaya çıkmıştır. Bu gruplar elektronik iletişim teknolojileri yardımı ile gerçekleştirmek istedikleri özerklik, bölünme, bağımsız devlet kurma gibi farklı siyasal taleplerini "ulus-ötesi topluluklar"oluşturarak toplumsal ve simgesel araçlarla sürdürmeye devam etmektedirler. Gösteri, yanlış bilgilendirme, turizmi baltalama gibi yöntemlerle Almanya, Hollanda, Belçika, İsveç, Danimarka'da kurulan ilişki ağları ile politik atmosferi etki ala-

20 *Bundesamt für die Anerkennung ausl. Flüchtlinge.* 15.02.2002. www. bafl. de/bafl/template/tatistiken/content-volkszugeh-tuerkei. htm

nına çekmeyi başaran bu gruplar özellikle Alman hükümetlerine Türkiye'ye silâh satmaması için baskı yapmışlardır. Kürt kökenli sığınmacıların Türkiye'ye dönmemekte kararlı olmaları, onların Avrupa'daki öğrenim kurumlarından daha geniş ölçüde yararlanmaları sonucunu vermiş, dolayısıyla bunların medya ve kamuoyu odaklarını etkilemelerini kolaylaştırmıştır. Kürt diasporasının Avrupa medyasında Türkiye'ye ilişkin olumsuz bir görüntü yaratılmasındaki rolü önemlidir.

• **Türklerin büyük kentlere yığılması.** Göç olgusu nerede olursa olsun büyük kentlerde yığılmaya neden olmaktadır. Avrupa ülkeleri gözden geçirildiğinde Türklerin Almanya'da ağırlıklı olarak Berlin, Köln, Münih ve Stuttgart'da; Fransa'da Paris, Lyon, Grenoble ve Alsace-Lorraine'de Strasbourg ve Mülheim'de; Hollanda'da Amsterdam ve Rotterdam'da; Belçika'da Brüksel'de; Danimarka'da Kopenhag ve Aarhus'ta; İsveçte Stockholm'da; İsviçre'de Zürih ve Bern'de: Avusturya'da Viyana ve Salzburg'da oturdukları görülmektedir. Bu büyük kentlerin çoğunda yaşam standardı farklı olmakla beraber "getto" tipi yaşam devam etmektedir. Bunun en belirgin örnekleri Berlin'de "Kreuzberg", Köln'de "Südstadt"dır. Kimi 19. yüzyılın sonuna doğru endüstri işçileri için inşa edilmiş kışla benzeri büyük ve harap olmuş binalardan oluşmaktadır, kimi İsveç'te Stockholm'un "Rynkeby" semtinde olduğu gibi çağdaş, ferah fakat yine mekânsal ayırımı sürdüren yerleşme bölgeleridir. Göçmen nüfusun bu mekânsal yoğunlaşması özellikle zincirleme göç sureti ile ayni mahalle veya köyden gelen ailelerin dayanışma ağlarını sürdürmeye yardım ederken, uyum sürecini geciktirmektedir. Nüfus yoğunlaşması ayrıca toplumsal denetimi güçlendirmektedir. Göçmen kadın, erkek ve çocuklar geleneksel yaşam biçimlerini sür-

Stockholm'un Rynkeby semtinde bir yabancı işçi ailesi.

Karikatür: Murteza Albayrak.

dürürken, kamuoyunda "görünür"lüklerini artırmaktadır. Son yıllarda, Türk göçmenlerin Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde taşınmaz mallar satın almaları, dolayısıyla etnik kolonilerin yavaş da olsa çözülmesi, uyum sürecini kolaylaştıracak bir gelişme sayılabilir.

• **"Kültürel ulus-ötesi ulusçuluk":** Farklılaşma ve çözülme karşısında genç Müslümanlar. Göçmenlerin iki kültür arasında yaşadıkları ve bunlardan birinden birini ergeç benimseme zorunda kalacakları 1930'lardan kalma Amerikan sosyoloji öğretisinden kalma bir varsayımdır. Günümüz Avrupası ile Türk göçmenin yaşadığı diğer batılı ülkelerde genç kuşakların sınırları aşan bağlarla kendilerine özgü karma, "kültürel mélange" diyebileceğimiz değerler edindikleri görülmektedir. Kabul eden ülkede yaygınlaşan yabancı düşmanlığı bu yetişen kuşakları dışladığı oranda, onlar yepyeni, kısmen İslâm'a kısmen milliyetçiliğe dayalı söylemler, şarkılar, kimlikler türetmektedirler.

Bu kimlik mücadelesinde Türk siyasal partilerinin ve diğer aracı kurumların önemli bir rol oynadıkları göze çarpmaktadır. Şurası inkâr götürmeyen bir gerçektir ki, 1980'lerden sonra Türkiye'de güçlenen dinsel akımlar, bu arada iç ve dış dinamiklerle beslenen tarikatlar –örneğin Fethullahçı, Kaplancı gibi örgütler– gerek Sünnîler gerekse Alevîler arasında dernekleşme ve uluslar-ötesi çapta ağlar geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu durum ikinci ve üçüncü kuşak mensublarını ciddî bir çelişki karşısında bırakmaktadır. Yetişen genç kuşaklar şu sorunlar karşısında tutum alma zorunda kalmaktadırlar;

kültürel asimilasyonu tümden benimseme veya reddetme, kültürel alanda ayırımcılığa itilme, sosyo-ekonomik açıdan dışlanma, Türkiye'den Avrupa'ya aktarılan kültürel ve siyasal anlaşmazlıkları "tercüme" ederek bir çözüme kavuşturma. Böylesine kabarık toplumsal sorunlar gençleri kendilerine özgü simge, slogan, müziklerle kimliklerini belirleme ve yaşam alanlarını saptamaya itmektedir. Bu gelişmenin birleşme ve dayanışmadan çok etnik ve dinsel kökenli parçalanmalara götüreceği açıktır. Aldatıcı bir çokkültürlü politika yürüten gelişmiş ülkeler, ulusal çıkarlarını önplanda bulundurdukları için "uyum gösteremiyorlar" gerekçesi ile dışlama politikalarını sürdürme fırsatını bulacaklardır.

İleriye Bakış

Türkiye 1960'lardan bu yana Avrupa'ya katılma isteğini açığa vurmuş, Gümrük Birliği'ne girmiş, şimdi de Avrupa Birliği'ne kabul edilmek için adaylık statüsünün kabulünü beklemektedir. Çok ayrıntılı bir konu olan bu çalışmaları ve dış göçle ilişkileri bu kitabın çerçevesinde ele almak olanaksızdır. Ancak şu düşüncelere yer ayırmanın gerekli olduğuna inanyorum.

Her dönem beraberinde farklı toplumsal, ekonomik, siyasal sorunlar getirmektedir. İnsanlık tarihinde göçler hiçbir dönemde bitmemiştir. Yarınki aşamalarda Türkleri –yasal statüleri ne olursa olsun– ülkelerinde çetin sorunlar beklemektedir. Bir kısmı yine kısmetlerini dış ülkelerde arayacaklardır. Esas mesele, yetişmekte olan kuşakların bu sorunlara nasıl yaklaşacaklarıdır. Kültürel değerler adına genç dimağları tartışılmaz dogmalara saptıran ulus-ötesi ağlar ağırlık kazanırlarsa, dışardaki Türkler etnik ve dinsel farklılaşmalar nedeni ile "alt sınıf"ların önemli bir kısmını oluşturacaklardır. Yeni ülkelerinde farklı, insan hakları ve rasyonel düşünceye üstünlük tanıyan, laik dünya görüşünü önplanda tutan kuşaklar yetişirse Türk kültürü yeni bir sentez içinde filiz verecektir. Türkiye'ye düşen görev içodaklı politikalar yerine dışa dönük, küreselleşmeye karşı haklı eleştirileri ve dirençleri belirli bir uyumla birlikte götürecek politikalar üretmek ve ulusal sı-

nırlarımızın dışındaki Türkiye'leri kucaklayarak ilgisini sürdürmektir. Yani kısaca Mevlâna'nın dediği gibi yeni şeyler söylemek, değişmek gerekmektedir:

"Her gün bir yerden göçmek mi iyi
Bulanmadan donmadan akmak ne hoş
Her gün bir yere konmak ne güzel
Bulanmadan donmadan akmak ne hoş

Dünle beraber gitti cancağızım
Şimdi yeni şeyler söylemek lâzım
Ne kadar söz varsa düne ait
Şimdi yeni şeyler söylemek lâzım!"[21]

21 Sezen Aksu'nun 1 Eylül 2002'de verdiği konserde seslendirdiği Mevlâna'nın sözlerinin bestesi Arto Tunçboyacıyan'a, düzenlemesi Onno Tunç'a aittir.

EK 1

TABLO E1.1.
Yurtdışında Bulunan Türk İşçiler ve Türk Yurttaşları
(1973-2000)

Yıllar	Türkiye nüfusu (1)	Yurtdışındaki Türk yurttaşları (2)	(2)/(1)	Türk sivil işgücü (3)	Yurtdışındaki Türk işçileri (4)a	(4)/(3)
1973	38.072.000	948.531	2.29%	14.670.000	735.363	5,01%
1980	44.736.957	2.018.602	4.50%	17.842.451	888.290	4,98%
1990	56.473.035	2.539677	4.49%	20.163.000	1.149.466	5,70%
1991	57.584.000	2.869.060	4.98%	20.073.000	1.313.014	6,54%
1992	58.584.000	2.869.060	4.89%	20.073.000	1.313.014	6,54%
2000	62.865.574	3.603.000	5.73%	22.925.000	1.180.420	5,15%

Kaynak: Ahmet İçduygu, *Sopemi report for Turkey*, OECD, Paris, 2001, Tablo 9.

TABLO E1.2.
Çalışma Bakanlığı, İş ve İşbulma Kurumu Tarafından Yurtdışına Gönderilen İşçiler (1997-2001)

Gönderilen ülke	1997	1998	1999	2000	2001*
Avrupa Birliği ülkeleri	1.814	1.769	2.419	2.264	1.031
Diğer Avrupa ülkeleri	13	10	10	83	27
Arap ülkeleri	9.500	7.853	5.896	2.507	997
Bağımsız Devletler (CIS)	16.980	13.200	7.092	7.145	2.171
Avustralya, Kanada, ABD	400	400	396	51	11
İsrail	4.300	1.800	1.485	1.322	305
Başka	314	875	149	273	39
Toplam	33.321	25.907	17.475	13.645	4.581

(*) 30 Haziran 2001'e kadar.
Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yurtdışı İşçiler Genel Müdürlüğü Yıllık Raporları.

TABLO E1.3.
Ülke Esasına Göre Türk Yurttaşları, İşçiler ve İşsizler (2001)

Ülke	Yurttaş sayısı	İşçi sayısı	İşsiz sayısı	Türk işsiz oranı (%)	Genel işsiz oranı (%)
Batı Avrupa					
Almanya	2.053.600	727.78	147.922	20,08	9.00
Fransa	311.356	76.122	32.623	30,00	8,70
Hollanda	308.890	54.000	11.000	20.00	3,00
Avusturya	134.229	57.098	4.836	9,76	5,05
Belçika	69.183	25.021	9.083	34,26	8,33
İsveç	35.844	5.800	1.700	22,50	4,30
İngiltere	79.000	44.000	–	11,50	5,30
Danimarka	32.232	15.596	3.449	22,40	5,20
İtalya	10.000	–	–	–	10,50
Finlandiya	3.325	–	–	–	15,90
İspanya	1.000	–	–	–	23,30
Lüksemburg	210	60	–	–	2,30

İsviçre	79.501	33.888	2.427	6,60	1,70
Norveç	10.000	6.000			4,50
Liechtenstein	809	339	49	7,80	4,00
Toplam	3.132.179	1.045.704	213.089		
Türkî Cumhuriyetler					
Azerbaycan	5.000	2.000	–	–	
Türkmenistan	5.000	–	–	–	
Uzbekistan	3.700	1.881	–	–	
Kazakistan	7.000	–	–	–	
Kırgızistan	2.050	1.500	–	–	
Tacikistan	300	–	–	–	
Toplam	23.050	5.381			
Ortadoğu ve Kuzey Afrika					
Suudî Arabistan	100.000	95.000			
Libya	2.400	1.934			
Kuveyt	3.000	2.750			
Ürdün	1.130	200			
Katar	400	400			
Toplam	106.930	100.284			
Diğer ülkeler					
Rusya Federasyonu	30.000	10.514			
Belarus	70	4			
Gürcistan	1.200	500			
Ukrayna	800	350			
Moldova	200	–			
İsrail	15.000	–			
Japonya	1.729	1.729			
ABD	130.000	–	–	–	5,3
Kanada	35.000	–	–	–	6,7
Avustralya	52.620	13.500	2.278	16,87	6,60
Güney Afrika	500	250	–	–	–
Toplam	267.119	26.847	2.278		
Genel Toplam	3.487.112	1.174.781	219.527		

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yurtdışı İşçiler Sorunları Genel Müdürlüğü, *Migration Newsletter*, No.1, 2002.

TABLO E1.4
Avrupa'da Sığınma İsteğinde Bulunanlar
(1999-2000)

Menşei ülke	1999(S)	2000(S)	1999(%)	2000(%)
Irak	30.810	34.680	7,4	8,4
Afganistan	23.590	28.790	5,6	7,0
İran	12.100	27.060	2,9	6,6
Türkiye*	19.220	23.540	4,6	5,7
Yugoslavya	115.850	44.250	27,7	10,3
Başka ülkelerden	201.570	294.030	51,8	62,0
Toplam	471.010	452.350	100,0	100,0

(*) Türkiye'nin komşularından İran ile Irak ve Afganistan'dan gelip Avrupa'dan sığınma hakkını isteyenler Türkiye'yi transit bir ülke olarak kullanmışlardır.
Kaynak: UNHCR (2001).

TABLO E1.5.
Yurttaşlık Esasına Göre Türkiye'ye İltica Edenler
(2000-2001)

Menşei ülke	2000	2001
Cezayir	5	3
Eritrea	–	3
Kongo	5	7
Etyopya	12	4
Sri Lanka	1	21
Kamerun	–	1
Kazakistan	–	3
Liberia	1	–
Nijerya	3	6
Sierra Leone	4	7
Somali	11	22
Sudan	7	7
Ruanda	2	2
Myanmar	1	–
Mısır	1	6
Uzbekistan	10	17
İran	3.860	2.895
Irak	1.641	818
Yemen	1	–
Libya	1	–
Ürdün	–	6
İsrail	–	1
Lübnan	1	1
Palatine	13	9
Suriye	3	8
Tunus	3	3
Afganistan	81	318
Çin	11	38
Pakistan	1	5
Tanzanya	–	1
Kenya	–	27
Burundi	–	2
Türkmenistan	1	–
Heimatlos	1	–
Toplam	5.681	4.241

Kaynak: UNHCR (Birleşmiş Milletler Sığınmacılar Yüksek Komiserliği) Ankara Bürosu (2001).

EK 2

Yasadışı Göç

Son yıllarda Türkiye'ye, Türkiye üzerinden Batı Avrupa'ya yönelik "yasadışı göç" hareketlerinde gözle görülür artışlar meydana gelmiştir. Sosyalist sistemin dağılmasından sonra, diğer Batı ülkelerinin yanısıra Türkiye de, Romanya, Rusya, Moldova, Ukrayna, Belarus vatandaşlarının yasadışı göçlerine sahne olmaya başladı. Ayrıca Türkiye şu anda, özellikle düşük gelirli Asya ve Afrika ülkelerinin vatandaşlarının Batı Avrupa'ya geçişte de bir "transit güzergâhı" konumundadır.

Türkiye, Avrupa Birliği ve ABD'den gelen baskılar doğrultusunda AB'ye kaçak göçle mücadele konusunda bir proje sunmuştur. Buna göre 11 kentte biner kişilik göçmen kampı kurulacak. Kamplardan üçünün İran ve Irak sınırında, diğer sekizinin ise Marmara ve Ege'de belirlenecek şehirlerde kurulması öngörülmektedir. Türkiye'de halen BM'nin denetiminde ve sorumluluğunda bulunan kamplar, projenin hayata geçirilmesinden sonra Türkiye'nin sorumluluğuna geçecektir. (*Hürriyet*, 7.7.2002, s.21)

Türkiye'den 1995'ten 2002 Haziran ayma kadar üçüncü bir ülkeye gitmelerine izin verilen çoğunluğu İran ve Irak uyruklu 11.867 sığınmacıdan 3.196'sı Kanada, 3.029'u ABD ve 1.864'ü de Avustral-

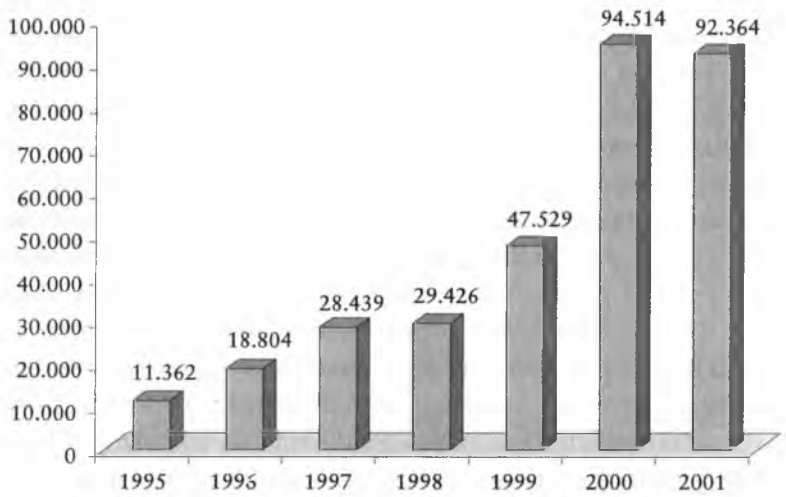
ya'yı tercih etti. 1999 ile 2002 yılının Mayıs ayı arasında 355.370 kaçak ve sığınmacının ulaşım ve iaşe masrafı için 1 trilyon 107 milyar 653 milyon TL harcandı. (*Radikal*, 9.7.2002)

Konunun hukukî, siyasî, ekonomik ve sosyal boyutları çok yönlü olduğundan, bu kitapta ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır. Veriler incelendiğinde sayılar, sorunun çapı ve önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu veriler 15 Mayıs 2002'de İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen "Yasadışı Göç" seminerinde Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı tarafından sunulmuştur.

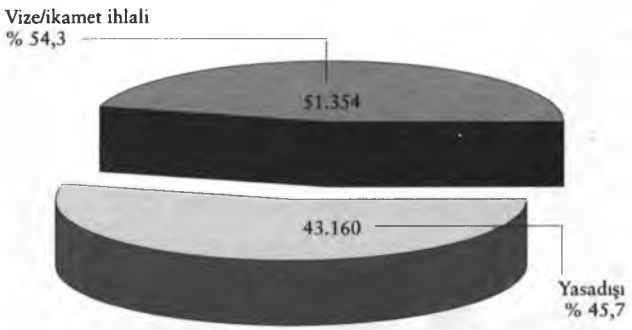
Grafikler yıllar içinde bu sürecin nasıl bir ivme kazandığını göstermektedir.

GRAFİK E2.1.
1995-2001 Yılları Arasında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
(Polis, Jandarma, K.K.K., S.G.K.)

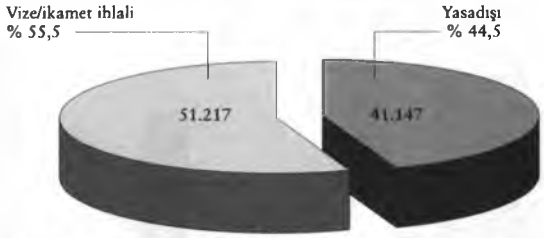
Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

GRAFİK E2.2.
2000 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
(Toplam 94.514)

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

GRAFİK E2.3.
2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler
(Toplam 92.364)

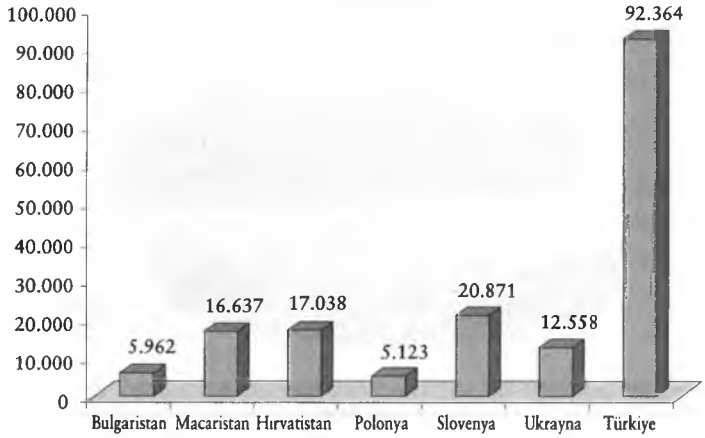

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

Görüldüğü üzere 1995-2001 yılları arasında Türkiye'ye toplam 338.984 yabancı yasadışı yollardan girmiştir. Bu geçişleri örgütleyerek kolay yolla büyük miktarlarda para kazanan ve yakalanan göçmen kaçakçılığı organizatörlerin sayısı 2001'de 1155'e ulaşmıştır.

GRAFİK E2.4.

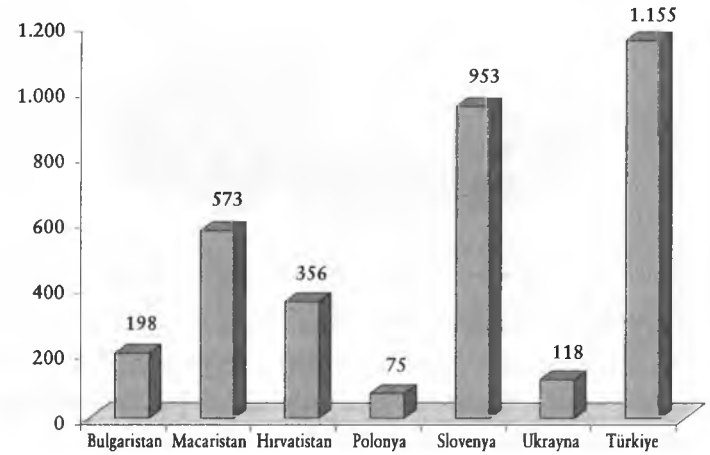
2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenlerin Sayıları

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

GRAFİK E2.5.

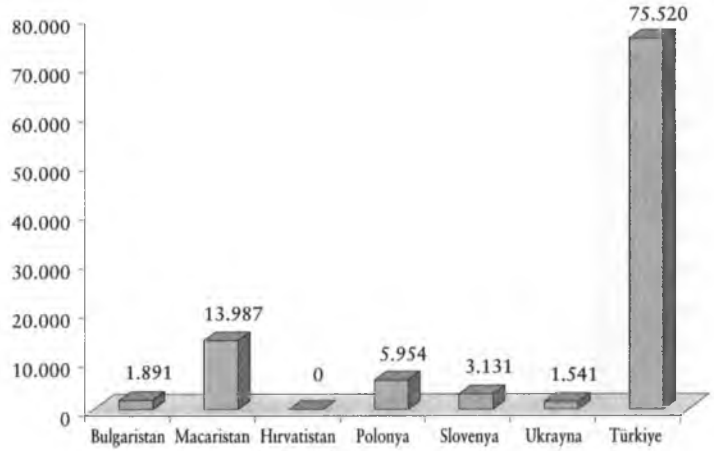
2001 Yılında Yakalanan Göçmen Kaçakçılarının Sayıları

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

GRAFİK E2.6.

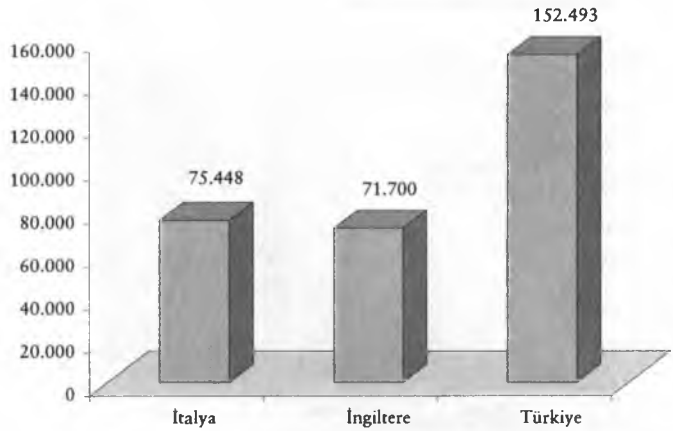
2001 Yılında Ülkesine Sınırdışı Edilen Yasadışı Göçmenlerin Sayıları

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

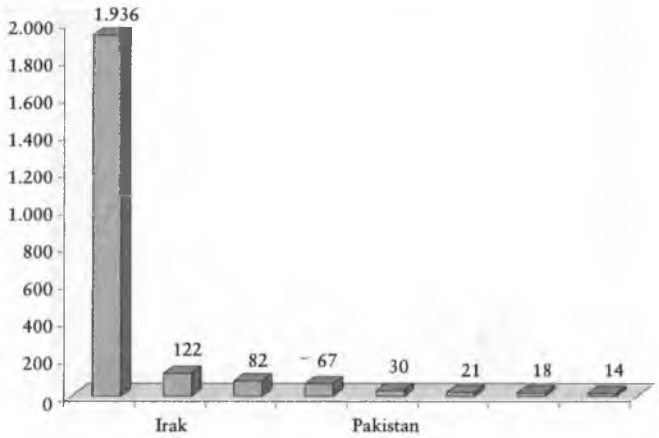
GRAFİK E2.7.

2001 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler, Suç İşleyen Yabancılar ve Geri Çevrilen Yabancıların Sayısı

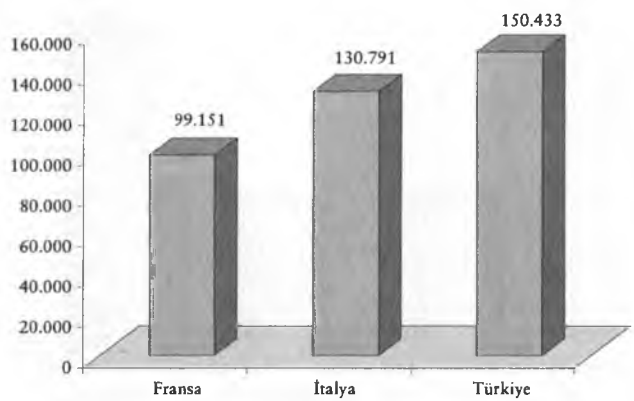
Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

GRAFİK E2.8.
Uyruklarına Göre Organizatörler (1998-2001)
(Toplam 2.290)

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

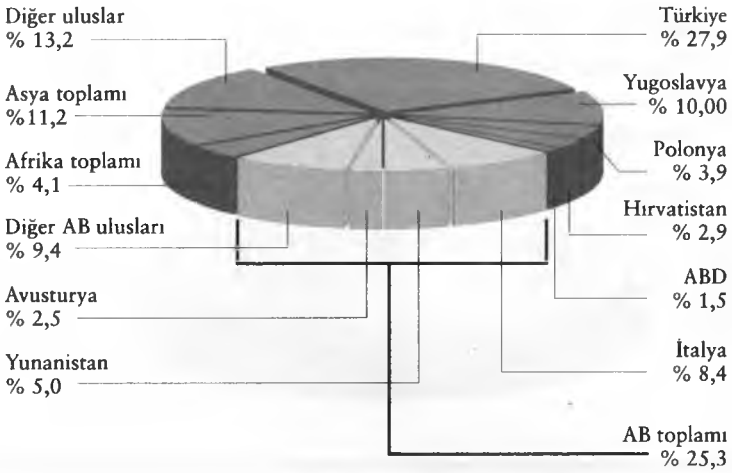
GRAFİK E2.9.
2000 Yılında Yakalanan Yasadışı Göçmenler,
Suç İşleyen Yabancılar ve Geri Çevrilen Yabancıların Sayıları

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı, 2002.

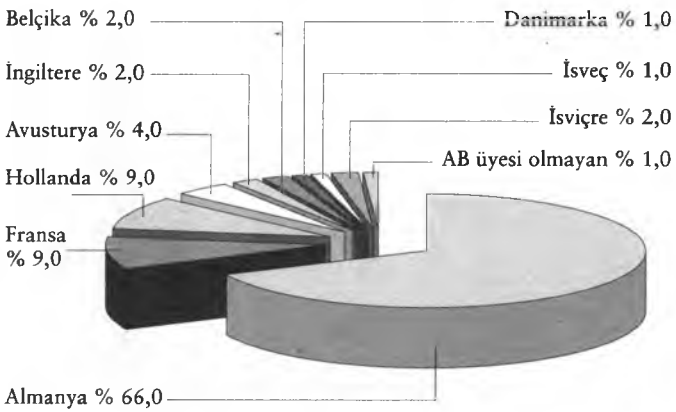
EK 3

GRAFİK 3.1.
Almanya'nın Çokuluslu Yapısı

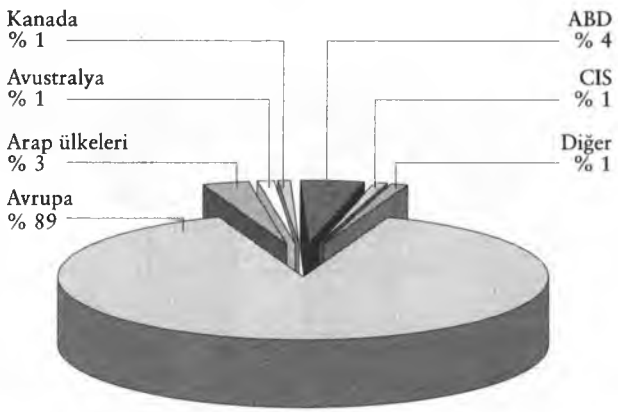

Kaynak: *Deutschland*, No.6/2000, s.45.

GRAFİK E3.2.
Avrupa'da Türklerin Dağılımı (2000)

GRAFİK E3.3
Yurtdışındaki Türk Nüfusu (2000)

EK 4

Göç Araştırma Merkezleri

Şu anda dünyada birçok ülkede üniversitelere bağlı ya da özerk olarak faaliyet gösteren "Göç Araştırma Merkez"leri bulunmaktadır. Bu merkezlerin belli başlı olanlarını aşağıda sunuyoruz:

Asian Research Center for Migration (ARCM): Bangkok/Tayland da bulunan Chulalongkorn Üniversitesi'ne bağlı olan ARCM Asya /Pasifik bölgesinde gözlemlenen uluslararası göç sorunlarını araştırmaktadır.

www.chula.ac.th/institute/arcm

Bilgi Göç Çalışmaları Merkezi: İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne bağlı olarak 2002 yılında kurulan Türkiye'deki bu ilk göç araştırma merkezi, iç ve uluslararası göç olgu ve süreçlerinin çeşitli yönleri ile ilgili çalışmaları kapsamına almaktadır.

www.goc.bilgi.edu.tr

Bishkek Migration Management Center (BMMC): BMMC Ortaasya Türkî Cumhuriyetlerinde görülen yoğun göç süreçlerini izlemek üzere 1997 de Bişkek'te kurulmuştur.
http:bmmcfreenet.bishkek.su

Centre for Research in International Migration and Ethnic Relations (CEIFO): İsveç'te Stockholm Üniversitesi'ne bağlı araştırma merkezi uluslararası göç, ulusçuluk ve yabancı düşmanlığı konularına ağırlık vermektedir.
www.ceifo.su.se

Center for Immigration Studies (CIS): ABD başkenti Washington D.C.'de faaliyet gösteren CIS bağımsız bir araştırma merkezidir. B.Amerika'ya yönelen göçün ekonomik, sosyal, demografik ve ekolojik sorunları üzerinde yoğunlaşmaktadır.
www.cis.org

Center for Migration Studies (CMS): ABD, New York'ta bulunan CMS, bu ülkede göç araştırmaları ile ün kazanmış kurumların başında gelmektedir.
http:cmsny.org

Centro de Estudos Afro-Asiaticos (CEAA): Brezilya'da Rio de Janeiro kentinde faaliyet gösteren CEAA, Afro-Brezilyalı nüfusun, Portekiz dilini konuşan Afrika ülkeleri ile bu ülkelerden kaynaklanan göç süreçlerini araştırmaktadır.
www.candidomendes.br/ceaa

Centro Studi Emigrazione Roma (CSER): İtalya'nın başkenti Roma'da 1963 ten beri faaliyet gösteren CSER uluslararası göç ve entegrasyon sorunlarını çokdisiplinli bir yaklaşım içinde incelemektedir.
www.scalabrini.org/-cser

Europaeisches Forum für Migrationsstudien (EFMS): Almanya, Bamberg Üniversitesi'nin bünyesinde yer alan EFMS uluslararası göç süreçlerini Avrupa merkezli temel olmak üzere incelemektedir.
www.uni-bamberg.de/efms

Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien (IMIS): Almanya, Osnabrück Üniversitesi'nde bağlı bulunan enstitü uluslararası göç ve entegrasyonun geçmişte ve günümüzdeki sorunlarını araştırmaktadır.
www.imis.uni-osnabrueck.de

Center for the Study of Migration and Citizenship (UCM): İspanya'nın başkenti Madrid'de Complutense Üniversitesi'ne bağlı olan merkez uluslararası göçle birlikte yurttaşlık sorunlarına ağırlık vermektedir.
www.cps.ucm.es

Centre of Migration Research (ISS): Polonya'da Varşova Üniversitesi'nin İktisat Fakültesi'ne bağlı olan merkez uluslararası göç ve nüfus mübadelesi sorunlarını öncelikli olarak araştırmaktadır.
www.iss.uw.edu.pl.

Centre for Research in International Studies (CERI): Fransa'da Paris'te Fransa Araştırmalar Merkezi'ne (CNRS) bağlı bulunan bu merkez uluslararası göç sorunları ile birlikte etnik kimlik ve ulus-ötesi ulusçuluk sorunları konularında araştırmalar yürütmektedir.
www.ceri.sciences-po.fr

Türkiye Araştırmalar Merkezi – Zentrum für Türkeistudien (TAM): Almanya'da Essen Üniversitesi'ne bağlı bir enstitü olarak faaliyetde bulunan merkezi Türk göçmen topluluğu ve Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkileri konularında araştırmalar yapmaktadır.
www.zft.uni-essen.de

Centre for for Asia Pasific Social Transformation Studies: Avustralya'da Newcastle ve Wollongong üniversitelerine bağlı olan bu merkez Asya Pasifik bölgesinde ulusararası göçle birlikte etnisite ve yurttaşlık sorunlarının yol açtığı toplumsal değişiklikleri araştırmaktadır.

www.uow.edu.au

Seçilmiş Kaynakça

Türkçe

Abadan, N., *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1964.

Abadan-Unat, N., "Federal Almanya'nın 1966-67'de Geçirdiği Ekonomik Buhran Açısından Yabancı İşgücü ve Türk İşçilerinin Durumu", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 26(4), 1971, s.159-180.

—— "Yurt Dışına Göçen Türk İşgücü ve Dönüş Eğilimleri", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 27(2), 1972a, s.183-206.

—— "Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 27(4), 1972b, s.17-52.

—— "Teşvik Edilen Beyin Göçü", *Türkiye Mühendislik Haberleri* 19(216): 92-93, 1973.

—— "Dış Göç Akımının Türk Kadının Özgürleşme ve Sözde Özgürleşme Sürecine Etkisi", *Âmme İdaresi Dergisi*, 10(1), 1977, s.107-132.

—— "Göçmen İşçi Çocuklarının Sosyo-Psikolojik ve Eğitimsel Sorunları (Özellikle Federal Almanya'daki Türk İşçi Çocukları Açısından), *Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları* içinde, A.Ü. Eğitim Fak., 1979, s.14-37.

—— "Batı Avrupa ve Ortadoğu'ya Göç Eden Türk İşgücünün Sosyal Yasalar ve Toplum Yapısı Üzerindeki Etkisi", *Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan*, A.Ü.S.B.F. Yay., 1983, s.381-409.

—— "Uluslararası Göç Akımının Kadınların Toplumsal Rolleri Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örnek Olay", *Prof. Aziz Köklü'nün Anısına Armağan*, A.Ü.S.B.F. Yay., 1984, s.1-31.

—— "Türk Dış Göçünün 24 Yıllık Bilimsel Bilançosu, 1960-84" Abadan-Unat, N. ve N. Kemiksiz, *Türk Dış Göçü, 1960-84 Yorumlu Bibliyografya*, içinde, A.Ü.S.B.F. /TAM, 1986, s.1-57.

—— "Küreselleşme, Göç ve Toplumsal Değişme" *Mübeccel Kıray İçin Yazılar*, Yay. Haz. Fulya Atacan, Fuat Ercan, Hatice Kurtuluş, Mehmet Türkay (41-56), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2000.

—— "Çokkültürlülük ve Demokrasi", Kabasakal, M. Ed. *Çağdaş ve Demokratik Türkiye Arayışları*, içinde, İstanbul, 2002, s.81-93.

Abadan-Unat N., Keleş, R., Penninx, R., Van Renselaar, H. Van Velzen, L. Yenisey, L., *Göç ve Gelişme. Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkilerine İlişkin bir Araştırma*, NUFFIC/IMWOO ve A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1976, Ajanstürk.

Abadan-Unat N. ve. Kemiksiz, N. (eds.), 1986. *Türk Dış Göçü, 1960-1984- Yorumlu Bibliyografya*, A.Ü.S.B.F. ve Türkiye Araştırmalar Merkezi, Bonn.

Aker, A., *İşçi Göçü, Nisan 1970 ile Nisan 1971 Arasında Almanya'ya Giden Türk İşçileri Üzerinde Sosyo-Ekonomik Bir Örnekleme Araştırması*, Sander Yayınları, İstanbul, 1972.

Aksel, L., *Dış Ülkelerde Çalışan Türk İşçilerinin Sosyal Güvenlik Hakları*, Anka Yayını, Ankara, 1968.

Aldoğan, Y., "Fransa'daki Türk İşçileri", *A.Ü.S.B.F. Dergisi (1978)*, cilt 3-4, Ankara, 1978.

Andrews, P. A., *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Araslı, O. ve Araslı, D., *Almanya'daki İşçiler Hak ve Menfaatleri*, Ayyıldız Basımevi, Ankara, 1973.

Anderson, B., *Hayalî Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları, 2. basım, İstanbul, 1995.

Ansay, T., "Almanya'da Boşanan Türklerin Hukukî Sorunları", *A.Ü.S.B.F Dergisi*, 27(3): 353-369, 1972a.

—— "Evlilik Dışında Doğan Çocukların Tanınması Alanında Kanunlar Çatışması (Türk-Alman Olayları)", *A.Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, 29(3/4): 159-183, 1972b.

Bauman, Z., *Küreselleşme - Toplumsal Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1977.

Connolly, W. E., *Kimlik ve Farklılık. Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Avrupa Birliği'nde Yaşayan Türk İşçilere ve Ailelerine Mevzuatiyle Tanınan Haklar ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı Kararları*, Yurtdışı İşçi Hizmetleri Gen. Müd., Ankara, 1999.

Çetinkaya, H., *İrticanın Kara Yüzü*. İstanbul: Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Ecevit, B., *Yurt Dışındaki Türk İşçileri*. Çalışma Bakanlığı, Ankara, 1964.

Ekin, N., "Yurt Dışı İşgücü İstihdamının Ekonomik ve Sosyal Analizi", *İ. Ü. İktisat Fak. Mecm.*, 30(1-4): 73-96, 1970-71.

—— "Türkiye'den Dış Göç ve Ekonomik Gelişme", *İ.Ü. İşletme Fak. Dergisi*, 9(2): 1-15, 1980.

Ergil, D., "Avrupa'da Yaygınlaşan Yabancı Düşmanlığı Üzerine Düşünceler", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 37(3/4): 153-157, *1982*.

Ergun, T., *İşgücü Göçünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, Ege Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayını, İzmir, 1978.

Evrenosoğlu, İ., *Federal Almanya Türkiye İşgücü İlişkileri*, Eskişehir Sanayi Odası Yayını No. 11, 1973.

Gezgin, M.F., *İşgücü Göçü ve Avusturya'daki Türk İşçileri*, İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yayını 546, İstanbul, 1994.

Gitmez, A. S., *Dış Göç Öyküsü*, Maya Yayıncılık, Ankara, 1979.

—— *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983.

Gökdere, A., "Batı Avrupa Ülkelerine İşgücü Göçünün Türk Sanayi Üzerindeki Muhtemel Etkileri", *T.C. 50 Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, A.Ü.S.B.F. Maliye Enstitüsü Yayını, No. 36, s.207-251, 1974.

—— *Yabancı Ülkelere İşgücü Akımı ve Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri*, Türkiye İş Bankası Yayını No. 196, Ankara, 1978.

—— "Batı Göçünün Türk Demografik Yapısına Etkileri", *Fadıl H. Sur'a Armağan*, A.Ü.S.B.F. Yayını, 1983.

Gökmen, O., *Federal Almanya ve Türk İşçileri*, Ankara: Ayyıldız Basımevi, Ankara, 1972.

Gürel, S. - A. Kudat, "Türk Kadınının Avrupa'ya Göçünün Kişilik, Aile ve Toplum Yansıyan Sonuçları", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 33(3/4): 109-134, 1978.

Güzel, Ü., *Avrupa'da Göçmen İşçiler ve Türk İşçi Tasarruflarının Değerlendirilmesi* Devlet Planlama Teşkilatı 1781, Ankara, 1981.

Güven, H.S., *Dış Göç ve" İşçi Yatırım Ortaklıkları"*, TODAİE Yayını, Ankara, 1977.

Hall, S. ve Jacques, M. (derl.), *Yeni Zamanlar, 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Hamuroğlu, A., *"Alman İslâmı"*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

Işıklı, A., "Milletlerarası Işgücü Hareketleri", *A.Ü.S.B.F Dergisi*, 18(1): 75-101, 1963.

Kaçkar, M. ve Kuryazıcı, N., *Gurbeti Vatan Edenler: Almanca Yazan Almanlaşan Türkler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Karamustafaoğlu, T., "Yurt Dışındaki İşçilerimizin Seçme Hakları", *A. Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, 24(1/4): 97-104, 1967.

Karlsson, I., *İslâm ve Avrupa-İnanç Ayrılığı-Yaşam Birliği*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.

Karul, O., *Değişen Avrupa ve Göçmen Türkler*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1990.

Kastoryanu, R., *Kimlik Pazarlığı - Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Kaya, A., *'Sicher in Berlin' Berlin'deki Küçük İstanbul- Diasporada Kimliğin Oluşumu*, Büke Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Kazgan, G., *Küreselleşme ve Ulus-Devlet-Yeni Ekonomik Düzen*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Kirişçi, K., Winrow. G. M., *Kürt Sorunu- Kökeni ve Gelişimi*, (Çev. A. Fehmi) Tarih Vakfı Yurt Yayınları 47, İstanbul, 1997.

Köksal, S., *Refah Toplumunda "Getto" ve Türkler*, İstanbul, 1986.

Odman, M. O., *Mülteci Hukuku*. Ankara: Ankara Üniv. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayını 15, 1995.

—— *Kadın Mülteciler*, Ankara Üniv. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayını 19, Ankara, 1996.

Oğuzkan, T., *Yurtdışında Çalışan Doktoralı Türkler: Türkiye'den Başka Ülkelere*

Yüksek Seviyede Eleman Göçü Üzerinde Bir Araştırma, ODTÜ Yayını, Ankara, 1971.

Ohmae, K., *Ulus-Devletin Sonu; Bölgesel Ekonomilerin Yükselişi* (çev. Z. Dicleli), Türk-Henkel Dergisi yayınları, No. 6, İstanbul, 1996.

Özdemir, C., *Ben Almanyalıyım- Alman Parlamentosundaki İlk Türk Asıllı Milletvekili,* (Çev. Necla Ü. Kuglin), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Öztürk, A.O., *Alamanya Türküleri, Türk Göçmen Edebiyatının Sözlü-Öncü Kolu,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Pazarkaya. Y. (derl.), *Mölln ve Sollingenden Sonra Almanya Üzerine,* Sis Çanı Yayınları, İstanbul, 1995.

Petras, F. - Morley, M., *İmparatorluk mu? Cumhuriyet mi? Amerika'nın Küresel Gücü ve İç Çürümesi,* (Çev. N. N. Domaniç), İstanbul: Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.

Pur, N., *Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye,* İstanbul: İstanbul Matb.

Reisoğlu, S. 1973a *Ortak Pazar Hukuku Özellikle İşçi Dolaşım, Yerleşme ve Hizmet Edimi Serbestisini Düzenliyen Kurallar,* Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yayını 316, Ankara, 1974.

—— *Yabancı İşçiler Yönünden Alman İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku,* Ankara: Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yayını 317, Ankara, 1973b.

Robins, K., *İmaj Görmenin Kültür ve Politikası,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

Şenel, Ş., *Yurtdışında Çalışan İşçilerin Kurdukları Şirketler ve İşçi Halk Şirketleri,* İş ve İşçi Bulma Kurumu Yayını 132, Ankara, 1977.

Talas, C., "Avrupa'da Göçmen İşçiler ve İnsan Hakları", *İnsan Hakları Yıllığı,* Yıl 2, Ankara, 1980.

—— "Federal Almanya'daki Türk İşçileri ve Durumları", *Fadıl H. Sur'a Armağan,* S.B.F. Yayını, Ankara, 1986.

Taylor, C., *Çokkültürcülük-Tanınma Politikası,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.

Teber, S., *İşçi Göçü ve Davranış Bozuklukları,* Konuk Yaymevi, İstanbul, 1980.

Tekarslan, E., "Avusturya'da Yabancı İşçiler ve Linz Kentinde Türk İşçileri Arasında Yapılan Bir Araştırmanın Bulguları" *İ.Ü. İşletme Fak. Dergisi,* c.11, s.1, 1982.

Timur, S., *Türkiye'de Aile Yapısı,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972, Ankara.

Toprak, Z., "Almanya'ya İlk İşçi ve Öğrenci, Göçü: 1916-1918", *Bilim ve Sanat,* (3): 26-27, 1981.

Tuna, O. ve Ekin, N., *Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri,* I. Rapor, İst. Üniv. İktisat Fak. Yayını 190, İstanbul, 1966.

—— *F. Almanya'ya İşgücü* Akımı *ile İlgili Organlar ve Meseleleri,* II. Rapor, İstanbul: 1966, Üniv. İktisat Fak. Yayını 194, İstanbul, 1966.

Tuna, O., *F. Almanya'da Çalışan Türk İşçilerinin İşledikleri Suçların Tahlili,* III. Rapor, İst. Üniv. İktisat Fak. Yayını, İstanbul, 1966.

Tuncer, B., "İşgücü Hareketlerinin Gönderen ve Kabul Eden Ülke Ekonomileri Üzerindeki Etkileri", *Ortak Pazar İşgücü Hareketleri* içinde, Türk-İş Yayını No. 66: 102-121, Ankara, 1970.

Türkdoğan, O., *İkinci Neslin Dramı-Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları*. İstanbul, 1984.

Uludağ Üniversitesi, *Federal Almanya'da Çalışan Türk İşçilerinin Toplu Dönüşleri ve Türkiye ile F. Almanya'da Uyum sağlamaları Semineri*, Uludağ Üniv. Yayını, Bursa, 1980.

Üstel, F., *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Ankara: Dost Yayınları, Ankara, 1999.

Vassaf, G., *Daha Sesimizi Duyuramadık- Avrupa'da Türk İşçi Çocukları*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1983.

Wallraf, G., *En Alttakiler*, (çev. O. Okkan), İstanbul, 1987.

Walzer, M., *Hoşgörü Üzerine*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.

Yasa, İ. - Ö. Bozkurt, "Orta Anadolu'dan Batı Avrupa'ya: Göç ve Toplumsal Değişme", *Âmme İdaresi Dergisi*, 7(3): 45-72, 1974.

Yasa, İ. - Güven, H.S., "Yurtdışında Çalışan İşçilerimizin Yaygın Tabanlı Halk Girişimciliğine Katkıları: Şerefli Koçhisar Örneği", *Âmme İdaresi Dergisi*, 8(3): 85-115, 1975.

Yasa, İ., *Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme*, TODAİE Yayını 182, Ankara, 1979.

Yabancı Dillerde

Abadan. N., 'Studie über die Lage und die Probleme der türkischen Gastarbeiter in der Bundesrepublik Deutschland '*Arbeitsplatz Europa*, haz. Schloesser, W. R. et. al. (102-124), Europa Union Verlag, Köln, 1966.

Abadan-Unat. N., "La Récession de 1966/67 en Allemagne Fédérale et ses répercussions sur les ouvriers turcs" *Turkish Yearbook of International Relations 1971*, Ankara University, Faculty of Political Science, (39-61), 1971.

—— "Le non-retour a l'industrie, trait dominant de la chaine migratoire turque", *Sociologie du Travail*, (3): 278-293, 1972.

—— "La migration turque et la mobilité sociale" *Studi Emigrazione*, (236-253), Centro Studi Emigrazione, Roma, 1973.

—— 'External migration and social mobility' *Turkey: Geographic and Social perspectives*, (362-402) Hazırlayan. Benedict, P.. Tümertekin, E. ve. Mansur, F. Leiden: E. J. Brill, 1974.

—— "Educational Problems of Turkish Migrants'Children" *International Review of Education*, 21(3): 311-322, 1975.

—— Abadan-Unat, N. Ed. *Turkish Workers in Europe, A Socio-Economic Reappraisal* Leiden: E. J. Brill, 1976a.

—— *Turkish Migration to Europe (1960-1975) A Balance Sheet of Achievments and Failures in Turkish Workers in Europe, 1960-1975*, Abadan-Unat, N., Ed. 1-44, E.J. Brill, Leiden, 1976b.

—— *Migration and Development. A Study on the Effects of* International Labor Migration on Boğazlıyan District. Abadan-Unat, N. Keleş, R. (eds.), Ankara University: Faculty of Political Science, Institute of Housing and Urban Development, 1976c.

—— "Migration as an Obstacle to Reintegration in Industry: The Turkish Case", *Turkish Public Administration Annual*, 3: 191-208, 1976d.

—— "Implication of Migration on Emancipation and Pseudo-emancipation of Turkish Women" *International Migration Review*, Vol. 11, 31-57, 1977.

—— "Die politischen Auswirkungen der türkischen Migration im In und Ausland", *Orient*, 1: 17-33, 1979.

—— "The Effect of International Labour Migration in Women's Roles: the Turkish case", *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, (207-236) Kâğıtçıbaşı, Ç. Ed. Bloomington: Indiana University, Turkish Studies 3, 1982.

—— International Labour Migration and Its Effect upon Women's Occupational and Family Roles: A Turkish View' *Women on the Move:* Contemporary Changes in Family and Society (133-173), UNESCO, Paris, 1984.

—— "Identity Crisis of Turkish Migrants. First and *Second* Generation", *Turkish Workers in Europe: An Inter- Disciplinary Study*, (3-22). Başgöz, İ. ve Furniss. I. (eds.), Indiana University Turkish Studies, Bloomington, 1985a.

—— Die Auswirkungen der internationalen Arbeitsmigration auf die Rolle der Frau am Beispiel der Türkei, . Abadan-Unat, N. Ed.. *Die Frau in der türkischen Gesellschaft*, Frankfurt: Dağyeli, s.201-239, 1985b.

—— "Turkish Migration to Europe and the Middle East: Its impact on social legislation and social structure", *Social Legislation in the Contemporary Middle East*, (325-369), Michalak, L. O. ve Salacuse, J. W. (eds.), University of California, Institute of International Studies, Berkeley, 1986a.

—— 'Türken in der Bundesrepublik' *Deutschland Portraet einer Nation,* Cilt 10, (1000-1011) Gütersloh: Bertelsmann Lexikothek Verlag, 1986b.

—— Summary of Main results, *The Future of Migration*, Paris: OECD, (19-26), 1987.

—— "The Socio-Economic Aspects of Return Migration in Turkey "*A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, (29-59), 1988/3, 1988.

—— 'Die Migrationspolitik der Türkei', *Die Türkei im Umbruch*, Hazırlayan Özak, İ. H. ve Dağyeli, Y. (eds.), s.161-186, Frankfurt a. Main: Dağyeli, 1989.

—— 'Impact of External Migration on Rural Turkey', *Culture and Economy - Changes in Turkish Villages* Hazırlayan Stirling, P. (201-215), Huntingdon: The Eothen Press, 1993a.

—— 'Turkey: Late Entrant into Europe's Work Force' *The Politics of Migration*

Policies, Kubat, D. Ed. s.307-336, 2. basım, Center for Migration Studies, New York, 1993b.

—— "Vom Gastarbeiter zum Pendler: 30 Jahre Auswanderung aus der Türkei", *Jahrbuch für Vergleichende Sozialforschung 1991*, (79-107), Parabolis, Berlin, 1994.

—— 'Turkish Migration to Europe', *The Cambridge Survey of World Migration* Cohen, R. Ed. (279-284), 1995.

—— 'Ethnic business, ethnic communities, and ethnic politics among Turks in Europe', *Immigration Into Western Societies - Problems and Policies*, (229-251) Uçarer, E. ve. Puchala, D. J. (eds.), Londra/Washington, Pinter, 1997.

Adler, S., *A Turkish Conundrum: Emigration, Politics and Development*, 1961-1980, ILO, WEP-2-26/WP 52, Cenevre.

Akpınar, A., *Challenged Family and Kinship Ideals. Family Crisis and social Networks Among Turkish immigrants*, Stockholm: Institutet för social forskning, 10/1988.

Alund, A. ve Schierup, C. U., *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury, 1991.

Alpay, Ş. - Şarıarslan, H., *Effects of Emigration: the Effects on the Town Kulu in Central Turkey of Emigration to Sweden*, Stockholm: EIFO Report 8, Stockholm, 1984.

Anderson, B., *Imagined Communities*. Verso, Londra, 1983.

Appadurai, A., *Modernity at Large*. Minneapolis: Minnesota University Press, 1996.

Appleyard, R. Ed., *International Migration Today: Trends and Prospects*, vol. I., Paris: Unesco/University of Western Australia, 1988.

Archibugi, D., - Held, D. Kohler, M. (derl.), *Re-Imagining Political Community*, Stanford: Stanford University Press, 1998.

Ataca, B. - Berry, J.W., "Psychological, sociocultural, and marital adaptation of Turkish immigrant couples in Canada", *International Journal of Psychology*, 37819, 2002, s.13-26.

Azmaz, A., *Migration and Reintegration in Rural Turkey-The Role of Women Behind*, Herodot, Göttingen, 1984.

Aytaç, Eryılmaz-Mathilde Jamin (yay. haz.), *Fremde Arbeit. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei*, Essen, 1998.

Bade, K. J., *Deutsche im Ausland-Fremde in Deutschland, Migration in Geschichte und Gegenwart*, Verlag C. H. Beck, München, 1992.

Bach, M., *Mediennutzung und türkische Jugendliche*. Hitit Verlag, Berlin, 1984.

Basch, I. Schiller, N. G., Szanton-Blanc. C., *Nations Unbound: Transnationalized Citizenship: Members and Rights and the Deterritorialized Nation-State*. Gordon and Breach, New York, 1994.

Başgöz, I. ve Furniss, N. (derl.), *Turkish Workers in Europe,* Indiana University Turkish Studies, Bloomington, 1985.

Baubérot. J. (derl.), *Religion et Laicité dans l'Europe des Douzes,* Paris: Syros.

Bauböck, R. ve Wimmer, H.. 1988. "Social Partnership and 'Foreigners Policy': On Special Features of Austria's Guest-worker System. *European Journal of Political Research* 16: 659-82, 1994.

Bauböck R., *Transnational Citizenship: Membership and Rights in International Migration.* Aldershot, U. K.: Edward Elgar, 1994.

Bauböck, R. Heller, A. Zolberg, A. R. (eds.), *The Challenge of Diversity: Integration and Pluralism in Societies of Immigration,* Avebury, Aldershot, 1996.

Baumgartner-Karabak, A. ve Landesberger, G., *Die verkauften Braeute-Türkische Frauen zwischen Kreuzberg und Anatolien.* Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, Hamburg, 1978.

Basch, L., Schiller, G.+Blanc-Szanta, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments + Deterritorialized Nation-States,* Longhome, Gordon + Breach, Penn, 1994.

Benedict, P., Tümertekin, E. Mansur, F. (eds.), *Turkey: Geographic and social perspectives,* E.J. Brill, Leiden, 1974.

Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, *Bibliographie zur Türkischen Migration,* Berlin: Edition Parabolis, Berlin, 1990.

Bielefeld, U., *Inlaendische Auslaender. Zum gesellschaftlichen Bewusstsein türkischer Jugendlicher in der BDR,* Campus, Opladen, 1988.

Bingemer, K. Meistermann, E., Neubert, E., *Leben als Gastarbeiter,* Westdeutscher Verlag, Köln, 1970.

Blaschke, J., "Islam und Politik unter türkischen Arbeitsmigranten" in *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orient.* Berlin: Parabolis, Berlin, 1984.

Boos-Nünning, U., Hohmann, M. Reich, H.H., Wittek, F., *Aufnahmeunterricht, Muttersprachlicher Unterricht, Interkultureller Unterricht,* Oldenburg, München, 1983.

—— R. Grube, H.H. Reich, haz. *Die türkische Migration in deutschsprachigen Büchern* 1961-1984, Leske + Budrich, Opladen, 1990.

Bozkaya, V., *Life Situation, Identity and Integration of Turks in the Federal Republic of Germany,* Zentrum für Türkeistudien, *Essen, 1997.*

Boyd, M., 'Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas', *International Migration Review,* 23/3: 638-70, 1989.

Brouwer, L ve Priester, M., 'Living in Between, Turkish Women In Their Homeland and in the Netherlands', *One Way Ticket: Migration and Female Labor,* A. Phizaklea (derl.), Routledge and Kegan, Londra, 1983.

Brubaker, W. R. (derl.), *Immigration and Politics in Europe and North America* Lanham, Md.: University Press of America, 1989.

—— *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge, 1992.

Busch, B., Hipfl, B. - Robins K. Hg., *Bewegte Identitaeten: Medien in multilingualen Kontexte*, Drava Verlag, Klagenfurt, 2001.

Butterwegge, C. - Jaeger, S. (derl.), *Rassismus in Europa*, Köln: Bund Verlag.

Bundeszentrale für politische Bildung, 1987. *Auslaender und Massenmedien*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1993.

Castells, M., *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell, Oxford, 1997.

Castles, S. vd. (eds.), *Mistaken Identity: Multiculturalism and the Demise of Nationalism*, Pluto Press, Sydney, 1990.

Castles, S. ve Kosack, G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1973.

Castles, S. ve Miller, M. J., *The Age of Migration- International Population Movements in the Modern World*, New York/Londra: The Guilford Press, 1998.

Çağlar, A. Ş., 'The Prison House of Culture in the Studies of Turks in Germany', *Sozialanthropologische Arbeitspapiere*, No. 31, Freie Univeristaet, Institut für Ethnologie, Berlin, 1990.

Cesarani, D. ve Fulbrook, M., *Citizenship, Nationality and Migration In Europe*, Routledge, Londra-New York, 1996.

C. E. M. O. T. I., *L'Immigration Turque en France et en Allemagne*, No. 13, Paris, 1992.

Çiçekli, B., *The Legal Position of Turkish Immigrants in the European Union*, Karmap Publ., Ankara, 1998.

Cohen, R., *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*. Avebury, Aldershot, 1987.

—— Ed. *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: University Press, Cambridge, 1995.

—— *Global Diasporas: An Introduction*. UCL Press, Londra, 1997.

Cornelius, W.., Martin, A. P., Hollifield, J. F. (derl.), *Controlling Immigration: A Global Perspective*, Stanford University Press, Stanford, 1994.

Council of Europe, *Immigrant Women and Integration*. Strasbourg, 1995.

Davis, F. J., . Sherman. B., 'Turkish Women and Guestworker Migration to West Germany' içinde, Simon, R.J., Brettl, H. (eds.), *International Migration: The Female experience*, Roman and Allanheld, 178-96, Totowa, 1986.

Dewitte, P. (derl.), *Immigration et intégration, l'état des savoirs*. La Découverte Council of Europe, Paris, 1999.

Dösen, K. ve I. Molina (eds.), *Divided Cities: Best Practices for the Social Inclusion of Ethnic Minorities in Local Communities*. Norköping: PfMI, 2000.

Ebert, F. Stiftung, *Deutschland und die Türkei im Spiegel der Medien*, FES, İstanbul, 1998.

Elwert, G., *Probleme der Auslaenderintegration. Gesellschaftliche Integration durch Binnenintegration.* Bielefeld: Fakultaet für Soziologie, Bielefeld, 1982.

Elsner, L. *Fremdarbeiterpolitik in Westdeutschland.* Verlag Tribüne, Berlin, 1970.

Engelbrektsson, U.B., *The Force of Tradition- Turkish Migrants at Home And Abroad.* Göteborg: Acta Universitatis, Göteborg, 1978.

Esman, M., *Ethnic Politics.* Ithaca: Cornell University Press, Ithaca, 1994.

Esser, H. and. Friedrich, J. (eds.), *Generation und Identitaet: theoretische und empirische Beitraege zur Migrationssoziologie.* Westdeutscher Verlag, Opladen, 1990.

Even, H.. Yeşilyaprak, K.. Elwert, G, . Stauth, G. 1984. *Sozio-ökonomische Differenzierung und Arbeitsmigration in der laendlichen Türkei.* Saarbrücken: Breitenbach, 1984.

Faist, T., 'From school to work: public policy and underclass formation among young Turks in Germany during the 1980s', *International Migration Review*, 27: 2, 1993.

—— *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces.* Clarendon Press, Oxford, 2000.

Falk, R., *On Human Governance: Toward a New Global Politics*, Polity Press, Cambridge, 1995.

Falk, S., *Dimensionen kurdischer Ethnizitaet und Politisierung: Eine Fallstudie ethnischer Gruppenbildung in der BDR.* Baden-Baden: Nomos, 1998.

Fassman, H. ve Münz, R., *European Migration in the Late Twentieth Century* Aldershot: Edward Elgar, 1994.

Feindt-Riggers, N., Steinbach. U., *Islamische Organisationen in Deutschland. Eine aktuelle Bestandsaufnahme und Analyse.* Hamburg: Deutsches Orient Institut, Hamburg, 1997.

Fijalkowski, J., Mertens, H. Schmidt, F., *Dominant National Cultures and Ethnic Identities,* Free University, Berlin, 1990.

Geertz, C., *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic Books.

Geiger, A., *Herkunftsbedingungen der türkischen Arbeiter in der BDR und ihr gewerkschaftliches Verhalten*, Berlin, 1982.

Geiger, A. ve Hamburger, F., *Krankheit in der Fremde*, Express Edition, Fulda, 1984.

Geiselberger, S. (derl.), *Schwarzbuch: Auslaendische Arbeiter,* Fischer Verlag, Frankfurt, 1972.

Gellner, E., *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, Londra, 1992.

—— *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals,* Hamish Hamilton, Londra, 1994.

Gerholm, T., Lithman, Y.G. (eds.), *The New Islamic Presence in Western Europe*, Mansell, Londra, 1988.

Giordan, H., *Démocratie Culturelle et Droit a la Différence*, Documentation *Française*, Paris, 1982.

Glazer, N., *We are all Multiculturalist Now,* Harvard University Press, Cambridge, 1997.

Goldberg, D.T., *Multiculturalism. A Critical Reader,* Blackwell, Oxford, 1994.

Gökdere, A., "An Evaluation of Turkey's Recent Migration. Flows and Stocks", *Turkish Journal of Population Studies*, 16: 29-56, 1994.

Göle, N., *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling.* University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996.

Greve, M. ve Çınar, T., *Das Türkische Berlin*, Die Aulaenderbeauftragte des Senats, Berlin, 1997

Gutman. A. (derl.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition,* Princeton University Press, Princeton, 1994.

Gür, M., *Türkisch-Islamische Vereinigungen in der BDR.* Frankfurt, 1993.

Habbe, C., *Auslaender. Die verfemten Gaeste,* Rowohlt, Hamburg, 1983.

Hammar, T., *European Immigration Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Hammar, T., G. Buchmann, K. Tamas, T. Faist (yay. haz.), *International Migration, Immobility and Development*, Oxford, 1997.

—— Brochmann, K.. Faist, T. (eds.), *International Migration, Immobility and Development*, Berg, Oxford, 1997.

Hannoun, M., *L'Homme est l'éspérance de l'Hon.me*, La Documentation Française, Paris, 1987.

Hebenstreit, S., *Frauenraeume und weibliche Identitaet*, Express Edition, Berlin, 1986.

Heckmann, F., *Ethnische Minderheitn, Volk und Nation,* F. Enke, Stuttgart, 1992.

Heitmeyer, W., Müller, J. Schröder, H., *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland,* Suhrkamp, Frankfurt, 1997.

Held, D., *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press, Cambridge, 1995.

Held, D., McGgrew, A., Goldblatt, D. Perraton, J., *Global Transformations: Politics, Economics and Culture.* Polity, Cambridge, 1999.

Hirst, P. ve Thompson, G., *Globalization in Question*, Polity Press, Cambridge, 1996.

Hirschman, P. Kasinitz, J. de Wind (eds.), *The Handbook of International Migration*, Russell Sage Foundation, New York, 1999.

Hoeber, R. S., Piscatory, J. (eds.), *Transnational Religion*, Westview, Colorado, 1997.

Hoffmann, B., Opperskalski, M. Solmaz, E., *Graue Wölfe, Koranschulen Idealistenvereine. Türkische Faschisten in der BDR,* Verlag-Pahl-Rugenstein, Köln, 1981.

Hoffmann-Nowotny, H. J., *Chancen und Risken multikultureller Einwanderungsgesellschaften,* Bern, 1992.

—— Ed.. *Das Fremde in der Schweiz.* Zürich: Seismo, Zürich, 2001.

Hoffmeyer-Zlotnik, J. H. P., Ed. I. *Segregation und Integration,* Quorum Verlag, Berlin, 1986.

Hollifield, J. F., *Immigrants, Markets and States. The Political Economy of Immigration in Postwar Europe.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Mass., 1992.

Holtbrügge, M., *Türkische Familien in der Bundesrepublik,* Verlag der Sozialwissenschaftlichen Kooperative, Duisburg, 1975.

Horowitz, D. L. and Noiriel, G. (eds.), *Immigrants in Two Democracies: French and American Experience,* New York University Press, New York, 1992.

Hutchinson, J. and Smith. A. D. 1996. *Ethnicity,* Oxford University Press, Oxford, 1996.

İçduygu, A., "Transit Migrants and Turkey", *Boğaziçi Journal-Review of Social, Economic and Admnisitrative Studies,* 10(1-2): 127-142, 1996.

—— "The politics of international regimes: transit migration flows in Turkey", *International Social Science Journal,* Unesco, l65: 357-367 Paris, 2000a.

ILO (International Labor Office), *The Rights of Migrant Workers,* ILO, Geneva, 1984.

International Migration 2000 (ed. adviser: S. Timur), *International Social Science Journal,* UNESCO, Paris, 2000.

Isajiv, W. W. , (derl.), *Multiculturalism in North America and Europe: Comparative Perspectives on Interethnic Relations and Social Incorporation.* Canadian Scholar's Press, Toronto, 1997.

Jelen, C., *La famille, secret de l'intégration,* Robert Lafont, Paris, 1993.

Jenkins, S. (derl.), *Ethnic Associations and the Welfare State: Services to Immigrants in Five Countries,* Columbia University Press, New York, 1998.

Joly, D. Ed., *Scapegoats and Social Actors: The Exclusion and Integration of Minorities in Western and Eastern Europe,* St. Martin's Press, New York, 1998.

Joppke, C., Ed. *Challenge to the Nation State: Immigration in Western Europe and the United States,* Oxford University Press, Oxford, 1998.

Kandiyoti, D., Ed. *Women, Islam and the State,* Temple University Press, Philadelphia, 1991.

Karacabey, M., *Türkische Tageszeitungen in der BDR: Rolle-Einfluss-Funktionen.* Doktora tezi, Frankfurt: J. W. Goethe Üniversitesi, Frankfurt /M., 1996.

Karasan-Dircks, S., *Die türkische Familie zwischen gestern und morgen,* Selbstverlag, Hamburg, 1980.

—— *Die Geschichte der Fatma Hanım in Köln.* Göttingen: Edition Herodot, Göttingen, 1983.

Kastoryano, R., *Etre Turc en France.* L'Harmattan, Paris, 1987.

—— *La France, l'Allemagne et leurs immigrés: négocier l'identité,* Armand Colin, Paris, 1996.

—— *Quelle Identité pour l'Europe? Le multiculturalisme a l'épreuve.* Presses de Science Po., Paris, 1998.

Kazancıgil, A., 'Democracy in Muslim Lands: Turkey in Comparative Perspective', *International Social Science Journal,* 43: 343-60, 1999.

Kaya, A., "Multicultural Clientelism and Alevi Resurgence in Turkish Diaspora: Berlin Alevis", *New Perspectives On Turkey,* Spring No. 18: 23-49, 1998.

Kearney, M., "The Local and the Global, The Anthropologgy of Globalization and Transnationalism, *Annual Review of Anthropology,* 1995, 24: 547-65.

Kelson, G. A. and Delaet, D. L., *Gender and Immigration,* New York University Press, New York, 1999.

Keppel, G., *Les banlieues de l'Islam,* Le Seuil, Paris, 1987.

—— *La Revanche de Dieu- Chrétiens, juifs et musulmans a la reconquête du monde,* Ed. du Seuil, Paris, 1990.

Keskin, H. (derl.), *Menschen ohne Rechten?*Berlin: Express Edition, 1984.

Keyder, Ç., Aysu-Koç, A., *External Labour Migration from Turkey and Its Impact: An Evaluation of the Literature.* Ottawa: International Development Research Center, Report 185e, Ottawa, 1998.

Kleff, H. G., *Vom Bauern zum Industriearbeiter- Zur kollektiven Lebens-Geschichte der Arbeitsmiganten aus der Türkei,* Ingelheim: Manthano Verlag, Ingelheim, 1984.

Klein, J., *Unsere auslaendische Arbeiter sind Fremdarbeiter,* Stiftung Europa, Bamberg, 1977.

Kirişçi, K., "Refugee Movements and Turkey", *International Migration,* 29, 4, 545-560, 1991a.

—— "The Legal Status of Asylum Seekers in Turkey: Problems and Prospects", *International Journal of Refugee Law,* Vol. 3, No. 3: 510-528, 1991b.

—— *Justice and Home Affairs-Issues in Turkish-EU Relations.* Tesev Publ, İstanbul, 2002.

Kirişçi, K. ve G. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey,* Cass, Londra, 1997.

König, K. 1989. *Tschador, Ehre und Kulturkonflikt. Veraenderungsprozesse türkischer Frauen und Maedchen durch die Emigration und ihre soziokulturellen Folgen.* Frankfurt: Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1989.

Körner, H.. Mehrlaender, U. (eds.), *Die "neue" Auslaenderpolitik in Europa,* Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1986.

Kritz, M.. Lim, L. Lean, Zlotnik, H., *International Migration Systems: A Global Approach*, Clarendon Press, Oxford, 1992.

Kudat, A. *Stabilitaet und Veraenderung der türkischen Familie.* Wissenschaftszentrum, Berlin, 1975.

Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship.* Oxford University Press, Oxford, 1995.

Landau, J. M., "Ethno-nationalism and Pannationalism in Turkey and the Ex-Soviet Republics", *A European Journal of International Migration and Ethnic Relations,* 1995-2, 67-84, 1995.

Layton-Henry, Z., (derl.), *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe, Sage,* Londra, 1990.

Lewis, B. ve Schnapper, D. (derl.), *Muslims in Europe*, Pinter, Londra, 1994.

Lohrmann, R., Manfrass, K., *Auslaenderbeschaeftigung und internationale Politik: Zur Analyse transnationaler Prozesse,* Oldenburg, München, 1974.

Lundberg, I. - Svanberg, I., "Turkish Voluntary Associations in Stockholm", *A European Journal of International Migration and Ethnic Relations,* 1991-2, 35-76, 1991.

Magnarella, P. J., *The Peasant Venture. Tradition, Migration and Change Among Georgian Peasants in Turkey.* Cambridge. Mass.: Schenkman Publ., 1979.

Mandel, R., "Turkish Headscarves and the 'Foreigner Problem': Constructing Differences through Emblems of Identity." *New German Critique,* 46: 27-46, 1989.

—— "Shifting Centres and Emergent Identities: Turkey and Germany in the Lives of Turkish Gastarbeiter", *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination,* D.F. Eickelman ve J. Piscator, haz. içinde, Routledge, 153-171, Londra, 1990.

Marshall, T. H., *Citizenship and Social Class.* Cambridge University Press, Cambridge, 1950.

Martin, P. L., *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe,* International Labour Office, Geneva, 1991.

—— ve J. Widgren, *International Migration: A Global Challenge*, Wash. D. C.: Population Reference Bureau, 1996.

Massey, D., "An Evaluation of International Migration Theory: the North American Case", *Population and Development Review*, 20(4): 699-751, 1994.

—— "International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State", *Population and Development Review*, 25(2): 303-322, 1999.

Maturi. G., *Arbeitsplatz: Deutschland*, Mainz: Krauskopf, 1964.

Mehrlaender, U., *Soziale Aspekte der Auslaenderbeschaeftigung.* Verlag neue Gesellschaft, Bonn, 1974.

—— *Türkische Jugendliche- Keine beruflichen Chacen in Deutschland?* Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1983.

—— *Auslaenderforschung 1965 bis 1980: Fragestellungen, theoretische Ansaetze, empirische Ergebnisse*, Neue Gesellschaft, Bonn, 1987.

Meier-Braun, K. H., *"Freiwillige Rotation" - Auslaenderpolitik am Beispiel der baden-würtembergischen Landesregierung*, Minerva Publ., München, 1979.

Meier-Braun, K. H., Kilgus, M. A. (eds.), *40 Jahre "Gastarbeiter" in Deutschland*. Baden Nomos Verlag, Baden, 1995.

Mertens, G. - Akpınar, Ü., *Türkische Migrantenfamilien*, AGG, Bonn, 1977.

Meske, S., *Situationsanalyse türkischer Frauen in der BDR*. Express Edition, Berlin, 1983.

Mıhçıyazgan, U., *"Wir haben uns vergessen". Ein interkultureller Verleich türkischer Lebensgeschichten*, Hamburg, 1986.

Miller, M. J., *Foreign Workers in Europe*, Praeger, New York, 1981.

Motte, J., R. Ohliger, A. von Oswald (yay. haz.), *50 Jahre Bundesrepublik, 50 Jahre Einwanderung, Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte*, Campus Verlag, Frankfurt-New York, 1999.

Murck, M., Schmalzl, H. P. Zimmermann, H. M. (eds.), 1993. *Immer dazwischen-Fremdenfeindliche Gewalt und die Rolle der Polizei.* Hilden/Rhld.: Deutsche Polizeiliteratur.

Narmann, H., *Türkische Arbeiter in Münster.* Münster: Coppenrath Verlag, Münster, 1978.

Nelde P.H., Extra, G. Hartig, M., de Vrident, M.J. (eds.), *Sprachprobleme bei Gastarbeiterkinder*, Tübingen, 1981.

Neumann, U., *Erziehung auslaendischer Kinder. Erziehungsziele und Bildungsvorstellungen in türkischen Arbeiterfamilien*, Schwann Verlag, Düsseldorf, 1980.

Nonnemann, G., Nibblock, T. Szajkowski. B. (eds.), *Muslim Communities in the New Europe*, Ithaca Press, Berkshire, 1997.

O'Brien, P., *Beyond the Swastika*, New York and Routledge, Londra, 1996.

OECD, *Trends in International Migration. SOPEMI Annual Report*, OECD, Paris, 1998.

Paine, S., *Exporting Workers: The Turkish Case*, Cambridge University Press, Londra, 1974.

Papademetriou, D.G., *Coming Together or Pulling Apart: The European Union's Struggle with Immigration and Asylum*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1996.

Penninx, R. ve van Renselaar, H., *A Fortune in Small Change*, Nuffic/Imwoo/Remplod/Project, Ankara, 1978.

Pessar, P.R., "The Role of Gender, Household, and Social Networks in the Migration Process: A Review and Appraisal", C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind (Eds.), *The Handbook of International Migration* içinde, The Russell Sage Foundation, 1999.

Phizacklea, A. Ed., *One Way Ticket: Migration and Female Labor*, Routledge and KeganPaul, Boston, 1983.

Piore, M., *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societie,* Cambridge Univesity Pres, New York, 1979.

Pries, L., "Transnationale Migration", *Soziale Welt*, Sonderband 12, Baden-Baden, 1997.

Portes, A. Ed., *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*, Russell Sage Foundation. New York, 1995.

Portes, A., Böröcz, "Conemporrary Immigration: Theoretical Perspectives on its Determinants and Modes of Incorporation", *International Migration Review*, (23), 12: 606-630.

Radtke, F. O., "The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social and Ethnic Conflicts in a So-called Multicultural Society: the case of Germany", . Rex, J. ve. Drury, B. (eds.), *Ethnic Mobilization in a Multi-Cultural Europe*, içinde, Avebury, Hampshire, 1994.

Renner, E., *Erziehung und Sozialisationsbedingungen türkischer Kinder,* Schindele Verlag, Heidelberg, 1975.

Rex, J. D. Joly F. and Wilpert, C. (eds.), *Immigrant Associations in Europe,* Gower, Aldershot, 1987.

Rist. R. C., *Guestworkers in Germany- The Prospect for Pluralism,* Praeger Publisher, New York, 1978.

Robins, K., F. Webster, *Times of the Technoculture. From the Information Society to the Virtual Life*, Routledge, Londra, 1999.

Rogers, R., Ed., *Guests who come to stay: The effects of labor migration on sending and receiving countries*. Boulder, Col.: Westview Press, 1985.

Rogers, R. - Copeland, E., *Forced Migration. Policy Issues in the. Post-Cold War World,* Tufts University, Fletcher School, Medford, 1993.

Ronneberger, F. (derl.), *Türkische Kinder in Deutschland*, Nürnberger Forschungsvereinigung, Nürnberg, 1976.

Sachs, L., *Evil Eye or Bacteria? Turkish Migrant Women and,* 1983.

Swedish Health Care, Stockholm: Studies in Social Anthropology, 12.

Salt. J., "West German Dilemna: Little Turks or Young Germans?" *Geography* 70, 162-168, 1985.

Sakonoto, Y. (derl.), *Global Transformation: Challenges to State System*, UN University Press, Tokyo, 1994.

Sander, A., "Islam and Muslims in Sweden", *A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, 1990/8, 83-134, 1990.

Sanguin, L. (derl.), *Les Minorités Ethniques en Europe*. Edition l'Harmattan, Paris, 1993.

Sassen, S., *The Mobility of Labor and Capital- A Study in International Investment and Labor Flow,* Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

—— *The Global City. New York, Londra, Tokyo,* Princeton University Press, Princeton, 1991.
—— Losing Control: Sovereignityn an Age of Globalization, Colombia University Press, New York, 1996.
—— *Globalization and Its Discontents*, The New Press, New York, 1998.
—— *Guests and Aliens*, The New Press, New York, 1999.
Schiffauer, W., *Die Gewalt der Ehre. Erklaerungen zu einem türkisch-deutschen Sexualkonflikt*, M.: Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1983.
—— *Fremde in der Stadt*, Suhrkamp, Frankfurt, 1997.
—— *Die Boten von Allah*. Frankfurt: Suhrkamp, Frankfurt, 2001.
Schiller, N. G., Basch, L.. Blane-Szanton, C. (eds.), *Toward a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York Academy of Sciences, New York, 1992.
Schmidt-Hornstein. C., *Das Dilemna der Einbürgerung. Portraets türkischer Akademiker,* Opladen, 1995.
Schwartz, T., "The Turkish Community Berlin: Youth Cultures in the System of the German Welfare System", Pamfren, C. vd. (eds.), *Ethnicity in Youth Culture.* içinde, University of Stockholm Press, Stockholm, 1992.
Sellach, B., *Das Vertraute im Spiegel des Fremden-Forschungsbericht Aus einem Projekt mit Frauen in der Türkei.* Frankfurt a. M.: Institut für Sozialarbeit, 1985.
Schwarz, T., "Ethnische Koloniebildung und die Organisation des Sports türkischer Zuwanderer in Berlin" *A European Journal of International Migration and Ethnic Relations,* 1987: Bd. 1, 159-178, 1987.
—— *Zuwanderer im Netz des Wohlfahrtsstaats- Türkische Jugendliche und die Berliner Kommunalpolitik*, Parabolis Verlag, Berlin, 1992.
—— *Fremde in der Stadt.* Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1997.
—— *Die Gottesmaenner- Türkische Islamisten in Deutschland* Frankfurt /M.: Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 2000.
Schulz, M., *"Meine Name ist Keskin"*. Selbstverlag, Darmstadt, 1985.
Smith, J., Chatfield, C. Pagnucco, R. (eds.), *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State,* Syracuse University Press., Syracuse, 1997.
Soysal, N. Y., *Limits of Citizenship- Migrants and Postnational Membership in Europe*, The University of Chicago, Chicago, 1994.
Spuler-Stegemann, U., *Muslime in Deutschland. Nebeneinander oder Miteinander?* Herder Spektrum, Wien, 1998.
Stalker, P., *Workers without Frontiers- The Impact of Globalization on International Migration*, Lynne Rienner Publ, Boulder, 2000.
Straube, H., *Türkisches Leben in der Bundesrepublik*, Frankfurt/M., 1987.

Stüwe, G. *Türkische Jugendliche,* Paed. extra Buchverlag, Bensheim, 1982.

Şen, F. ve G. Jahn (eds.), *Wahlrecht für Auslaender*, Dağyeli, Frankfurt, 1985.

Taib, E., *Immigrés: l'effet générations. Rejet, assimilation, intégration d'hier et d'aujourdhui,* Ed. de l'Atelier, Paris, 1998.

Tapper, R. (ed.), *Islam in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular state,* Londra, 1991.

Taylor, C., *Multiculturalism and the Politics of Recognition,* Princeton University Press, Princeton, 1992.

Tilly, C., "Transplanted Networks" in Virginia Yaos-McLaughten (yay. haz.), *Immigration, Reconsidered History, Sociology and Politics*, New York, 1990.

Timur, S., "Changing Trends and Major Issues in International Migration: an Overview of UNESCO Programmes", *International Social Science Journal*, No.165, September 2000.

Trebous, M., *Migration and Development, the case of Algeria.* Paris: OECD.

Todd, E. 1994. *Le Destin des Immigrés. Assimilation et ségrégation dans les Démocraties occidentales*, Seuil, Paris, 1969.

Thoma-Venske, H., *Islam und Integration: Zur Bedeutung des Islams im Prozess der Integration türkischer Arbeiterfamilien in die Gesellschaft der BDR,* E. B. Rissen Verl., Hamburg, 1981.

Toksöz, G., *"Ja, sie kaempfenn-und sogar mehr als die Maenner" Immigrantinnen-Fabrikarbeit und gewerkschaftliche Interessenvertretung,* Verlag für Wissenschaft und Bildung, Berlin, 1990.

Touraine, A., *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents*, Fayard, Paris, 1997.

Turner, B. S., *Citizenship and Social Theory*, Sage Publications, Londra, 1993.

UNESCO, *Women on the Move-Contemporary changes in family and society*, Unesco, Paris, 1984.

UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees), *The State of the World's Refugees: A Humanitarian Approach*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Üçüncü, S., *Integrationshemmender Faktor: Auslaenderfeindlichkeit in der BDR*, Centaurus Verlag, Pfaffenweiler, 1984.

Vernart, J., "Turkish Coffeehouses in Holland", *Migration,* 3/88, 97-113, 1988.

Vertovec, S., "Berlin Multikulti. Germany, 'Foreigners' and 'World-openness', *New Community*, 22(3), s.381-389, 1996.

Vertovec, S. ve Cohen, R. (eds.), *Migration, Diaspora and Transnationalism,* Edward Elgar, Cheltenham, 1999.

Weiner, M. (derl.), *International Migration and Security*, Boulder, Westview Press, Col., 1993.

—— *The Global Migration Crisis - Challenge to States and to Human Rights*, HarpersCollins, New York, 1995.

—— *Japan's Minorities: The Illusion of Homogeneity*. Routledge, Londra, 1997.
Westerlund, D.; Svanberg, I. (derl.), *Islam Outside the Arab World*, St. Martin's Press, New York, 1999.
Wieworcka, M. (derl.), *Une sociétée fragmentée? Le multiculturalisme en débat*. La Découverte, Paris, 1996.
Wilpert, C., *Die Zukunft der Zweiten Generation - Erwartungen and Verhaltensmöglichkeiten auslaendischer Kinder*, Verlag Anton Hain, Königstein/Ts., 1980.
—— *Entering the Working World*. Gower, Aldershot, 1988.
Wilpert, C., Morokvasic, M., *Bedingungen und Folgen Internationaler Migration*. Institut für Soziologie, TUB, Berlin, 1983.
Wülfing, S., *Türkische Vorschulkinder in Köln*. Selbstverlag, Köln, 1977.
Zentrum für Türkeistudien, *Zum Integrationspotential der türkischen Tagespresse in der BDR*. Leske + Budrich, Opladen, 1991a.
—— *Gesundheitsbewusstsein der Migranten aus der Türkei in NRW*, Bonn, 1991b.
—— (derl.), *Migration und Emanzipation-Türkische Frauen in Nordrhein-Westfalen*. Leske + Budrich, Opladen, 1995a.
—— *Türkische Muslime in Nordrhein-Westfalen*, Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein-Westfalen, Pulheim, 1995b.
—— (derl.), *Das Bild der Auslaender in der Öffentlichkeit*, Leske+Budrich, Opladen, 1995c.
—— *Türkische Unternehmer und das duale Ausbildungssystem*, Lit Verlag, Münster, 1999.
Zolberg, A. R., "The Next Wawes: Migration Theory for a Changing World", *International Migration Review*, 23(3), 1989, s.403-430.
—— Suhrke, H. Aguayo, F., *Escape from violence*, Oxford University Press, New York, 1989.

Konu Dizini

11 Eylül 225, 226, 249, 294, 312
12 Eylül müdahalesi 266
12 Mart askeri muhtırası (1971) 231
1961 anayasası 37, 42, 95

AABF (Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu) 241
Aachen 243, 244
Aalen 97
Aarhus 323
AB (Avrupa Birliği) 12, 36, 48, 68, 83, 180, 192, 200, 202, 226, 248, 249, 252, 253, 271, 282, 286, 290, 303, 306, 308, 309, 313, 325, 333
ABD 12, 17, 21, 31, 32, 34, 36, 69, 82, 147, 193, 226, 261, 270, 276, 277, 282, 294, 304, 306, 308, 311-314, 333, 342
Abitur (olgunluk) sınavı 192, 194
Abu Dabi 86
açlık grevi 55
ADÜTDF (Avrupa Demokratik Ülkücü Dernekleri Federasyonu) 238
Afganistan 280
Afrika 19, 33, 250, 251, 256, 300, 333, 342
Afro-Brezilya 342
AGMT 236, 238
Agro-indus 77
Akdeniz 35, 40, 80, 81, 109, 140, 145, 178, 197
akültürasyon 152, 208
Alamanya Beyleri/Portekiz'in Bahçesi 145
Alevi 67, 201, 214, 241, 243, 313, 324
Alihan 198
Alman Anayasa Koruma Teşkilâtı 239, 261, 269
Alman Anayasası 55, 195, 245, 246, 254, 257
Alman Cumhuriyeti İslâm Şurası 244
Alman Dışişleri Bakanlığı 40, 245
Alman Doğu Bilimciler Derneği (Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft, DGM) 244
Alman Eğitim Bilimleri Bakanlığı 193
Alman Halk Birliği (FVU) 260
Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu 81
Alman İşverenler Birliği 69
Alman Milliyetçi Demokrat Partisi (NPD) 261
Alman Ortadoğu Enstitüsü (Deutsches Orient Institut, DOI) 244
Alman Sendikalar Birliği (DBG) 44, 47
Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) 45, 56, 67, 69
Almanca 53, 54, 58, 95, 97, 103, 109, 110, 183, 189, 191, 194, 196, 235, 237, 242, 246, 247
Almanya Anayasa'nı Koruma Örgütü'nün Almanya İslâm Arşiv Merkez Enstitüsü 240, 244
Almanya'daki İslâm Cemaati (İGD) 243
Almanya'daki Müslümanların Merkezi (Zentralrat der Muslime in Deutschland) 244
Almelo 220
Alsace-Lorraine 323
American Institute for Contemporary German Studies 229

Amersfoort 127
Amesfoot 220
Amhem 220
Amsterdam 220, 252, 323
Anadolu 29, 113, 145, 163, 241, 265
Anadolu İslâm Federasyonu 240
ANAP (Anavatan Partisi) 234
Anayasa Mahkemesi 211, 236
Anglo-sakson 311
Angola 34
Ankara 40, 109, 111, 113, 115, 118, 127, 213, 245, 302
Ankara Anlaşması 78
Ankara Üniversitesi 78, 96, 121
anwerbestop (yabancı işçi alımın durdurma) 47
Apartheid 32, 291
Appaduarai 272, 271, 292
Arap ülkeleri 314
Arapça 196, 250
Arbeiterwohlfahrt (İşçiler Sosyal Yardım Teşkilatı) 45, 107, 285
Arjantin 251
Arnavutluk 252
artan işgücü ihracı 38, 42, 43, 69, 95, 136, 138, 146, 224
Asian Research Center for Migration (ARCM) 341
asimetrik büyüme modeli 122, 138
asimilasyon 183, 203, 204, 207, 248, 270, 281, 293, 325
Asya 33, 63, 64, 89, 206, 250, 251, 256, 286, 300, 333
Asya Pasifik Bölgesi 344
Asylant *bkz.* siyasal mülteci
Atatürk Bulvarı 109
ATİB (Avrupa Türk-İslâm Türk Kültür Dernekleri Birliği) 238
Aufenthaltsberechtigung *bkz.* oturma hakkı
Aufenthaltserlaubnis *bkz.* oturma izni
Auslaender paedagogik *bkz.* yabancılar pedagojisi
auslaendischer arbeitsnehmer *bkz.* yabancı iş alan
Aussiedler (yeniden iskân edilenler) 255
Aussiedler 255
Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu (AABF) 241
Avrupa Camileri Destekleme Derneği (Europaeische Mosche und Unterstützungsgemeinschaft) EMUG 236
Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu 238
Avrupa Konseyi 68, 216, 253
Avrupa Milli Görüş Topluluğu 236
Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu (AFN) 241
Avrupa Parlamentosu 65
Avrupa Topluluğu 248, 343
Avrupa Türk Birliği 236
Avrupa Türk İslâm Kültür Dernekleri Birliği (ATIB) 238
Avrupa Türk Ülkücüler Dernekleri Federasyonu (ATÜDF) 225
Avrupa Türk Ülkücüler Federasyonu (ATÜF) 225
Avustralya 32, 304, 306, 308, 311, 322, 323, 334, 344
Avusturya 31, 54, 82, 125-127, 147
Aydınlanma 66, 302, 303
Aydınlık ve Kalkınma Partisi 223
ayrımcılık 219, 293
Azerbaycan 34
azgelişmiş ülke 3, 9, 11, 182, 276
azınlık 32, 68, 168, 217, 220, 241, 248, 249, 269, 270, 277, 283, 284, 288, 300, 304, 310, 311

azınlık hakları 311
azınlık statüsü 68, 218
Azize-A 291

Baden-Würtemberg 97, 106, 245
Bahreyn 87, 91
Bakü 211
Balkanlar 252, 322
Ballıhisar 29
Bamberg Üniversitesi 343
Bangkok 341
Batı Almanya 12, 41, 43, 54, 96
Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları 97
Bavyera 52, 66, 97, 194, 243, 246
Bavyera Milli Eğitim Bakanlığı 195
Beklenen Asr-ı Saadet 240
Belarus 333
Belçika 46, 50, 54, 122, 127, 147, 192, 270, 286, 312, 322, 323
Bellegarde 214, 215, 216
Bergen ov Zoom 220
Berlin 209, 213, 237, 241, 244-246, 268, 285, 287, 291-293, 323
Berlin Duvarı 43, 63, 200, 252, 254, 262, 307
Berlin İdari Mahkemesi 245
Berlin Senatosu 241
Berlin 53-55, 67, 68, 95, 97, 150, 155, 160, 184, 189, 194, 199, 201, 206, 208
Berlin Yabacılar Komisyonu 58
Bern 323
Beur 309
beyin göçü 30, 137, 277, 299, 317
Beyoğlu 109
Bilâl Camii 243
Bilgi Göç Çalışmaları Merkezi 341
Billancourt 222
Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1962-1967) 43, 69, 95, 105, 136, 138
Birinci Dünya Savaşı 12, 31, 32
BİRKOM 225, 226
Birleşik Arap Emirlikleri 34, 85, 87, 88, 91
Birleşmiş Milletler (BM) 216, 305, 333
Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi 256
Birleşmiş Milletler Sığınmacı Yüksek Komiserliği (UNHCR) 253
Birmanya 33
Bishkek Migration Management Center (BMMC) 342
Bişkek 342
Bochum 97
Boğazlıyan 121-125, 127-130, 132, 134, 136, 138, 166-169, 172, 174, 176, 301
Bonn 97, 107
bonservis 91
Borny-Metz 215
Bosna-Hersek 252
Bosna-Hersek Savaşı 56, 240
Bozkurt 55, 225, 238
Brandenburg 240
Brandenburg Anayasa Koruma Örgütü 237
Bremen 41, 97, 245
Brezilya 32, 307, 342
Brühl 97
Brüksel 206, 323
Bulgaristan 49, 70, 98
Bundesanstalt für Arbeit *bkz.* Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu
Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung (BAAV; Federal İşçi Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu) 41
Büyük Birlik Partisi 242

Büyük Katerina 255
Büyük Söylem (Mega Story) 302, 303
Büyük Ülkü Derneği 225

Cartel 291
CEAA 342
Cem Vakfı 243
Cemaat-el-Tebliğ 222
cemaatçilik (communalism) 270
Cem evi 241
Cenevre Sözleşmesi 252
Center for Immigration Studies (CIS) 342
Center for Migration Studies (CMS) 342
Center for the Study of Migration and Citizenship (UCM) 343
Centre for Asia Pasific Social Transformation Studies 344
Centre for Research in International migration and Ethnic Relations (CEIFO) 342
Centre for Research in International Studies (CERI) 343
Centre of Migration Research (ISS) 343
Centro de Estudos Afro-Asiaticos (CEAA) 342
Centro Studi Emigrazione Roma (CSER) 342
Cezayir 34, 35, 70, 85, 270, 309
Chamards 215
Chicago 17
Chicago Üniversitesi 15
Chinatown 208
CHP 241
Chulalongkorn Üniversitesi 341
Citroën 214
Complutense Üniversitesi 343
Cumhuriyet 110, 229
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi 243

çağdaşlaşma 151, 203
Çalapverdi 169
Çalışma Bakanlığı 43, 88, 91
çalışma hakkı 56, 60, 286
çalışma izni 20, 47, 50, 69, 87, 147, 148, 191, 198, 208, 256
Çandır 76, 131
Çek 250
Çekoslovakya 203
Çerkes 213
Çifte vatandaşlık 61, 224, 257, 286, 294, 308, 320
Çin Halk Cumhuriyeti 33
Çin Komünist Partisi 33
çok-kültürlülük (multiculturalism) 67, 200, 201, 227, 228, 241, 248, 254, 269, 287, 288, 310-312
çok-uluslu şirket 15, 18, 87, 275-277, 280, 289, 290, 305

daimi oturma hakkı 286
Danışma Konseyleri (Auslaenderbeiraete) 309
Danimarka 46, 54, 210, 213, 261, 306, 308, 322, 323
Danimarka Halk Partisi (DDP) 261
Danimarkaca 196
Darmstadt 97
dazlaklar (skinheads) 63, 260, 261
Demir Perde 12, 110, 256
Demiryolları Dairesi 114
Demokratik Alman Cumhuriyeti 43, 64
Dengeli büyüme modeli 122, 139
Der Spiegel 259
dergâh 241, 242
dernek 38, 54, 55, 67, 106, 108, 201, 206, 209, 215, 216, 218, 220,

221, 223-226, 229, 231-233, 235, 236, 240-242, 244, 267, 268, 283, 285, 286
dernekleşme 38, 54, 231, 324
deterritorialization (topraksızlaşma) 292
Deutsche Verbindungsstelle (Alman İrtibat Bürosu) 43
Deutscher Unternehmer Verbant (Alman İşverenler Birliği) 47
devalüasyon 79
Devenba 220
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 76, 80, 96, 97, 119, 121, 122, 124, 129, 131, 164
Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) 73
DHKP-C 226
Dışgöç Öyküsü 121
diaspora 225, 250, 269-271, 272, 289, 290, 291, 323
Die Postnationale Konstellation 297
dinsel kimlik 215, 222, 227, 229, 248, 249, 304, 312
DİTİB 242, 243
Diyanet İşleri Başkanlığı 114, 239, 242, 249
Diyanet İşleri Türk-İslâm Birliği (DİTİB) 242
Doğu Berlin 49, 110
Donauwörth 7
Dortdrecht 220
Dortmund 97, 239
"Dönemeyenler" 200
Dreux 215
dual system (ikili sistem) 192, 194
Dublin Sözleşmesi 252
Duisburg 97, 267
Dünya Bankası 299
Dünya sistemleri kuramı 15, 17, 23
Düsseldorf 97
düz işçi 140
DYP (Doğru Yol Partisi) 234

ekonomik bunalım (1966) 148
El Kaide 240
Elhamra 312
Elif Gıda 209
emeklilik 47, 50, 58, 60, 90, 91, 277, 316
Emlak Kredi Bankası 72
Emniyet Genel Müdürlüğü Yabancılar Hudud İltica Dairesi Başkanlığı 334
Empire 275
Endonezya 32, 33
endüstrileşme 36, 37, 41, 43, 59, 96, 100, 151
Enflasyon 79
entegrasyon 47, 62, 66, 67, 69, 120, 342, 343
Ermenistan 34, 290
ERNK (Kürt Ulusal Kurtuluş Cephesi) 269
"Erschlagt die Türken" *bkz.* "Türkleri öldürün"
Erzincan 213
Essen 97, 243, 246
Essen Üniversitesi 343
Esslingen 107
Eşit İşlem Anlaşması 90
etnik çeşitlilik 57
etnik azınlık 217, 248
etnik çoğulculuk 228
etnik işletme 38, 203, 206-208, 210-212, 216, 226, 227
etnik işletme oyukları (niche) 212, 226
etnik kimlik 67, 201, 223, 227, 248, 265, 268, 271, 300, 304, 343
etnik ulusçuluk 65

etnisite 68, 201, 216, 228, 265, 288, 301, 309, 344
etno-mekân 292
Euro-Türk 69, 224, 229, 247, 322
Europaeisches Forum für Migrationsstudien (EFMS) 343
EUROSTAT 128

Faist 320
Fas 35, 58, 85, 270, 309, 312
faşizm 229, 264
Federal Almanya Ekonomik İşbirliği Bakanlığı 73, 76
Federal Almanya 37, 41, 42, 47, 50-52, 54-57, 60-62, 66, 73, 75, 76, 78, 81, 95-97, 105, 121, 123, 136, 138, 146, 147, 149, 150, 153, 159, 161, 162, 189, 224
Fethullahçı 324
Feyda-Kürdistan 268, 267
fikri-mekân 292
Fikrimin İnce Gülü 29, 50
Filipin 89
Filistin 34
finans-mekân 292
Flemenkçe 196
Fonds d'Action Sociale (FAS) 223
Ford 103, 114
fordizm 313
Forschungsinstitut für Deutsch-Türkisch Wirtschaftsbeziehungen (Türk-Alman Ekonomik İlişkiler Araştırma Enstitüsü) 41
Frankfurt 17, 54, 97, 107, 109, 209, 263
Fransa 12, 31, 36, 50, 67, 81, 192, 201, 206, 209, 214, 215, 217, 218, 221-224, 230, 232, 248, 252, 261, 270, 277, 285, 290, 307, 309, 312, 323, 343
Fransa Araştırmalar Merkezi (CNRS) 343
Fransız Sendikalar Federasyonu (CGT) 222
Fransızca 16
Fritz Thyssen Vakfı 244
fütuhat 279

G-7 277
Gallisot 215
Gama 89
Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü (IMWOO) 121
getto 38, 52, 67, 141, 155, 181, 199, 215, 230, 312, 323
gettolaşma 206, 227
Göç ve Gelişme-Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesi Üzerindeki Etkileri Üzerine İnceleme 121, 123
göç alan ülkeler 228, 298
göç araştırma merkezleri 341
göç politikaları 21, 24, 47, 56, 141, 283
göç sistemleri kuramı 24
göç veren ülkeler 228, 298
Göçmen İşçilerin Aileleri 145
göçmen işçi sendromu 191
göçmen kaçakçılığı 335
Göppingen 97
gösterişçi tüketim 165, 175, 176, 179
Granada 312
Grenoble 323
grev 106, 107
grev hakkı 106
GSMH 71
Guests and Aliens 95
Guyana 32
Gümrük Birliği 325

Güney Afrika Cumhuriyeti 291
Güney Amerika 31, 32
Güney Asya 32-34
güvenlik kordonu (cordon sanitaire) 253
gymnasium 192-195

Haberleşme 108
Habsburg 32
Hacettepe Üniversitesi 121
Hagen 236
hak eşitliği 67
Hakk-TV 240
Halife 240
Halk Bankası 73
Hamburg 41, 97, 234, 243-245
Hamm 103
Hanefi 232
Hannover 55, 97, 243
Hauptschule (sekiz yıllık ilköğretim okulu) 52, 192
hegemonya 32, 201
Heidelberg 97
Heidelberg Manifestosu 57
Heilbronn 97
heim 44, 101, 163, 229
Heimatlos 239
Heitkamp 103
Helâl Gıda 209
Helmstad 97
Hessen 50, 64, 97, 194, 245
Hıristiyan 37, 66, 233, 238, 249, 261
Hıristiyan Demokrat Parti (CDU) 57, 58, 64, 66, 69, 256
Hıristiyan Sosyal Birliği (CSU) 261
Hıristiyan Sosyal Birlik Partisi 66
Hicret 209
Hindiçin 32
Hindistan 33, 70
Hindu 33, 219, 293
hip-hop 293
Hizbullah 240
Holiganizm 191
Hollanda 31, 46, 50, 54, 122, 127, 166, 192, 201, 209, 217, 219, 220, 232, 270, 283, 284, 286, 308, 312, 318, 319, 322, 323
Hollanda Bilimsel Konseyi 220
Hollanda İşçi Partisi 220
Hollanda Ulusal Danışma Konseyi 220
Hollanda Üniversiteleri Uluslararası Vakfı (NUFFIC) 121
Hoyerswerda 64, 260
hümanizma 66
Hürriyet 110

I'Ain 214
Imaginary Homelands 250
Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien (IMIS) 343
Institute für Weltwirtschaft (Dünya Ekonomisi Enstitüsü) 40
Irak 34, 36, 85, 88, 236, 306, 333
ırkçılık 33, 65, 68, 205, 225, 260, 264, 293
Irklar Arasında Eşitlik Komisyonu'na (Commission for Racial Equality) 284
Islamische Gemeinschaft Jama'at un-Nur 235
Islamrat der Bundesrepublik Deutschland 235
ISOPLAN 78

İCCB 240
iç savaş 32, 251, 278
İGMT 238
ikili anlaşma 38, 40, 42, 78, 96, 148, 224, 229, 245
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 80

İkinci Dünya Savaşı 4, 12, 33, 35, 39, 40, 145, 152, 167, 192, 255
İKMB 234
ilişkiler ağı (network) kuramı 18, 21, 24
illegal işçi 48-50, 250, 269
iltica 56
iltica hakkı 55, 56, 65
İmam Ali Camii 243
İngiliz Milletler Camiası 16
İngilizce 16, 123
İngiltere 4, 5, 31, 36, 56, 192, 193, 206, 230, 232, 252, 261, 277, 284, 285, 291, 312
insan hakları 20, 21, 68, 205, 249, 251, 256, 280, 287, 291, 294, 303, 310, 312, 325
integration (bütünleşme) 282
internet 270, 309
İran 239, 333
İran İslâm Cemaati 243
İrlanda 308
İsa'nın Son Akşam Yemeği 175
İskandinav ülkeleri 201, 213, 320
İslâm 68, 90, 114-177, 210, 211, 222, 224, 227, 229, 230-233, 235, 238, 239, 240, 244-249, 264, 309, 310, 312, 313, 314, 324
İslâm Bankası 209
İslâm Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği (Federation der Islamischen Gemeinden und Gemeinschaften) 239, 245
İslâm Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği (İCCB) 239
İslâm Dünya Kongresi 244
İslâm Konferansı 249
İslâm Konseyi 211
İslâm Kültür Merkezleri Birliği (İKMB) 232
İslâm Toplumu Milli Görüş (IGMG) 235, 236
İslâm Toplumu Örgütü 240
İslâmiyet 231
İspanya 12, 31, 35, 40, 118, 120, 312, 343
İsrail 33, 36, 307
İsrail lobisi 270
İstanbul 40, 43, 78, 97, 109, 113, 115, 118, 126, 213, 241, 244, 263
İstanbul Bilgi Üniversitesi 334, 341
istihdam 4, 7, 8, 14, 18, 36, 37, 39, 55, 60, 72, 75, 77, 83, 86, 88, 89, 91, 95, 99, 102-105, 122, 137, 138, 146-150, 157, 158, 162, 165, 166, 170, 178, 181, 182, 190, 208, 209, 220, 227, 230, 277, 305, 319
İsveç 52, 180, 188, 210, 213, 217-219, 283, 284, 286, 308, 322, 323, 342
İsveç İslâm Derneği (SMA) 218
İsviçre 52, 54, 122, 147, 218, 284, 285, 308, 320, 323
İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK) 43, 44, 48, 59, 75, 91, 98, 103, 118, 123-125, 180
İşçi Yatırım Ortaklıkları 77
işlevsel aracılık 84
işsizlik 212, 220, 259, 293, 299
işsizlik sigortası 8, 10, 46, 316
işsizlik 11, 13, 14, 22, 37, 42, 47, 50, 59, 95, 98, 138, 178, 181, 202
İtalya 12, 36, 40, 56, 118, 120, 125, 127, 252, 277, 322, 342
ius sanguini *bkz.* kan bağı
İzmir 113, 115, 213

Jamaika 32
Japonya 15, 277, 307
Jura kanton 308

KADEK 226
kaleydoskop 145, 168
Kalistan 291
kan bağı (ius sanguini) 62, 207, 213, 254, 258, 307
Kanada 31, 32, 36, 69, 82, 277, 304, 306, 308, 311, 333
kanton 284
Kapalı Çarşı kapitalizmi 79
kapitalist ekonomi 16, 18
kapitalizm 4, 30, 36, 275
Kaplancılar 240, 324
karaborsa 20, 21, 45, 100, 120, 132
Karayip adaları 12, 31, 32, 34
Karlsruhe 107
Kassel 97
Katar 86, 87
Katolik 235, 285
Kazakistan 34, 255
Keipzig 261
kentleşme 36, 151, 179, 278
Kıbrıs 36
Kıbrıs Harekâtı (1974) 155
Kiel 40
Kiel Üniversitesi 40
Kimlik Pazarlığı-Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri 203
kimlik 38, 64, 66, 183, 185, 186, 198, 203, 206, 207, 214, 216, 223, 229, 241, 247, 248, 265, 270, 272, 275, 276, 285, 287-289, 293, 297, 298, 301, 302, 304, 310, 312, 313, 324, 325
kimlik bunalımı 183
kimlik sorunu 214
Kjaesgaard 261
KKDK (Kürdistan Demokratik İşçi Dernekleri Federasyonu) 267
kolektif kimlik 183
koloni 181
kolonyal devlet 15
KOMKAR (Almanya'daki Kürt İşçilerin Federasyonu) 225, 267
komünizm 30, 236, 251
konjunkturpuffer (yedek işgücü ordusu) 46
konuk göçmen 263
konuk işçi (Gastarbeiter) 229, 230, 264, 281, 305, 314
Konya 198, 214
Kooperatifçilik Dairesi 75
Kopenhag 323
Kopenhag Kriterleri 248
Kore 58
korporatist 283
Kosova 280
Kosova savaşları 252
kota 69, 84, 284, 311
kozmopolit 291, 293
köle 32
Köln 55, 97, 103, 107, 109, 184, 199, 234, 236, 239, 240, 323
Köln Üniversitesi 96
Körfez Savaşı 64, 84-86, 88, 306, 307
Köy İşleri Bakanlığı 74, 75, 129
köy kalkınma kooperatifleri (KKK) 74-76, 122, 124, 129, 132, 138
KÖY-KOOP 76
Kreuzberg 155, 184, 199, 206, 208, 293, 323
Kreuzthal 116
Kulu 214
Kurdische Gemeinde zu Berlin (KGB, Berlin Kürt Cemaati) 68
Kurumsal kuram 20
Kuveyt 85, 86, 88, 91
Kuzey Amerika 15, 31, 251, 278
küçük ve orta boy işletmeler (KOBİ) 290

kültür şoku 152
kültür mirası 290, 311, 313
kültürel çoğulculuk 65, 66, 228
Kültürel yabancılaşma 185
kültürel kimlik 182, 183, 222, 241, 265, 286, 287, 293, 311
kültürel mélange 324
kümülatif nedensellik kuramı 24
Kürdistan Kürt İşçileri Derneği (KOMKAR) 226
küresel (pazar) ekonomi(si) 15, 16, 18
küresel çoğulculuk 204
küresel jeopolitik 30
küresel kent 16, 17, 24
küresel pazar 15
küreselleşme 16, 17, 37, 181, 182, 228, 249, 270, 275, 276, 278, 280, 288, 297, 301-304, 306, 313, 314, 318, 325
Kürt milliyetçiliği 266
Kürt Parlamentosu 268
Kürtçe 268
Kürtçülük 201

Lahey 268
laik 242
laiklik 222, 231
Lanka 270
Latin Amerika 12, 147, 250, 251, 256
Latince 192
Leggewie 258
Leveau 221
Liberal Demokrat Parti (FDP) 66, 69
liberal piyasa ekonomisi 297
liberalizm 265
Libya Arap Cumhuriyeti 36, 85-88, 90, 91
Limits of citizenship (Yurttaşlığın sınırları) 217
Londra 4, 17, 252, 292
Los Angeles 17, 208
Ludwigshafen 97
Lübnan 36, 85, 240, 256
Lyon 223

M-Y GmbH şirketi 211
Maastricht anlaşmaları 200
Macar 32
Macaristan 251, 261
Madrid 343
Mağrip 222
Malatya 213
Malaya 32
Manchester Okulu 5, 6
Mannheim 55, 242
Marsilya 223
medrese 235
medya-mekân 292
Meksika 34
Memmingen 97
Mercedes 29
merkez-çevre modeli 122
Mesleğe Hazırlık ve Sosyal Uyum Önlemleri (MBSE) 189
Metz 214, 216
mezhep 244
Mısır 34, 36, 85, 236, 240, 269
Miami 17
Migration and Development *123*
Milano 17
Milli Çalışma Partisi 225
Milli Eğitim Bakanlığı (Türkiye) 53, 195
Milli Görüş & *Perspektive* ve *Milli Gazete* 236
Milli Görüş 209, 236, 239, 244-246, 287
Milli Nizam 231, 236
Milli Selâmet Partisi 55, 209, 231, 236
Milliyet 110, 116

Milliyetçi Cephe 261, 309
Milliyetçi Hareket Partisi 55, 225, 231, 242
milliyetçilik 32, 216, 262, 301, 313, 324
Miraç 211
misyonerlik 235
modernizm 302, 303
Modernleşme 151, 179
Moldova 333
Moskova 211
Mölln 65, 262
Mönchengladbach 97
Mutlak kayıtsızlık 183
mübadele (nüfus değiş-tokuşu) 32, 41, 213, 343
Müftükışla 134
Mülheim 323
Mülkiyet hakkı 156, 157
mülteci 250, 292, 302, 305, 306
Mültecilere İlişkin Sözleşme 305
Münih 29, 55, 97, 107, 126, 189, 209, 243, 268, 323
Münster 243
MÜSİAD 238
Müslüman 33, 37, 116, 178, 209, 210, 219, 221, 222, 229, 232, 235, 237, 238, 243-246, 249, 261, 287, 309, 312, 324
Müslüman Kardeşler Örgütü 236, 240
Müslümanları Merkez Konseyi 235

Nakşibendilik 232
Nazi 33, 63, 255, 262, 264, 265
Nazizm 193, 229
Neider-achsen 97
neo-klasik ekonomi 303
neo-kolonyal hükümet 15
neo-liberal ekonomi 305
Neo-Nazi 65, 261
Neo-Nazizm 265
neoklasik ekonomi kuramı 5, 7-10, 14, 23
network 300
Neuchatel 308
Neuss 242
Nevruz şenliği 267
New York 17, 342
Newcastle 344
niche (oyuk) ekonomisi 206, 207, 210, 227, 318
Niederlassungsrecht *bkz.* yerleşme hakkı
Nikkeijin 307
Nisan 268
Niyazi'nin Naunyn Sokağında İşi Ne? 180
Nordhein-Westfalen 53, 97, 187, 194
Nordrhein-Pfalz 50
Nordrhein-Westfalen 236, 245
Norveç 52, 308
Nur tarikatı 235
Nurcular 235, 235
Nurculuk 201
Nürnberg 97

Oberhausen 7
Ortaasya Türki Cumhuriyetleri 342
Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü 302
Ortak Pazar 36, 40
Ortodoks Nazizm 262
Osaka 17
Osmanlı 32, 248
Osmanlı İmparatorluğu 35, 310
Osnabrück Üniversitesi 343
Ossie 63, 64, 255
oturma hakkı 59, 60
oturma izni 60, 61, 87, 121, 220, 305
oy hakkı 224

Özbekistan 34
özelleştirme 30
özgürleşme 19, 151-153, 164, 170, 173, 177, 179

paket anlaşması 84, 87
Pakistan 33
Paradigma 203
Paris 17, 206, 214, 216, 223, 292, 323, 343
petrol ambargosu (1973-74) 47
petrol bunalımı (1973) 84
Pforzheim 242
PKK 226, 267-269, 290, 322
Politika 200
Politische Essays 297
Polonya 12, 255, 261, 343
Portekiz 12, 31, 35, 58, 342
post-modern 258, 302, 303
Prag 251
"Prag Baharı" 251
proletarya 313
Promethem 95, 147
Protestan 285
pseudo-özgürleşme *bkz.* sözde özgürleşme
PTT 170, 171
punklar 261

Québec 31

rabıta 233
Ramazan ayı 115, 222
Realschule 192
recm 249
Refah Devletinde Getto ve Türkler 180, 219
Refah Partisi 210, 211, 223, 231, 236, 240
Regresyon 46
REMPLOD 78, 79
Renault 222
Rheinland-Pfalz 97
Rinkeby 180, 219
Rio de Janeiro 342
Risale-i Nur 235
Robigny-Paris 222
Roma 342
Roma Antlaşması (1956) 36
Romanya 49, 98, 112, 255, 256
Rostock 64, 65, 260
Rotterdam 219, 323
Royal Holding 211
Royal Statistical Society 4
Ruhr 115
Rus Devrimi (1917) 32
Rusya 255, 261, 277, 333
Rusya Federasyonu 82
Rynkeby 323

Saadet Partisi 211, 223, 237
Saarland 245
Salzburg 323
Samsun 213
San Francisco 208
Sanat Okulları Mezunları Derneği (Türkiye) 40
Sassen 211
Saxen-Anhalt 260
Schengen Anlaşması 200, 252
Schleswig-Holstein 40
sendika 11, 13, 42, 46, 54, 65, 67, 106, 107, 110, 119, 120, 140, 148, 156, 179, 268, 286
sendikacılık 37
Senegal 16
sermaye-yoğun metot 13
Seylan 33
sığınma 20, 30, 33, 38, 55, 56, 65, 221, 239, 240, 251-253, 256-258,

266, 267, 278, 280, 284, 291, 306, 322
sığınma hakkı 55
sığınmacı 12, 18, 20, 32, 33, 64, 205, 232, 248, 250-256, 260, 264-270, 284, 286, 298, 306, 308, 309, 320, 323, 333, 334
Sınai Kalkınma Bankası 139
siber alan (cyperspace) 292
Siegfried Benker Bavyera 261
Siemens 95
Sigmar 126
Siirt 213
Sivas 130, 241
sivil toplum örgütleri 68, 201, 236, 238, 246, 253
Siyasal ve Ekonomik Sığınma (İltica) Hareketleri 250
siyasal baskı 56
siyasal hak 38, 201, 220, 254, 309
siyasal iltica 55
siyasal kimlik 223, 232, 235
siyasal mülteci 55
siyasal temsil hakkı 66
skinheads *bkz.* dazlaklar
Soest 244
Soğuk Savaş 30, 200
Solingen 65, 262
Sonderschule (özel okul) 52, 189
Sosyal Güvenlik Anlaşması (1964) 105
Sosyal İşler ve Entegrasyon Bakanlığı 285
sosyal güvenlik 46, 56, 69, 90, 91, 156, 192, 313, 316
sosyal hak 46, 126
sosyal refah devleti 30, 313
sosyal sermaye 24
sosyal sigorta 25, 47, 119
sosyal uyum 189
sosyal yardım 51, 60, 286, 316
Sovyet sistemi 30, 255
Sovyetler Birliği 34, 203, 251, 255, 270
soydaş 39, 202, 213, 253-255
sömürge 15, 17, 33, 35, 232, 282, 306
sömürgecilik 15, 17, 24, 33, 279
sömürgeleştirme 32
sözde özgürleşme 19, 150, 152, 175, 179
SPD (Sosyal Demokrat Parti) 256, 268, 285
Sri Lanka 85
St. Denis Mahallesi 206, 214, 216
Stockholm 219, 323
Stockholm Üniversitesi 342
Strasbourg 214, 223, 323, 206
Stuttgart 55, 97, 109, 209, 213, 323
sufi dernekler 232
Sunacotra 222
Surinam 32
Suriye 36, 85
Suudi Arabistan 34, 85, 86, 88, 89, 91, 209, 210, 211
Südstadt 184, 199, 323
Süleymancılar 233, 234
Sünni 67, 214, 232, 243, 324
sürekli oturma hakkı 267, 286
süresiz oturma hakkı 60
Sydney 17

Şeker Pancarı Kooperatifi 133
şeriat 238, 242, 249
Şii 241, 243, 251

Tahran 211
Tamil gerillaları 270, 291
Tampere 253
tarikat 232, 233, 235, 242, 244, 324
tasavvuf 232
Tayland 32, 341

Tayvan 33
Tekfen 89
tekno-mekân 292
The Construction of Society 3
The Volume and Dynamics of International Migration anf Transnational Social Spaces 203
Tiergarten 206
Tokyo 17
toplu pazarlık 106
toplu sözleşme 13
Toplumsal Eylem Fonu (FAS) 285
toprak bağı (ius soli) 258, 307
toprak esası *bkz.* toprak bağı
topraksız devlet 293
Trakya 97, 131
Transilvanya 255
Tren Auschwitz 263
Trinidad 32
Tunus 35, 58, 85, 309
Türk Danışma Konseyi 220
Türk Federasyonu (TF) (1977) 218
Türk İslâm Derneği 220
Türk İşçi Dernekleri (Associations des Travailleurs Turcs) 223
Türk İşçi Şirketleri 77-80
Türk İşçileri Derneği 108
Türk-Danış (örgütü) 45, 104, 107, 108, 285
Türk-Genç 225
Türkçe 110, 120, 123, 163, 165, 184, 185, 195, 196
Türki cumhuriyetler 82, 314
Türkische Gemeinde su Berlin (TGB, Berlin Türk Cemaati) 68
Türkiye Araştırmalar Merkezi - Zentrum für Türkeistudien (TAM) 246, 343
Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu 41
Türkiye Ticaret Odaları Birliği 80
Türkiyeli İşçi Dernekleri (Associations des Travailleurs de Turquie) 223
"Türken'raus" *bkz.* "Türkler dışarı"
"Türkler dışarı" 63
"Türkleri öldürün" 63

Ubersied 255
Ukrayna 34, 333
Ulm 189
ulus ötesi pazar 17
ulus ötesi topluluklar (transnational communities) 309
ulus-devlet 25, 203, 217, 221, 272, 275, 276, 278-281, 287, 288, 292, 297, 303, 304, 314
ulus-ötesi (transnational) ulusçuluk 271, 289, 293, 294, 318, 324, 343
ulus-ötesi 288, 289, 291
ulus-ötesi işletmeci 319
ulus-ötesi kimlik 293
ulus-ötesi topluluklar (transnational communites) 281, 289, 290, 292-294, 322
ulus-sonrası (postnational) 287
Ulusal Cephe (Front National) Partisi 221
ulusal ekonomi 220
ulusal kimlik 31, 67, 181, 223, 275, 293
Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 78, 175
Uluslararası Para Fonu 299
Umman 87
Urfa 213
Uruguay 251

Übersiedler 255
Üçüncü Dünya ülkeleri 31, 277
ümmet 314

Ümmet-i Muhammed 240
Ürdün 36, 85, 91

Van der Zee 211
varoş 216
Varşova Üniversitesi 343
vatandaşlık 60, 62, 66, 206, 221, 224, 281, 303-305, 307, 314, 320
vatandaşlık hakkı 221, 322, 320
vatandaşlık statüsü 69, 224, 282, 294, 308
Verzuiling (sütunlaşma) 219
Viyana 323
vize 20, 38, 56, 60, 87, 91, 128, 210, 211, 252
Volga 255, 307
Volkswagen Vakfı 244
Vom Bauern zum Industriearbeiter 95

Washington D.C. 342
Wedding 206
Wesseding 242
Wessie 64, 255
Westfalen Barış Antlaşması (1648) 278
Wiesbaden 97
Wilpert 209, 213
Wollongong 344

xenophobie *bkz.* yabancı düşmanlığı

yabancı düşmanlığı 38, 62, 67, 200, 205, 225, 250, 254, 258-260, 262, 264, 293, 324, 342
yabancı iş alan 66
Yabancılar Sorunundan Sorumlu Kamu Kurumu (Bundeslandbeauftragte für Auslaenderfragen) 285
Yabancılar Yasası (1965) 47; (1990) 62; (1991) 59, 180
Yabancılar Yasası (Auslaendergesetz) 257
Yabancılar Yasasına İlişkin Tüzük (18 Aralık 1990) 62
yabancılar pedagojisi 56, 194
Yabancıların Dönüşünü Özendirme Yasası (28 Kasım 1983) 58
Yahudi 5, 32, 33, 63, 68, 238, 249, 250, 262, 263, 264, 269, 290, 307
yapısal marjinallik 181
Yemen 34
Yeni Alman Yurttaşlık Yasası 258
Yeni ekonomi kuramı 8-10, 14, 23
Yeni Zelanda 31, 32
Yenifakılı 76
Yeniköy 198
yerelleşme 288, 302
yerleşme hakkı 58
Yeşil Kart 69
Yeşilhisar 134
Yeşiller Partisi 58, 261
Yırtıcı Küreselleşme 275
Yozgat 49, 76, 122, 124, 125, 129-131, 166, 301
Yozkoop 130
Yugoslavya 12, 34, 35, 56, 67, 81, 98, 118, 126, 127, 140, 203, 252, 256, 280
Yunanistan 35, 40, 120
yurttaşlık 67, 153, 200, 205, 228, 248, 254, 270, 276, 279, 286, 294, 304, 308, 309, 314, 343, 344
yurttaşlık hakkı 66, 69
yurttaşlık statüsü 67, 287
Yüksek İdare Mahkemesi 287
Yüksek Uyum Konseyi 285
Yüksel İnşaat 89

Zaman 233
Zentralverband des Deutschen Hanswerks (Alman Sanatkârlar Genel Merkezi) 41
Zırai Donatım Kurumu ve Şeker Kooperatifi 132
Zimbabve 34
Ziraat Bankası 72
Zonguldak 80, 112
Zürih 323

Kişi Dizini

Abadan-Unat, Nermin 76, 77, 96, 97, 121, 150, 153, 159
Adler, Stephen 69, 76, 77
Ağaoğlu, Adalet 29, 50
Aksu, Sezen 326
Akyıl, Hilmi 41

al-Abidin, Yusuf Zail 236
al-Banna, Hasan 236

Albayrak, Nebahat 220
Albrecht, Richard 264
Appadurai, Arjun 291, 292

Bade, K. J. 40
Beaugé, Gilbert 83
Berger, John 180
Birks, J. S. 85
Borjas, Georg J. 7
Bozkurt, Ömer 77
Böhning, Wolf R. 21
Büyükçizen, Metin 41

Canlı, Cafer 96
Castells, Manuel 15, 275, 300
Castles, Stephen 290, 298, 303
Cigalli, Nihat 41
Cinnah, Muhammed Ali 33
Costa-Lascoux, Jacqueline 281

Çankaya, Galip 41
Çelebi, Musa Serdar 238
Çetinkaya, Hikmet 229, 248

Dağdelen, Hikmet 41
Dağlarca, Fazıl Hüsnü 29
Darçın, Beşir 211
Demirer, Şerafettin 41
Dorbek, Abbas 41
Durand, J. 21

Ekşi, Ayşe 197
Elwert, G. 185
Engelbrektson, Ulla-Brit 198
Erbakan, M. Sabri 236
Erbakan, Necmettin 210, 211, 231, 236
Erder, Sema Köksal 180, 219
Ergil, Doğu 121
Ergil, Gül 121
Espana, Garcia 18

Faist, Thomas 203
Falk, Richard 275, 276
Fischer, Joschka 270, 271

Galtung, Johan 36
Gans, H. 197
Geertz, Clifford 216
Genç, Hatice, 65
Genç, Hülya 65
Genç, Saime 65
Giddens, Anthony 3
Gitmez, Ali 77, 121, 208, 209, 213
Goldring, L. P. 21
Gökçe, Birsen 121
Güçbilmez, Erdoğan 96
Gülçiçek, Ali Rıza 241
Güven, H. Sami 77

Habbe, Christian 264
Habermas, Jürgen 65, 248, 297, 310, 313, 314

Hamuroğlu, Alp 248
Hardt, Michael 275
Hartz, Louis 32
Havel, Vaclac 250
Heckman, F. 181
Heuss, Theodor 40
Hitler, Adolf 33
Hoffmann-Nowotny, H.J. 63, 181
Humeyni, Ayetullah 55, 239

Işıklı, Alpaslan 96

İlyas, Nedim 244
İnce, Gülsün 65

John, Barbara 58

Kandiyoti, Deniz 176
Kaplan, Cemalettin 239, 240
Kaplan, Metin 240
Kastoryano, Riva 203, 214, 248
Kaya, Ayhan 287, 293
Kazgan, Gülten 277
Keleş, Ruşen 121
Kıray, Mübeccel 113, 134, 145, 166, 168
Kleff, H. G. 95
Kohl, Helmuth 57, 58, 64, 66, 255
Kramer, Heinz 229
Kudat, Ayşe 160
Kutan, Recai 237
Kühn, H. 187

Lenski, G. 99
Lewis, Bernard 6
Livaneli, Zülfü 200

Marshall, T.H. 309
Massey, D. 18, 21, 24
Mehrlaender, U. 150, 161, 187
Meillassoux, Claude 19
Mercümek, Süleyman 240
Mevlâna 326
Mıhçıyazgan, Ursula 234

Negri, Antonio 275

Oğuz, Nihat 96
Ongun, Hadi 41
Osmay, Serim 76

Öcalan, Abdullah 226, 271
Ören, Aras 180, 229
Özbilgiç, Mustafa 41
Öztürk, Gülistan 65

Paine, S. 77
Pazarkaya, Yüksel 121
Le Pen, Jean Marie 221, 261, 309
Penninx, Rinnus 70, 77, 121
Pessar, Patricia R. 19
Piore, Michael J. 11, 12, 23, 202, 204, 206
Portes, Alejandro 3, 4, 289, 293

Radtke, F. O. 201
Ravenstein, Goerg 4, 5
Rist, Ray C. 193
Robertson, Ronald 288
Rushdie, Salman 250

Said-i Nursi (1877-1960) 235
Sassen, Saskia 15, 23, 95
Sayad, Abdelmalek 206
Scheuch, Erwin K. 65
Schierup, Carl-Ulrik 313
Schnaiberg, Allan 151
Schröder, Gerard 257
Scott, Franklin D. 34
Sertel, Yıldız 215

Sinclair, C. A. 85
Soysal, Yasemin Nuhoğlu 217, 282, 287
Sözeri, Salahattin 41
Sprak, Kanak 201
Stirling, Paul 156, 168

Şener, Şengül 96

Taylor, Charles 18, 287, 311
Tillion, G. 178
Timur, Serim 156, 167, 168
Toelken, Barre 262
Touraine, Alain 228, 310
Tunahan, Süleyman Hilmi (1888-1959) 233
Tuncer, Rıfat 41
Tunç, Onno 326
Tunçboyacıyan, Arto 326
Türkeş, Alparslan 225, 231, 238

Üstün, Nevzat 145

Van Renselarr, H. 76, 77, 121
Van Velzen, Leo 70, 76, 121
Veblen, T. 175

Wallerstein, Immanuel 15
Walzer, Michael 310
Wieworka, Michel 310
Wilpert, C. 196, 208
Wülfing, S. 197

Yalçıntaş, Nevzat 77
Yalınay, Basri 41
Yasa, İbrahim 77, 168
Yenisey, Leyla 121, 169, 172, 176
Yüceler, Aydın 108
Yüksel, Ali 211

Göç, gitgide küçülen dünyamızda yaşanmakta olan en önemli toplumsal olgulardan biri olmaya devam ediyor. Yaşlı kıtamızın bir köşesinden diğerine, bir ülkesinden başkasına akan göçmenler yerleştikleri topraklara yeni ilişkileri taşırken, yeni kimliklerin de oluşmasını sağlıyor. Bugün Cumhuriyet Türkiyesi'nin beş milyona yakın yurttaşı, çoğunluğu Avrupa'da olmak üzere dünyanın her yerinde söz konusu bu kimliğin belirlediği ilişkileri her gün yeniden üretiyor.

Göç olgusu üzerine kırk yıldan beri kuramsal ve uygulamalı araştırmalarını sürdüren Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat bu çalışmasında, demografik hareketlerin tarihçesini, bunun Türk toplum yapısında yarattığı değişimleri ve uluslararası alanda oynadığı rolü irdelemektedir. Yapıtında bu değişimlerin sonucunda ortaya çıkan kuşaklararası farklılıkları ve ulus-devletin yeni işlevlerini inceleyen Abadan-Unat, küreselleşme çarkına giren yeni Türk göçmenlerin, göçmen veren ve alan birçok ülke vatandaşı gibi farklı bir yurttaşlık bilincine ulaştığını saptarken; "ikili", "üçlü" ve "çoklu" kimliklerin çifte vatandaşlık statüsünü de aşarak yeni bir kimliğe sahip, yeni tip insanı yarattığını belirtmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de sürekli bir değişim içinde olan ekonomik ve demografik olguların, yaratmış olduğu siyasal, toplumsal ve kültürel değerlerle, bunların günlük yaşama yansıyan sonuçlarına kırk yıldır tanık olduğunu ifade eden yazar, *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa* kitabını bu çabanın bir ürünü sayıyor.
İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Araştırmaları Birimi'nin çalışmalarına başladığı bir dönemde yılların hocası Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ın bu kitabının önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

GÖÇ ÇALIŞMALARI

ISBN:975-6857-47-1
9 789756 857472
www.bilgiyay.com
İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI